र० नं० १

कैफयत विवरण — पक्रम अध्याय ८ से अध्याय
अश्विन ८२ तक ५१ पत्र बीरकायेड़ाकर लाये सो मिति
इंगरवेला, लिखे गये ३. अश्विन ८१

१

के० ८ वि० ॐ श्रीगणेशाय नमः भाष्यं व्याचिकीर्षुश्चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन समाप्तये

१ शिष्टाचारपरिप्राप्तमंगलाचरणं कुर्वन् शिष्यशिक्षार्थं ग्रंथतो निबध्नाति सर्वाकार

मिति परमात्मानं प्रणम्य ज्ञेयतात्मज्ञोऽहं केनोपनिषद्व्याख्यानं विवृत्तिं सुलभां विदधाम्य

इति संबंधः अत्र वक्तृप्रत्ययेन सर्वकालं तया प्रणामस्य हेतुत्वं वदता ग्रंथारंभे

ऽवश्यकर्तव्यत्वं सूचितम् परमात्मानं जगदुपादानादिकारणतया साधयति सर्वा

कारमिति सर्वस्य कार्यजातस्याकारः स्वरूपमुपादानमिति यावत् उपादा

नं हि कार्यस्य स्वरूपम् उपादानत्वेन तस्य यतो वेत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् परमा

त्मनः कारणत्वेऽपि मूलकारणतया मृदादिवैलक्षण्यायाह दत्तलघुरूपं नास्तीत्याह

निराकारमिति निर्गतस्वरूपान्तरमित्यर्थः अत्र च वा सर्वगंधः सर्वरस इति नेति

नेति श्रुतिद्वयप्रतिपादिताध्यारोपापवादौ विवरणद्वयेन दर्शितौ एतस्मिन् पक्षे बहुव्रीहिसमासः

आद्ये सः ऐक्षतेति श्रुतेः कर्तृत्वमपि तस्येत्यभिसंधायाह विसृष्टमिति विशिष्टं ध्वस्तं प्रत्यक्तं

यस्येति बहुव्रीहिः विश्वं सृष्ट्वा तत्र प्रविष्टन्नपि नास्पर्शादिवदिंद्रियग्राह्यः किंतु स्वरूपचैतन्येनैवेत्यपि

संधायाह अतींद्रियमिति विगतेंद्रियमित्यर्थः अत्र च यस्य चक्षुः सम्यक् लोकत्यक्तं प्रत्यादिश्रुति

यावदनिर्वचनीयत्वमित्याह सदिति सच्छब्देनासद्विलक्षणं विवक्षितम् असच्छब्देन सद्वि
लक्षणम् तथा च सदसद्रूपतामनिर्वचनीयतामतीतमित्यर्थः अथवा सच्छब्देन पृ
थिव्यादित्रयमुच्यते असच्छब्देन वाय्वाकाशौ तेन भूतपंचकरूपतामतीतमित्यर्थः भ
वंति किमिन्यस्मादादिदेवादर्शनापरोक्षीक्रियत इत्यत आह अदृश्यमिति न कस्यापि तर्ह्यपरोक्षमि
त्यत्राह ज्ञानेनेति तत्त्वमस्यादिवाक्यजनितोऽखंडाद्वितीयसच्चिदानंदब्रह्माकारो वृत्तिः सा चात्मा
कारा तेन तत्र संप्रेक्ष्यमित्यर्थः ननु दाशरथ्यादौ नारायणादीनां पालनादिकर्तृत्वं श्रूयते इत्या
शंक्य तेन तेन रूपेण स्थितः परमात्मैव तत्कर्तेत्याह नारायणमिति अजो ब्रह्मा विष्णु
सर्वविदिति सर्वज्ञः मंहेश्वरः सर्वज्ञः X त्वं सर्वज्ञत्वं सर्वकल्पवेदकर्तृत्वेनोपपादयति सर्वविद्येति सर्वविद्यां वाग्रूपे
ण प्रवर्त्तयितुं वागधिदेवतां प्रणमति शुद्धया इति देवत्वं पांडित्यं यथा संप्रदायं विधास्य इत्य
र्थः तत्र संप्रदायशुद्धिं द्योतयन् देवतानमस्कारं कुर्वन् नमस्कारस्यापि ग्रंथारंभौपयिकत्वं दर्श
यति पदेति श्रीमन्न इत्यनेनाहापोहकौशलमुपदर्शितं यदर्थं मंगलाचरणं कृतं तन्निर्दि
शति महेति व्याख्येयत्वे वा हेतुमाह महेति ग्रंथतोऽर्थतश्च महत्त्वम् अवारपारयोर्भावो वा
रपारीणः तस्य वारपारीति स्वः मैत्रीत्वं परिहरति भाष्याब्धिरिति मयूरव्यंसकादिसमासो रूप
कंचेति ... कप्यंतर्हि वि

 वृत्तिसूत्रं व्याख्यास्य इत्युक्तमित्यत आह तथापीति शनैरित्यनेनाक्षिप्तं तद्ग्रन्थसंकोचोनास्तीत्य-
२ र्थः पंगुवदित्यनेन व्याख्येयात्यंतापरित्यागो व्याख्यायस्य विरचनं नत्वचस्त्रचितं मन्वयश
ब्दानुशासनमिति न तावत्पाणिनेः सूत्रं वृद्धिरादैजिति सूत्रोपक्रमः अतएव च तत्र मंग
लमाचरितम् अइउणित्यादि चैश्वरमिति स्मर्यते न वैहान्यः सूत्रकारोस्ति येन तत्प्रणी
तमिदं सूत्रं स्यात् नापि भाष्यं वार्त्तिकं वा तद्धि मंगलाचरणपूर्वकं सिद्धे शब्दार्थ इत्यादिना पिपतञ्ज
लेर्वा किं पदव्याख्यानपूर्वकं स्वस्यैव स्वयं कर्तृकव्याख्यानायोगात् भाष्यत्वं उपपत्स्यत इतिचेत्तन्ना
न हि स्वपदव्याख्यानमात्रेण भाष्यत्वं किंतु सूत्रार्थवर्णनेनापि न चैह तथा तस्मादयुक्तमेतत्
इत्यत आह भाष्यकार इति अनेन भाष्यत्वात्स्वपदव्याख्यानमुपपन्नमित्युक्तं भवति सूत्रार्थ
वर्णनाभावे न भाष्यत्वमुक्तं परिहरति प्रयोजनमाहेति एतच्चोपलक्षणं शब्दशब्देन शास्त्रविष
यस्यापि निर्देशात् शास्त्रारंभात्पर्यायानुपपत्तिः सूचिता अधिकारिवर्णनाद्भाष्यत्वमुपपन्नमि
ति भावः सूत्रकारवार्त्तिककाराभ्यामनुक्तं किमित्युच्यत इत्यत आह विवरणकार इति त त्वा
नु वृद्धिरादैजित्यादावेवोच्यतां तत्राह व्याकरणस्येति उपोद्घाततया समस्तशास्त्रारंभहेतु
तयात्रैवाभिधानं युक्तमिति भावः ननु रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमित्यादिना प्रयोजनं हस्य
वदतीत्यत आह साक्षादिति विशेषणकृत्यं दर्शयति प्रयोजने २

ति उच्चरन्नेवास्योपयोगमाह सुखबोधकमिति ननु अधिकृतं शब्दानुशासनमित्येवोक्तं तत्राह यथा शब्दं व्याचष्ट इति अ
स्यापशब्दसंगत्यर्थं प्रवृत्तस्य तस्य कथमस्यासंगतिमिति भावः ननु एवमथशब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यत इति
वक्तव्यं किमर्थं सर्पाभिस्तक्तमित्याशंक्यैवं ह्युच्यमाने त्वग्रानंतर्यादिपर्यायितरेषु शब्दप्रयोगात् व्याख्याने
तदसमंजसं स्यादित्यथेत्युक्तमित्यभिसंधायाह तदवयवमिति इति शब्दस्योपयोगमाहेतीति स्वरू
पेवस्यानस्य प्रयोजनांतरमाह स्वरूपमिति पाद इति किमर्थमुक्तमित्यत आह शब्द इति अर्थपदार्थकतया
याये तिशब्दप्रयोगादिति भावः निपातानां द्योतकत्वादभिधेयवाच्यार्थशब्देनुपपन्न इत्यत आह अधिकार इति
अधिकारप्रतिपादकं चेद्धेतस्या स्वयुक्तं प्रतिपादे नमित्यत आह प्रस्ताव इति प्रारंभ इत्यर्थः वाचकत्व
ये च किन्न स्यादित्यत आह निपातानां चेति वाचकत्वे हि निपातानामुपास्यते गुरुरित्यादौ धातोः सकर्मकत्वात् कर्म
णि लोनस्यात् तथा समुच्चयादिशब्दयोग एवचादियोगेपि घटादेः प्रथमा स्यात् सम्बन्धिनामभिधाने तु लिंगसं
ख्यायुक्तार्थत्वं वस्तुस्यात् तद्धि तस्य न भवतीत्यादि विभागोऽनस्यादिति भावः शब्दानुशासनमित्यादिभाष्यं
वाक्यव्याख्यानपरमित्याशयेनाह अथ शब्देति अधिकारार्थोऽयमथशब्दः किमिति प्रयुज्यते तत्राह तेनेति ननु व्याक
रणस्य प्रयोजनकथनेनाभिधीयते चेद्व्यवसायेन मनुशासनपदं व्यक्तं तथा च न शास्त्र शब्देन सामानाधिकरण्य
मित्यत आह व्याकरणस्येति अन्वर्थमित्यनेन प्रयोजनाभिधानमुपपत्तिः उक्तानामशब्देन करणसाधन
तया शास्त्र शब्देन सामानाधिकर

कै. वि. कुत इत्यत्राह व्याकरणस्य चेति । अन्वर्थसंज्ञयानेन प्रयोजनाभिधानमुपपद्यत इत्युक्तं । नामग्रहणेन कारणस्य चेति अ
३ न्वर्थमि ... साधनतया शास्त्रशब्देन सामानाधिकरण्येनोपपद्यत इत्युक्तं भवति। शास्त्रत्वं चास्य व्याकरणस्य चतु
3 र्दशविद्यास्थानांतःपातित्वाद्व्याख्येयरूपत्वाद्वा व्याकरणेन साधुशब्दानुशासनात्प्रकृतिप्रत्ययाद्युपायसाधनाद्वा।
साधुशब्दानि पुत्राणि व्युत्पन्नशासनस्य हावोद्धव्यं ननु शब्दानुशासनमिति समासो नोपपद्यते उभयप्राप्तौ कर्म
णीति षष्ठ्याः कर्मणि चेति समासनिषेधादित्यत्राह न चेति कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन तत्रापि षष्ठ्याः स
मासनिषेधः कस्मान्न भवतीत्यत्राह शेषप्रयुक्तादित्यदिति चाशब्दस्येत्यर्थवत्त्वात्कर्मणीत्य
स्यार्थविहितायाः षष्ठ्याः समासप्रतिषेध इति भावः केषां शब्दानामित्यनुपपन्नमिव तपरस्त
त्कालस्येत्यत्र शब्दानां ध्वनिरिति व्यंग्यमात्रेण शब्दशब्दप्रयोगात्तादर्थ्याद्ध्वन्यात्मके व्यंजकेऽ
पि प्रवृत्तेस्तेषामेवानुशासनेऽस्य निश्चितत्वादित्यत आह शब्द इति त्रैविध्यद्व्यवहारे ध्वनावपि शब्द
शब्दप्रयोगाद्गोबलीवर्दन्यायेन च शब्दानां ध्वनिरित्यत्र व्यंजकमात्रेण प्रयोगोपपत्तेरिति भावः
तत्राविव्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ सामान्यशब्दस्याप्युपवीयेषु विशेषेषु प्रवृत्तिवद्गावित्यादिके
विशेषे प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह विनेति व्रीहिशब्दस्य प्रकरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भावः उत्तर न
पदार्थसंसृष्टस्य पूर्वपदार्थस्य कथं सर्वनाम्ना परामर्शः शब्दानामिति चेत् किमर्थमित्यत्राहोत्तरेति
परामर्शसिद्धये शब्दानामित्युक्तमिति भावः कु. स्प.
३

= प्रकृत्यादिविभागेन काककारिकानादिशब्दानामनुशासितुमशक्यत्वात् । प्राकृतानामपि अथर्ववेदादिभिरेव तन्निर्णयो वाच्य इति भावः । २= साधारणेति । अन्यथा तस्य शिरसीत्यादय एवोदाहार्याः स्युः

४ वेदांगत्वादिति अनेन तंत्रीपाठादीनाम् विषयता सूचिता । नच वेदांगत्वाद्वैदिका एव विषयाः स्युः । अत्र तत्र भाषायां छंदसीत्या धर्मिकृतो

१ एतत्कृतं भवति उपसर्जनमपि तद्भावकेन एष्यकृतं सर्वनाम्नां व्याहरपतति । सामान्यशब्दोपि सामर्थ्याद्विशेषे वर्तते इत्य
भिसंधायाह । सिद्धमिति । व्याकरणस्य वेदांगत्वमागमसिद्धमनुभवसिद्धं च । एतदेतत्र प्रपंचयिष्यामः ॥ ननु प्रत्यक्षप्रत्य
भिज्ञानाद्वैदिकानां बहूनां लौकिकत्वेपि तेषां लोकं भेदमपेक्षान्तं तभेदस्य पर्यभ्य न भिधानं नयुज्यत इत्याशंक्याह वै
दिकानामिति । प्राधान्यमुपपादयति । तेषामिति ॥ तत्र इह पक्षे शब्दस्य वायोपि भवतीति सपक्षे न परिहरणीयः ॥ प्रौढिवादेनापि
प्रयोजनमाह । अपवेदाति । तत्त्वं परमार्थः ॥ लौकिकानामित्यत्र लोकवेदसाधारणोदाहरणं ... स्वमादीनां वैदिक
त्वेपि लोकेपि प्रयुज्यमानेन तथा लौकिकोदाहरणत्वमुपपन्नमित्यभिसंधाय पदोदाहरणे तात्पर्यमाह तत्रेति भाषायामेव
नु प्रयुज्यमानानि प्रसंगाद्घत्वाधं तु इति नोदाहृतानि । पाक्षो देवीरित्यादीनां लौकिकत्वेपि वेदेपि प्रयुज्यमानतया वैदिको
दाहरणत्वमुपपन्नमित्यभिसंधायवाक्योदाहरणे तात्पर्यमाह । वेदेत्विति । प्रायेण लौकिका एव वैदिका इति च प्रदर्श
नासंभवं त्वपि प्रयुक्तं छंदसानिगमांनित्येवमादीनि नोदाहृतानि । नियतस्वरत्वाभिप्रायेण उदाहृतत्वादेकस्वर
नियमादेर्लौकिकसिद्धत्वाभावेपि कृतः सिद्धं लोकत इत्येव न व्याघातः । नवाभियुक्तैः प्रतिपदमदीगेदु वैदिकेषु
तद्वैदिकेन प्रयोजनमस्तीति वाच्यं । प्रमादादशक्तेर्वा वैदिकानपभाषेरन् तेभ्य ... त्येतस्यैवापत्रस्यात्
... तेषु वान्येष्वर्थात्यर्थिविवदमानेषु मध्यस्थानां संदेहः स्यात् ॥ तन्निवृत्त्या विवदमानानां वा विपर्या
स निवृत्त्या सर्वेषामाप्यायनमिदं लक्षणमपूर्ववत् । कायं गौरिति । श्रोत्रग्राह्ये गौरयं ... तिवैदि

× त्रियंभावः। शाब्दपरत्वात् ग्राह्यत्वस्य गौरिति प्रयोगाभावात् जाति व्यक्त्योरिवात्मा श्रोतव्य इत्यादौ शाब्दार्थयोरपि अभेदेन व्यवहारात् देवं गुणक्रिययोर्व्यक्त्यभेदेन तदभिन्ना भिन्न ×
त्वयदतभिन्नत्वमिति त्वया त्वद्वाभिन्नत्वव्यक्तिभिन्नां जातिगुणक्रियाणां शाब्दाभिन्नत्वाद्यो देवसंसर्गो यदेकस्मिन्नज्ञाने प्रतिभाससमानैषक शाब्दशब्दवाच्य इति ·×१५पदा व्य
क्तिः शाब्दादव्यतिरिक्ताशाब्दाविषयंकं प्रतीत्यविषयत्वात् यद्यदविषयक प्रतीतिविषयस्तत्तदव्यतिरिक्तं यथा गौरेवत्वाविषयकप्रतीतविषयत्वाभिन्नश्चेत्यनुमानाश्चयस

के॰ वि॰ ५

वांतरग्राह्येर्थे व्यवहारदर्शनादित्यर्थः। गौरित्यनेनाविवाक्तेनोक्तिमधिकरणमित्याकांक्षायामाहवि
तानइति॥ अत्रत्वग्राह्यार्थमाह॥ प्रतिभाससमानेष्विति॥ मध्यइत्यर्थः। कानितानि वस्तूनीत्याकांक्षामाह॥ प्रतिभास
मानेष्विति॥ मध्यइत्यर्थः॥ कानितानि वस्तून्येतेति॥ ननु यत्तच्छब्दयोः समानविषयत्वाद्यच्छब्दस्य
नपुंसकलिंगार्थाभिधायित्वात्तच्छब्देनापि तथैव भवितव्यमिति सइति पुल्लिंगनिर्देशोनुपपन्न इत्यतआह उ
द्दिश्यमानेति॥ सिद्धवाक्यीर्त्तन उद्देश्यः॥ प्रतिपाद्यतया अभिधानं प्रतिनिर्देशः॥ सामान्यव्यक्तिरिक्तत्वेन
तिष्ठेत्तेविंपयग्राह्यत्वे शब्दत्वलक्षणस्य तेर्थरूपस्यवानीह क्वाप्यग्राह्यत्वमित्याभिसंधायाह भिन्नेति॥
केनधर्मेण तर्हि तत्प्रसिद्धमित्यत्राह॥ अपिचेति॥ एतावता व्यक्तताभावानधिकरणत्वमेति
भावः॥ ननु व्यक्तिःवृत्तिं परित्यज्य स्वतंत्रेण द्रव्यमेव ग्राह्यत्वप्रासनमित्यत्राह्येन विवक्षितमिति॥ नेत्याह
यदिचेति॥ लक्षणायां प्रयोजनाभावादिति भावः॥ श्रोत्रग्राह्यत्वमात्राद्देवक्रियादीनां शब्दत्वेति
त्याकिमत्तरग्रंथेनेत्यतआहतेनेति। वेणुदीनां प्रसिद्धतरावगमायेतिभावः॥ शंकाबीजं दर्शय
तिगोशब्देति भाष्ये सामान्यसद्भावेपि तन्नेपभिन्नमितिवदता प्रत्यक्षं प्रमाणमुपन्यस्तमेवेष्टित्याद
च्छिन्नमित्यंतेन॥ नित्यत्वेसत्यनेकत्वेचानेकवृत्तित्वं लक्षणंसामान्यस्यात्रएकत्वमिति·अनेकसम
तत्वंस्यादुपलक्षणं·नित्यत्वेनसंयोगनिरासः। एकत्वेन त्वाभिन्नाप्रत्यक्षरूपंप्रमाणं दार्शितं। उपमानवा
कादेरप्यभेदापत्तौ प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्थानस्यात्तस्यात्तभेदात्राहादिकल्परूपमानिवृत्तिः। जात्यादीनां व्यक्त्यानन्तादर्शनसंवेद्योपिविलक्षण एवैवप्राह्य
ग्राह्यत्वादित्यर्थः। नन्वेवं प्रयोगः। शब्दद्रव्यप्रतियोगिकभेदवानद्रव्यग्राहकेंद्रियमिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वात्·यत्रयत्रद्रव्यग्राहकेंद्रियभिन्नेंद्रियग्राह्यत्वंतत्र
× द्रव्यपक्षको वाप्रयोगः। द्रव्यंशब्दप्रतियोगिकभेदवत्·शब्दग्राहकेन्द्रियाभिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वात्·यत्रयत्रशब्दग्राहकेंद्रियाभिन्नेंद्रियग्राह्यत्वंतत्रतत्रशब्दप्रतियो

[illegible]

× इतिभावः इति । ननु तावता क्रमेण वा परत्वं चरमवर्णो तत्रिकाले विचीत । पांत्यामेन पूर्वपूर्ववर्णोत्पन्नतत्तद्वर्णतद्बा समुदायो स्येवेति तत्र । एवमपि समनुत्पन्नानां पौर्वापर्येण

च स्थाने प्रमाणाभावात्सरोरसइत्यादौ वक्ष्यमाणरीत्यादोषोद्धरउत्पत्तेवेति । [illegible]

विनोभूतशब्दस्य प्रयोगानुपपत्तिं परिहरति सन्नेति॥ भाष्ये वाकृतिपक्षे तज्जातिरभिधीयते॥ पूर्वस्मा
त्पक्षादस्य विशेषमाह द्रव्यादिष्विति॥ नन्वर्थप्रत्यायकानां वर्णानामुच्चार्यमाणानामेक
त्वाभावः घटेनेत्येकवचनमनुपपन्नमित्यत आह वैयाकरणा इति॥ वर्णव्यतिरिक्तं पदमतस्म
गच्छन्नेकैकस्य वर्णस्य वाचकत्वं तथा समुदायस्य वा नाघटः इत्याह द्वितीयेति॥ द्विती
ये युगपदसमानानां समुदायोऽभिव्यज्यमानानां वा॥ आद्ये विकिं क्रमेणोत्पन्नयुग
पद्वा नाद्यः इत्याह प्रत्येकमिति॥ प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे समुदायाभावादित्यत्र यः। उत्पन्न[illegible]स्त्व
त्वादिति भावः॥ द्वितीयं दूषयति यौगपद्येति॥ द्वितीये द्वितीयं दूषयति अभिव्यक्तीति अत्र
स्मात एतत्त्यस्य अभिव्यक्तिपक्षयोरन्यतरस्मिन् पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसध्रीची
नान्त्यवर्णानुभवजनितसंस्कारहेतुकैकस्मृत्युपारूढानां वर्णानां वाचकत्वमित्यत आह॥
एवेति॥ तस्य नित्यत्वेन मर्धदार्थप्रत्यायकत्वं निरस्यति। नादेति॥ ननु येन क्रमेणानुभूता
वर्णास्तेनैव क्रमेण स्मृत्युपारूढानां वर्णानां वाचकत्वेनार्थप्रतीत्यविशेषप्रसंगः अन्य
थाभवच्छिरपि वर्णानां स्फोटाभिव्यंजकत्वाभ्युपगमात्कयं वर्णक्रमदोषानिस्तारो भ
वतामपीत्यत आह विस्तरेणेति॥ इदमप्याकूतं॥ इदमेकं पदमिदमेकं वाक्यं इति प्रत्ययः स्फोट
सद्भावे प्रमाणं न चायं वर्णगोचरः तेषां मते नैकत्वनैकमिति प्रत्ययालंबनत्वायोगान्न चायं
भ्रान्तः॥ बाधाभावान्न च भिन्नानामपि धृतानामेकदेशासंबंधिन्यैकमिदं वनमिति येयो पा

× क्रमेणानुभूतानां व्युत्क्रमेणापि स्मरणदर्शनात् येन क्रमेणानुभूता वर्णास्तेनैव क्रमेण स्मरणमित्यत्र [illegible] तत्र प्रमाणाभावाच्चार्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसं ×

× गोदुरुद्दरः । न मनु प्रथमवर्णेनाभिव्यक्तः स्फोटो द्वितीयादिवर्णानुभावैः केवलमभिव्यज्यते रत्रिः यथा परागादिरत्नतत्त्वपरीक्षणेन वन्तनु सं कालः × वर्णानां स्मृत्युपा

रूढानां तद्व्यञ्जकत्वमिति तत्र दोषः । न च व्युत्क्रमेण स्मरणाभावे दृष्टविशेषो नियामकः । तत्तत्कालिकतत्तदुच्चारणेतावद् दृष्टकत्वनापेक्षैक स्फोट एव कल्पनमिति निर्वेली

= पूर्वपूर्वाभिव्यक्तिजन्यातिशयसहकृतचरमाभिव्यक्तिः इति = न च वर्णानामयस्फोटवाच्यमर्थं वर्णा एकस्मात्तत्स्फोटमभिव्यंजन्तु । पूर्वपूर्ववर्णैरभि [illegible] स्योत्तरोत्तरवर्णैः स्फोट

= स्फोटस्यार्थनिश्चयजनकत्वकल्पनात् = २ =

(=तत्र मूहस्यैकत्वाद्वा ।१)

कै.वि. धिक एकत्वप्रत्ययः तथैकार्थप्रत्ययजनकत्वेनोपाधिको भविष्यतीति वाच्यं । तस्यैक
५ त्वासहत्वात् एकोर्थः किमपि विशिष्टत्वविशिष्टः । अत एव राजपुरुष इत्यादौ विशि
5 ष्टार्थप्रत्यायकेप्येकमिदं पदमिति बुद्धिर्न स्यात् । द्वितीयेन घट इत्यादेरेकपदत्वप्र
लंबनत्वं न स्यात् । तस्मात्किंचिदपीत्याशंक्याह मायो एकं पदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययोरेका
विशिष्टार्थोपाधिकत्वात् क्वचिदविशेषप्रसंगः । एकार्थप्रत्ययजननोपाधित्वे एकपद
व्यपदेशानेकत्वोधितो विशिष्टार्थतासंसर्गविशिष्टैकार्थप्रत्ययजननोपाधि
कत्वे न विशेष एकं पदमित्यस्मादेकं वाक्यमित्यस्येति चेत् । उभयत्रापि समासपदादविशे
षप्रसंगः । भिन्नसंसर्गतानेकेति शेषत्वे खलु कुसुमसमासपदादविशेषप्रसंगः । एवमे
कस्मात्तु पारुष्यत्वस्याप्यौपाधिकत्वं निरसनीयं । तस्मादेकमिदं पदमिति प्रत्यया
लंबनतया वर्णातिरिक्तं पदमस्तीति सिद्धं वर्णपदातिरिक्तं च वाक्यं चेत् । हृदयं शब्दस्यानुशा
सनात्प्रतिज्ञाविरोधः । विशिष्टक्रमवद्व्यंजकवर्णानुशासनमेव व्यंग्यानुशासनोपाय
इति तत्र हारा व्यंग्यस्यैवानुशासनात् । यथा लिपिप्रतिपादनमक्षरप्रतिपादनोपाय इति
तत्प्रतिपादनेनाक्षरस्यैव प्रतिपादनं तद्वत् । यथा च लिपिष्वेवाक्षरबुद्धिरवधानां तथा
व्यंजकेष्वेव पदादिबुद्धिः न त्वेवं तस्य तालोष्ठपुटव्यापारविषयत्वाभावादुच्चारि
तेनेत्यनुपपन्नमित्यत आह प्रकाशितेनेति । अभिव्यंजकैरित्यर्थः । न चैकेनैवाभिव्य
क्तत्वादितरेषां मानर्थक्यं निरवयवस्य सर्वात्मनाभिव्यक्तत्वेपि स्फुटतराभिव्यक्त्यर्थत्वात् । ह.स.
५

॰प्रादुर्भावेनार्थप्रकरणादिनिरपेक्षेण ध्वनिरूपेण प्रतीतः प्रसिद्धः पदार्थ इति कर्मधारयः। अस्मायं कं२ अ[illegible] प्रभावनह्[illegible] प्रति प्रत्यादित्यर्थः। तथा
वाच्यवेत्यादिग्रंथः प्रकाश[illegible] ध्वनिप्रतिपादनपर इति[illegible] एवं च भाष्ये ध्वनिशब्देन श्रोत्रग्राह्यत्वसाम्यात् स्फोटस्यैवोच्यत इति भावः।

दितरेषां। अप्रसिद्धं न तं परिहरति अप्रत्यक्षेति। तत्परस्तत्कालस्येत्यादावित्यर्थः॥ भाष्ये प्रतीत
तपदार्थक इत्यत्र प्रश्न इत्यनुषंगः॥ कथमित्यत आह॥ लोक इति विधीत्यादि बोध
परिहारोस्य स्पष्टो। किमिति नित्यत्वे फलं न वाच्यं। अकरणे प्रत्यवायः स्यादिति प्रवृ
त्त्युपपत्तेः॥ काम्यत्वे तु प्रवृत्तिसिद्धये फलविशेषः तत्कामस्य वक्तव्य इति भावः। भा
ष्ये चैवे योजनं निपातानामनेकार्थत्वात् तु नः शब्दश्चिदर्थः। तथा च शब्दानुशासनस्य कानि वित्र
योजनानि संति तत्तनेति। असत्त्वे नित्यत्वं सत्त्वे तु काम्यत्वं। न च प्रयोजनप्रश्न द्योतनाय तु नः
शब्दः शब्दानुशासनस्येत्यनेन गतत्वात्। प्रयोजनशब्दस्य प्रयोजनपरत्वात् समूल
ममूलं व्याकरणमित्यपि प्रश्नः। अत्रापि भाष्ययोजना पूर्ववत् प्रदीपयोजना तु संध्यो
पासनादिवद्व्याकरणस्य मूलमध्ययनमधीयमानं नित्यं वेदरूपं कर्म क्रियमाणं स्म
तिरूपं वेति। अप्यकाम्यकर्मत्वात् करणं व्याकरणस्यनास्त्यागमरूपं मूलमित्यर्थः। प्र
योजनप्रश्नो ब्राह्मणमिश्रायवर्णनेन प्रदीपः। स योजः द्वितीयप्रश्नोत्तरमभिप्रायवर्णनेन पर
वार्थो धर्मस्तत्साधनतां तत्प्रमाणेन तां पारंपर्येण सामव्यवधानेनेति योज्यं। भाष्ये प्र
योजनमिति च प्रयोजकफलपराणां पुंलिंगानपुंसकलिंगानां नपुंसकमनपुंसकेनैक
६ प्रोयाकवद्भावश्चनिर्देशः॥ ननु भिव्याचार्यसंबंधः एवमहान्वेदरक्षार्थं हेतुः किं व्याकरणे
नेत्यत आह लोक इति॥ न चार्थवचनाद्भमति[illegible] सुप्रशाखाकयाः विप्रासा[illegible]
कारांतरेण च वेदरक्षाहेतुत्वं व्याकरणस्योक्तं प्राक्। नव पदवाक्य[illegible] मारणादव्यापकत्वं
त्वलब्धव्यापनाम् अस्य च व्याकरणालब्धता तु। अर्थ्यवगमद्वारापि व्याकरणस्य वेदरक्षाहेतु

=प्रकारांतरेणेति । तत्र तत्प्रयोगत्वात्सोपि भवतीति समत्वेन परिहरिणीयमृत्युर्नैव तु । एतेन मदादुःप्रादा; स्वयं रागादिमान्वार्थं वेत्ति वेदस्य नान्यार्थ इति ॥ नवेद

पतिवेदोपि वेदार्थस्यकृतो गतिः ॥ तेदपि हेतुत्वात्तु वर्गकामः दृतिप्रवृत्तौ स्वयं देवम् मां स्वामि मेवं नार्थं तत्त्वका प्रमेमिति निरस्तं । २ =

कै० वि० त्वमाहवेदार्थ चेति । विकार इति । भावरूप एवादेशोत्र विकारस्तेन सोपस्य एषगारोन नवि

६ रुध्यते । हयग्रहोर्भ इति । गरभग्नामीत्याघर्षमावपूपकेनानेनैवभस्यासिद्धो न देशोनिपात

नाना प्रयरण देतदुपत्यासः ॥ निपूर्वाद्ग्रहे घञभावान्निग्राभमिति कथमित्यत आह

उदिग्रहस्त्यत्रेति । ननु यत्र प्रकरणे याज्ञिकायाज्ञिकभक्तिका मंत्राः पर्यन्ते तत्र तत्प्रयोगे वतेषां प्रयोग इष्ट इति

तो हेन प्रयोजनमित्याशंक्य प्रकृतावूहाभावेपि विकृतावूहोपेक्षित इति दर्शयितुं प्रकृतिविकृति श

ब्दार्थमाह इहेति । यस्मिन्नाग्नेयादौ पुरोडाशे रणसोर्यादिना प्रकृतिविकृत्य वर्गमेषाय त्वाहि देव

स्यत्यादिः ॥ अन्यत्र पठितानां मंत्राणां कथमन्यत्रोपगमनमित्यत आह प्रकृतिवदिति । एवं मी

मांसकाव्यवस्थापयंति । भावनायाः प्राधान्यात्तदाकांक्षयेतरेषां संबंधात्तदन्वयसिद्धये

पश्चात्करणसंबंधाद्भावनायाश्चांगाधिधावपिविधेयत्वात्प्रकरणादिनाविशेषेषु प्राक

त्वाहिकृतिभावनामिरंगाणामोपदेशिकत्वेन संबंधाभावात्करणैस्येति कथं व्यक्ताकांक्ष

त्वादैदिकत्वात्प्रकरणस्य तत्प्रधानामेवांगानामयेत्तितत्वात्तेषामेव प्रकृतौ ऌ

प्तसामर्थ्यानां हि पोषस्य वह्निदेवत्यत्वादिना शक्यतानतत्वात्प्रकृतिवद्विकृतिः ॥ कर्त्तव्ये

ति । भाष्ये चलिंगविभक्तिग्रहणं प्रकृत्यादेरुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह प्रकृतीति ॥ तन्

त्रोदाहरणमाहत चेति । किं सर्वमेव यदिमंत्रपदानि प्रकृतावूहान्यत्वनेतीत्याशंकायां लि

गा ग्रहे च किमुदाहरणमित्यपेक्षायामाह विकारेणेति । तत्रास्यत्तामन सेत्यादीनां

=कररणसंबंधादिति । सोमेचरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इति वाक्यप्रयोगेन ब्रह्मवर्चसं मावयेदित्यर्थादवोधो भावनायाः । किं केन कथमित्यपत्रय मा

=ब्रह्मवर्चसप्रकृत्यानिवर्त्याधियामिनीति करणमनाकांक्षायामुपस्थानमितिवत्तो योगान्यानामनुपदेशादर्थादित्यादिकृत्यो वैदिकत्वसम्पत्तोयोग्यानां प्राकृतांगानामतिदेशा

=दैवकाहमागेसमानामित्यच्चोनेनेति । कृतिवन्नामध्येयेनापि । मध्याकृं दुयायितामयवेमासामग्निहोत्रं जुहोतीतित्प्रकारत्रयमतिदेशाविषयेद्वष्टं । ३=

प्रकृतौ मुख्यार्थत्वे सतीत्यादि । ननु प्रकृतावप्यमुख्यार्थत्वे बाधः प्रकृतिवद्विकृतावपि गुणवादेन सामर्थ्यादनूहः । यद्यप्यूहे सति दोषः ... इत्यादि तत्र ...
... तमङ्गविनियोगः ... भयादन । साधुत्वे सांउद्विवेत्वर : सो मन्त्रमण सत्र सांउक्त्वा प्रमाण गौवि संभवि नां श्रुतादीनां सर्वार्थप्रदानसंभवाद् विकृत प्रयोगः । न
... सर्वप्राधान्याद् दन्त्यानन्य = हरिवश्चागमेत्यादि तत्र हरिवदादि पाद्यो नाम इदं सत्येपि प्रमाण भावादुपादानं ... ति परत्वाद दृष्टानां ...
... च नादिदृपद स्यात् ... हिरण्यपादि पदं नोह्यते । दृष्टार्थत्वात्तस्य । येषां च स्वार्थे ... दर्शपूर्णमासयो ...

धुतः इत्यादिरूपेणोहः साधुत्वे दुष्टः इत्यादिना । कृतो मंत्रस्यार्थत्वे हि सत्यां नानार्थत्वे सति संभवेतार्थाना
मेवोहो नान्येषामिति प्रत्ययादिति मांसत्वैरिति भावः । भाष्ये वैदिकांतरसंबंधिनो यथा तादेः । वैदिकां
तरसंबंधलक्षणसंस्कारो हि व्याकरणोपयोगाभावेपि मंत्राणां न हि व्याकरणोपयोग इति
दर्शयितुं मंत्रा इत्युक्तं । प्रकृतौ मंत्राणां कारणस्वरूपप्रवृत्तत्वाद् विकृतौ प्राकृतकरणस्वरूपा
भावान्न दशास्यातो हेन प्रयोजनमित्याशंक्य प्रकृतौ करणरूपेनैव मंत्रप्रयोगाद् दर्शवीयोपयो
गात्करणस्वरूपे पलादिता एवं प्रयुक्तानां मंत्राणां विकृतौ प्राप्तावपि नोहः । प्रकृतौ समग्रतात्पर्यवत्वा
यपदस्वरूपस्य विवक्षितत्वान्नाहृशस्येव बोदकेन प्राप्तत्वात् एवं कृत्वा वैकृतदेवतादिप्रकाशकत्वसं
भवादित्याशंक्य प्रकृतावपि मंत्रपदानां स्वरूपप्रकाशनार्थत्वे दृष्टार्थत्वप्रसंगात्कर्मसमवेतार्थप्र
प्रकाशने च दृष्टार्थत्वसंभवादर्थप्रकाशनोद्देशेनैव विहितानां स्वरूपादरेणार्थप्रकाशनं
त्वेनत्वासंभवाद्विकृते च पदार्थप्राप्तौ तमंत्रपदानां प्रकाशनास्यकार्याभावान्न तन्मंत्रार्थशब्दोच्चारणा
लक्षणोहः संभवतीत्यभिप्रेत्याह यथायथं इत्यन्तं । ऊह्यमानपदानां वेदादेवोद्धृत्य प्रयोगो भविष्य
तीति किं व्याकरणेनेत्यत उक्तं नावैयाकरण इति । प्रत्यक्षश्रुतिमूलमपि स्मृतिः प्रमाणं धर्मा
वगमे इत्यव्याकरणमपूहे पर्यवदिति भावः । न चागमः स्वल्पापीत्यत्र निराकांक्षत्वाय प्रयो
जनमित्यनुषंजनीयं न च वक्तु उपपद्यते आगमस्य व्याकरणाध्ययनफलत्वाभावादित्यत आह आ
गमः प्रयोजक इति ॥ सकृदुपयुक्तस्य प्रयोजनपादुर्भावोभयपरत्वे प्रयोजनमिति यथा निर्दिश्य उपपद्यते
तथोक्तं प्राक् । ननु कार्य्यते कान्न स्थाप्यते नेति वक्तान्तया [illegible] कर्तृत्वं प्रयोजनत्वं व्यतीतत्वाच्च निःप्रयोजनत्वा

= वक्ष्यमाणवादिद्वेष्यो भवति वादिदं वीर्यं काम्यस्येति नित्यत्वे पूर्वंक्तं वेदादेकस्य नित्यत्वं काम्यत्वं कालीकृतं तद्वत्रापि प्रमाणं द्रष्टव्यं ६ =
= धर्मे इत्यतेन. ६ =

कै०वि०
७
7

इत्युक्तौ प्रयोजनानि धानं व्याहतमित्यत आह नित्यकर्मतामिति। एकस्य तूभयात्वे संयोगपृथक्त्व
मित्यनेन एकस्य नित्यत्वकाम्यत्वेन विरुद्धेऽपि फलाभिधानं युक्तमित्यभिप्रायः। ननु नित्यत्वेऽप्यहरहः
मुपात्तदुरितक्षयफलकत्वान्न फलमरणविवेत्यत आह हृष्टमिति। नन्वाम्नायप्रवृत्तिविदित्युक्तत्वेन चाप्यमागमः॥ पौरुषे ग०प०२
यत्वाद्वेदमूलतया स्मरणस्याप्रामाण्यमिति चेन्न नित्यानित्यसंयोगविरोधात् स्मृतेर्हि वेदमूलतया स्मृ
तिविधेयत्वे व्याकरणाध्ययनस्य वेदविधेयत्वमभ्युपगन्तव्यं तच्च न युक्तं पौरुषेयत्वया अनि
त्यस्य व्याकरणस्याध्ययनं नित्ये वेदे न विधीयते इत्ययोगात् स्मृतेः का गतिरिति चेत्॥ अपरस्य
तिरस्तु युक्तं चैतत्। अंगत्वं हि व्याकरणस्य समर्थ्यते। नत्वन्यथा भवति तादर्थ्याद्धा अवयवत्वाद्धानाघः। श्रु धा
त्यादीनां तादर्थ्याद्वेदकानां प्रमाणानामभावात्। न द्वितीयः अनित्यस्य नित्यावयवत्वायो
गात्। अपप्रकृतिमूलतया स्मृतित्वमस्यापेक्षते तर्हि श्रुत्यादिषड्भंगप्राड्वेनोच्यते। सं
भवति हि तेषां श्रुत्यवयवत्वं शब्दात्मकत्वात्। तथा हि निरपेक्षो रवः श्रुतिः। अभिधानसाम
र्थ्यं हि मन्त्रालिंगं। अंगांगिसंबंधसमर्पकपदसमूहो वाक्यं। साकांक्षवाक्यार्थप्रतिपादक
वाक्यसमूहः प्रकरणं। संनिधिपरिपठितानां वाक्यानां स्थानत्वं। यौगिकः शब्दः समा
ख्येति। तत्र चास्मिन्वेदे वेद इत्येव सिद्धत्वात् षडंगत्वस्य वैयर्थ्यं हेतुरूपफलत्वाध्ये
तव्यत्वाभिधानेनार्थवत्त्वात्तत्र श्रुतेर्विनियोजकत्वे हेतुः। श्रुत्योगोरणं वा सामर्थ्यं तेन
विनियोजकत्वात् तूपंचविनियोजका लरवश्रवणं। सार्थलक्षिताः पूर्वसाधनाः ये विनियोगः फलं सामान्यसं
बंधे हि लिंगस्य विनियोजकत्वे हेतुः सामर्थ्यं हि एतदुच्यते सुरव्यपेक्षत्वाद्वाचकस्य विनियोगः फलं समभिव्या

= श्रुत्या हीयां मुदाहरणानि. व्रीहीन्निर्वपेदिति तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागांगत्वं. १ बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्र जवनप्रकाशानतया लवनसामर्थ्यात्मत्रस्य लवनांगत्वं. २ यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्य
त्र पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारात्पर्णता यागांगं = शालेर्जुहूसंपाजादिष्वभिधो यजतीत्यत्रेषु विषेशाविशिर्दे शाकलोकानां यद्दर्शपूर्णमासावस्य स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र प्रकरणात् यानां
नां दर्शपूर्णमासांगत्वं. ४ ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदिति... पूर्वादशकपोलमित्यत्र ... कपालस्य विनियोगः ५ होतृचमसभक्षणे ... इति समाख्या. ६ =

हातान्यथानुपपत्तिर्वाक्यस्य विनियोजकत्वे हेतुः। अंगांगिसंबंधसमर्पकपदसमभिव्याहारो रूपं। शेषशे
षिभावे वाक्यस्य विनियोगः फलं। विनियोजकत्वे प्रकरणस्य विनियोज्यस्य फलसंबंधाभावो हेतुः॥ साकां
क्षे फलवत्संनिधानं रूपं फलं तु फलवति विनियोगः। क्रमस्य स्थानस्य विनियोजकत्वे हेतुः सन्निधिप
ठितानि वा क्रमानि रूपं। अन्यतराकांक्षायां प्रकरणादिकल्पनया विनियोगः फलं। सामान्यप्राप्तिः
समाख्याया विनियोजकत्वे हेतुः। यौगिकशब्दत्वं रूपं प्रतियोगिनि विनियोगः फलं। तस्मान्न व्या
करणस्यांगत्वबोधकमिदं किंतु श्रुत्यादेः। अपि च व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनमिदं न शब्दानु
शासनस्याध्ययनप्रामाण्यविरुद्धं पर्यन्तानं विनाप्युपपत्तेः। शब्दानुशासनं तु न व्याकरणपर्यन्तानं विना
संभवति। अत एतदभिधानं प्रयोजनाभिधानं प्रतिज्ञायानं संगच्छते। अ[illegible]ते। आगमनमस्याबाधि
तासंदिग्धार्थप्रतिपादकवाक्यत्वात् श्रुतिमूलत्वाच्चेति ब्रूमः। यत्तु नित्यत्वाभावसंयोगविरोधप्रसंगात् व्या
करणाध्ययनस्य विधेयत्वायोगात्कथं तद्विधायकस्य स्मृतिवाक्यस्य श्रुतिमूलत्वमिति तत्र ब्रूमः॥ व्याकरण
स्य प्रवाहनित्यत्वान्नित्यविधिविषयत्वं न विरोधस्य नष्टेति। अत्र योच्यते। प्रत्यक्षश्रुतिविषयत्वे सति तदन्यथा
नुपपत्त्या प्रवाहनित्यत्वं कल्प्येत तदभावे त्वपस्मृतित्वेनाप्युपपत्तेर्न कल्पनागौरवापत्त्या प्रयोगं युक्तमिति। त
न्न। सैषा व्याकृता वागुदघद् इति प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वस्यापि भावात्। न चैषा संप्रदायव्याकृतनित्यवेदाभिप्राया
तथा सति वागुदघतदित्येतावता चरितार्थत्वाद्व्याकृतेति व्यर्थं स्यात्। न च वेदाविरोधेन तन्मूलत्वे सत्य
पस्मृतित्वं युक्तमापादयितुं। यत्तु तादर्थ्याविषयत्वाभावादंगत्वेन संभवतीति तदयुक्तं। अंगत्वेन संभ

के.वि. वानमुखं व्याकरणं प्रोक्तमिति॥ पदतात्पर्यावगमद्वारा वेदोपकारकत्वादंगत्वसंभवात् त्याग्रिमग्रन्थ
८ न्तु वेदो ध्येतव्यो ज्ञेयश्चेत्येवं सिद्धत्वात् तस्य षडंगत्वं इति व्यर्थं स्यात्॥ एतत्प्रयोजनस्येदं प्रयोजनं तन्न शब्दानु-
8 शासनस्येति॥ ननु ज्ञेयश्चेति वचनात् शब्दानुशासनं प्रत्यपि प्रयोजनसंभवान्न वचनिष्कारणं षाड्गेना-
ध्येयमात्रपर्यवसानमुच्यते इत्यकर्मताप्रतिपादनपरत्वान्न स्यात्फलत्वात् भाष्ये च फला-
वाप्तिरत्र फलं शाब्देन वाक्यार्थावगमो विवक्षितः॥ अवश्यमित्यनेन विवक्षितं दर्शयति॥ अध्ये- ध्य
यनमिति॥ लाघवं च प्रतिपदपाठापेक्षया प्रकृत्यादिविभागेनान्वाख्यानस्य विवक्षितं ननु अ-
संदेहः शाब्देनाभावे वर्त्तमानस्य समासे सति अत्र संदेहः शाब्दे न संदेहाभावोभिधीयते तत्त्वमिष्टेत्य-
कोसावतावोभिप्रेतः इत्यपेक्षायामाह संदेहस्येति॥ ननु वा संदेहप्राधान्यस्य पर्यवसानं बहुव्रीहिर्वा
स्यात्तत्पुरुषो वा अन्यपदार्थप्राधान्यस्य प्रयोजनवचनत्वे वक्तव्यं तत्र द्विधा संदेहत्वात् प्रवृ-
त्तावेति॥ असंदेहप्रभावनिवृत्तेर्भावित्वात् संदेहप्रागभावनिवृत्तिः संदेहः प्रयोजनमित्युक्तं स्यात्॥
न तत्पुरुषो व्याकरणाध्ययने तावद्वितीयेपि वक्तव्यतः प्राप्तस्याज्ञानतो प्राप्तस्य प्राप्त्या वा वक्तव्यतो
प्राप्तस्य प्राप्त्या वा नाद्यः॥ न ह्यज्ञानतोप्राप्तस्य संदेहप्रागभावस्य ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या
प्राप्तिः प्रयोजनं अज्ञातार्थज्ञानस्यापि सत्त्वमात्रेणाप्रयोजनत्वात्॥ चरमेपि प्रागभावस्य
प्राप्तिरत्यन्तप्राप्तावास्यात्पुरुषादिवत्॥ सन एव वासंयोगादिनाप्राप्तादिवत्॥ नाद्यः॥ अना-
दित्वात्॥ न द्वितीयः॥ प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानदेशतया आत्मदेशत्वेनानित्यप्रा-
प्तत्वात् तत्पुरुषपक्षेपि अर्थप्राधान्यस्य तादर्थ्यवचनत्वात् व्याकरणस्य तदुत्पादनेव

हस्
८

त्रयोदशीतारा छो: सम.
नादशीपूर्णिमासा गत्व. ४

अत एवेति· वैयाकरणस्य संदेहानुत्पादादेव (आख्यातॄणां तु सर्वदास्त्रिधात्वाभावात्प्रतिपदं ज्ञापयान संप्राप्तानां विप्रकर्तृत्वसंभवात्· १८

वा तत्तज्ज्ञापनेन वा तादर्थ्यं नाद्यः अनादित्वादेव। न द्वितीयः। शब्दत्वरूपज्ञापकस्य संदेहप्रागभावा
ज्ञापकत्वात्॥ अंत्यः प्रध्वंस एव वक्तव्यस्तु बुधिनष्टस्य तस्मात् आह॥ ननु प्रध्वंसे तो तत्र हेतुमाह॥ नहीति। अत्र तद
व संदेहनिवृत्तेः आख्यातृपरंपरयैव सिद्धत्वात् व्याकरणेऽनुप्रयोजनमित्यनुपालंभः॥ ननु वेदार्थज्ञाने
न निश्चयरूपेण भावं तत यदि तस्यापि संदेहे तन्निवृत्त्या व्याख्यातृपरंपरया वा स्यात्। व्याकरणेन वा
संदेहं चित्तेनैव वाकोऽन्यत्र विशेषः। किंच व्याकरणादिवशेनाप्यर्थनिश्चयः। गवादिशब्दानां गमनादिक
र्तृमात्रेणाख्यानाद्गमनादिकर्तृत्वरूपयादेरपि गवाद्यर्थः स्यात्॥ अत्रोच्यते॥ नाहेति प्रतियुक्तं यं प्र
तिलक्षणं व जायमानाः संप्रदायाव्याख्यातृभिर्निरसितुं शक्यंते। बहुलत्वात्तेषां सर्वदा सन्निधानाभावाच्च।
न च पूर्वं निश्चितोऽर्थो न विस्मर्यते। अत एव मीमांसारंभोऽप्यर्थवान् अन्यथा कल्पसूत्रादिभिरेव
गतत्वात् किं मीमांसयापि यत्गुरुयादेरपि गवाद्यर्थः स्यादिति॥ तत्र ब्रूमः। नहि व्याकरणमर्थानु
शासनं किंतु तत्तदर्थविशेषोपादानेन प्रवृत्तं शासनं॥ तत्र देवताधिकरणन्यायेनास्तीति प्रमाणांत
रविरोधेऽस्य स्वार्थमुपादीयमानोऽर्थः कांक्षयिष्यते। सति न प्रमाणांतरविरोधे वक्तव्यस्यार्थमेव
तदिति न कश्चिद्विरोधः॥ न च प्रागभावस्य प्रयोजनत्वासंभवः स्वस्वरूपेण साध्यत्वेऽपि तत्परिपालनस्य
साध्यत्वात् तत्परिपालनं च प्रतियोगिजनककारणादिध्वंसेन। प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वेति
यमानान्न दृष्टावेत्यंताभावप्रसंगात्। अनादित्वसाम्येनात्यंताभावो विवक्षितः। यदाप्यविष
यसंदेहाभावस्य प्रयोजनत्वेन विवक्षितो न वाक्यार्थविषयः॥ पदानामेवानुशासनात् कस्तर्हि
तायिवृत्यत आह शब्देति। शब्दविप्रोक्ता अत्र बहुव्रीहिर्निर्वधनः शब्दप्रकृतिस्वरस्यत्वेनाविता

कर्मणि यः प्राप्तनिषेधे फलश्रुते रर्थवादता घ्याय स्यैव पर्ण यमीज्जुहूर्भवति न त्रपा पश्लोक शृणोती मा दा वयाप श्लोकश्च वर्णयेति दां मात्र पर स्याद स्यानिंदार्थवादत्वमिति भावः। योन
रात्रिसत्रन्याये नार्थवादिके पराभवाभाव एवेद = फलेत्यादि तिपरा हं॰ रात्रिसत्राणामन न्यायो वतादग न्यात त्रार्थवादिकफलकल्पनेपि क्रतुप्रोवाय भावफलफलश्रुते: फलत्वाभावकार्थवादिकत्वादवि
पर्णितादावि वप्रधान फलैनैव फलत्वमर्थभाव प्रणति विधस्येति कौस्तुभकारा रांग मतं॰ विवरणकृन्मते = तु व्यवसाधनत्वार्थक प्रोक्षपदेन प्रोक्षो हवे त्यत्रापि नापभाषणे स्यवाचं फले यद्यपि क्रतु
तेजन्यफलविरुद्धफलजनकमिति त्वापादन पभाषणकार णस्य व्याकरणस्य तु फलेपापाभावा उरायवेति वा ध्यं॰ वस्तुतस्तु नेह रात्रिसत्रन्याय: इत प्यासि॰ व्याघ्रूपो तिद
त्यादिवा कथिहि महिम पा गविवो या णं वाचको रात्रिपाद:। तत्रांग: प्रतिष्ठावाक जमिति इंश्या = येष्ठ्वपदे तत्रे॰ रात्रिसत्रे श्रुफलार्थ वद मगत्व का दुर्गा जितिरिति॰ यथा

कै॰वि॰
९

भावादर्थनिर्णायकत्वं युक्तमिति भावः॥ नन्विष्टसाधनत्वादीनां बहुतरत्वाद् बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति प्रथमतो
ऽभिधानं न्याय्यमित्यत्राह मुख्यानीति। प्रधानत्वादेतेषां प्रथमतोऽभिधानं इतरेषां गौणत्वान्न्यूनत्वात् पश्चादभि
धानमिति भावः। नैषां प्रधानत्वं च पदपदार्थज्ञानविषयत्वेनान्तरंगत्वात् न वदमानानां च बहिरंगशब्दाप
शब्दप्रयोगविषयत्वादानुषंगिकत्वं बोध्यं। अभ्युदय इत्येकवचनमनुपपन्नं प्रयोजनानीत्यनेन बहुवच
नान्तेन सामानाधिकरण्यादित्यत आह अभ्युदयहेतुरिति॥ अभ्युदयमेवाभ्युदयः शब्द इति भावः। नन्विष्टं छन्दस्यपि
नयभावघ्नाफले सत्यं इष्टत्वं व्याकरणप्रयोजनं स्यात्। अपशब्दवर्जनस्य व्याकरणाधीनत्वा
न्नत्वं पराभवहेतुः तस्मात् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवा इत्यपराभवस्यापशब्दाभावफलत्वाच्च गमात्तस्या
त्यपराभूतामाभूमेत्यध्येयं व्याकरणमिति वक्तव्यमित्याह नित्यार्थवादेति। अथ माशायः पराभवा
ख्यानस्यापभाषणफलप्रदर्शनार्थत्वे म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इत्यस्यानर्थक्यापत्तिः। नन्व
म्लेच्छत्वरूपप्रदर्शनायेतदिति वाच्यं नापभाषितवा इत्यनेनैव तस्य प्रदर्शनाद् तो म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति
इति फलप्रदर्शनपरमपशब्दस्य म्लेच्छत्वापत्त्यापसाधनत्वात् तत्प्रयोक्तुः पापं भवतीति तत्फलप्रदर्शन उक्ते
नते नते सुरा इत्यादिरर्थवादः॥ अतो व्याकरणस्य म्लेच्छाः पापितामाभूमेत्यम्लेच्छत्वरूपप्रयोजना
भिधानं युक्तमिति॥ कृत्यार्थे तवै प्रत्ययविधानादर्हस्यापि कृत्यार्थत्वात्तस्य नञा प्रतिषेधोऽपि तत्प्राप्त
म्लेच्छितवै व्यतानतिषिद्ध इत्याशंकायन्निषेधे तन्निषिद्धम् इत्यनेनत्र्यायेना प्रतिषेधितं सहितो
विधिप्रत्ययो ध्याहार्यो विधेयकिं तत्तम्भूयमाणस्य विधिप्रत्ययस्य निरूपकत्वे वक्तव्यं न्यायाः
स्येत्यभिप्रेत्याह नित्यार्थवादेनेति तृतीयाप्रयोगः॥ किमत्रान्त्यमित्यत आह॥ तत्रेति॥ प्रकृतीति॥

सर्वश्रुतः साहसमतिरुक्ताविभागाकर्तव्य इति भाष्यविरोधः पूर्वमते इत्यचैत दुक्तिः २ मतांतर परिकारे यिनेदंहि त्वं किं तेष्विक ः पुनः प्रयो गो तथाह लंबते ति २

स्तना प्रयुक्ता इत्यनेन मैतानरमाह॥ पादेति॥ सर्वस्येत्यत्र पद ग्रहणस्य चो दिनया दिति भावः॥ ननु नेन तैदि
कशब्दमंत्राणां निषिध्यते न म्लेच्छभाषा विषयो यं निषेधः इत्यतस्त्राह न म्लेच्छितवा इत्यस्येति॥ अयंभावः॥ अत्र
पर्वाद कृत्यमानापभाषणेन पुनः मवस्यान्तत्वान्नतावद्वैदिकशब्दमात्र भ्रंशमात्र विषयो निषेधः॥ अपभाष
णस्य व्याकरणानुगतस्य प्रशब्दापभ्रंश रूपत्वप्रसिद्धत्वान्न म्लेच्छभाषा विषयोपि तद्विषयत्व प्रतिषेधो
न्य एव न म्लेच्छभाषा याशि क्षेतेति म्लेच्छो नाम वाक्यः पुरुष विशेषः स कथमध्ययनरूप इत्यत आह घजिति॥ कर्म
णि करणे वेति भावः॥ अत्र सर्वतामत्या त्वर त इतितसिलप्युपपन्न इत्य तआह स्वरेणेति॥ नन्वत्रापि पदि
तं प्रयुक्तार्थमाह यदिति॥ मिथ्याप्रयुक्त इति। हेत्वर्थं विशेषणं। यतो मिथ्याप्रयुक्तो नो यदर्थं प्रति पाद
यप्रयुक्तस्तमर्थं नाहेति भावः॥ अर्थः॥ मिथ्या प्रयुक्त इत्यस्य च स्वर वर्णदोषवैशिष्ट्येन प्रयुक्त इत्य
र्थः॥ तद्वाचष्टे। स्वरवर्णदोषात् प्रतिपादयन्निति। मिथ्याप्रयुक्तत्वस्य फलकथनमिदं। इंद्रेवागव
ज्रः इति निर्देशोनुपपन्नो बहुव्रीहौ तु प्रकृत इष्ट परामर्शितास्वत्वत्यनेन सामानाधिकरण्यमनु
पपन्नमित्यत आह॥ वागेवेति॥ कथमन्यस्मादित्याशंक्य गौणोयं प्रयोग इत्याभिप्रेत्याह हिंसकेति।
उदाहरणमनुपपन्नं इंद्रशत्रु शब्दस्यार्थपदार्थकत्व इत्यत आह यथेति॥ इन्द्रेण हेतु नाविन्द्रो हन्ता (फलस्याविहितत्वात् =)
इत्यर्थः। मंत्रउदितः मंत्रेइन्द्रशत्रु शब्द उदितः इत्यर्थः॥ अथवा मंत्रो वो धक इत्यर्थः॥ इन्द्रशत्रु शब्द
स्य मित्रपर्यायत्वे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरविशेष इत्यत आह॥ तत्रेन्द्र स्येति॥ आमंत्रणाविभक्तिः कस्मा
न्नभवति इत्यत आहइन्द्र शत्रुत्वस्येति॥ सिद्धस्यहि कार्यान्तरविधानाय संबोधनसंभव इतिभावः॥
नन्वत्र यन्न कर्मण्येत्येकश्रुतिः कस्मान्न भवतीत्यत आह ऊह्यमानस्येति॥ भेदलक्षणोविंहितं

ऊहितस्य मंत्रत्वाभावादाह। मंत्रेत्यादि २=

सिद्धस्यहीतिअयंभावः। संबोधनं नाम ज्ञातं कौव्यापारस्याविषयीकृत पात्रता ने संपद्यते एवमेव यत्स्याश्त्वाय प्रवर्तते मवोधमानतस्य धर्मस्य सिद्धत्वे
नां। राजत्वस्यासिद्धत्वेतु संबोधनपद इति वाक्ये त्रयोगोपि आगतो पलदा नां। राजत्वस्यासिद्धत्वात् २=

कै. वि. ऊह्यमानस्य मन्त्रत्वमुक्तं न। किं तावत्प्राप्तं मन्त्रैकवाक्यत्वेन मन्त्रमध्ये पाठेन वेत्याशङ्क्य मन्त्रत्वमिति शास्त्रे
१० मिहितं प्रत्याम्नाते मन्त्रत्वमिति न मन्त्रैकवाक्यत्वं मन्त्रत्वकारणं किं तु मिथुनः प्रसिद्धः॥ साच
स्वाध्यायकाले पठितेष्वेवानवोह्यमानानि यानि स्वाध्यायकाले मन्त्रगततया पठितानि तत्स्माद
10 मन्त्रत्वमिति। अत एव मन्त्रोऽहीन इति शिलाकारपाठेऽपि प्रसिद्धमन्त्रपरिग्रहे ऊह्यमानस्या मन्त्रार्थ
त्वेऽपि द्रष्टव्यमित्युदाहरणमसंगतं स्यादिति मन्त्रशब्दो यौगिकत्वेन बोधकत्वाद्बहुप्रयुक्तोऽहीन
इति चकुत्स्त्यमभिप्रेतमित्यभिप्रेत्यैव दुष्टः शब्द इत्युक्तभाष्यं कृता। तथापि मन्त्राणामेकश्रुतिरित्य
नन्वेष कृत्वात्कस्मादेकश्रुतिर्नेत्यत आह जपादीति। नन्वधीतमिति स्वोच्चारणमुच्यते विज्ञातं
[illegible] ताऽङ्गश्रुतो व्याहृतं यदधीतमविज्ञातमित्यत आह अविदित्वेति॥ स्वाद्विसंस्कारवेदनं
नानुष्ठानउपपद्यते अनुष्ठानसाध्यं च फलमित्यत आह निष्प्रयोजनमिति॥ ज्ञातव्यपा
स्त्विति। कुशलोऽधीतव्याकरणोऽप्रमादी विशेषेऽप्यविशेषे व्यवहारवेलायां यथावत्प्र
युक्ततादिदोषविकलान्शब्दानुच्चारयति वाग्योगवित्परत्र परलोके जयत्युत्कर्षमित्यर्थः॥
अनेनवक्ष्यमाणं व्याकरणाध्ययनस्य प्रदर्शनमित्याह। अनेनेति। ननु ज्ञानेन व्याकर
= तद्करणे मत णस्याभ्युदये हेतुत्वमुच्यते तत्कथं न काममात्र। अत एवोच्यते वा वाचः प्रकृतिप्रत्यययोर्विभा
गा = समुत्कर्षादि = गेन संबंधं वेत्तीति वाग्योगविदिति वैयाकरण उच्यते तत्समभिव्याहारात्तस्य
व्याकरणानुगतशब्दप्रयोगविषयतां मन्यत इति भवत्येन व्याकरणस्याभ्युदयहेतुत्वम

ग

दुस १०

दर्शनपरमिति तन्नयतो वाग्योगविदित्यत्र वाचो वचनस्य योगं पदार्थान्वयविशेषरूपं व्य
क्तिं वेत्तीति विग्रहः। का केषु मंत्रेषु च वाचो भावस्तस्य प्रकाशनस्य योगं योग्यमर्थं वेत्ती
ति वाग्योगविदिति मीमांसकरूढ्युच्यते। स गुरुसंप्रदायादवगतस्वरादिविशेषकुशलः स
न्वेदाध्ययनादिव्यवहारकाले वैदिकशब्दान्प्रयुंजानः परत्र जयं प्राप्नोतीति तस्माद्युक्त
मेतदित्याशंकातात्पर्यमाह स एवेति। क्रियमाशयः। पूर्वेनोपपत्तावप्युक्तकल्पनायां योगा
प्रसिद्धसंभवे चाप्रसिद्धस्वीकाराद्योगामीमांसकाद्यभिधानाविहायोगशब्दवाच्यसंबंधोपपादनाया:
क्तार्थकल्पनाप्रसंगाद्योगशब्देन योग्यार्थमभिधानोऽप्रसिद्धस्वीकारापत्तेर्वैयाकरणाभि
धाने चैतदुभयाभावाद्वाग्योगविदिति वैयाकरणः शब्दानिति च वैदिकशब्दानिति व्याख्या
ने विनाशकरणादिना शब्दस्य संकोचापत्तिः।। यथावदिति वक्तव्यर्थं च ज्ञातरेव प्रकृतार्था
विरोधेनेति दर्शयितुमर्थवत्त्वं गतः यावाचामर्थः। यो वैयाकरणोऽनधाय प्रतिपा
दनकाले प्रमादादिना प्रयुक्तमपशब्दम् इति प्रयोक्तव्ये कुशलः स करणार्थं यावि
रोधेमानव्यर्थत्वादर्थादिविशेषे प्रयुंक्ते स परलोके फलं प्राप्नोतीति साधुरिति। ननु
किमिदं साधुत्वं जातिरूपं वा सामान्यरूपोपाधिरूपं वा आद्ये किं शब्दत्वमेव साधुत्वमुत तद
वान्तरसामान्यवा आद्ये शब्दो जातित्वेन निर्णीतो विना साधुः स्यात्तस्यापि शब्दत्वात् द्वि
तीये तस्य शब्दत्वव्यंजकातिरिक्तव्यंजकं व्यंजनं यतनिरूप्यतो तस्या जातिरूपं सा

श्री. वि. मान्यं न संभवति ॥ उपाधिरूपमपि साधुत्वं किं प्रत्यायकत्वमात्रं । किं वा शक्तत्वे सत्य-
११ र्थप्रत्यायकत्वमहोस्विदर्थविषयानादिप्रयोगवत्त्वं वा आहोस्वित् कार्यपरत्वं वा लक्ष- स्वा
णानुगतशक्तत्वं वा ॥ नाद्यः ॥ गाव्यादिष्वतिव्याप्तेः ॥ नापि द्वितीयः ॥ तत्र ह्यर्थशक्तस्याभिधे-
॥ यवाचित्वे नाग्नि गंगाशब्दयोस्तीरमाणवकाभिधायेन प्रयुक्तयोरसाधुत्वस्यानयोरप्यर्था-
न्तरे साधुत्वात् इहापि साधुत्वमिति चेन्न ॥ गोणीशब्दस्यावपने साधुत्वात् तत्रत्यानामादिष्वति-
साधुत्वापत्तिः ॥ शक्तार्थप्रत्यायकत्वं साधुत्वमभिमतमिति चेत् तथापि गाव्यादिष्वतिव्याप्तेः ॥
तत्र्यादिशब्दानां च उष्ट्रमार्यादिवाचित्वात् उष्ट्राद्यभिधायकत्वात् तद्धि प्रसिद्धभार्यादिधानशक्तिः
उत्रादेशमातिसङ्गावात् साधुत्वापत्तिः ॥ नापि तृतीयः ॥ गाव्यादिशब्दानामपि सास्नादिमदर्थवि-
षयप्रयोगानां ध्वंसरूपोऽनादित्वावगमात् साधुत्वप्रसंगात् ॥ नापि चतुर्थः ॥ नत एव ॥ ना-
पि पंचमः ॥ वचंत्यादीनामपि लक्षणानुगतानां साधुत्वप्रसंगात् ॥ तस्मात् साधुत्वं नाम न किंचि-
त्स्वरूपतो निरूप्यते नापि प्रमाणोपपन्नम् ॥ तथाहि प्रत्यक्षं तावच्छब्दमात्रग्राहि न तत्कृते
साधुत्वासाधुत्वे नैवानुमीयते अननुभूतसंबन्धत्वात् सादृश्याविषयत्वादुपमानमपि न प्रक्रम-
तेऽर्थप्रत्यायकत्वान्यथानुपपत्तिरपि न साधुत्वग्राहिका अर्थप्रत्यायकत्वस्य गाव्यादिष्वपि भा-
वात् ॥ प्रमाणान्तरमूलताभावात् पौरुषेयवचनमपि न संभवति ॥ नापि वैदिकं वचः ॥ तस्य वि-
धिनिषेधनिरपेक्षसिद्धवस्तुनि प्रामाण्यासंभवात् ॥ अभावस्तु न गोचरः ॥ तस्माल्लक्षणा

एतेनानुवक्तव्याख्यप्रमाणग्राह्यत्वमुक्तं ॥ १ =

प्रमाणाभावो दृष्टो वा तस्मात् साधुत्वं नाम किंचिच्चन निरूप्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते वा व्यवहारिलक्षणा बुद्धि-
गौरित्यादिशब्दानां गन्यजनमहत्वार्थप्रत्यायकतां गतत्वेन साधुत्वं ॥ न च गाव्यादिशब्देष्वपि तथा प्रसिद्धिः । गौ-
णत्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च तेषां तदर्थप्रत्यायकत्वस्य मुख्यार्थानन्तरस्याभावेन साक्षाद्वाचकत्वस्य
वयोर्निरूपयितुमशक्यत्वात् चेत्यादिशब्दस्य तदर्थप्रत्यायकतां गतत्वात् । यद्वार्थप्रत्यायकतां गतत्वे सा-
त्यनपभ्रंशत्वे साधुत्वं । तत्र च प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यानस्मृतिसहितं प्रत्यक्षं प्रमाणमुपदे-
शसहकृतं श्रोत्रमिति वेदस्यागमस्य प्राचीनत्वान्न श्रोत्रं स्मृतिसापेक्षमेव च प्रकृतिप्रत्यया-
न्वाख्यानस्मृतिसहकृतप्रत्यक्षेणैव साधुत्वं गृहीतेन तद्व्यवहारकालप्रवृत्तलक्षणगतप्रकृति-
प्रत्ययलोपादिनान्वाख्यातमानेन साधुत्वं । तदर्थप्रत्यायकत्वे सति लक्षणानुगतत्वेनानु-
गतसाधुत्वमेव दृष्टान्तीकृत्यानुमातुं शक्यं तदुक्तमनुमानमपि साधुत्वे संभवति । स्थिते च प्र-
त्ययत्वादिप्रत्यक्षे साधुत्वस्य प्रमाणान्तरं मूलं पौरुषेयं वचोऽर्थप्रत्यायकत्वे सति व्याकरणा-
नुगताः शब्दाः साधव इत्येवं रूपं संभवति । वैदिकमपि वचः साधुत्वासाधुत्वविषयं विधिनिषेधव्य-
तिरेकेण पि सत्यं ज्ञानमित्यादि सिद्धवस्तुविषयमेव संभवति । साधुत्वस्य विधिनिषेधात्म-
नियमेऽपि तच्छेषतया साधुत्वासाधुत्वप्रतिपादनपरत्वं संभवति ॥ एवं प्रमाणान्तरविष-
यत्वमपि यथासंभवं योजनीयं तस्मादस्ति साधुत्वं नाम किंचिदिति स्थितं ॥ प्रकृतमि-
प्रायमाह ॥ यागेति । ऋतनादिति ॥ शाद्वलावगतत्वादित्यर्थः । चकारेणैकत्र जयात्विदो

=साधुशब्दस्यथा धर्मधर्मजनकतोक्ता शास्त्रेणनतथा ऽसाधुशब्दज्ञानस्याधर्मतोक्तेतिभावः ८=

भ. वि. यथोः समुच्चयप्रतिपादनाच्चेत्यपि बोध्यं ॥ दोषवति शास्त्रस्याधर्महेतुत्वं दोषः नात्रदोष दर्शितं
१२ वाग्योगविदो यद्ग्रहणं नाभिप्रेतं तन्निरासेन वाग्योगविद्ग्रहणेन किं तर्हि प्रकृतत्वाद्वाग्योग
12 विदेवग्राह्यस्तस्या वानर्थहेतुत्वं व्याकरणस्य दर्शयन श्लोकोऽभ्युदयहेतुत्वं निरस्येदिति तद
नभिधानाय प्रश्नाभिप्रायस्यैव विवक्षितत्वान्मो ऽसात्याद्वाग्योगविदेवेति नास्ति स्मृति नोऽभिमतग्रा
ह्यः इत्यभिप्रेत्याह प्रष्टेवेति । अत्र वाग्योगविदिति परमतं कइति भाष्यस्यायमर्थः दुष्यतीत्य
त्रवाग्योगवित्कर्त्ता उत विपरीतः इति किं प्रा[illegible]र्थः ॥ प्रष्टैव संनिधानाद्वाग्योगविदेव उक्त
इत्यभिप्रेतवानितीति सिद्धान्ती संनिधानात्साम र्थ्यवलाद्वादित्यभिप्रेत्य पृच्छति ॥ कुत इत्यादिना ऽसामा
र्थ्यमपि प्रत्यक्षत एवेत्यभिप्रेत्याह यो हीति । एवमपशब्दज्ञानइत्यनुपपन्नमिव तत्र प्रमाणा
भावादित्यतआह यथा चेति । पर हि दोषितत्र द्वितीयेऽपि फलकं यथाप्लोक्तमकस्मा[illegible]से वा तथा चाप
शब्दज्ञानमित्यनुमानमेव प्रमाणमिति भावः ॥ प्राप्ति[illegible]को ऽनुपपन्नो भाष्ये तद्विधौ समान
त (गुणस्यवेदित्तलाहुरुत्वा त्वयोगश्च तद्वानवदित्यतआह भूयान् इति । क्रियत इत्यतानस्या
धर्महेतुत्वं दृष्टं तेनाह । तथा चेति । भाष्ये ऽत्यन्तायेत्यत्यन्तमित्यर्थः ऽश्ययं ऽअज्ञानतां प्रतिषि
द्धानुष्ठानतस्मे त्यत्यगायस्तिरश्चामपित्यादिलतआह ॥ उक्तमेवेति । उक्त षद्ग्रहणं मनुष्योपलक्ष
णं मर्ययभावः ॥ अधिकारीत्यप्रतिषिद्धत्वान्मनुष्याधिकारत्वं शास्त्रस्य स्थापितं भूतस्तिर
श्चां विधिप्रतिषेधयोरनधिकारात्प्रतिषिद्धानुष्ठानमेव तेषां तन्नभवतीति प्रत्यवायाभावइति ॥

धर्महेतुत्वस्य शाब्दज्ञानपूर्वकप्रयोगे तत्त्वाज्ञानमात्रे ऽभावात् ७=

गुति

न तत्तथापि विद्यार्थाधिकारादविदुषः प्रतिषिद्धाचरणेपि न प्रत्यवाय इत्यत आह ॥ तत्परी
ति । यो हि यद्विषयज्ञाने योग्यः स तद्विषये प्रतिषिद्धमजानन्नप्यप्रत्यवैतीति भावः ॥ संनिधा
नाद्धात्वोगविदेव ग्राह्य इत्यकृताकृत्यमर्था योगविदित्यकम् इत्यत आह ॥ प्रकरणादिति ।
संनिधिरत्र प्रकरणाच्छब्देन विवक्षितः संनिधेः सामर्थ्याधेनाये वान्वयहेतुत्वात्तदभावे ऽप्रयो
जकत्वमिति भावः ॥ ज्ञानं तस्य धारणमिति कथमयमशाब्दज्ञानात्प्रत्यवायस्यापि प्रसंगादि
त्यत आह वाग्योगविदिति ॥ अनुमानस्य किं रूपमिदम् इत्यत आह ज्ञातेति । धर्महेतुशा
ब्दज्ञानविरहत्वादिति हेतोर्विशेषणासिद्धत्वमिति भावः ॥ ननु प्रत्ययार्थे एषेष्टप्रकृत्यर्था
भिधानमसंगतं प्रश्नोत्तरयोर्वैय्यधिकरण्यप्रसंगादित्यत आह प्रातिपदिकेति । उदुम्बर
वर्णानामिति ताम्रवर्णानामित्यर्थः ॥ प्रमत्तगीत इत्यत्र पूर्वपदे कः कर्त्रीति चेत् प्रमत्तः इत्येतदभेद
मात्रस्य गीत इत्यनेन समासोनुपपन्नः इत्यत आह ॥ प्रमादेनेति ॥ विप्रतिपन्नत्वेन विप्र
तिपत्त्याश्रयत्वेन । अर्थ भावः ॥ सर्वमेवलावृद्धि ज्ञानं निर्णीतार्थप्रकाशकत्वात्प्रमाणमेव त
स्यतु कारणदोषप्रमाणेनैरविसंवादाभ्यां प्रामाण्यापवादः ॥ तदुक्तं तस्माद्दोधात्मकत्वेन
प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता । अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानेऽपोद्यत इति । न दिहुप्रह्मवचनस्य
मूलभूतं विज्ञानमवपूर्य कल्पनीयं यत्तु दुर्बरेण स्यन्तु प्रत्यक्षाम्सृतिविरोधाद्भ्रान्त्यादिकल्पने ।
इत्यनुभूतिकल्पने हेतुदोषोपि कल्पनीयः स्यात् ॥ परा हः ॥ अनेरनुभवाद्वापि ऽवाकाद्विप्रलं

कै॰ वि॰ मनः इत्युक्तं गुणस्य साध्यत्वाद्धोदनैकमारीयसीतिप्रत्यस्तस्यं प्राप्नोति इत्यत आह काल्या
१३ यनेति। ननु प्रयाजमंत्रे सुपदानि सविभक्तिकान्येव पठ्यंते। न किमनेन वचनेनेत्यत आ
ह प्रयाजेष्विति ॥ उ॰ समानानां याज्यानां यत्र द्वौ विभक्तिलोपकृतावित्यर्थः। यद्यपि सविभक्तिकाः प्रकृतिः×
कर्तव्या इत्येव श्रूयते तेन याज्यादिकेव लोपो विभक्तेः प्रयोगाभावात्प्रकृतिरादिश्यते॥
13 यद्यपि वयं किंचित्प्रकृतियुक्तायां विभक्तौ सूत्रे हः प्राप्नोति तेन याज्यादि त्वमग्ने प्रयाजानामृषा
णां पुरस्तात्पश्चादिति दर्शनात् दक्षिणाहव एव विभक्त्यंतं ऊह्यत इति भावः॥ तत्राग्नेर्दे
वता याः एकत्वादेव वचनं विभक्तयः प्रथमा द्वितीया तृतीया षष्ठी सप्तम्य एवेतिप्रो
तसं प्रदायाः॥ सम्यक् प्रयुक्तस्याग्निजीन [illegible] यो भयपरत्वे युक्तिमाह विद्वानिति। ननु
तिस्त्रि॰ भक्तयः षडेवेत्यत आह ॥ उ॰ प्रयतेति॥ के विलिति॥ उ॰ परइति व्याख्यायमान इति घोषः
घोषेरोतीति॥ घोषः [illegible] र्थः तत्कारिकाभिधायकत्वेन [illegible] भयोरपि संग्रह इति
भावः। भाष्ये उरसीत्यादि ग्रंथः शिरः [illegible] नकं कंठादूर्ध्वतालव्यादिस्थानषट्कमुच्यते।
तत्र वक्त्रः थ्यंजक [illegible] स्थानत्वादुरः प्रभृतीनामित्यर्थः। अष्टौ स्थानानि वर्णाना
मुरः कंठः शिरस्तथा जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति पाणिनीयशिक्षायां॰
ननु वर्षति मूत्रेण भूमिं सिंचति स वृषभ इत्युच्यते तत्कथं [illegible] त आह॰ कामानामिति॰ एवं×
मेघ उदकमिव [illegible] त्यादि [illegible] पूर्वकं प्रयोगात्कामान्वर्षतीत्य हृस्वः
१३

र्थः। भाष्ये प्रत्याहारं करोतीति॰ परा पश्यंती मध्यमा वैखरीति चतस्रः खलु वागवस्थास्तासु वैखर्यवस्थायाः
परावस्थाकार्यत्वात्॰ महश्शब्द इति शुक्लाकांतो महत्त्ववाचीत्याह॥ आविवेशः प्रयोज्यत्वेनान्तराविष्टः
सन्प्रत्याहारं करोतीत्यर्थः। तदावेशफलमाह॰ महता देवेनेति॰ साम्यमैक्यं॰ वा ... तत्त्वमित्यादि सूत्रस्य तत्त्वमिति॰ च
तुः शृंगमस्य ... यत्नविशेषयत्वेनानैर्घण्यं तत्वाद संदिग्धमविषयमंत्रो प्रत्याहार इति भावः॥ एकैक
स्येति॰ नामादिरूपस्य॰ चतुर्थभागं॰ प्रतिपदव्यवहारस्य प्रधानत्वेन यत्तदंतेनैतेन स्येत्यर्थः। स्तन
नदेश शास्त्रस्य विप्रकीर्णेन ... चिदस्ति व्याप्तितुरीयभाग एव ज्ञायते। तिष्ठति ...
... वेला ज्ञानविषयतो ... न व्यवहारानित्यतादि रोधः। अथ एकैकस्य पदस्य नामादिरूपस्य चतुर्थभा
गं वैखर्याख्यमित्यर्थः। वैयाकरणस्त्वशास्त्रबलेन गृहीतं प्रकारं विदार्य सर्वं जानातीति भावः। वैखर्या
दिस्वरूपं भर्तृहरिणा विवृतं॰ स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा॰ वैखरी वाक्प्रयोक्तृणां प्राण
वृत्तिनिबंधना॰ केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी॰ प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक्प्रव
र्तते॰ अविभागा तु पश्यंती सर्वतः संहृतक्रमा॰ स्वरूपं ज्योतिरेवांतः सूक्ष्मा वागनपायिनीति॰
अत्र क्रमो वर्णक्रमः। अविभागा॰ शब्दार्थरूपविभागरहिता॰ अन्यत्र च॰ यासामितरवर्णसदनाडुम्बर
तीति षष्टिं वर्णानंतः प्रकटकरणैः प्राणसंगात्प्रसूते॰ तां पश्यंतीं प्रथमुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां वाचं
वक्त्रे करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये इति॰ न निमिषंतीति॰ अनेन ज्ञानसामान्यविषयत्वाभाव उच्यते॰ भाष्ये
सत्रमिवेति॰ यत्र व्याकरणे धीराध्यानवंतः संतस्तितउनासक्तुमिव ध्यानपूतमनसा तत्करणकज्ञानेन

14

वाचमक्तनाम्ना पृथ्यो विविक्तं भूतवंतः तत्करणेन श्रुत्वा विनाशक ब्रह्मप्रतिपादकशास्त्रार्थयोरभेदत्वध्यासरत्वा
यत्समानरव्यातयः समानज्ञानाः तेनैव दृष्टांतेन सर्वपदार्थेष्वात्मनिरूपिताभेदज्ञानवंतः सरव्यातिसा
पुज्यातिज्ञानतेऽप्रवृत्तिय तदथं वाचिमद्वालत्मीः स्वप्रकाशब्रह्मस्वरूपाऽधिकाधिकं निहिता
सन्निहिताभवतीति क्रमगर्थः। सच नेदुर्धीत इति। यतः सच नेत्रतो दुःखो ध्यार्थप्रकाशकोभवतीत्य
र्थः। तिनउश्रवृत्स्ये तद्वभाव्यात्वपुसकता। चालनीति तउः उमानिति कोशान्तस्त्वमपि। विज्ञा
देति। ततोनेउउः सन्त्वेति पुत्यजेरिति भावः। नृत्ववदिति भक्तिमन्तः तदाह वहुष्विद्धूमीति न्यस्वप
देनुदधातोः कर्मणिऽउः सन्त्वबेति भावः। ध्यानं ज्ञानार्थभावनं। मननेमिति व्यापारपदं तदाह। ज्ञा
नेनेति। भाष्ये केति। किं तपरस्माच्छ्यातिशाश्रुतंतीति गम्यः। उत्तरयति। एवेति। ज्ञानेनैवे
ति। तात्पः पंच्याविपतेयतायेतिश्रुतेः। वेदांतोक्त्वेति। सत्यंज्ञानमित्यादिश्रु। तत्वरणादित्यस्य
व्याख्याभासनादिति। परिहृदा। अज्ञाननिवर्तने प्राची। भवार्थः इति। प्राथमित्तसाधनत्वेनतद्
वत्वं। ननुदशम्योपुत्रस्येति प्रयोजनस्वरूपगणनेभाष्येउक्तं गृहेपि तथैवपश्रूतेऽतो दशम्श
त्रुरकालमित्यपुक्तमतआह। नैतिति। विकामितिं। तेचपमाः। अत्रतरतस्यापस्यत्यर्थः। त्रि
पुरुषानुकमिति। त्रिपुरुषमितित्रिगुः पात्रादित्यात्स्त्रीभावः। त्रिपुरुषमनुकायतीति मूलविभुजादित्वा त्वा
त्कः। भाष्येऽनरीति। अमनुष्ये देवादावरिमिन्नेति वार्थः। भाष्येकाकृदमिति। पजर्थेकविधानमि
तिवदेदधिकरणेकः। संप्रसारणं। षष्ठीतत्पुरुषे शाकंध्वादित्वात्पररूपं। पृषोदरादित्वाद्ककारलोपोवा।
वदधेरणे इत्यस्मात्दधिकरणेकः पृषोदरादित्वात्नुप्रकृ लोपोनिरुक्तस्यपृष्ठेवामित्यन्ये यांव्याख्या। श्रू
न्तु

र्पितोऽभवाय : प्रतिमा · स्वर्णेपि स · सर्वं ज्वलन्तीमालिंगेत्सत्यवेभुत तल्पगः इति · स्वच्छिद्रं विद्यते यस्यां .
उपवृत्तबीनिमत्त्वर्त्तीयो ऽ यथा सच्छिद्रां लोहप्रतिमां प्रविश्याग्निः प्रकाशान इति दृष्टान्तः । अत्र
त्वि हि नव्यसमलंभस्ती कृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति एवं तालुदेशं प्राप्याधिमज्जाये विभक्तं तारः श
वृः सारीरं पापमपोनुदतीति भावः । एवं तर्हीति · वेदातिरिक्तविषये एव प्रयोजनान्वाख्यानं
न तु वेदविषय इत्येवं स्वपि विषयविभागः · भाष्ये किं चिदित्यस्यानन्तरं मधिजिगांसमानेभ्य
इत्यनुषज्यते किं चिदित्यस्य च वेदमित्यर्थ इत्याह · वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्य इत्यर्थ इति ·
भाष्ये किं तर्हि चिदित्यनन्तरमाह ओमिति · एवं च वेदमधिजिगांसमानेभ्यो वेदाध्ययनप्रयोजनं किमि
ति नान्वाख्यायते इति प्रश्नः । नन्वोमित्यधिकमत आह · अभ्युपगम इति · यथा प्रयोजनानुग
मं विना वेदप्रवृत्तिस्तथापि भविष्यतीति तात्पर्यं · भाष्ये उत्तरमाह · पुराकल्प इति · संस्कारउ
पनयनं · स्नात्वा नैकोऽभिरादि · करणामाध्यन्तरप्रयत्नः अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नः । तेन तदानीमपि कर्मा
नुष्ठानफलकत्वं वेदस्य तदध्ययनस्य चानित्यत्वज्ञानं तो न प्रयोजनं पृच्छतीति न कदाचिद् दपि वे
दाध्ययनप्रयोजनोपदेश इति तात्पर्यं · भाष्ये आचार्यपदेन शास्त्रव्याख्यापकोऽभ्यस्य हृदये विवि
क्षितः । इदंशास्त्रमिति · प्रयोजनान्वाख्यानमित्यर्थः । भाष्ये उक्तः प्राह इति · लौकिकानां वैदिका
नां चेत्यनेन विषयमुक्ता पाह उक्त इत्यर्थः । स्वरूपमपीति · अथ गौरित्यादिना · प्रयो
जनमपीति · कानि पुनरित्यादिना · अथ चं सुपसंहारोऽयमस्य विषयप्रयोजनानि रूपाण्येतत

वै·वि· यत्नाकृतमिति सूत्र वचिनु मैनैव सर्वं धाधिकारिणामुक्तमिति हेत्वन्तरेण । किंच तस्योऽन्यत्र तु न्या

११ भावादाह· अन्यतरान्यतमशब्दाविति· वा च पंच पंच न खा इत्यत्र नियमः इत्यत आह· आर्थिका

विति· नियमस्मात्· पुनः शब्दे नैवोपमानं· ननु चास्य परिसंख्यात्वान्नियमव्यवहारो नोप

15 पद्यते अस्ति च नियमपरिसंख्ययोर्भेदः । पाक्षिकप्राप्तांशपरिपूरणफलो नियमोऽन्यनिवृ

त्तिफला च परिसंख्येति· नैतदस्ति· नियमेऽप्यप्राप्तांशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वारार्थाद

न्यवृत्तेः सत्वेनाभेदमाश्रित्य परिसंख्यापीह शास्त्रे नियमपदेन प्रायशो व्यवह्रियते इति नियमोक्तिः ।

विधिरिति· अपूर्वविधिरित्यर्थः । भाष्ये भवति नियम इति· भवत्यनुमितिरूपउपदेशा इत्यर्थः ।

ननु शब्दाज्ञानमिति उक्त कुमतमत आह· योगरूढ इति· अर्थपौनरुक्त्यमाशंकां निराकरोति· तत्रे

ति· चतुर्भिरिति भाष्यं यावदेवाध्येष्यते तावदेवाभ्युपगन्तव्यस्यादित्यर्थो निराकरणे परमि

त्याह· एकदेशेत्यादि· विशेषप्रयोगप्रारम्भ नानाकालानां विधानमन्यथा धारणान्तरस्य च

करणान्तरविवक्षावोधाच्चतुर्थकाले पुविधिप्रयुज्यन्ते इति फलितोऽर्थः । तत्र धर्मेषोत्साद

यो नोपयोगः तत्तीर्थप्रतिष्ठासांनिध्यलाभद्वारा पर्यापवाच तु यज्ञानुष्ठानकाले पश्चात् प्रयुक्त

प्रायश्चित्ताभावः कर्मसांगता दक्षिणालाभादिनेत्येतत्सर्वाध्ययनाद्वसाभवतीति भावः । भाष्ये प

पुष्पयुक्तमिति· समाप्तमित्यर्थः । ननु सामान्यविशेषात्मकत्वाल्लक्षणस्य कस्य तोरणपक्षि त आह·

सामान्यविशेषाविति· भाष्ये कथंजातीयक इति· प्रकारमात्रे प्रश्नः तद्दति जातीयर्· तत्र जा

तीयरैवार्थपर्यायशब्दः सामान्योपक्रमादित्यंशायावृत्त इति वत्प्रयोगः । आकृतिपदे केवले इति· तत्र

=न्यासो मीमांसकरीत्याविति यशोजवल्कितिवाच्यं· पंचातिरिक्तमदाणे प्रायश्चित्तविधेरसंगतत्वापत्तेः । पंचानामभक्षणे प्रायश्चित्ता

हिद्वयोर्विधयोः परस्परपरिहारेणान्तन्तुज्ञात्वाक्रान्तव्याप्तिविषयेऽवचरितार्थयोः क्वचिदेकत्रप्रसंगे
परस्परप्रतिबंधात्समुत्पन्नवदुभयोरप्यप्रवृत्तौ विप्रतिषेधे परमिति विध्यर्थं तस्मिंश्च
कृते यदि पूर्वस्य निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवति यथा मिधाकीत्यत्रामिं द्राहि इति स्थि
तेपरत्वाद्द्विर्भावे कृते पुनः प्रसंगादकाविह्निः किं तस्मात् प्रस्तावितिनास्ति ध्वनिः नन
न्वाचजुहुतात्वामित्यत्र जुहुहि इति स्थितेधिभावेकाधित्वापरत्वात्तातङि कृते
स्यानिवद्भावात्स्यादेवधिः व्याप्तिपदेन तु सकलव्यक्त्युद्देशकत्वाद्व्यस्वप्नसंनरे चरिता
र्थत्वासंभवात् क्वचिदेकत्र प्रसंगे तिष्ठमार्थं सूत्रं परमेव भवति न तु पूर्वमिति जुहुता
त्वमित्यादिसिद्धावपि पुनः प्रसंगेऽस्मि सूत्रामिधकीत्यादिन सिध्यतीति भावः
तस्यां प्रतीतायामिति शब्दशक्त्यैव गृहीतायामित्यर्थः न दोषे ध्यानं नत्वस
कायात्प्रतीयत इति अविनाभावादेवतज्जन्यप्रतीतिविषयो भवतीत्यर्थः
उपलक्षणाभावेनेति शक्ततावच्छेदकत्वस्योपलक्षणभावेनाश्रयणादित्य
र्थः न चैवं ज्ञातेऽव्याप्तिर्ध्येयतं चकार्यत्वे यत्कार्यतावच्छेदकत्ववदशक्यत्वेपि
शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारान्न म्राप्तेवलक्ष्यतावच्छेदकेन लक्षणेनेति नैयायिकाभ्युपगम इति
भावः भाष्ये जात्याख्यायामिति ननु यत्रैकैवाव्यक्तिस्तत्र लक्षणया जातिपरत्वेनाप्राः संती
तिप्रयोगार्थं जात्याख्यायामिति सूत्रस्यावश्यकता नाजातिवाचकादादिपदेष्वनेकशब्दति
रत्यर्थं सरूपसूत्रमस्तु तत्कथं सर्वप्रमाणानीतिचेन्नात्यमेतत्र परंतु लक्षणासिध्यर्थं क्वचिकस्य

कै. वि. चिदाश्रयत्वमिति सांप्रदायिकाः। अत एवोद्द्योतस्य प्रपोर्भाष्यहतानां प्रत्याख्यास्यमानत्वेप्यदोष
१६ इति दिक्। विप्रतिपत्त्येति। प्रत्ययानां तिन्त्यत्वेप्य व्याकरणप्रामाण्यमिति प्रश्नाशयः। केचित्।
मीमांसकाः। वर्णात्मकमिति। पदवाक्ये तु वर्णसमूह एवेति तदाशयः। अन्ये वैयाकर
16 णाः। अपरे। त एकमुख्याः। आदेवर्णानामिव वाक्ये पदानां कल्पितत्वात्तेषामर्थवत्त्वम
पि काल्पनिकमिति वाक्यस्यैव वाचकत्वमिति तद्भावः। अन्ये त्विति। वैशेषिकादयः। ध्वनिरिति। स
र्ववर्णवर्णात्मकत्वे हि विभागसंग्रह इति। वीचितरङ्गन्यायेन नाशात्मको ग्रन्थः। भाष्ये उभयथापी
ति। एवं च निष्फलो यं विचारः उभयथापि साधुत्वज्ञानाय शास्त्रस्यावश्यकत्वादिति भावः।
अथ पाणिनिसूत्रव्याख्यानभूतं वार्तिकमवतारयति। कथं भूतानीति। अत एवात्र पाणिनीति ना
मग्रहणं। इतः पूर्वं सवार्तिकपाणिनीयसूत्रव्याख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यै
व ग्रन्थ इति भावः। जातिस्फोटलक्षणम् इति। तत्तद्वर्णाभिव्यंग्या जातिरेव वाचिका स्फोट इत्यु
च्यते न स्वाश्रयव्यक्तिः स्वपक्षे पिलाघवात्। नतु तत्। प्राकृतत्वं च प्राकृत्ये जातेर्लाघवमीद्य
तां। कौपाधिको भावे दोषत्वे वर्णानां नाद इव मद्रवादिति। असत्योपाधीति। सर्वेषां धर्माणां
ब्रह्मण एव सत्त्वेन शुक्तिरजतादिज्ञाने शुक्त्यादीनां विशेष्यत्ववत् सर्वत्राधिष्ठानतया
भानेन ब्रह्मैव विशेष्यं विशेष्यमेव च द्रव्यमिति भावः। नित्यपक्षे शब्दपदार्थलक्षणसं
बंधस्यानित्यत्वेप्य नित्यशब्दपक्षे कथं संबन्धस्यानित्यत्वमत आह। संबन्धस्येति। प्रवाह
नित्यतया शब्दार्थयोरिव तयोः संबन्धस्यापि नित्यत्वमिति भावः। सिद्धशब्दस्य कः पदा

भाष्य

=नचया किंचित्कालमात्मलाभ वानेव नियमप्रत्यायोस्तु · तस्य तदभावात् · अन्यथाकाप्रो ऽसिद्ध इत्यविप्रतीत्यापत्तेः । सिद्धऽएव ·
इतिप्रतीत्या सर्वकालमात्मलाभ वेस्तु तथैव गमनत्येव ·

र्थ इति · सिद्धशब्दस्य कोर्थ इत्येव सिद्धे पदपदोपादानात्पदार्थ शब्दोऽत्र इहाभिप्रेतः सिद्धश
ब्दसंबंधीकः पदार्थ इत्यर्थः । कूटस्थेष्विति · कूटमयोघनस्तद्वत्तिष्ठन्तीति ये तेषु संस
र्गिता शोपि स्वयमनशेषित्यर्थः । नन्वयोघनस्यापि तर्हि नित्यत्वं स्यादत आह ·
अविचालिष्विति · आध्येपावापदेष्विद्योर्नित्यत्वं व्यवहारनित्यतयावोध्यमेवमा
काशस्यापि · नन्वेकपदानीत्युक्ता अद इत्यस्य पदद्वयात्मकस्योदाहरणत्वमसं
गतमत आह · एवशब्देति · नियमप्रत्यायक सामर्थ्यं दर्शयति · इहापीति · नित्यः
सर्वकालमात्मलाभवान नित्यस्तद्विरुद्धः न त्वात्मलाभमात्रे प्रवृत्तिनिमित्तं परस्प
त्यपरोक्षेत्यापि सिद्धशब्दाभिधेयो विवक्षितः स्यादनर्थकं सिद्धशब्दोपादानं स्यात्
हृतं तु नियमाव गत येन वेतीतिभावः । कार्यमाचितोग्रहणमात्वेमूलमाह · का
र्यतामिति · भाष्ये ऽपव वेति गम्यत इति · वाक्य इव समासेपि सामर्थ्यात्तद्गतिरि
त्यभेदाणामावेगम्यत इत्यर्थः । प्रतीयमानस्येति · एतदग्रे दिन्तत्र उपपादयि
ष्यते · निष्पन्नत्वेति · आत्मलाभो निष्पन्नत्वं · ननु निर्वृत्तिकं व्याख्यानमयु
क्तं विपरीतस्यापि संभवादत आह · व्याख्याहेति · वृद्धव्यवहारादेव पदत्तदर्थ
संबंधावधारणादित्यर्थः । स्थितमिति · सिद्धं तु नित्यपाहत्वादित्यादि व्यवहा
रालोचनात्तदेवेह व्याख्यानं ततः सिद्धशब्देनोपात्तमित्यर्थः । अलक्षणेति ·
अनि र्णायकत इत्यर्थः । भाष्येतत्र्यगाहितामभीष्ट ऽर्थे सिद्धिर्यस्मादिति बहु

१ नसंदिग्धाविपर्यस्ताच्चोधयितुं ग्रंथं प्रणयन्ति किमिति संदिग्धं सिद्धशब्दं प्रायुंक्ते निःसंगते स्किं उनरिति असंदिग्धाभावे संदिग्धोप्यं
क्रियेता नित्यसंदिग्धो नित्यपाद इत्याह · विवेति · महान्कंठः स्विहस्त · सिद्धिर्मंगलमिति · तस्मात्प्रामांगलत्वं कार्ये कारणारूपोपचारादि

वै॰वि॰ ब्रीहिवी॰ ब्रीहेः फः पाठः॰ तत्प्रयोजनमस्त्येति प्रागवती [illegible] उक्तं॰ भाष्ये मंगलानुष्ठानस्य प्रयोजनान्याह॰ मं
९२ गलादीनीत्यादिना॰ प्रथंते प्रसरंति॰ ग्रंथस्याविच्छेदेनाध्ययनात्॰ एतत्प्रणेतुः फलं॰ तस्यैवाध्ये
17 तृसाधारणमाह॰ वीरपुरुषकाणीति॰ ग्रंथेतन्निबंधनस्य फलेवदन्नध्येतृसाधारणं फलमाह॰
अध्येतारश्चेति॰ अध्ययनतिवृत्तिः॰ अध्ययनसमाप्तिः॰ असंदिग्धोनित्यशब्दः किल प्रयुक्तः॰ प्रयुक्तो॰
तत्रापि संदेहमाह॰ भाष्ये ऽयंखल्विति॰ आभीक्ष्ण्येनेति॰ पुनः पुनरित्यर्थः॰ अभीक्ष्णमितिपाठेप्य
यमेवार्थः॰ प्रयुज्यंत इति॰ साक्षाच्छब्दे आभीक्ष्ण्यासंभवात्प्रयोगद्वारा तद्बोध्य मेवं च नित्यशब्दो
पादानोपि सप्रयोजनकोऽयं तत्रसंभवेन तत्रापि संदेह एवेति भावः॰ नित्यशब्दार्थसंबंधे इत्य
स्य शब्दार्थसंबंधे ज्ञाते सति नित्यो नित्यस्य योगाविषये प्रावृत्ता [illegible] प्रवृत्तानित्यर्थः
स्यादित्यर्थ इतितात्पर्यं॰ नन्वाभीक्ष्ण्यवाचिनो नित्यशब्दस्य कथं पदसंस्कारान्वय तया कथं
केवलस्य प्रयोगो ऽस्तत्याह॰ विनापि चेति॰ नन्वेवमर्थग्रहणं व्यर्थमत आह॰ द्र
व्यपदे इति॰ योग्यता॰ बोधजनकत्वयोग्यतानत्स्य च शाब्दबोधप्रियत्वात्र व्यहृस्य नित्य
त्वादद्दोष इति॰ तदुक्तं भाष्ये॰ नित्यो ह्यर्थवतामिति॰ शब्दानामित्यर्थः॰ कस्यचिदाकाशादेः केषु
चिन्नित्यत्वकल्पनेपि कथं घटादिद्रव्यस्य नित्यत्वमित्यत आह॰ असत्येति॰ स च कंबुग्रीवा
दिमदाकार एवेत्यत्र द्वंग्य जातिरूपो वा॰ भाष्ये यथाकृतिशब्देन तत्र द्वयमुच्यते तर्हि तद्व्या
विघिकत्वेन व्यंजकानित्यत्वेन चानित्यामित्याह॰ जातेरपीति॰ अनेनैतत्प्रकरणस्थाह
तिपदस्य व्यंग्य व्यंजको भयपरतां सूचयति॰ गौतमेनाप्युक्तं॰ जात्याकृतिव्यक्तयः

वदार्थ्य इति· भाष्ये खदिरो गारस्य बोलकुंडले भवत इति प्रयोगाः स्वेच्छेते· विकृतेः कर्तृत्वं· अनित्य
वामान्निर्गते नति जाय शो शुगंद्धि फाल वद्धाभिः कुशः शिरः स्थितमित्यादयः प्रयोगाः सं
गच्छते· आकृति पदे न जाति रित्यभिप्राये णे भाष्ये आकृतावपि पदार्थ इति· भाष्ये न क
चिदुपरतेति· क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्र नोपरता भवतीति संबंधो न तूपरता न प्राचेत्क यं
तत्काल एवान्यत्रसत्त्वमित्यत आह· अनभीति· ननु परमार्थ द्रव्यस्य सर्वमनित्यमत आह·
अहेतेनेति· नित्यत्वमिति· सर्वदेकाकार परामर्शानेन यावद्व्यवहार तदाश्रयापि नित्य
त्वमिति भावः। भाष्ये ध्रुवमित्यस्यैव व्याख्यानं कूटस्थमिति स्थानतरा पर्जिर्विचालाः पा
ध्यापचयको द प्रापि रूपता· अनपायेत्यादेर्व्याख्यानं अनुत्पत्तीत्यादि· अनपाये
ऽव्ययपयोगीत्यनेनानुपजनो ऽनुत्पत्तीत्यनेन विकारीत्यवरद्धीत्यनेन· अयमेव चम
नित्यपदार्थः प्रवाहाविच्छेदे ऽतादृशपिनित्यत्वव्यवहारादित्याह· भाष्ये न दपीति·
तत्वं· प्रवाधितस्वरूपं यत्र यमतः क्वचिदुपलब्धं कालांतरेपि तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायमानं· ए
तादृशरूपकं स्वरूपयति· किं पुनरित्यादि· ननु शब्द स्फोटादि पदार्थानां कथं नित्यत्वं तेषां स्वरूपस्यैवाभावा
दत आह· बुद्धिप्रतिभासइति पदार्थानशाब्दबोधविषयः किंतु बौद्धः स च प्रवाहनित्यतया नित्य इतिभा
वः। भाष्ये नेआमिति· शब्दार्थसंबंधानामित्यर्थः। निर्द्वतो· व्याकरणानिष्पादयत्वलंदे तनि प्रेत्याह·
प्राद्वादीनां नित्यत्वमिति· व्याकरणानिष्पाद्यत्वमित्यर्थः। न दत्स्वेचेति· वैयाकरणकुलमगत्वो
वेत्यर्थः। अनाश्रित्येति· नूनतापरिहाराय पर्यः भाष्ये ऽर्थ प्रयुक्ते इति· अर्थप्रयोजनायक्रिय

रणव

कै-वि· माते इत्यर्थः। द्वितीयव्याख्यानात्तृतीयस्य विशेषं दर्शयति लिङादीति। धर्मशब्देन तेन तल्ल-
१८ क्षितव्या इत्यस्य पुनरित्तिरूपो नियमः प्रयुज्यते ज्ञाति प्यत इति नियोगोऽभिधीयते प्रयोजनशा-
ह्वश्च कर्मणि लिडुक्तो धर्मस्य प्रयोजनत्वमित्यर्थः समासोऽस्मिन्पक्षे प्रयोज्यप्रयोजनयोरभे-
18 दोपचारेण धर्मशब्दस्य प्रयोज्यत्वे तौ समानाधिकरण्ये समास एव। समानाधिकरणस्य पर्य-
वसानाविन्यनुपपन्नं न ह्यपशब्दा वाचकत्वमित्यर्थं प्रत्याययन्तीति तथापि हि शब्दानां शक्तिर-
र्थापत्त्या कल्प्यते सा च वाच्यप्रत्यायनान्यथानुपपत्तिः। उपायतया परे कुत्र शक्तिः कल्पिता।
तर्हि तदनुसारेणैवापभ्रंशानामर्थप्रत्यायकत्वोपपत्तौ को नाम तत्र शक्तिं कल्पयेत्तत्रत्यो-
नावान्तसंदेह कुत्र शक्तिः कल्प्यते केवा तदनुसारेण इति सोऽपि समपरिहरः। शिष्टप्रयुक्तेषु
तदवधारणं तस्मादयुक्तमेतदित्यत आह यद्यपीति। कल्प्यतां हि अर्थप्रत्यायकत्वे तेषामित्यत
आह तथापीति वाचकत्वावाचकत्वविशेषे च अर्थप्रत्यायकत्वविशेषे च समानायामित्यर्था-
त्मकमिति भावः। प्राभाकरमिमतं लिङादिवाच्यमपूर्वं कार्यं तदेव च तस्मिन्नपूर्वं नियुज्यमानो
ति सूढिमान्नतात इति· ते च शक्तिभ्रमेण बोधका इति भावः। शक्तिभ्रमस्य चैव संकेतादि विज्ञानावीति प्रयु-
क्तेषोरिति साधुस्मरणात योज्यस्य बोधे पितृदस्य स्वगवी शब्दादेवस्य बोध इति भ्रमस्तन्महो-
चेषामपीति· अन्ये त्विति। तेषां मते शब्दगतधर्म साधुत्वं साधुत्वलक्षणं बोद्धव्यं यद्यपी-
ह साधूनेव भाषेत नासाधूनिति नासति तथापि फलानिर्देशाद्वाक्येन निर्देशादेवविधिः कल्पि-
तः साधूनेव भाषेतेति केसाधक इत्याकांक्षायामेन एव साधव इति व्याकरणेन प्रतिपादनात् शिवः १८

द्वारा शास्त्रेण नियमो विधीयते न तु निवृत्तिबोध्यं । अस्य प्रयुक्त इत्यादेः प्रकृतोपयोगमाह प्रयोगेति ॥ अप्रामाण्यमिति ।
मूलाभावादिति भावः । कार्त्तिकोऽत्र नियमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यं ॥ भाष्ये किमनर्थकः प्रयुक्तस्तेनास्माकमतिः सु साधु
मां त्वार्थत्वाव्याकरणस्येत्यर्थः । इतरं प्रयोगादिति ॥ तथा चाप्रयोगादसाधुत्वानुमानमिति भावः । विप्रतिषिद्धत्वमुपपाद
यति ॥ यथेति ॥ एवं च सत्त्वे प्रयोगस्यावश्यक एव प्रयोगे च सत्त्वमेव न स्यादिति भावः । उपहासेति ॥ यदि सत्यं सेकिंम
मेकस्य प्रयोगेण सर्वलोकानामिति नेति मात्सा न मवर्मस्या । उपहासः । भाष्ये कश्चेदानीमिति ॥ मयज्ञातीयो भवत्स
दृशो न्यः । उ तथः । या ह्यानां प्रयोगे कः साधुः कुशलो । ततोऽन्य कुशलो नास्तीति भावः । तत्र लोकांतरगतस्य तत्त्वंहं लोके इ
ति व चो यितद्विधित्याह ॥ यथेति ॥ अर्थबोधनाय शब्दान्संप्रयुञ्जनो हि समलोकत्वेनापि मत इति भावः । संप्रत्यय इत्येव च्छेदेति
अपर्वोधिष्यक ह्यानाय शब्दाप्रयोगादित्यर्थस्तदाशयमाह ॥ अर्थसद्भावेति ॥ अप्रयुक्तानुपलासनेनेदीर्घसत्रवदयु
क्तं मूलाभावेनाप्रमाणत्वप्रसंगादित्यत आह संप्रतीति । शास्त्रेण व्याकरणम् ग्रायनकारत्र इत्यर्थः ॥ नच संप्रत्ययमु
ज्यमानाः सर्वप्रयुक्तात्वत्र प्रमाणमाभावः । इदानींतन व्याकरणेन नवत्वानुमानात्वा ॥ अत एव मूलाभावाद
त्र प्रामाण्यं प्रयुक्ते ननु बहु यजमानकानामारब्धानादिति चोदनातो दिनानां सत्राणाम् विश्वमिवीशिष्टादिभिः संप्रदी
यमानत्वाभावाद्दर्शिषु तदायत्वानुपपन्नमित्यत आह वेदेति ॥ भाष्ये चत्वं तेनत्यस्यानांतरमधीयत इत्य प्राहारः
याति कामक त्व सत्रे गानुविदधत इत्यर्थः ॥ अनुपलब्धाऽप्रयुक्तत्वं शाकतेमाष्ये न चेदिति ॥ भाष्ये हं मतिरिति त्यत्र
रंहतिरित्यत्र गतिकर्मेत्युक्तत्वर्थः ॥ दातिः क्रियं ततिः जंतं वा दातिशब्दे भाष्यालवनेथं प्रयुज्जनउदीच्यालूदात्रमि
ति ॥ तत्र किं सम्यगिति । यद्येकस्यादर्शं तदेतरत्र दर्शितं नस्यादादिति भावः ॥ ननु सूत्रसूत्र तु यस्ये उक्तत्र मिन्नु पर
पद्यते इत आह द्वाभ्यामिति ॥ नन्वेवं रेत्यर्थोऽपत्यासह प्रयोगेन स्यादत आह ॥ सामान्येति ॥ सूत्रं सामान्यं व्याकरणं वि
शेषः । भाष्ये शब्दानुपदेषु सूत्रेष्वर्थ उपपद्यते मा द्विमति पत्तिस्तदवस्था प्रतीयत इति ॥ एवं च विपरीत व्याहृतिः सर्वेषां
मह स्वव्याहतिरिति भावः । एतेन शाङ्काप्रतिपत्तिरस्मिन्पक्षे उक्ता ॥ पक्षत्रयेऽपि दूषणमुपपादयति ॥ प्रमात्वेति ॥ लाघवेन शास्त्र प्रवृत्त्य

६

कै० वि० १९ र्थः इत्याधेनात्यर्थः। यथेति। अत्रानुमानं यत्न प्रयुक्तेत्येतद्व्याख्याया युक्तं। भाष्ये फलाद्व्यतिरेच्य इति। फलवत्त्वाभावप्रति
योगीनकार्य इत्यर्थः। अयतस्येति। व्याकरणाध्ययनविषयकस्येत्यर्थः। भाष्ये तत्र फलव्यतिरेक इति। कौशल
व्यतिरिकवत्फलव्यतिरेकोपि स्यादित्ति तत्य व्याकरणाध्ययनं व्यर्थमेव स्यादित्यर्थः। शाद इति। बोधक इत्यर्थः।
19 शादत्वात्र्यधर्मत्वमिति। एकः शब्द इत्यादिना। हेलयो हेलय इत्यादिरपशब्दप्रयोगेऽधर्ममाह ननु शब्दप्रयोगेमितिमा
नः। भाष्ये ऽभ्युपेत्यापि प्रत्यवायं कूपखानकन्यायः। यत्कर्मजन्यं नांतरीयको यो दोषः स तत्कर्मजन्यफलनाश्यो
यथा कूपखननेत्यनुमानं। स्यामिति। अपशब्दमात्रस्याऽधर्महेतुत्वमपि प्रमाणत्वात्स्वत्वत्वंसाद्भावान्नधर्म
सम्भवमानश्चाकुल कष्टत्वं।। प्रत्याहारस्यादेशसूत्रे चाभिधीयमानेषु तादर्थ्यमनुबंधानां लोपपचन इत्यत
आह प्रत्याहारेति अधिकरणा य त्याचेति भावः।। ननूदात्तादीनां वर्णानामुपदेशः किमितिकर्तव्यत्वेन बोधते
अन्यत मेनोच्चारणेन्द्र योदेवोद्देशस्य कर्तव्यत्वादित्यत आह एकश्रुत्येति।। आकृत्युपदेशो किमितिभाष्ये
लिंगार्थाचितित। नतदनुबंधस्थाने पठिष्यमाणस्य कलादेर्लिंक। बानिवृत्त्यर्थं।। विशेषेणोपादानमित्यत ए
आह उपात्तेति हृत्वादिव्यक्तीनां।। भाष्ये वाक्यान्यपीत्यस्यार्थः।। अर्थवद्वाक्यान्यपि दिग्गतानि यथा
काचित्केनचिच्छृष्टः कः कीदृशो धावतीति स चोत्तरः।। अत्याह यो नौ धावतीति तत्रक इति प्रश्नोत्तरं श्वेति
पदश्वेतेन कीदृश इत्यस्याश्वेत इति तत्पाद्वाभ्यां एष एकः कं जनपदं गंता को वास मर्थ इति स प्रत्याह ग्रा
अलमित्यादि।। तत्राद्ये प्रश्नोत्तरे अलंबुसानामितनेन जनपदाविष्टो बोधिधीयते द्वितीये तु बुस
नां पलालचूर्णानां यातप्राप्तिमानलं समर्थ इति अर्थः। ननु शाब्दप्रहणप्रत्ययापिकोपदे
शोगौरवमत आह। शिष्यप्रयुक्तत्वेनेति।। ।।इति भाष्यप्रदीपविवरणे प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं।। ।।ननुवर्णोपदेशपरचतुर्दशसूत्रीविषयत्वादस्याह्निकस्य वर्ण

…नादिव · अरण्दिदित्यावतृत्वा आवित्यत्र नप्रवृत्तिः । सर्वैर्वर्णसंज्ञायाः अनियतत्वेन सर्वेषामपि पदार्थानां वेदनावश्यकार्याभावात् · तत्कार्यविशेषपदार्थज्ञानस्य कारणत्वात् · तत्याये
वा कार्यविशेषेन सवर्णपदार्थज्ञानोदकः सवर्णे इत्येतद्वा कार्यविशेषे नेदं डोग्रमित्यादौ तरप्यां स्त्रीहेश्यतावच्छेदकाक्रांतेतुल्यास्येत्यादौ वपि दीर्घप्रवृत्तेर्विश्लेषहत्वात् · अणु
नंतरमदेपपतावच्छेदकाक्रांतेनाज्झलावित्यत्र नप्रवृत्तिः ॥ अक्षरसमाम्नाये केषु गृहीतायां अच्यदचुनेर्वाधापत्तेः ॥ एवं त्वइउण्त्यत्राप्यकुहरित्यादी
नामत्यदवनैर्वधप्रसंगात् · अपरमते नेव संदेहात्पाकरलप्नास्त्र प्रारंभे स्त्रत्रकारो नेष्टतीत्यपाद्य कल्पनायामर्को परोक्षावपि दोषः ।

विचारार्थेत्येतत्रयाकिमर्थो वर्णानामुपदेश इत्यादिना विचारितत्वात्पुनरुक्तिमाशंक्याह सर्वेति । प्रकरणादि
कोपकाभावेऽत्र यत्किमर्थो वर्णानामित्यत्र बहुवचनांतो वर्णशब्दः सर्ववर्णविषय इत्यभिप्रेत्यसर्वव
र्णनित्यत्वमत्रास्मिन्नाह्निक इत्यर्थः । विशेषणं त्वविचारइतिकथमवयतीपत इत्यतो वार्त्तिकप्रतीकोपा
दानं ॥ अकारस्येतीति । अइउणिति भविनव्यमितिप्रांकां निवर्त्तयति । अत्राकारादीनामिति । व्यक्ति
निर्देशो व्यक्तिः स्वसंज्ञा नितिनिर्देशोजातिः स्वरूपं स्वरूपत्वरूपिणेनतु कार्य्यानुकरणयोरभेदस्याविवक्षि
तत्वादर्थवत्वस्याविवक्षाप्यो वैद्रियोपस्थितत्वाद्वाभेदेनस्वरूपानुकार्ययो रूपस्थितिसंभवेनएव्यकृता योर्वृ
त्तिरर्थवत्वमेव वृत्त्युपस्थितोर्थोग्रह्यते ऽतः प्रातिपदिकत्वाभावात्र विभक्तिप्रयुक्तिः प्रसंगवारणाय
वृत्त्युपस्थितस्यैवशाब्दबोधविषयत्वं तथापि क्रिया प्रयतयाशक्तिमत्वस्य सत्वान्नानुपपत्तिः ॥ निरूपक
तोप्रयत्नात्वारसंबंधेनशक्तिमत्वबस्ताद्वोधविषयत्वं कल्प्यत इति सर्वं मनवद्यं · अत्रतएवकार
प्रत्ययोऽपिनभवतिवर्णवाचित्वाभावात् ॥ स्वरसंधिरिति ॥ संवृत्या निर्देशाः स्वसंहितायामविव
क्षणाद्वेतिभावः । श्रोत्रवादेनस्वरसंध्यभावे हेत्वंतरमाह । वर्णोपदेशाति ॥ नत्वयंपरमार्थः नित्यानांम्ना
वृत्तामज्ञादिसंज्ञाद्वारेणसाधुत्वमात्रस्यान्वाख्यानात् । अन्यथा सवर्णसंज्ञाविधानात्प्रा
दाप्रयदीर्घाभावेवलास्यप्रयत्नमित्यानिर्देशोनस्यात् ॥ तत्रयोगे । अकारः सवर्णग्रहणेनयथाकार
मापिगृह्णीयादितिवदताभाष्यकारेण अन्यथाकारेणदीर्घप्लुतयोर्ग्रहणंनप्राप्नोतिसूत्रप्रवृत्ते
तदयुक्तं इहतेनतयोर्ग्रहणभावेविधेयाभावात् । किंचेहत्योकारः विवृतोपदेशोनसत्यपितावृ
* भवति र्णैःसवर्णग्रहणेनदीर्घप्लुतयोर्ग्राहकोनैव ग्रहणकप्राप्ते तदंगेष्वेवसवर्णग्रहणाभावादि
त्यतउक्तंप्रदेशोयंनिति । विवृतप्राहस्यगुणेपरत्वे अकारस्योपदिष्टत्वात्तदुपदेशोप्रयोजनस्य

कै॰वि॰
२॰
२०

चोक्तत्वाद्वार्त्तिकमिदमनारंभणीयं स्यादित्यत उक्तं विवृतमस्य गुणस्येति। गुणग्रहणपदत्वे प्रयोजनं
तरमाह तत्र गुणस्येति तत्र वार्त्तिके समास इति संबंधः। नित्यसापेक्षत्वे समासो भवतीत्यत्र
दृष्टांतमाह यथेति। प्रयोजनांतरे पृष्टे प्रयोजनांतरमभिधानं व्यधिकरणमित्यत आह विवृते
ति। अकारस्य ह्रस्वसवर्णग्रहणमेवेति भेदाभावात्कथमकारग्रहणे सवर्णग्रहणं दीर्घा
दिग्रहणं स्यादित्यत आह येनेति। नन्वाकृतिभेदाभावात्कथमकारोऽकृतिनिर्दिष्टः प्रयोगे
कथमकाराकृतिनिर्दिष्ट इत्यत आह आकारस्यापीति। केवलं कंपत्वे स्मृतिस्वरत्वात्
त्वजातेर्वर्जनं तत्र दीर्घह्रस्वयोरपीत्यत्वजातिसद्भावः। प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा
या यथा श्रुतमन्वयो नास्तीत्यत आह अत्र वेति ननु प्रश्नवाक्यानुसारेणोत्तरवाक्ये प्रथमा कस्मान्न भ
वतीत्यत आह। विचारभेदादित्यत्रापीति। ननु कालभेदेऽपि जातिसद्भावाद्ग्रहणं भविष्यतीत्यत आ
ह व्यक्तिपक्ष इति। ननु वर्णानां कालस्योपलब्धिरूपस्य तद्भेदे ध्वनिरूपस्य वा प्रयत्नविवर्त्तस्यापव
र्तत्वात्तद्भेदेऽपि सवर्णसंज्ञा भवतीति पक्षे वैयर्थ्यमस्य ग्रहणेन तन्निरासाभिधानमयुक्तमित्यत आह प्रय
त्नेति। नन्वास्यएवाभिनिष्पाद्यस्वरूपद्वयस्य कालस्य कथमास्याद्बाह्यत्वमित्यत आह प्रसिद्धेति।
प्रसिद्धपरिमाणं यद्द्रव्यं तेन तरं तद्गतपरिच्छेद्यक्रियापेक्षया वा क्रियांतरत्वं प्रसिद्धपरिमाणवत्त्वं गत तरं
परिच्छिन्ना क्रिया कार्यपरिच्छिन्नं क्रियांतरं परिच्छिनत्तीति नैदपेक्षया वाचोयुक्तिः कालः पदार्था
तरं सच नित्योऽखंडश्च स एव सम्बन्धोपाधिवशात्तदुपाधिपरिच्छिन्न इति मन्येप्याह कथं वेति। ननु ह्रस्वदीर्घयोः
कालभेदादतोऽभिन्नमित्यादौ दीर्घग्रहणं व्यर्थमेव न ह्रस्वग्रहणं व्यर्थं ह्रस्वाकारस्यापि द्रुतमध्या
पेक्षया अपाधिक्यादौ विधायके ग्रहणं नायन्निरस्तमत आह द्रुतादीति॰ [illegible]

= तदिति॰ परिच्छेदकविमेवादिक्रियाया = वा ह्यत्वात्तदपेक्षया पारिच्छेद्या या वर्णादि
= या ति क्रियादेरपि ना ह्यत्वबाधो युक्तिरिति भावः =

किंपुनरिदंविवृतस्योपदिश्यमानत्रस्येत्यत्र विवृतोपदेशः क्रियायावर्णिककारः कर्ता चेत्तपदयोर्भेदइत्य
तआह॥ तत्कारे एवेति। ननु प्रत्ययदातक्राकारेषु तेरुतगुणस्याविवृतानबालप्रयासं गतिरत आह॥ दु
रेवेति॥ विवृतत्वादीनां श्रोत्रेंद्रियाग्राह्यत्वादितिभावः॥ प्रत्यापत्तिशासनमेवनास्ति विद्यमानस्या
पिवाकप्यमन्यथ्यावेत्यर्थमित्यत आह तत्रेत्यादिनानान्ति॥ अवग्रोतिवचनाद्वो ह्रस्वे
नाभवितव्यं न चासाति ह विवृतोपदेशो मावर्णभावादकारस्याकारः नगरहातीत्याकारो
नाभिजितिकपं ह्रस्वइत्यर्थः॥ नैवइति॥ आतः स्थानेयोकारस्तस्येत्यं प्रतिषिध्यतेनवांतरे
णह्रस्वमात्रः स्थानेऽकारोस्त्वतीतिभावः॥ कः पुनरत्र विशेषइत्यनुपपन्नं प्रथमपदे योजनमा
त्रान्वारव्यान परंपदांतरे विवृतोपदेशापरमपीति विशेषस्य स्पष्टत्वादितिमत आह॥ वि
वृतोपदेशइत्यत्रेतिदीर्घेति॥ श्रामाणमित्यनेनाकस्यविदेवेदमनुकरणमित्यत्र प्रमा
णाभावात्सर्वस्येदमनुकरणं भविष्यतीत्याह॥ धात्वादयइति॥ प्रातिपदिकानामपि पा
ठः क्रियतामित्यत आह॥ ग्रहणेति॥ ननु यद्यपि नसंवृतोदीर्घप्लुतौ किंतु विवृतौ तथापि नैतौ
सवर्णस्यात्तांभिव प्रयत्नत्वेनांतरतम्याभावादित्यत आह असत्यपीति॥ अत्र प्लुतादप्लु
तइतिवच्यनादकारस्यप्लुतोविधिर्भवतीतिकुवगम्यतइत्यर्थः॥ ननु कार्यप्राद्वदशीनोसं
वृतोदीर्घप्लुतावितिसवर्णतगुणकार्या पितेवर्त्तिधातामित्यत आह आपाकयत्यादिति। ननु अकारेणका
रो विवृतौ न सस्तन प्रयत्नभवित्यत आह॥ अस्तीत्यादिनाक्रकः सवर्णइत्याद्यपि संग्रहीनु
प्रदेशइतिवक्तव्येनुवृत्तिनिर्देशइतिविशेषोपादानमित्यत आह॥ अकः सवर्णइतित्युत्तर
णं वर्णभेदेप्यकः सवर्णइत्यादौ ककाराद्विधिर्ह्येतदनुकरणत्वान्नमात्रमितिभावः॥ तदनु

नवेकोयणिवस्वरगिवानंतर नमावापिभविष्यतः सामर्थ्येनत्र तृतीयाभीकारेपिवद्वाढकमित्यादौ चरितार्थस्याकः सवर्णइत्यादेर्विषये [illegible] नेमानाभावे
इत्यादयात् । उत्तरंत्वतोदीर्घौ यत्रिभवोरोरप्लुतादप्लुतइतिसमन्याये सायकासि [illegible] नवविवरणकृतः [illegible] नकेवलं धात्वादिस्य विवृतोपदेशस्येवसंवृतदीर्घप्लुतनिवृत्तिः
प्रयोजनमपि [illegible] रससमाख्यायिकस्यापि । अत्रतरसमाप्रायेसंवृतोपदेश एवेनेव [illegible] संवृतयोर्द्विमात्रत्रयोरजनेहणेनग्रहणं तादीर्घप्लुतसंज्ञा प्रसक्तानयोः प्राप्नु
त्यात् । एवंचैतन्न प्रयोजनरवंडनप्रयत्नः [illegible] कारेणचिर नमाकार [illegible] नीतिवद्वाढके [illegible] दोषकः सवर्णइत्यादेः कपंचरितार्थः

=सोयमिति प्रत्यभिज्ञा विषयत्वाद्दर्शितामेकत्वसिद्धेः प्रातिभयानं विरुद्धधर्माध्यासादेकत्वं तदा स्यात्...
=काले काल इति साध्यवृत्तित्वेन ...केत्यत भेदव्यवहार ...नैकत्वं ... नैकान्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

21

दे.टी.
२१

गत इति । सम्बन्धस्तदपसंस्कारकत्वोधजनक इत्यर्थः ॥ ननूदात्तादिविरुद्धधर्मा... प्रादकार व्यक्ती
तांभेदकृत्या पंचकत्वपरत्वादिकविरुद्धधर्माध्यासो प्रसिद्धः कल्पितस्त्वनेकांत इत्यत आह ॥ उदात्ता
दीनिति वादीनिति हस्वादिनित्यादिना अन्यदिना लिंगप्रयुक्तपुरुषपर्यायेण किंवाणि त्वप्रयुक्ता धार्य
योरप्यविरोध इति भावः ॥ प्रातिपदिकादीति । सावेनात्व इति धात्वस्येत्यर्थः । दंतत्विति । नोभयद्रूत
नेव । करणत्वेनेति । अपि करणस्पेकुरणत्वविवक्षयेत्यर्थः ॥ विषयत्वेन ॥ उदात्तादिर्गुण इति भंव्याव
र्तयति ॥ गुण इति तत्रगुणशब्द घटयति ॥ कार्यापत्ययेति ॥ तातेनैस्थितनेकप मन्यथा व्याख्या
नमित्यत आह नानाग्रह मिति तत्वेति ॥ ज्ञापकत्वेहि पुनर्लिंगस्यावि प्रपर्यता ॥ अनुवाद
दोषतांहि स्याद्विधिनियमो त्वबलमिति भावः ॥ तल्लिंगत्वत्रैत्यव्याख्याने विवक्षितामितिव्याचष्टे
किं नहीत्यादिनाप्रामिधेयो नाम कश्चिदर्थः ॥ ननु किं दिशे वर्णनर इतितत्राह त्यादेशस्यानुवृत्तिनिमि
त्र मत्वव्यपदेश्यादेशे कालत्वलक्षणकार्यं न भविष्यतीत्याह ॥ किंदिशे त्यादावितिः ॥ यत्नुमुख्यमेकात्व न
निवर्तनइति तत्राह केइति ॥ ननु परस्यत्वापादनपर्यंतस्य दानत्वात्कथं परस्वत्वेनापादितस्य
गुनर्दानमित्यत आह विज्ञेनेति ॥ ननु सहस्रसंख्यायाः कथं दानेन संबंध इत्यत आह अयमिति ।
सहस्त्रशब्दस्य गुणत्वेन विशेषणत्वात् बीनिपातेन संख्यासंबंधाभावात्कथंभविष्यतीत्यत
आह ॥ ततइति ॥ आवश्यकवार्त साधनमित्यभिप्रेत्यमत्वांतरं माह ॥ प्यवेति ॥ प्रकृत्यर्थातिरिक्त प्रत्यया
र्थलाभाय पदांतरशेपाद रानांतरग्रमित्यस्यादावकारे दंडे त्यि तदंतिमाकार प्रतियोगिकभेदवान्का
लव्यवधानान्न दंड इहेति प्रयोगे २ कारवत्तत्वादंड इत्यत्र प्रयोगे अराघोकारांतिमाकार प्रतियोगिक
भेदवान न प्राहृका वहितत्वात्कृतिरित्यादेनकारव्यवहिनेकार इदित्यनुमानद्वयममिप्रेत्यत लिखद्रुपे

= पदेनस्य धर्मस्य मेदस्याभावाद्बाधितस्वरूपाकालात्ययापदिष्टत्वमित्यर्थः ३ = वर्णप्रतियोगिकभेदव्याप्यत्वेनाभिमतस्याकालपौर्वापर्यरूपाव
रूपहेतुद्वयस्यवदेऽसिद्धत्वरूपं स्वरूपासिद्धत्वमित्यर्थः १४ = परस्ताद्वुपलब्धादकारादुपरिष्टादुपलभ्यमानो = पकाररजातीयघटे
सोयमितिप्रत्यभिज्ञाविषयत्वाद्भिन्नविषयादितिप्रयोगः १५ =

यस्मिन्दर्शयति इहेत्यादिना । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह । एकत्वेत्विति । एवमनुमानद्वये नभेदे ऽकारादिषूदा
नेत्वादिविरुद्धधर्मप्रत्ययस्य पारमार्थिकत्वोपपन्नो विरुद्धधर्माध्यासादपि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह उदा
त्तादीति । ननु यदेव यच्छन्दोकारः एवायमनुदात्त उच्चारितवृत्तिगुणभेदेऽप्यकारैकत्वप्रत्यभिज्ञानानाद्भि
न्नत्वत्याकालात्ययापदिष्टत्वेनेत्याशंक्याह । प्रत्यभिज्ञानमिति । कालमात्राभिधानेऽर्थतः पुनरन्हन्ति मात्रं
त्वा हयघपीति । यदितु नरित्यादिभाष्येण हेतुद्वयस्यासिद्धत्वमुच्यत इत्याह कालप्रातुर्भाव्यामिति । ननु पूर्व
स्मादुपरिष्टाद्वोपलब्धस्य मध्येनुपलंभो भेदं विनानसंगच्छत इत्याह यथेति । अकारव्यक्तिभेदमं पांकाङ्कु
गीकृत्यात्वजातिमंगीकुर्वाणः जातिस्फोटवादी अकारव्यक्तिरेकैवेति नुवदन्व्यक्तिस्फोटवा
दीननुनित्यस्यविभोर्व्यंजकवशादनेकत्रोपलब्धो कथमनित्यत्वानन्काहभवनेत्यादिना ॥ उदा
तो त्तत्वादिर्वर्णधर्म एवप्रत्यभि नंनुजात्यभिप्रायेणं पीत्यासिद्धत्वोक्तं । नद्वेति । भाष्ये विषमइति
न्यादित्यदृष्टान्ते नानेकदेशोपलभ्यमानकारादिपक्षके यत्साधकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरेका
दृष्टकानेकदेशावच्छिन्नानेकाधिकरणानुपलंभोपाधियुक्त इति न्वतेनभेदसाधककाल द्व
व्यवायादिहेतूनांसत्प्रतिपक्षतायुक्तेतिभावः । आदृष्टस्याकाशादूपैकाधिकरणत्वेनानेकाधिकरण
त्वमयुक्तमित्याशयेनाह भाष्ये ऽकारमपिनोपलभत इति । श्रोत्रोपलब्धिरितिकस्मादुच्यत इत्याशंका
शादृष्टस्याकाशदेशत्वसाधनायेत्याह । श्रोत्रोपलब्धेति । ननु दिशः श्रोत्रत्वात्कथंतदुपा शादृष्टस्या
काशदेशत्वसिद्धिरित्यतआहाकाशेति । वाह्येन्द्रियत्वेभवकुरादिवद्रोत्रस्यापिभौतिकत्वे भूतांत
रात्मकत्वेच प्रमाणाभावादाकाशस्यानिरवयवस्यैकस्यदृष्टव्यानारंभकत्वेकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नस्य

कै. वि. एवं श्रोत्रमित्यभिप्रेत्याकाशप्रदेशविशेषस्येत्युक्तं। ननु तस्याप्यतेजोगतस्यापि घटादिरूपस्य तेजस्य च
२२ क्षुर्ग्राह्यत्ववदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकश्रोत्रग्राह्यत्वं किं न स्यादित्याशंक्यानाकाशदेश
गतं शब्दं किमसंबद्धमेव श्रोत्रं गृह्णीयात् किं वा संबद्धं नाद्य इत्याह। असंबद्धेति। श्रोत्रं संबद्धग्राहि इंद्रियत्वा
पत्र त् त्वगादिवत्॥ चक्षुर्यं तु त्वं विपक्षे च रामेश्वरादिप्रदेशस्थस्य काश्यादिस्थशब्दस्य श्रवणप्रसंगः।
22 द्वितीयेऽपि किं श्रोत्रस्य विषयदेशागमनात्संबंधः। किं वा शब्दस्य श्रोत्रदेशागमनात् नोभयमपीत्याह
गमनाभावादिति श्रोत्रस्य चेति चेन शब्दपरिग्रहः। उभयोरपि गमनाभावे हेतुर्निष्क्रियत्वं दूरदेश
स्थस्य शब्दाग्रहणं तु दूरत्वादेर्दोषस्य प्रतिबंधकत्वात् श्रोत्रदेशेनाभिव्यक्तेः आकाशदेशत्वेऽपि तद्देवतस्या
पि व्यापकत्वेन श्रोत्रदेशेऽभिव्यक्तस्य तेन ग्रहइतिभावः। आहंकारिकाणीन्द्रियाणीति सांख्यमतेऽपि
इन्द्रियाणां स्वाधिष्ठानमनतिक्रम्य ग्राहकत्वनियमादाकाशदेशत्वं श्रोत्रोपलब्ध्या शब्दस्य सिध्य
तीति बोध्यं। श्रोत्रोपलब्धिरित्यत्र बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वस्योक्तत्वात् पौनरुक्त्यमाशंक्य ग्रहपूर्वं पूर्वेति
एवं चाश्रुतिरोधीयमानानेकवर्णवत्त्वाट्टकलशादिशब्दग्रहणसंभवदर्शनाय तदुक्तमिति नपौ
नरुक्त्यं। प्राशुपरियाकेति। तदुक्तमित्यर्थः। अंत्यबुद्धिरत्य वर्णबुद्धिः एवं च तादृशसंस्कारवि
शिष्टांतःकरणसंयुक्तेन तादृशसंस्कारविशिष्टेन श्रोत्रेण सवर्णसमुदायप्रतीतिं वदखं
स्फोटरूपपदादिप्रत्यक्षमितिभावः॥ नेत्येवं सर्वदा शब्दोपलंभः स्यादतो भाष्ये प्रयोगे एणाति
ज्वलित इति। न ह्याचष्टे प्रयुज्यत इति ध्वनिरिति वर्णश्च इत्यर्थः। भाष्ये एकंचपनवकाशमिति।
एवं चैकस्मिन्नाम्रफले एक एव यथा रूपरसगन्धादिस्तथा तदाश्रयस्यैकत्वात् हतः श्रा

= मृषानिषिद्धपुतमुरादिप्रतिमा कुर्कुरादिध्वनिव्यंग्येषु चापभ्रंशे सावयवकत्वं नाचेति निरवयवस्फोटाभिप्रायं व्याख्यानं कर्यमिति
तु
त्रिनवोदत्तीर्णं . २ =

द्रोष्मेक एव तत्रैव च तस्योपलंभ इति भिन्नदेशोपलंभ एवासिद्ध इति भावः न त्वेकत्वेऽपि पूर्वोक्तयपरो
देवगृहे यज्ञदत्तगृहे इति भेदप्रतीतिभासः कथम् अत आह देशभेदेन विति· औपाधिको भेद इत्य
र्थः आकाशस्येव नन्वाकाशस्यैकत्वे बाधक एव संसर्गानित्यतायित्वस्येव तास्यापि बाधिकात स्या
पि नीलं नभ इत्यादि संसर्गानित्यत्वानुप्रतीतेरित्याशयः अत्र प्राहुरित्येकवचनेन स्फोटस्यैक
त्वमखंडत्वं च ध्वनितं तन्न निरवयवस्यैकस्य प्रदेशबाहुल्यमत आह यथेति एवं चोपाधि
तभेदेन भेदो दुर्वारः सर्वत्र भेदश्चौपाधिक एवं स एव च व्यवहारोपयोगीत्याशयः श्रो
त्रसंबंधप्रदेशान्तरोत्पत्त्यापि वीचीतरंगन्यायेन कदंबमुकुलन्यायेन वा तत्तदन्त
रेष्वित्यादिन एव नन्वत्रापि [illegible] स्यादेवाविस्यादोदोषो नेत्याह भाष्ये आकृतिग्रह
णादिति तदाह अकारजातिरिति सर्वप्रदेशेष्विति तन्नाहारे इत्यादावित्यादौ च
अकारव्यक्तीनामानंत्यमाश्रित्य वार्त्तिककृता वर्णसमाम्नायस्थस्य विवृतत्वेपि ह्रस्वादिस्थस्यापि
विवृतोपदेशो नोदितः भाष्यकृता तु प्रयोगस्थानां प्रत्याहारस्थेन ग्रहणाय तत्र जातिनिर्देश
ते आवश्यके जातिवित्तत्वप्रतिज्ञानेनैव सर्वसिद्धेः स दोषो वारितः अत्र स्वत्वावित्यादौ तु सत्यपि वि
वृतत्वे न तात्त्वर्णग्रहः तस्यादित्वापि जातिनिर्देशे त्वेवपुरि [illegible] एवं चाणुदित्सूत्रेण ग्र
हणं तत्कार्यमित्याशय [illegible] इति· व्यक्त्यपेक्षयाव्यक्ति [illegible] इत्यर्थः तत्राप्रत्ययान्तिवा
तपरनिर्देशात्वसमानैकशेषनिर्देशाद्वाऽऽदुक्षस्यैव संवृतत्वे बोध्यं तत्रजातिनिर्देशेति प्र
संग इत्याह अणुदित्सूत्रेण इति अन्यथाहस्त्यमेवेति· न च तन्निर्देशं तत्रमपि विभावयादीर्घाणां स्यादिति

वै॰ सि॰ दीर्घविधानं निर्देशो न तु तत्सामर्थ्यात् तस्यापि विधानं जातिग्रहणाद् इत्यस्यापीति वाच्यं दीर्घनिर्दे
२२ शसामर्थ्येनांतरतमपरिभाषाबाधकत्वेनापेक्षया ह्रस्वानुपस्थितेः …ल्पने ला व
घवमित्याशयात् ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान् … ः प्लुतकल्पनेत्यत आह प्लुत
23 श्चेति विषये ह्रस्वप्लुतादेः अनेनापि प्लुतविधाने घोनुवाददोषः स्यादिति भावः॥ सर्वत्रा
कृति निर्दिष्टेत्यत्र ज्ञापकमाह भाष्यतद्वृत्तिसारस्येऽपि वक्तिभ्रमं वक्ता वर्णयति सइ
ति अत्र एवावस्थेतमेतदिति तदातद्धितस्य स्यस्वत्वावित्यादिवदित्यर्थः तदाहृतत्वन्याये
नेति नेत्रास्य त्वावित्यादौ आहृतिग्रहणं प्रयुक्तमिति प्रसंगात् निवारणार्थमेव हि तत्र त
त्र तपरकरणं जातिपक्षेपि विहितत्व प्रतिज्ञाऽकः सवर्णे इत्यादेर्दण्डाग्रमित्यादौ न
दीर्घार्थमावश्यकं एवं प्रत्यापत्तिवचोऽप्य … पृथगेव नत्वन्त्याया ज्ञाति ग्रहणप्र
युक्तातिप्रसंगनिवारणाय न परत्वव्द्विधेयेत्यदादीनामित्यादौ तद्वारणाय प्रत्यय इत्येतदिति वो
धितं अत्र तपदेन ग्रहणप्रत्याख्यानेपि अर् लृ वर्णयोः सावर्ण्यं न समानजातित्वातिदेशान्न दो
ष इति भावः अवान्तामिति वसेर्लुङ् तस स्ताम् सिच् सः सीति तत्त्वावदव्रजीति वृद्धिः सलोप प्रा
प्नोतीति सलोपः ननु क्वचन सामर्थ्यात् प्लुतस्य दृष्टोपि भविष्यतीत्यत आह भाविष्यात इति मिदिर्लु
ङि सिचि रूपं आङ्पूर्वाद् आह भाष्ये रूपसामान्यादिति तथाचष्टव्यक्तीति अ
भेदव्यवहार इति रूपसादृश्य निबन्धन प्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहार इत्यर्थः अत्र महता स्थू
लहस्तः शब्दः दीर्घ गौर्घटादिविशेषैरित्यादिव्यवहारवदिति भावः एवं च व्यक्तिव्यतिरिक्तजा
तिस्वीकारापि व्यर्थ एवेत्याशयेनाह व्यक्ति व्यतिरिक्तं त्विति भावेति अनुगतप्रतीतिव्य

शिव
२२

वहारयोः साहचर्येणैवोपपन्नेरितिभावः साहचर्यं चात्र समानध्वनिकृतं ऋऌकः भाष्ये ऋग्यऌका
रेणेति यद्यप्येतच्चतुर्दशसूत्री विवृतौ नंदीश्वरकृतकाशिकायामनेकेषां ऋऌधीणां नानावि
धार्थदीक्षासार्वशैवेन सर्वज्ञेनासानि वृत्तये एवाठ स्थानितादेनप्रकाशितेत्युक्तमिति
दमनुपपन्नं तथापि पाणिन्युद्देश्यकं फलमलिनवेति एतत्तात्पर्यं अत्रत्वर्णचतुर्दशानुशा
शासिन्युद्देश्येनैवोपादिष्टमित्यपि तन्नैवस्पष्टं प्रयोगविषयेत्यर्थ इतिकर्मधारयः प्रयोगाद
न्यत्रानभिव्यज्यमानतया प्रयोगो विषय इत्युक्तः अल्पेतिपदार्थान्तरशून्यत्वादेः अनुकार
कार्यप्रवृत्तावपि लृकारेकदेशतत्कार्येदानत्वादीनां दर्शनमनर्थकमाहातत्रेति स्थानेऽन्तरतम
तद्दीति यद्यपि ऋवर्णयोरीत्वं ऋऌफलकारयोः स्थान्यादेशभावत्वव्यापितद्द्वारा ऋकार
ऌकारयोरपि स्यादिति भावः अर्थगतमिति शब्दातिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः पदार्थव्यक्तेरेवत्वा
च्यतातस्या चप्रकारताविशेष्यताख्यविषयताद्वयशालिकाया शक्तिग्रहोपपत्तिः सविकल्प
कोपपत्तिश्च तत्र इतिभावः प्रयोक्त्रभिप्रायेणैवेति शक्तिबोधनं प्रयोक्त्रधीनमितिभावः अन्य
था शास्त्रापर्यवसानं वेधस्यानित्यतापत्तिः एवं च लोके कस्यापि व्यक्तोः संकेत्यमानः शास्त्रोपदेश्या
इत्यपि इति बोध्यं ननु ऋकारस्यात्र ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यात्तत्र कारेण ऌकारस्यापि ग्रह
णाद्दृष्टकार्यसिद्धौ किंलृकारोपदेशेनेत्यत आह ऋकारेति उपदेशः कृत इति पाणिनेपि शिवे
नेतिशेषः वस्तुतोऽत्र तस्यानुपदेशोऽप्रामाणिकत्वशंकापास्तवर्णविधिरपि तयोर्विक्रमस्य का
इति तदुपदेशस्य सवर्णविधिद्वारकं फलमपि स्पष्टं प्रयत्नमेवेति तन्नैव प्रयोजनोपन्यास इति बोध्यं

कै·वि· ॥ ननु संतमसंतं वा क्रियायोगसमर्थगतमंगीकृत्य त्वडित्थादीनामपि कृत्यत्तेरर्थात्तात्पर्यहृणप्रवृत्तिनिमि
२४ त्तानपेक्षत्वाद्वसत्वे किं मानमत आह अर्थवदिति · चिंत्यमिदं · बहु पूर्वेत्तस्य चारितार्थ्यात् · एतदर्थत द्वि
त्त्वपदं तद्विशिष्ट परमप्रत्ययप्रवृत्तौ प्रयपचतकीत्यादौ न दोषः प्रत्ययमात्रत्वविहितमित्र एव बहुपट वाक्तिष्टं ती
24 त्यादौ प्रसमकदापमिति न्यायेन न दोष इति कैयटाशयमत्येनतुल्लतकस्त्रास्मापुत्वाकर्यश्शास्त्र विषयते
त्यतस्त्राह गवादीनामिति · अतके नलतकाविहर्त्तोहेतुरर्थो प्रथमेऽगति स्वगतक्रियाहृणर्थाश्र
येणेत्यर्थः अर्थतः सजातीयस्यैव निवृत्तिरेकप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति प्रत्यावृत्त्या तमनन्वाख्या
तस्यानिवर्तकमिति भावः तथा च पत्नाह भाष्ये चतुष्टयीति · शब्दानामर्थेयाप्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमि शि
भेदात्प्रकारचतुष्टयवतीत्यर्थः तत्र परछ्यत्वा तु नामवस्त्वेच्छया सांनिवेशितः स चानेकवि
धः एकव्यक्तिसंनिवेशितो डित्थादिरेकेत्वत्र न किंचिदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमानंत्यव्यभिचार
योरभावात् किंतु शब्दस्यैवार्थस्य विषयता तद्द्वयेन भानं तदुत्तरत्वादेः प्रकारत्वावधिन्नः स एवा
र्थः पद्माशब्द पराद्वायोऽर्थ एवत्वादिः एवं कादिपदानां कादीनामेकत्वमतेतेषु शक्तिः ततो डित्था
दिपदादिव शक्यार्थ एवत्वादिः कुत्वमिति कुरिति च पर्यायौ · अनेकत्वमते तत्तज्जात्यपलक्षि
तेषादि घु भादीनां तु बहुत्वानामानंत्यात्तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदेकत्वतदुत्तरत्वाद्यर्थः भ
त्वादि पदेऽर्भादि संज्ञैवोच्यते अत एव वृत्तिस्त्वेवस्त्रेतिकुत्वं कस्मान्न भवति गोः कुः पदस्येति भत्वात् क
र्थं भसंज्ञेति अनेन च - भाष्ये शब्दकृत्वपदयोः भत्वभसंज्ञापदयोः पर्यायत्वस्पष्टमेव उक्तसंज्ञा च
पदमेवानन्तचतुर्विधे धनुकरणशब्दः क्वांतं भवतीत्यत आह अशक्तिजेति यस्मादिति अनुक्रिय

माधवाः शब्दव्युत्पत्तिर्यावद्बहुप्रत्ययमिहानुज्ञातेति निर्बंधनाद्रूपसाधकत्वनिबंधनावेतिभावः एते
पिपदहृष्याश्रयाः सेत्स्यन्त्येववक्तारुतृषार्त्तया प्रयोक्तारः इत्यन्ये पुत्रादिकं च गुणेरन्न तन्नेतिभुजः अ
नचिचेतिच्छिन्नं-प्रश्नवर्त्तकधर्ये तद्भावितत्वपर्याप्तकर्मणि क्विप्रत्ययान्ततरं नतरइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेव
र्त्यमानस्वरेणाशिष्टस्यानुदात्तत्वेऽनुदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं अन्त्वन्तरइतिनिषेधत्वनञ्
दिष्टादिदिनिष्टप्रयोगानुबंधकरणे नञ्चित्वरस्वराग्रहणज्ञापनान्तरनाप्यइति-संज्ञात्वेनकल्प
पितमितिशेषः तत्रहेतुमाह तदेतमिति प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनाव्याख्यातत्वमेवव्याप्यत्व
मित्याशये नशंकते सर्वेषामिति-प्रीत्यर्थप्रयुक्तत्वमपि नाप्यत्वमितिपरिहारः नचतस्यैवप्रयोगेऌ
तकशब्दो बोधकोऽपि नस्यादिति वाच्यं बोधकत्वेऽप्यसाधुत्वान्न शास्त्रीयकार्यमिति मितत्वमित्याशया
त-नद्युनितंभाष्येसाधुमन्यंतइतिग्रंथेन अतकुवासाविति ऌतकशब्दप्रतिपादएवासोऽत
ऌतकशब्दप्रतिपादइत्यर्थः इदानीत्वितिभाष्ये कल्पितव्यइत्यस्याविनियुक्तत्वेनक्लेशइत्यर्थः
साधुर्ऌतक एवनामत्वेनकृतोनऌतकः अशक्ताऌतत्वोच्चारणमित्ययमशक्तत्वान्नशास्त्रवि
षयइतिभावः अशक्तिजत्वादिति जिह्वापाटवजत्वादित्यर्थः एवंचासाधुरेवेतिभावः ऌतक
ऌफिड्डेवेषम्यंदर्शयति-ऋतकशब्दइति-ऌतकशब्दस्येति-अनेनाख्यातस्येत्यादिः फिड्ड
फिड्डयोः ग्रहणादिर्यादर्शनादाह डऌणादयइतिवा ऌतकसिद्धावेतावित्यर्थः अन्ते प्रकृतिश्चेवेति
तथाचफिड्डफिड्डयोः सएवप्रकृतिर्न ऌइतिधात्वंतरं कल्प्यं संज्ञात्वधातुरूपाणीति नतु अना
दिशिष्टप्रयोगसाधनं उपायमात्रं न त्वाधुनिकक्रियामाणसंज्ञानुग्राहकमितिभावः एवंच

वै॰ वि॰ देशभाष्यानुसारेण क्रियमाणे कृत्वा मंचीक्षा प्रशस्ताधुनान्ताविषयश्चेत्प्रयुक्तं अन्तैरिति॰ यत्तत्तस्य
२५ लोके प्रवृत्तिर्लक्ष्यते ततः फिडादिप्रकृतित्वेनाभिमतस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः एवं यदृच्छाशब्दानां गौ-
कृत्यशास्त्राभिमतानां क्वचिच्छिष्टप्रयुक्तानामेव पदानां कुत्रचित्सत्त्वेन विनियोगे नान्येषामि-
25 त्येवं लृतकलृफिडादीनां शास्त्रविषयत्वाभावान्न तदर्थो लृकारोपदेश इत्युक्तं इदानीं न सं-
त्येव यदृच्छाशब्दा इति पक्षावष्टंभेन तदर्थप्रत्याचष्टे भाष्ये अपीचेति चेनेदं युनितेन लृवं
डित्यादीनां कातर्भावो न प्रसहते अपीति एवं च सर्वेपि व्युत्पन्नाः क्रियादिशब्दा एवेति भावः
प्रशस्यम् ... एवं च येषां क्रियागुणादि प्रवृत्तिनिमित्तक-
त्वं तेषां क्रियाद्यारोपेणार्थबोधकत्वमिति तात्पर्यं यद्वा ... डित्यादिगतप्रशस्तगुणा-
क्रियारोपेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तक एव डित्यादिभ्यो बोधः ... डित्थमुतद्यमेरेव विषयतो-
द्भूयेन भावानामिति तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति तत्स्वभाव इति हृद्ये भाष्ये उपपादयिष्यते । अव्यु-
त्पत्तीति॰ सर्वशब्दा अव्युत्पन्ना इति पक्षाश्रयणेनेत्यर्थः आचार्येणेति॰ शिवो वेद दुग्ध बो-
धनाचार्यः एवं च यदृच्छा शब्दस्य ... प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयणेन तत्प्रयोजन-
निराकरणमयुक्तमिति भावः अत्र तकशब्दोल्लेख शब्दस्य साधुत्वाभावकल्पक इत्याद-
धनमप्युक्तमित्याह भाष्ये समानेचेति॰ तत्रार्थशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तपरमिप्राय इत्या-
ह इहचेति तथा हि स्वरूपस्य व्यक्ति स्वरूपस्य वार्थे प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाभ्यास इत्यर्थः
विपर्यय इति॰ क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। भिन्नस्वरूपौ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ॰ यदित्थ

तकोपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादभिन्नस्वरूपत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तविपर्ययः व्यक्तेरेव प्र
वृत्तिनिमित्तत्वमितिपक्षे ऋतकसंकेतविषयव्यक्तेर्लृतकसंकेतविषयव्यक्तेर्भिन्न
त्वेति तयोर्हि पर्यायोस्त्वेवेति वोध्यं भाष्यसमाधानेपक्षान्तरेपीति जातिपक्षे त्विति । य
त्नुमत्वादिना नानार्थनामेकशेषापत्त्यादेः प्राक्पक्षमिति तच्च जातिग्रहणे जाति
स्वीकारेण परिहृतं पक्षान्तरे सा परिहाराभवतीति वार्त्तिककृतैव ऋतकं वल्कन्त्यस्मान्
ष्टयीपक्षेपिदोषपरिहारः लकारः यद्यतेऋतको लृतक इति निर्वर्तकि इति भाष्यमुक्तस्य ।
निवर्तकत्वं शिष्टप्रयोगाभावाननुसारेणानुवृत्तिः न्याय्यत्वमपि वार्त्तिके शिष्टप्र
युक्तत्वमेवेत्यभिसंधाय भगवतानुक्तमपि स्वयं मत्वा प्रत्युदाहृत्य स्फुटमाहस्त्वत्रेति ।
पारंपर्यायाताः । अनादयः एवंच शिष्टप्रयुक्ता इच्छाशास्त्रास्वसाधुत्वेन शास्त्रावि
षयत्वादितिभाष्याशयः यदुक्तं नष्टपीति पक्षे लृतकादीनां टिघुभादिवच्छास्त्रे वि
षयत्वमेवेत्यस्माद्भाष्याल्लभ्यते इति तन्न भेदेनैकस्य शास्त्राविषयत्वे तदविषये त्वां
गीकारेनवेति स्वतन्त्रस्य भाष्यविरोधात् । टिघुभादीनां पाणिन्यादिशिष्टप्रयु
क्तत्वेन साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वेपि अन्येषां तद्विषयत्वे मानाभावाच्च । किंच साधु
साधुवहिर्भूतानामपि शास्त्रविषयत्वे साधुशास्त्रसमेतेष्विन्द्रियत्वात् तत्र भाष्योक्ता
संगतिः किंच शास्त्रविषयत्वमयतः अयसाधुत्वाभाववत्त्वस्य शोकामितिदिक् । अनुकरणं शिष्टा
स्यवाक्यशिष्टाप्रतिषिद्धस्यवा भवति तन्नाघसाधुत्वं संनदोषापत्ताप्यमुदयायेति भाष्ये ।

वै·वि· न्वयः अर्थोन्नतिविद्वानुकरणस्य दुष्टत्वं बोध्यननुशिष्टानुकरणं नासाधुः अशिष्यप्रतिबिंब
२६ स्य वानासाधुः आद्यस्याभ्युदयजनकत्वात् अंत्यस्याभ्युदयाजनकत्वेपि दोषाजनकत्वा
त् एवं च प्रकृते किमायातमत आह अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति अर्थे लघुं तदादाय प्रकृतो
26 पयोगमहत्यर्थः अत एव भाष्ये न दुष्टं तेनोपपादमपि ध्यानियतत्व खल्विति एवं चासाधु
नुकरणस्यासाधुत्वात् एणहा विषयत्वात् दर्पणात् लकारोपदेशस्यनवकाशत इति भावः भा
ष्ये यजेतवेतियागोत्रस्मा ह्रीणाहाः साधुत्वाभावादिति· न चैकत्रा तीये व्यपि व्यक्तिभेदेन
साधुत्वसंभवः सुरापानलादेरिव ताहृश स्थले साधुत्वेन तदृत्तिस्विका साहृश्याभावादित्या
शयात्तत्तदाहनात्येति दानादीनां कर्मणां किं बलेनोपपत्त्यासोत आह समार्त्तत्वा
दिति· असत्यप्येनेति आगमिकत्वे सत्यपीतिभावः मालयगुणकंठ इति· मालायां
तावद्धृति मालया निपुण्या शिनैर्युक्ता गुणः सूत्रं कंठे यस्येत्यर्थः गड्वादित्वात्परनिपातः
कार्यहीति· इह लोके भीरुणेत्यर्थः भाष्यप्रयोजनप्रत्याख्यानवादी शंकते एवमिह
पीति प्रयोजनवादी समाधत्ते अयं तन्य इति अर्थभेदेन साधुत्वे दृष्टांतमाह अस्तेर्भिन्न
स्याहीति एवं च तत्तदर्थे व्याकरणमनुगतत्वमपशब्दत्वमिति भावः भाष्ये तु ध्यन्नुकुर्व
न्नन्यायेन साधनुकरणपर्त्वं लृकारोपदेशस्याह अयं खल्वपीति· पद्यप्पर्थप्रत्यय
वर्णानां न साधुत्वे तथापि वर्णात्कारविधानेते तेषां साधुत्वमिति भावः भवेन दर्थे
नेति· तदर्थे न क्वापि स्यात् लकारार्थेन लकारत्वोपदेशेन न प्रयोजनं भवति एवं पद्यपि भवेत्

शिव २६

यापि तदनुकरणमर्थवदित्यर्थः । ननु क्वापि लृकारस्याप्रसिद्धत्वात्कथं तदनुकरणमत आह क्वचि
न्मूलस्येति । प्रयोगे अनुकरणप्रयोगे प्रयोगे तत्र तदीयकार्यं वा सिद्धं तथैवार्थस्य तत्रैव संभवान्न
चैवं प्रकृतेरिति भावः । ऋकारे द्वारीणामिति ऋकारवद्घ इत्यर्थः । भाष्ये द्विःप्रयुक्तावेतिप्रयुक्तिरि
ति याहेत्यन्वयः । अस्तीति दीर्घो नेति । तत्राभावे हेतुमाह एतदेवेति । अर्थैवेति । एतदर्थमेव
हि वचनमित्यन्वयः अर्थसंज्ञाकरणमित्यर्थः । एवं च पाठाभावे मूलस्येवाप्रभावात्कथं
तदनुकरणे कार्यमिति तदर्थमुपदेशावश्यक इति भावः । अनुमीयत इति । इदं चिन्त्यं । त्वा
आनुमानिके वचने नहि तस्य वर्णस्य प्रत्याख्यानायोगात् । तस्मात् ऋलृ इत्यादिसूत्र्येऽलृकारः
धर्मो जातकत्वान्न साधुरिति वक्तुं युक्तं । एवं चाप्रक्रिया अनुकरणेनि वार्तिके शक्तिजपदव्य
र्थमिति टीकायां पठनात्यर्थं । शल्कारी यतीत्यादावपि गम्लृ स्यलृकारानुकरणे इष्टो लपरत्व
बोधः । एवं साध्वनुकरणमर्थवत् लृकारोपदेशस्य प्रकृतिवदित्यप्रयत्नेन खंडितेनेनैवाश
क्ति ज्ञानुकरणार्थत्वमपि खंडयति पूर्वपक्षी भाष्ये यद्यप्रकृतिवदिति ननु माभूदयमा
लृपदेशः प्रकृतित्वनुकरणं तेत्यतत्र आह प्रकरणादिति । अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वमनेनैतदर्थ
ते । तत्र च प्रत्यासत्त्या शास्त्रीयधर्मस्यादेव ग्रहणमुचितमिति भावः । उपलक्षणं भाष्य
मित्याह शास्त्रेति वं धनं चेति । नापीदं तिदेश इत्यादि चिन्त्यं अब्राह्मणे ब्राह्मणत्वाति
देशवत्सं भवादिति कश्चित्तत्तदेवमिति । अथ शास्त्रीजस्य शास्त्रीयप्रकृतिसभावान्न तद
नुकरणेऽतिदेशप्रवृत्तिरित्यपशब्दत्वाभावादच्कार्यसिद्ध्यर्थं लृकारोपदेश इत्यर्थः

वै.सि. इदानीं द्वित्वाद्यर्थत्वं तस्य परिहार इति भाष्ये एकदेशेति · रेफभागस्येति · वर्णैकदेशा वर्ण
२० ग्रहणेन गृह्यन्त इति पदे इत्यर्थः प्रत्यभिज्ञानादिति · एवं चाछिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन लो
27 कन्यायसिद्धमस्य त्वामित्यर्थः व्याख्यानभाष्ये ऽनन्यवद्भावस्य स्यात्यवन्नेत्य
र्थः अन्यस्सादृश्यस्यापि तिष्ठेदेतत्त्वं दृष्टिकृतंसिद्धान्त्येकदेशी वर्तिदृश्यानि सू
वक्तृत्रमते नायं न्यायस्तत्र मित्याशये नाह षष्ठीनिर्दिष्टस्येति तत्संवंध्येकदेशा
विकृते मादेशा ह्यपमित्यर्थः नन्वलोपेन इत्यनालपि षष्ठीनिर्दिष्टस्येति एवेत्यत
आह एक इति · येन विकारेण यस्य विकृतस्य षद्रूपमेकदेशाविकृतन्यायेन प्राप्तं
तेन तद्रूपावछिन्नस्य तेन रूपेणावद्विकार विधौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति तदर्थ इति भावः
भाष्ये द्वाभ्यां न प्राप्नोतीति द्विर्वचनात् देरप्युपलक्षणं कस्तर्हि रेफ इति रूपयति
त्ववयवषष्ठीति भावः रूप उविति · रूपे रेफस्य लसदवयव ऋकारस्य च लकार
घटितस्यादेशा इत्यर्थः स्थानि निर्दिष्ट एव ताद्दृग्देशावकल्पक इति भावः एतेन
तस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावादिदं चिन्त्यमित्यपास्तं ननु स्था
निवत्सूत्रेऽहित्याप्रकृते च न तेनातिदेश उच्यते किं तु छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन प्रत्य
भिज्ञया व्यवहार उच्यते तत्र षष्ठीनिर्दिष्टस्यातिवद्भ्रमे वा शंकामित्याशये नाह भाष्य
एवेति ॥ ननु कादेशावत्त्वमिवैकदेशविकृतन्यायेन नकारान्तत्वमपि कृतो नेत्यत
आह नचाजानिति एकदेशपदेन सस्संबंधिकृतकोपस्थितास्य विधर्मि एव विकारवि
शिष्टस्यारोप्यते न त्ववयव एव लोकव्यवहारादिति भावः भाष्ये इहत हीति एकदेशा

शिव
२०

=अफलमिति॰ उरण्रपरइत्यत्रैनरेफस्यावयवत्वेन प्रमाणमत्वर्थीयोपपादनादर्नकइत्यादौ दोषापादनमुपाध्यायैः॥ पृष्ठे मरमिति चिंत्यमेव चिं
त्यं॰१२२

विकृतत्वानेकत्वादिति भावः॥ रोस्पात्तीतिर्दंवितत्वं अवर्णोदावेव मत्वर्थो ना तं तत्र रा दावितिवर्जिक
इत्यादौ रवत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात् तत्र योगपर्यंतधावनं प्रफलमिति भाष्ये स एव इति॰
प्लुत्याद्यर्थं विद्यमानो ऌकारोपदेशो ऋवतो ह्रस्वस्येति गुरुत्याख्यानं ऌपरसूत्रभेदेन प्रत्याख्याय
त इति यत्न दण्डकाक्षिन्यर्थः॥ कृतइत्यनेन ऌकारो हल्सैवेति॰ यतः सैव प्रत्याख्याना त्रिका उ
क्तिः महत्त्वेषं शास्त्रत्वाल्लाघवानुबंधी भिन्नं त्यक्ते यथा महत्त्वेषं शास्त्रत्वाल्लाघवानुकर्षणामयु
क्त एवं ऌकारप्रत्याख्यानमिति गम्यते॰ तदाह नित्यं प्रयोजनमिति सूत्रभेदपरिका
ल्पनं विना कृपकॢप्तशिखः ऌप्तत इति धनस्याप्राकृतत्वान्निष्प्रयोजनमित्यर्थः॥ वंशात्तवादितित्यपूरणो पंच
मी नमवलंबेत्यर्थः॥ लघवपादितिविशेषफलविशेषो वा॰ तत्रयत्नव्यायाससाध्यमल्पफलं नतु
क्त तथा ऌकारोपदेशप्रत्याख्यानमपीत्यर्थः॥ ए ओङ् ऐ औच् विचार्यतं इति॥ हृत्वा चिंतान्याये॰
न्यायं विचार इतिवो धंषादिदं पदार्थमाहतत्परे तिप्रसत्यंभूतेति एवं वेदमापरा मप्रोत्तिपयन्न
इति भावः॥ पृथ्वापरामृष्टेति॰ उपदेशायदार्थमिते त्यर्थः॥ कर्मभावमिति इदं पदवाच्यत्वेनेतिभावः
पच्येति॰ इदं विं [illegible] कर्तृकर्मतारकारकाभाववत्वस्यैवासत्वपदार्थत्वात् [illegible] एपदइद्ययेस्यरूपवेलक्षण्य
स्यानुभवसिद्धत्वेनतन्नद्विषयः प्रश्नोनुचितो तन्नाहकार्यइति॰ भेदाभावादुद्देश्यविधेय
भावोनुपपन्न इति॰ आशंकापरिहरति यद्यपीत्यादि॰ फलंचेदिति॰ संप्रदाते घनितिभावः
फलस्यैव करणत्वविवक्षयाकरणे घनित्यन्ये सं धीयमानावयवत्वादिति॥ उणि
जिघ्रिघ्यमारणावणे सहस्रावयवसंधानेनास्य निष्पन्नत्वादित्यर्थः॥ भाष्यप्लुतियह
णं मिमात्र परं॰ कादिना [illegible] नग्रहणं [illegible] सम्यादाने इत्यादिनांतरम परिभाषा संग्र

=भाष्ये एङो ह्रस्वप्रसङ्गे ऽस्थिति पाठेन नेचद्गति एच इगित्यत्र तस्यैव पाठ नैपरे नो करीत्येव व्याख्यातत्वात्॰ त्त्वैचोरर्धद्रएकारोर्द्ध उकारो वा कस्मान्न स्यादत आह॰ विश्लिष्टेति॰
=चिंत्यमिति॰ एकारः पृथङ्मात्रत्वमिति मतेस्मिन् इ इत्यादौ सवर्णदीर्घवारणाय विरततरस्य...भेदात्सावर्ण्यभावस्यावश्यवक्तव्यतया न दोषः॥ ततश्चैङ्॰ सस्थान
तराववैकारद्वौ कारविति भावः अनुविवरणो ... प्रकृतात्सवर्णेतिरकारस्यापि प्रकृतत्वात्तन्न संगतिः। नचपूर्वसदृशास्थांतरंगत्व॰ चरमोपस्थितेरपित्वात्

कै॰ वि॰ २८ 28

ऽनेनैव रूपप्लुतविधानादनवच्छेऽपि तेषां प्लुतसंज्ञा भविष्यतीत्यत आह तत्रैचामिति तावप्यामपितेषां यथा
कथंचिदंतरतम्यसत्त्वादिति भावः। भाष्ये ऽर्ध एकार इति। मात्रिकत्वे नार्धत्वं समांशप्रावाचिनो
ग्रहणमेतद्भाष्यप्रामाण्यात् भाष्येतेनाप्येतद्धेन्नव्यमित्यत्र एतच्छब्देन स्मियामकं सूत्रं परामृश्यते॥
सूत्रन्यासभेदेपि गुरुलाघवकृतो विशेषो नास्तीत्याह सूत्रारंभ इति। विश्लिष्टेति उपलभ्यमा
नेत्यर्थः संश्लिष्टेनिस्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यर्थः एवं चैङ्॰ विषयेनावर्णप्राप्तिः अर्धेङोहल्ल
त्परति देशेनचेच्छा तु ह्रस्वत्वमेवनेति भावः एङोप्लुतालभ्यत्वमेवेति नतयोः स्थानेऽवा
र्णप्राप्तिरिति तत्वे संश्लिष्टावर्णाविति केयट इत्याद्यत्रैवतात्पर्यं भाष्यप्रत्याख्यायत ए
तदिति॰ एतन्न॰ ऐज्विषयमेच इगिति सूत्रे॰ वर्तमानसामीप्ये लट्प्रत्ययसा चेति॰ तद्धारक
भूयास्थानेसाम्यादित्यर्थः भाष्ये इदमयीति एङ्विषयमयीत्यर्थः। संस्थानत्वादिति इकारो
कारान्यां समानस्थानत्वादित्यर्थः तदाह तालव्य इति। तालव्य एवेत्यर्थः इदं च मतंमह
ऽपि भाष्ये स्पष्टं प्राङ्परविप्रतिषेधेनोन्तरभागस्य दृश इति विवरणे कान्तु चिंत्ये मंतरंग
त्वेन पूर्वस्य हृशस्यैवापत्तेः स्पष्टं चेदं तित्यः परयणादेशा इत्यादिनाचक्रतामिति त्यत्र भाष्ये।
भाष्येतावेति॰ लाघवादिति भावः ग्रहणमिति॰ प्रदेशेष्विति शेषः। तन्वेवं मात्रिकयो
वर्णसंज्ञास्यादतत्राह गुणेति एवमपि सूत्रपाठे ऽर्धमात्रा लाघवं भवति॰ अकारस्यार्ध
मिति। हल्ज्ञाते एअर्धवेत्तिकारलेशवत् प्रमाणादिकः शास्त्रविहितो भाष्याध्यायीनां समवायः परिभूता
पर्यहातत्रभवानभूतिरित्यर्थः तदेवमतपरतपरवादिमतसाधारण्येनैव इगिति सूत्रस्य कृतव्या
ताकर्तव्यतेउपपाद्यातपरवादिमतेऽसाधारणं दूषणमाह। भाष्ये एकादेशो इति। एके ऽर्ध परयोर्दि

शिव २८

संभवा

सिद्धा

र्घ इति स्वरूपं कार्यमित्यर्थः आन्यस्य ... दिति ... भावः यथा स्या घोरित्यत्रान्तपरत्वे स्या घोर्दी
र्घस्य स्यान्नेषु मास्येत्येव दीर्घोकारे पुनर्वचनमदीर्घोर्थमित्याविशेषान्न ह्रस्वप्लुतयोः प्रसंगेन
तु तं प्लुतविषये इति । एवं च हूरा हूत्तादिविषयेप्यन्ने नैव प्लुते पदेनानुवाददोषस्तत्र ह्रस्वप्लुत एव प्राप्नोतीति स्व
हा इ इ इ इत्यादिविषयेवोशास्त्र वै पर्यामेवेत्यनुवाददोषः सोढव्य एवेति वै यस्मिन्निति वा छन्दसीत्यत्रेति वा
छन्दसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमित्यर्थः पूर्वं रूपार्थेति । पूर्वव्याख्यानात्मकपूर्वरूपार्थेत्यर्थः माध्ये पर इती
यत्रानि ह्रस्वत्वादि रूपमिति भावः सि ह्रांत रूप ग्रहणं ... मेव अस्य माध्यस्य पूर्वत्रुक्ति ता
त प्रकारोनेति । तपरत्वेपि द्विमात्रत्वे पदीर्घत्वासंभव एव विण हीनस्येति दीर्घप्लुतिपरिभाषयोवि
रोधनत्वगतिपदेव्यक्तिपदे वा तद्विषयकल्पनागौरवपत्तवादिति भावः ननु गुणवृद्धिसंज्ञयोस्तप
रत्वाभावात् ... परिशेषभाव्य ... मित्याशंक्याह तपरसंज्ञीति । तपरत्वेन हि निर्दिष्टे संज्ञि
नि गुणवृद्धिसंज्ञे प्रवर्त्तेत इत्यर्थः एवं च त्रिमात्रादीनां तत्र संज्ञित्वाऽनिर्देशान्नोक्तदोष इति भावः ।
भाव्यैतन्नचेति । एवं चैङैची न तपराविति भावः । नेत्याहेति । स एव तपर इति नेत्याहेत्यर्थः अर्थ
भेदेन शब्दभेदे तं तत्र त्याये ति । तद्वेदेपि शब्दैकपदे इत्याह एकस्यैव द्विः शक्तित्वादिति । एकशेषेति ।
समाहारद्वंद्वविषये एकशेषाभावेनैकवचनानुपपत्तेरिदं चिंत्यं सखमुखावर्थ इति पाठे मयूरव्यं
सकादित्वात्समासः । ननु एङैङिति संज्ञायां यात्रा त्परत्वेपि संज्ञिनामैकारादीनां किमागतमितिचेन्न ।
तपरत्वाभावो घोपि विवर्ण्यत्वात्कालस्यैव संज्ञेत्यर्थोक्तदोषः । गुणानां चेति । अगाह गुणग्रहणं तत्वाभा
वेपि न गणत्वादेव दीर्घादिविषये तत्त्वमिति भावः ननु दितिर्दिवडदित्यत्र तत्कालग्रहणं न स्यादत

=भाष्ये अप्येक इतीति । प्रथमयोरित्यत्र पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्तेरिति भावः ।२= दीर्घ इत्येतच्छेषत्वपातरत्नमपदीभावयासंस्कारा ... धीवृः
खद्वे इत्यादावेवस्यात्वदपदे इत्यादौ नुवृत्तिरहितस्य अवत्ता प्रसंगः ।१=

कै·वि· आहतपरस्त्वेवेति इहेति। तपरत्वेदकारानामग्रहणेपीत्यपि बोध्यं। एकारस्यानिकट इति· तस्यचे
२६ तद्ग्रहणास्ति द्वित्वान्न तत्र तपरत्वं प्रवृत्तिरिति भावः अवयवग्रहणेनावयवसदृशवर्णग्रह
२१ णेन ग्रहणं स्याद्वेति भावस्यार्थः तत्फलितमाह। तत्रकेवलेति। नन्वकारेण ए उ· अवयवग्रहणेऽसंदेह
वेन अकचादीनामेऽजादिसंज्ञा प्राप्नोतीति विचारेऽपि कृतोऽनेनेत्यत आह॥ तत्र समुदायेति· अ
तएव प्राप्तेनीत्यादौन अकारादीनामेऽजादिसंज्ञा प्राप्नोति। यथाऽवयवपरे निर्देशे समुदा
योन संज्ञाभाक् एवं समुदायपरे निर्देशेऽवयवानतत्भाग् इत्यर्थः। तद्रुपपादयति यथेति।
गन्यत्रेति सर्वस्याऽवयवस्यान्यत्र एङिति निर्देशो समुदायनिर्देशः स एव सर्वस्याऽवयवस्यात्रा
निर्देशेन समुदायनिर्देशोऽनिर्दिष्टोऽवयव एङ् इति विवेकः तेन ज्ञादिसंज्ञानामवयवानुवृत्तिरे
पमेचो विवर्तते नायादिना नदवयवस्य निवृत्तिरेत आह तत्रासत्याम पीति। तत्रिवृत्तिं विना
समुदायनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वादितिभावः अवयवकार्यं दीर्घः समुदायकार्यं अयू· तत्र
च सान्नादिति। दीर्घ। अयादिकार्यं हि समुदायव्यवधानेनावयवो नोदितो न सान्नादिति भा
वः। सान्नात्प्रोदितत्वे प्रज्ञा तत्वे हेतु गतेन्वायादि न वकाशो नत्राह। अयादीनामिति। नन्वि
ति। तनत्रविधेयं तत्पूर्वको यादिः सर्वस्य बाधकः स्यादिति भावः पठित इति येनेति· प्राधान्ये
नानिर्देशादिति· अस्येऽजादिसंज्ञाभावेपि स्यतं त्वाकारेणग्रहणं स्यादिति शेषः। भाष्ये अयं
न ग्रन्थ इति। तद्ग्रहणं तत्र स्वाकारेण स्यापाककाराद् इत्यर्थः तदाह न यथाऽहरिति॥ तदुपपाद
२५ विना यतीति तेहि तत्त्वादि त्यादिना समुदायकार्यं पारतन्त्र्यादिति· समुदायसंपादनत्वे कार्यत्वा
ततंत्र्यादित्यर्थः। स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति· स्वकार्ये निह्नुवितप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः

प्रा·वः
२६

=भाष्ये परस्याकारलोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण गोदत्तादेः। सिद्धिः कृत्वा॰ नचात्र स्थानिवद्भावः। पूर्वस्यैव विधौ न तु पूर्वपरयोरित्यर्थः। केम
विधिग्रहणेन अकारत्वरित्यादौ गुणस्य स्थानिवद्भाववारणाया वक्तव्यत्वेन दोषाभावस्य वक्तव्यत्वादिति भावः। १६=

तत्प्रयोजकत्वाभावे हेतुर्नरसिंहवदिति तदवयवे नरत्वाद्यभाववत् एतदवयवे ऽच्त्वाद्यभाव इति भावः। वचना
दिति॰ अआइईउऊऋॠऌॡ इत्येषा समानाख्या इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः। समानकार्यं — अण्रूपस
मानानां कार्यमित्यर्थः। सवर्णकार्यमिति पाठे सवर्णदीर्घरूपकार्यमित्यर्थः। भाष्ये दीर्घच्छेद इति॰ दीर्घ
स्य छेदः न्यूनत्वमिति हि तदर्थः। अनु ह्रस्वस्य त्वग्राह्यत्वे असिद्धे ह्रस्वग्रहणे सामर्थ्यादेव तु प्रोक्तेति चेन्न॰ पदलाघ
वाभावादित्याशयात्। अत्र ति हीति लघुदार्घादित्यस्याभावे कुड्यच्छाये त्यादावपि विकल्पः स्यादि
ति भावः। असिद्धवदिति चिणो लुक्याप्येतेनेति भावः। भाष्ये उक्तार्थमेतदिति॰ इह किं चिन्त्योद्यत इत्याश
यत्कनाश्रितः अत्र केवलाकारो ग्रहणे उक्तस्तत्र ककाराकारयोः द्वारेणो गोरवादिति भावः। सन्निपा
तेति। न च दीर्घणैव ग्रहणनिवृत्तिः दीर्घप्लुतजातिसंबंधसत्वेन न तत्पार्श्वसन्निपातलक्षणोपेतत्व
तस्यापि निमित्ते त्वहिरो धस्य स्य ष्ट्वात् इति भावः। परेतु जातिपक्षे तत्परसवर्णव्याप्यजातिनिर्दे
शस्यैव बोधकमिति अप्त्वनिमित्तं सन्निपातस्य दीर्घणनिवृत्तिर्न तैवनकस्याप्यनुवृत्तिसत्त्वस्याप्यजा
प्यात्वज्जातिपक्षे हि सन्निपातानिमित्तो दीर्घो न स्यसन्निपातविघातकलोपनिमित्तं सन्निपा
तपरिभाषा यामत्व प्रवृत्तेः प्राक्त्वनिमित्तमत्तो याद्दशः सन्निपातः स्यादिति रित्नातद्विघातक
स्यस्वयमनिमित्तमित्यर्थः। मात्राकालिकत्वसमानाधिकरणव्यापकजातिनिर्देशपक्षेऽपि ग
संज्ञात्वनिमित्तं स्यादिति हूनेत्रं त सूत्रव दयमाणभाष्यरीत्यादेशानिमित्तसन्निपातस्य न लेशतो
पि सत्तेति वदंति मात्तत्तरिते न तत लक्वार इत्यादौ रोदिति नेति तिनुनापादितं तस्यामित्तो ऽभागसत्वेन
तेन व्यवधानात्तद ग्राहे। अग्रे इंद्र त्यादौ सवर्णदीर्घव्याप्त्यत्त्वये अग्राहसामान्ये नेति॰ गोहयाचोऽसे
त्येति गोग्रहणं नो हाचष्टेति निनिगोग्रहणे वर्णावयवाप्रयकार्याभावस्येति वर्णावयवे कुभेदे

कै. वि. नञ्प्रतिभासमानेषु वर्णेष्वर्थवत्ताया अभावस्येत्यर्थः। तेन मात्रस्य ... इत्यादेः णत्वादिसिद्धिः। भेदेनाप्रतिभा-
२. सात् सामान्यापेक्षं ज्ञापकं विनापि न्यायेन निर्वाहमाह भाष्ये अर्थवन्ति अभिन्नबुद्धिविषयस्येत्य-
र्थ्यव्याख्याएकत्वात् वनमानग्राह्यस्येति। समुदायस्यार्थवत्त्वे इति वर्णसमुदायस्येत्यर्थः
30 व्याधिकरणे इति सामानाधिकरण्येनान्वये ऽव्ययत्वं स्येति अर्थे सर्वस्यावयवप्व
स्यावयविनाऽव्यपदेश्यत्वादिति भावः। भाष्ये अवयवार्थवत्त्वः अवयवसदृशस्तत्र
वर्णेऽर्थः उक्तोऽर्थ इत्युक्तिमाह न हीति ननु सामिधेनी शब्दस्य तत्र बहुप्रयुक्तत्वेन काकुमग्रा वा
धीयत इति भाष्यमयुक्तमत आह सा ह वर्णादिति। नदाधेयत्वे नेति भावः। सप्तदशोति। नञ्
यद्यपि एकैका सामिधेनी मात्रमिति मिलितानां सप्तदशानां सामिधेनी सप्तदशात्वमात्र
त्वं भवति एकस्या अपि तावत्वमात्ति तथाप्यवयवत्वं समुदायावयवत्वात् तथ्यपदेशः
अयकार्यप्रसंग इत्यादिः नह्यव्यपदेशत्वमात्रनिबंधनं तदनभ्याधानं किंतु प्रसंगनिबंधनमित्याह।
भाष्ये विषम इति। आहितेत्युनर्ग्रहणस्य निषिद्धत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रत्यक्षं तमाधानं न संभवतीति
भावः युक्तंतरमाह ग्रसंभवश्चेति तमुपपादयति किमर्थं चतुर्गृहीतेति। अर्धेनचतुर्गृहीतेति त्वती
यातत्तु ग्रहः सामिधेन्यादि वेदिबहिर्भावनिषेधात् सा संभव इति भावः। अव्ययत्वमिति अर्थाभि
भावेऽव्ययीभावः हव्यवर्गस्येति वस्तुतस्तत्पुरुष एवायं व्यपदेशमिन्नत्वे ले संस्कृपा
गावः सर्वपाप्रोत्त्यर्थः नञाव्ययीभावस्याभावादित्यग्रे वक्ष्यते भाष्ये कामचार इति। स्यर्थो
कामचारत्वेन शोचाभाव इत्यर्थः एङोः संश्लिष्टावर्णत्वेनाव्यपवर्गस्यासष्टत्वात् संप्र-
वरग्रहणे संजमिप्रायमित्याह ऐऔ इति॥ अकारस्येति यद्यपि चोविवृततमास्त्वथापि शिव

२.

विवृततरत्वमस्त्वेवेति भावः प्रयत्नभेदादेव एङैचोः परस्परं सावर्ण्याभावः एङो विवृततर
त्वादैचोर्विवृततमत्वादिति बोध्यं नुडादिति · आन्तरतम्यान्नुड् आदिना चकुमेत्यत्र ल
त्वं मा तु एणामित्यादेशेन त्वं चेति बोध्यं सादृश्याद्वेति चात्वर्थे समुदाये। संघवत्वादेर्यास
त्यपि गोसादृश्येन गवयो गोत्वस्यैव स्तं प्रवृत्तः गवयवेषु अत्वादिजातिरभावात् अकारा
दिग्रहणेन ग्रहणं नेति भावः ऐकाराद्यी नामेके छायमयत्वजन्यत्वे नैकत्वमेव आकारादिवर्ण
त्र एवैषां पदवत्स्ववर्णसमूहत्वेन प्रतिभास इति तदेवाह समुदायवाच इति · भ्रान्तिवशादिति
भ्रान्तिगृहीता वर्णवस्तुज्ञाताश्रयणेत्यर्थः। एवं च भ्रान्तिरेव ग्रहणपदनवीजमिति भावः अत्र
त एव गोत्वेनोग्रहणं चरितार्थं विनामोणत्वं · ननु विकरणे विप्रो बति दर्शेन पृत्ता विकरण
तिरत्यर्थे सत्र स्यादत आह नत्वन्यमातिरेवेति। न चापि हि सातिना अर इत्येव वदेदिति
भावः नियमत्ता पकस्य · नियमबोधकस्य तत्वरखंडवर्णपदे अरकार प्रश्लेषे
पि कष्टं स्विपत्तीत्यत आह तत्र अरकारेति · एवं च रेफपदेन तत्र इत्यारोपितरेफत्व
नपिण्ड ग्राह्य इति फलितं · मात्र शङ्कः सामान्याभिप्राय इत्याह जातीति जातिश्चावयवाव
वयवसाधारणीत्याशयेनाह तत्रेति · एवं विधा च रत्वेन लत्वजातिरेवेत्यतिप्रसंगोत स्या
न्यादेशभावश्च जाते व्यक्तिः हस्को बोध्यः वस्तुतः स्फोट एव वर्णोत्र ग्राह्यः वा ७ निष्ठुरत्वादि
नाच तस्याभिव्यक्तिः एवं च सालान्द्रत्ववतो इत्यावेन कल्प्यत इत्यनुप्राप्य अरकारवस्से व पर्य्य
पत्तिः एवं च वर्णावभासिते स्फोटस्य प्रसंगे लकारावभासः स्फोट इत्यर्थः एवं ऋकाराव

 चितत्वप्रवृत्तिः संभवत्येव। तत्र प्रतिरेफावभासस्तथा तत्प्रकाराहोमुत्रैवं हत्वा प्रत्यवभासः इति न तत्प्र
 कारावभासप्रयुक्तवार्थापत्तिः तदुक्तं रत्नप्रकाशे इत्यादि॰ यत्तु तत्प्रसक्तं त्वस्या प्राचएकजाति
परतयैतद्भाष्यव्याख्याननत्र॰ तदेशाज्ञानैमात्राभावान्न नरसिंह इष्टेना नानुपपद्यते ऽत्र॰
3। सादृश्यान्तु प्रत्यभिज्ञेत्यादि लौकिकि विरोधापत्तेश्च॰ किंचैव सति तज्जातिरित्येवमगावान्यदे
नकिंचतादृश्यजातिमत्त्वे वर्णैकदेशानामपि तज्जातिमत्त्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहणपत्तस्ये
वसिध्या ग्रहणपत्तप्रत्यासन्नवान्नग्यहृतवृत्ति पदेनतत्समाधानपरत्वोध्याङ्गते॰
अतएवाष्टमेरवाम्भाकितिसूत्रे यथानरसिंहावयवानां नरत्वसिंहत्वैतियोगा ज्ञा
नान्तु सुखसत्तराजाम्भामेकाकृतियोगाभाव एवं वर्णैर्वर्णैकदेशार्थानिकेपरङ्गाहे
तिवदंति ऋकारेरेफेति ऋकारावयवस्य रेफस्यैव तदजोभागस्यापिकेन चिद्दकारा
दिना ग्रहणाद्दत्वमिति मन्यते जातमिव्यक्तीतिमत्वादिज्ञानैन्यर्थः॥एवं च नके
नाप्यचानन्त्र ग्रहणमितिभावः॥अत्र जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावे स्फुटप्रतिभा
सा विषयत्वे हेतुः। वैरेहेतोऽतो न सिध्यतीत्यर्थः॥ नन्वाकारादिभिर्व्यवायेपि नत्वा
त्व आहुरसमानाधिकत्वाभावादत आह आकारवत्वोऽपीति भक्तिरित्यादि समवर्णत्वा
दनुप्रविष्टोवृतिभावः आद्यदत्तनमत शाङ्गमितिसंज्ञाभूतमित्यमभिप्रायः गंधर्व
गानमित्यादौ सवृत्यतेः पूर्वेत्तमासेपि एत्ववारणाय अखण्डपदे इत्यपृथक्समान
पदे इत्यत्र पदस्यार्थबोधकस्यैवग्रहणेन सखंडत्वे संज्ञायां रणत्वप्राप्त्यभावादिति जा
।शिव

बोध्यं । छंदस्यपीत्यस्यानुमानप्रमाणिः ईदृशे विषये वंग्रहा वौदित्याहुः। नहि रंगा वृद्धिरि
ति । त्रिपाद्यामप्यन्तरंगपरिभाषा प्रवर्त्तत इति मतानि प्रायमेतत् । मतांतरे नुस्त्रो।
ति पाठः स एव ज्ञापकता बोध्या । ऋतो नोण इति । मात्वणत्वमित्यादे । यद्यप्यशात्वस्य णत्व
मिति निर्देशात्वं । अत्र तपरत्वं गुरव स्वरवाण्मेव । ऊकार ग्राम्येव मेव फलाभावात् ।
ध्वनितं चेदं हलो । ननु गुर्वक्षरवतः इत्यत्र कीकारादेः गुरुत्वपदैः हलोऽनन्तरा इत्याह ।
तत्रेति । स्थानवद्भावं तावयवक्षरत्वं न वोर्गुरुत्वाद्वयोरित्यर्थः। गुर्वक्षरवति प्रो वद
वत्संभवति नान्यस्य तन्त्रकाराददेः तदवयवस्य व्यवहृतत्वाभावादिति भावः। अत्व
भावादिति । ननु हलादित्वाभावादुत्परिबोध्यं । संयोगः इति । संयोगसंज्ञा हृद्व्यर्थः।
तस्यैकवर्णत्वमिति । एवं च संयोगसंज्ञा न स्यादिति भावः। संयोग इति भाष्यं तु
संयोगमहीत्यर्थपरमिति नात्यर्थः । शिष्टसमाचारः। शिष्टव्यवहारः। भाष्यमात्रा
कालोऽत्रेति बहुव्रीहिः संयोगोऽन्यपदार्थः। मात्रिकत्वं जनाभावे नुपदिष्टत्वे हेतुः ज्ञानकुठ
इत्यासु सूत्रेणानुनउपदेशः अनुपदिष्टत्वेनाक्षरसमाम्नाये पठितत्वं ग्राहकस्याभावेन गृहीत
त्वं च । अनुपदिष्टसत्त्वाद्येन कथं ग्राहकत्वं विज्ञातमित्यर्थः। एवं चानुपदिष्टस्यासत्त्वात्प्रतिपा
दितं कथं स्यादाह । असत्त्वेति । क्वचित्सत्त्वादित्यादिग्रंथो न दृश्यते । अनेनऌकारपाठे तस्यासत्व
प्रकारयोरनयोः सावर्ण्यविधि [illegible] इति सूचितं । सानुनासिकेति । अणुदित्सूत्रे हि
विद्यमानस्य लोकाद्धि ह्रस्वस्य सवर्णग्राहकमेवनत्वेगहि ह्रस्वसवर्णकत्वकमिति भावः। हयवरट्

कै.वि नन्वयं हकार इति व्यर्थं नैकत्वं हकारस्य सूचितमिति कथं तद्विरहे भेदाग्रहणमत आह · पूर्वप
३२ ठेति · एतद्व्याख्याने कार्यं वर्णानामित्येव पदतो भगवतः संमत इति ज्ञायते · भाष्ये यदि पुनरि
ति · न चैवं परहकाराभावे लकारस्याप्यभावेन तत्राप्यग्रहणेन हलन्त्यमित्यत्रान्योन्याश्र
32 यपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुध्येतेति वाच्यं · हलन्त्यं हरिति न्यासेन तत्परिहारस्य कर्तुं
शक्यत्वात् · परहकाराभावेपि लइत्येव सूत्रं प्रातिशाख्यादिसिद्धहलादिप्रत्याहाराः सिध्य कार्यं
न्ति · अन्योन्याश्रयपरिहाराय तु लं त्यं हरिति न्यासः कार्य इत्यभिवदन्ति · ला
घवाभावेप्येवं कर्तुं शक्यं न वेत्येवं विचारेणान्यार्थमुभयपरिहारीयं · अनुग्रहणोचि
ति · अग्रहणेनैव भुक्त्वेदिवि त्यर्थः । शाब्देषु दीनस्योदाहरणादानेबीजमाह · हका
रपरस्येति · न चैवं ततपहित्याहेत्युदाहरणसंभवः । हृद्विषोरित्यादौ विकारार्थमुच्चारणे
न शास्त्रबोधितानां व्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वबोधनमित्याशयात् · एकोदित्या
दयस्तु सौत्रप्रयोगाः । आतोटि दीर्घादटीत्यनयोरुदाहरणं महाहिसइति · अद्रूकुपितस्य
न्नापि ग्रहणफलमहं राणेति बोध्यं · गम्यमान्यर्थमिति · इद्मिएलस्याप्युपलक्षणं तेन लिलि
हिकुइत्यादौ विभाषेटइति कल्पविकल्पसिद्धिरिति केचित् · भाष्ये हषि चेति सिद्धान्तएत्या
निर्दृष्टाः इत्सन्नैव धषि चेति सूत्रं · अहकमापाति स्युरिति · अत एव तत्र हकारग्रहणं कर्तव्य
मितिभावः । अरुदास्यामिति · घत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थ एवायमद
इसमाम्नाय इति अमेवार्थ्यति भाष्ये यदि किं चिदिति तस्मात् प्रयोजनार्थ्य इति · शास्त्री
यप्रयोजनार्थ इत्यर्थः । एवं चाग हकारस्योभिन्नाणा अपि प्रयोजनं सूचितं · अत एवमंचाह हस्तीन् प्रौव
३२

लिङ्गं योगादिति सूत्रे भाष्ये प्रयोगः संगच्छते । एतेन सूर्वं हकारोपदेशस्य योजनवार्त्तिके न्यूनतापरि
हृता । कर्त्तव्य इत्यस्य स्यादिति शेषः । उपदेशोच्चारणमात्रं । अन्यत्रापि । प्रत्याहारान्ते ।
सर्वथा हकारस्य द्विधोपदेशः कर्त्तव्य इत्यत्रास्य तात्पर्यं । णकारो वेति । स्थानेन्तरतमत्वादि
ति भावः । ननु रेफस्य सवर्णाभावात् कथमनुनासिको ऽत आह । नहीत्येति । ननु द्विर्वचने
रेफोति हलो यमां यमि लोपो वा लोपात् दोषो ऽत आह । द्विर्वचन इति । भाष्ये स्वं रूपमित्यादिति । अविभ
क्तिलुप्त पञ्चमीकं । ननु पूर्वोपदेशे इको यणचीत्यादौ दशानां यथासंख्यनिवृत्तिः
कथमिति चेन्नाल्लुप्यथासंख्यमन्तरतमपरिभाषया निर्वाहात् आद्यन्तौ टकितौ
दाधाघ्वदावित्यादि निर्देशात्तु न तस्या यथासंख्यपरिभाषया परत्वेन बाध इत्याहुः । भाष्ये
रेफो ऽत्र णमिति । विजातीया इति शेषः । तेन सजातीयेषु सत्त्वपि न दोषः । ननु नासिकाविधौ
सवर्णग्रहणाभावाद्रेफस्यानुनासिकोणकारः स्यादेव एवं परसवर्णविधौ मानु रेफस्य विजा
तीयः सवर्णः सजातीयस्तु रेफः कथं वा ग्रहणीयोऽत आह । अनुनासिकपरेति । न हि रेफस्येति ।
न च रेफस्य णकारः स्थानेन्तरतमो भवत्येवेति वाच्यं । स्थानेन्तरतम इति सूत्रस्यंतत्पाठे
स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमस्पर्शे चरितार्थे ऽनुनासिकः प्रयत्नास्पृष्टो रेफेन प्रवर्त्तत इति
इति भावात् । आपीति । यद्यपि तरतमानन्तरतमयोः प्राप्तावन्तरतम एवेति स्थानेन्तरतम इत्य
नेन नियमः कुण्ड इत्येतत्सदोचानन्तरतमस्यैव प्राप्तिरितीदमयुक्तं तथापि संभवदनुसा
रान्तरतमके ऽप्रवृत्तिः तर इत्यादौ चरितार्थः परसवर्णविधी रेफे न प्रवर्त्तत इत्याशयात् । एते
नार्द्धमात्रिकत्वसाम्येनानुस्वारस्य निरुद्धनासिको रेफः स्यादिति प्रयुक्तं । इदं वमातिपदेर

वै. वि. ति केचित्. वस्तुतो व्यक्तिपक्षेपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थो स्यां व्यक्तौ न प्रवर्तत इति वक्तुं शक्यं
२२ तद्व्यक्तीकोयणाचीत्यत्र कैयटः॥ दृष्टेपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः संदिग्धत्वात्प्र
योक्तव्येति. अत्र वदंति. स्थानेंतरतमसूत्रेण प्रमाणंतप्रत्याहारस्यानपरभाष्यविरुद्ध
त्वेनास्याणुक्तेरसंभवद्धक्तिकत्वं किं चैवंसत्सूत्रग्रहणं भाष्ये व्यर्थं स्यादिति. अत्रा
यं भाष्याशयः॥ अत्रानुनासिकविधाव नुस्वारस्ययीत्यतः सवर्णे पदमेकदेशस्वरितत्व
प्रतिज्ञानादपकृष्यते परः पदांतस्यानुनासिके सवर्णोनुनासिको भवतीत्याश्रयणा
त्वर्णप्रतीत्यादावदोषः॥ अथवा परोनुनासिक इत्यत्र परोनुनासिकेत्यत्रेति
वक्तव्ये नुनासिकग्रहणमनुस्वारप्रयत्नोभयांतरतम एव तत्प्रवृत्तिर्यथा स्यादित्येत
दर्थापनार्थं॥ परसवर्णविधौ त्वणग्रहणसामर्थ्यात्तो परोनुनासिकोभवतोवा
नुनासिकेत्यस्य संबंधादनुस्वारस्य परसवर्णोनुनासिकोभवतीत्याश्रयणात्कुं
डं रथ्येनेत्यादावप्यदोष इति. नन्वेय तादप्रसंगाद्धित्वस्य हस्य ग्रहणं मधुक्रमतत्कराह.
हकारवदिति. हर्योस्ता प्यर्थहकार उपात्त इति भावः॥ नन्वेककालेकस्योभयोरिति पदिर्वे णयो
युगपदसंभवाद्वस्तुतात्रबाधः प्रकृतेनुलक्ष्यभेदेनभिन्नवत्कावणात्वनिमित्तकार्यभावः
किं न स्यात्। ब्याप्यान॥ नकार्यित्वस्यापीकानिमित्तत्वात् युदकादावतनआह. तत्रेति. लक्ष्य
भेदेन कार्यित्वनिमित्तत्वसंभवेपीत्यर्थः॥ सामान्यविशेषविधौ रेकवाक्यतापामित्य
न्वयः॥ प्राहौवाकात्मा अर्थेत्वदर्थः संबंधः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावत्वेवाक्या
नंतघ्याल्लोकव्यवहारादेवतथा नयोर्बाध्यबाधकभावः संभवेपिभवतीत्यतदपिलो
= एकवाक्यताविदृष्टांतेयाकैयकवाक्यता. माठरकौंडिन्यातिरिक्ताब्राह्मणाभोज्यंतामादरकौंडिन्यो वपरिवेष्टव्यमिति. दार्ष्टांतिकेतु
पदैकवाक्यता. रेफहकारांभ्यांतिमित्रान्धाभ्युत्तरस्यापहकारस्यपरः कार्यिणो द्विर्वचनं भवतीति. तत्र हेतूक्तिः॥ लोकव्यवहारा
भिन्न देवप्राप्तार्थसंवेघपरितानादिति. = २२

33

कव्यवहारादेवब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यादिरूपादवगतमित्य
र्थः। विशेषसन्निधाने च सामान्यशब्दस्य तद्व्यतिरिक्तपरत्वं चलक्षणम्। परिह्रि
ज्ञानवदिति पाठः। परिज्ञानादिति पाठे हेतौ पंचमी। प्रत्यक्षेणेति। अविलंवितप्रतीति
कत्वं प्रत्यक्षत्वं विलंवितप्रतीतिकत्वं चानुमेयत्वं। यद्यप्यनयोरहाभ्यामित्यत्र रहे न विधी
येते न चापि तयोर्निमित्तत्वं विधीयते एवं च यतः कार्यित्वमपि। तत्र प्राप्तप्रापणं हि
विधिरिति र्णवदद्दधंत्वावद्दहतीतित्यायादृष्टं पदं वयेत्यादावितानेकविधानस्यस
त्वात्। लक्ष्येति। अयं भावः। व्यक्तिपक्षआश्रीयते। तत्र च प्रतिलक्ष्यमस्य लक्षणस्यां
प्रवर्तनं यद्वा प्रतिलक्ष्यं मिलितानां लक्षणानां तंत्रेणोच्चारणमितिको यमनाचीति। तत्र पक्षेकाम
पितान्यर्थेतिमितत्वप्रतिपादकेषः अन्यथा तद्विषयलक्षणस्यतत्र वृत्तावैवै
यर्थ्यंस्यात्। नचैवंपीशा रूत्यादावयविषयप्रसंगः। व्यक्तिपक्षे विशेषप्रतिषेधे परमेवेति
नियमबलेन तद्विषयकशास्त्रस्यैव विरहकल्पनादेवमपवादविषये तु प्रियावित्यादौ वा
३८ ध्यं। परिहृत्यापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तत इति न्यायात्। जातिव्यक्तिपक्षौ च तत्त्वानुरोधाद्य
वस्थितौ विज्ञेयौ। वाध्यवाधकत्वाभावे ह्यंतो यं न तु कार्यित्वनिमित्तत
योः समावेशोऽविरोधः। कैचित्तु तकौण्डिन्यन्यायो विसामान्यविषयानाक्रांतवि
षयाभावरूपानवकाशत्वमूलकोप्यस्ति च प्रकृते तत्र। नह्येतद्दोषं निमित्तत्वं सामा
न्यपर्तविप्रवृत्तकार्यित्वानाक्रांतं कार्यित्वं सर्वत्रास्ति चः परत्वादतच्चीतिप्राप्तेः। अतो युक्तो
लक्ष्याणुवोः सामान्येन कार्यित्वबाधः। नचैवमिको यणचीत्यादौ मध्वित्यादौ सामान्य

कै·वि· प्राप्तनिमित्तत्वाभावेन कार्यित्वस्य चरितार्थत्वादिति भाष्याभिप्रायस्फुटः। ननु कार्यार्थः इत्यत्र कार्यि
३४ साधुत्वं चेत्खरवसानयोरित्यादिना सिद्धमत आह। विधानादिति। उपदिष्टपदं इति। वर्तमानसामी भाष्ये
34 प्येलट्। उपदिष्टा इत्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तेति। प्रवृत्तेमात्र वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वरूपः प्रकारस्य
मर्थः इति भावः। केन प्रवृत्तिनिमित्तेनायोगवाहशब्दवाच्यत्वेनानिमित्तत्वमर्थः। नत्वनुपर
दिष्टत्वेति चकार एव कस्मादनुच्चारितत्वस्य योगवाहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तांतरमित्या
भातितदयुक्तं अनुपदेशपदार्थस्यानुच्चारणस्य तत्राभावात् अयोगेषूच्चारितत्वात्। नच प्रत्याहारसूत्रा
नुच्चारितत्वं तथा। यदयुक्ता इत्यनेनैव तदर्थलाभे न पौनरुक्त्यापत्तेरत आह। अयुक्ता इत्यस्यैव हेतु
कथनमिति। प्रत्याहारलक्षणेन। तद्बोधकशास्त्रेण। पाठाभावादिति। अहण्प्रणालेण प्रदेशे प्रवर्त्त कै
मानेनयोर्वर्णानां तेषां ग्राहकत्वस्य पाठाभावादित्यर्थः। एते योगवाहा इति। अतो युक्ता इत्यर्थः।
एवं चाहरसमेत्यादौ अयुक्ताः सन्तो वहन्ति प्रयोगान्निर्वाहयंतीत्ययोगवाहपदव्युत्पत्तिर्दर्शिता। न
नु कृत इति। तत्र यत्न इत्यध्याहार्यमिति भावः। भाष्ये उरः केणेति। उरः कायतीति व्युत्पत्तेः
पूर्वसमासेऽपि सोपदादाविति न सत्वं। पाशकल्पककास्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः। ननु शर्षाश्च प्रयोभ
वेतीति लक्षणाभावात् शार्ङ्गपाठस्य न जपत्वाभावः प्रयोजनमत आह। शार्ङ्गपाठे इति। यर
दीति। पूर्वत्र द्विर्वचन इत्यनुवर्त्यः। जश्त्वमसिद्धमिति। अत्र पदे शर्द्धेर्द्विते हलादिशेषे प्र
न प्राप्नोति खरवसानाभावात् अभ्यासे चर्चेत्यनेन त्वान्तरतम्यान्महति चरां प्रकृति च एवेत्युपध्मा
नीयत एवेत्यभ्यासे उपध्मानीयस्य वर्णप्रसंगः उपध्मानीयेऽल्पत्वापित्त्वेन तावन्मात्रहित्वाप
त्वाद्भ्यासे कारस्य दोर्लिप्ये च। सिद्धमिति। अवनुद्धि लेहलेद्धि त्वाम्र पस्य कार्ये कर्तव्ये सिद्धत्वे शिव
३८

नैत्यपि पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्यार्थः इति परत्वादंतरंगत्वाच्च जश्त्वे कृत एव हल्लादिशेषः
त्यभ्यासेव कारस्य वर्णप्रसंगे इति नदहस्सर्वथा विक्रियतीति ॰ सर्वथेत्यनास्यपदस्य
ज्ञापयत्स्वमाह ॰ न्यायस्य दू विदति त्यलक्ष्यनेपि सर्वत्रन यात्वे नानाभावइत्याशया
त् ॰ द्विर्वचनेकथमिति ॰ वकारहितत्वेति शेषः । दकारोच्चारणे ह्यासपर्यादिति ॰ नचाश्रु
त इत्यादौ दकारोच्चारणं व्यर्थमिति भावः ॰ नैतदुक्तेरूपमितिभाष्येणात्राद्यभावात् ॰ उप
तापातिरिक्तविषये ऽस्मादज्ञानभिधानादिति नदाशयात्क्रमकुत्वविषयेनिया
तत्वमिति पदत्वात्पमेवसमाधानं ॰ अनुस्वारस्य शात्वादिति ॰ यदपीत्युक्त्या नु
तशैन्तुमाख्यवहितः सकारः स्तुहिंसिदत्वादौ संभवति तथापि न दतमिधानमिति
भावः । ननु सत्रविशेषयोनान्यत्रैतेति नक्षत्यहास्मत्विवेषणत्कथं तत्रिवंधनका
र्यप्रवृत्तिरत आह ॰ प्रयोजनविशेषमिति ॰ अविशेषेति भाष्यस्यप्रयोजनविशेष
निर्देशं विनेत्यर्थ इति भावः । जश्त्वे कृते संयोगसंज्ञायामिति ॰ कार्यकालपक्षे इदं ॰ भाष्ये
इदुदुपधस्येति ॰ विसर्गस्यालवे युष्धात्वमिति भावः । इदुदुपधस्य सकारस्येति ॰ विस
र्गस्यानुपलक्षणमिदं तेन निरोपिनि यकृतमिति सिध्यति ॰ अत एव वक्ष्यमाणे पक्षांतरे ऽलविधौ
धातिभूत्वमित्याद्ये स्वतंत्रेः सर्वेसमासेपिण एः ष इति न ॰ पाशाकल्पक कास्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः
द्विर्वचनप्रयोजनमिति विसर्गजिह्वामूलीयादेर्द्विरुच्चारणे विशेषस्याप्यहानादुच्चारणस्य
कर्तुमशक्यत्वाच्च षणस्वशासिमात्रे नैत तत्प्रयोजनेन कथनमिति संतोष्टव्यं । ननु सोपदादावि

के॰वि॰ तिसत्त्वस्यस्यानित्यत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति निषेधान्नेत्यत आह॰ पूर्वत्रेति। इमे इत्यनेन नह
३५ पवरद्रस्तत्रस्या एव गृह्यन्ते किं तु वर्णमात्रमित्याह इदानीमिति अर्थवत्त्वं नास्तीति साध्यं॰ वर्णा इति
पदः तावच्छेदकमेव हेतुः धातुप्रातिपदिकेत्यादि सूत्रदृष्टान्तः अनुमाति ज्ञानं अत्र तु पा
35 पञ्ञानां भाष्ये धातवइत्यादि प्रक्रिया प्रकृति प्रत्ययानां वाचकत्वमित्येवं रूपं वर्णस्यै
ताश्रयेण अपंत शास्त्र व्यवहारमात्रोपयोगी। एतद्भासन्नाव प्रा देवलोकव्यवहारेपि शास्त्र
स्तव्या ज्ञा, व्यवहारं इति धर्मैश्चैवं विधत्ता नस्योपयोग इति बोध्यं॰ हेत्वंतरमाह वर्णव्यत्यये चेति। ननु
रूपादौ नसिंहादावि व वर्णव्यत्ययोत आह ऐकस्येति तस्यैवाच्चेष्टानि ऊपशब्दस्य नु तदीयशास्त्र
बोधकत्व रूपं वानकत्वमादिवत अत एव तेषां मिवेषामपि प्रातिपदिकसंज्ञापादनं करि
ष्यते तृतीयहेतुमाह वर्णानुपलब्धौ चेति। अनर्थगतेरित्यस्य तद्भूर्ण संज्ञायां योर्थस्तदा
र्थानवगतेरित्यर्थ इत्याह अर्थगतेरेति। प्रश्नमुपपादयति भाष्ये नसाधीय इति। नजि
काकुः। परमतापेक्षयेति॰ परेणानर्थगतेः इत्युक्तत्वात इहार्थगतिरस्तीत्य भ्युपगम्य पर
मतेकदेशेन अन्त्यस्य लोपाद्यगत्यपेक्षयात्रातिशायेनार्थगतिरस्तीति विवक्षेति भावः।
नञ्छब्दार्थमाह वर्णस्येति परेत्॥ तच्छब्देन नद्वयघटितनपरामर्शेन का[illegible] दोषः अत एव सर्वभाष्य
सकारेण कश्चिदर्थो गम्यत इत्युक्तमित्याह लाघवेन तु कर्मधारयमाह भाष्ये सोर्थ इति प्रकृ
तोर्थः तास्मिन्नवर्णे सति यो र्थः प्रतीयते स इत्यर्थः ननु इष्टान्ते सपक्षमुपमानमसर्वेति वचनेनोत्तरप
दलोपेपि प्रकृते तच्छब्दलोपः केन॰ किं च तत्र वृक्षत्रपदमपि न॰ तच्छब्देन नञः समासाभावादतस्त्रा ।शिव ३५

हगतार्थत्वादिति- तथा च तद्धदन्यापि त्वङ्ख्योतिभावः चतुर्थहेतुमाह। भाष्ये संघातार्थवत्वाद्वेति
एकासिकतेति। भाष्यप्रयोगादेव सिकताशब्दस्यैव वचनान्तत्वमपि तद्दं तद्गतत्वादिति॰ इदं चिंत्यं
इत्यं मूलत्वत्र तत्र इति सूत्रस्य स्वग्रन्थविरोधात् तत्रहि संज्ञाप्रवृत्त्युत्तरकालं ज्ञातविभक्तेः स्तन्म प्रा-
तितत्वापि तदवयवत्वं तेनयुक्तं तस्मादंतरंगत्वाद् अवयवप्रातिपदिकत्वे तन्निमित्तत्वदनंतरं तद्दंत
त्वनिमित्तकप्रातिपदिकत्वे सुप्लोप इति वक्तुं युक्तं धनतीत्यादौ तु न तदापत्तिः धातुप्रत्ययांत
पदयोस्तदवयवपरत्वे न तत्र तदप्राप्तेः धात्वादेस्तदवयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं वस्तुतस्त्वं
स्रुतेति सूत्रस्य केपदेऽद्भिरपुनर्ताति तत्रैवत्ति सूपविष्यामइति न दोषः धकारे जरत्वमादिपदार्थः
एवं तावयवसमुदायस्येति - सुवंतावयवेति बहुव्रीहिस्ततः कर्मधारयः इदमुपलक्षणं - भेदेति स
पदार्थयोः संसर्गत्वद्वारकार्थवत्समुदायस्येत्यर्थः तेनवितं॰ तमुदायस्य व्याप्तवृत्तिः प्रकृते तेनमे
द इत्याह येनैववेति- तच्चैकमिति- १ संघातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य संघातस्याप्येकत्वमर्थः एवं
चाविभक्तिः समुदायादेवेतिभावः। नन्वेसमुदायाद्युत्पन्नाना विभक्तिः सर्ववर्णसंबंधिनीचेत्
प्रतिवर्णं पदत्वं प्राप्नोतीत्यत आह पदसंज्ञायामिति- एतच्चार्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिस्तस्य सं-
ज्ञा प्रवर्तते नान्यथामिति भावः केचित्तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थगत प्रकृतिबोध्य संख्या द्योतिका सं-
ख्या च समुदायस्यैवार्थोतः प्रत्येकवर्णानामिति नो भ्यः स्वाद्युत्पत्तिः एकत्वं संघातस्यार्थ इतिभाष्य
स्य रसात प्रकृत्यंशो वर्णव्यत्ययापायोः संख्यांतरानुपजननात्समुदायस्यैवार्थ इति तद्भावः
नन्वव्ययेभ्य इवैकवचनेऽप्यविरं। संख्याराहित्यार्थप्रतिपादकेषु तथास्वीकारेऽपि वस्तुतः संख्या

कै. वि. वत्त्वे संख्या नभिधायकत्वात् पुरस्तौ मानाभावात् । एवं चैषां प्रकृतित्वमेव नेति न केवला प्रकृतेरित्य
३६ स्यापि न विरोधः एतेन प्रत्येकं पदसंज्ञानुपपत्तिर्वर्णेषु यस्मात्स्यादेव प्रत्येकं सुप्त्यान्तत्वं चात्र
36 मित्याहुः अनुमानेन साधितामर्थवत्तां प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति । अनर्थकाश्चेति । सर्ववर्णा
नां पदत्वे हेतोर्भागासिद्धत्वं स्यादत आह धात्वादीति । विपक्षे बाधकमाह । अन्यथेति · वर्णा
व्यत्यये त्यादिहेतोरर्थानुपलब्धेरिति हेतो धात्वादीति वर्णविषयत्वे एव संगतेरि
त्यपि बोध्यं । अत्र समासांशं कथयति । तथा च वीनामप्रतीयेतेति भावः । नैवेति वीप्सायां
तस्य विधानादिति भावः । ननु वर्णव्यत्ययादिना अर्थदर्शनं नार्थवत्वाभावसाधक मत
आह । यद्वक्तमिति · एवं चार्थवत्त्वसाधकहेतौ व्यभिचारप्रदर्शनं द्वारा अनर्थकतासाध
कत्वमस्य ॥ भाव्येऽनर्थदर्शनादित्यस्य वर्णव्यत्ययाद्यभावेऽपार्थत्वस्यैव दर्शनादि
त्यर्थः नार्थव्यत्ययः । त्यस्य नार्थो न ताव गतिः किं तु तस्यैवावगतिरित्यर्थः । उभयस्यैव ना
र्थत्वं विषयभेदेनेत्याह यत्रानुवर्तते यत्र एति । तत्र इत्यादौ · न सर्वत्र कूपादावित्यर्थः
न कूपस्येति · वर्णानामर्थवत्वे ऊपशब्दस्यापि यूपशब्दार्थान्वयः स्यात् न च दूषणे तेन
तः समुदायांतरत्वमत्रेष्टमेवार्थान्तरत्वं तदर्थानवगतिर्न तु व्यत्ययादिकृतमित्यर्थः । ननु क अत्र
कारसकार पकाराणामेवार्थवत्त्वमूपसत्वशब्दो बोधक एवेति कस्यार्थस्य सत्ता तत्रापाद्यत इ तत्र
ति चेत्तर्हि भिन्नमेव वर्णानामर्थवत्वं । तत्रैव पदे ऊपयोरर्थाभावात् । किं च संख्यासमुदायस्यैवा
र्थ इत्यपि निपुणप्रशंसां कूपगतेव त्वस्य कूपादिभिरप्रतीत्या संख्यापायिकादिभिरन्यपव्याप्तिरेक

शिव
३६

सत्वात्तद्विर्वचनेनैव षष्ठ्यं तु प्रागुक्तमेव तस्मात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं तदेव ध्वनयन्नाह भाष्ये इदं
खल्वपीत्यादि हस्ता हीति अलदर्थेन रथांगेन न गुणिनो रथस्य पर्यार्थवत्तात् तथा प्रकृते
पीति भावः ॥ भाष्ये अग्रहणेष्विति । प्रत्याहारेऽवयवसामान्यापेक्षग्रहणेष्वच्च प्रत्याहार
ग्रहणे वेषु पठितानां सर्वधानां प्रत्यासत्त्या तद्ग्रहणं कुतो नेत्यर्थः तत्फलितार्थमाह यत्र ते र
तिअनु ॥ तद्वोधकसूत्रे अप्रागुक्तेषु । प्रत्याहारसाधोलड्डुपकारकाः अज्ग्रहणेनाग्रहणे
वेन अणादिप्रत्याहारेषु तेषां ग्रहणे फलाभावं मन्येति निधायाग्रहणेनेत्युक्तं न च हशा
दौ ग्रहणस्यापत्तिः हलन्त्य उच्चारणार्थीकारो वा उच्चारणेऽच्चारणार्थवर्णहीन हलां हलघटित
प्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् प्राधान्येन । प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वेन पदार्थेति ।
अजादिस्वरूपबोधनार्थत्वेन पदार्थत्वं । यथा च [illegible] काद्यः संज्ञिविशेषसमर्पणायो
पात्तानन्यथा [illegible] इत्यर्थः अप्रधानत्वमप्याचार्याचारेण साधयति भाष्ये अना
चार्यस्येति । आचार्यप्रवृत्तेन नादिः [illegible] एवं चान्यत्र संज्ञिविशेषसमर्पणायोपा
त्तत्वादिनान्यसंज्ञित्वमेवेति भावः । परत्वादित्याद्यंतरंगत्वोपलक्षणं एवं च स्थूलम
तुबंधलोपादादि रंत्येनेति संज्ञाविधानकालेऽसंज्ञिधानादिरप्यन्वयः एवं चानुबं
धस्य स्थानिवत्तामेव समर्थयन् हेशानां ग्राह्यतां बोधयतीति भावः ॥ भाष्ये लोपः खल्व
पि तावदित्यादि [illegible] अप्य समित्यर्थः पश्चादेव सावि [illegible] लकारस्य हलुग्रहणेन
पश्चेरा वाचादित्ये [illegible] सम्माधि रवथुक्त इति । न च [illegible] लांमध्ये [illegible] लकारोच्चारणे
नलणस्य [illegible] तस्य स्वातन्त्र्यासिकत्वाभावज्ञापनात् एवं च तस्यानुबंधत्वे [illegible]

कै.वि. णार्थत्वमेव।ष्ठ एवं भाष्ये इ उ णित्यादिसूत्रे च न तु योपादाने नैवैतद्विचार प्रसक्तिः ॥ अतएव श्लोके चाऽनु
२७ गृहणे स्थित्येवोक्तं ॥ उरण् रपर इति सूत्रे चलण् इत्यस्योपसंख्यानमेव कार्यमिति तत्त्यागस्य सूत्रे वक्ष्यते
37 भाष्येऽतएव कालानाम् इत्यस्य ग्रहणमच्कृदेन यथा स्यादिति योगविभागः कार्य इत्यन्वयः ।
सिद्धत्व इति अकारादीनामुपदेशात् सवर्णग्रहणं चेति भावः ननु अकारस्य हस्वस्य मात्रिकव
र्णितं कथं एकस्मैव वर्णत्वमित्यत्रोपदेशात् अत्र तस्मान्नसिद्ध इति ॥ कथमासन्नते तेति निश्चवर्णे
दृश्येनेति । जातिवादिमतपर्यालोचनयाधिकारणेष्वप्येवं तद्दृष्टेरेव कार्य भाव्यमिति भावः ।
भाष्ये एवमेवार्थ इति अयमाशय इत्यादिना वार्तिकेऽहण्मात्रा इत्यर्थः । हस्वादीना
मिति । हस्वदीर्घप्लुत इत्यतः प्राग्व्यावर्तनार्थकालो निमित्तत्वेनैवास्तु इत्यपेक्षकस्त्वे
फलं दर्शयति अचश्चेति मित्त्वकार्यमिति तत्कालेऽपवृत्तकर्तुं महाभाष्यस्यास्तु इत्य
न्वयः । अणः सवर्णपदेपादाभावेऽणरूपदेशः अणग्राह्यो वा अणं तदन्तस्यानां बोधकं मा
नुदिदित्यत्र किमर्थ्य इति यत्न इत्यपौ भाष्यस्येत्याह यत्र उदिदिति । अनुदास्त अण
माध्येतेन नान्तस्याने कि मर्थ्यउपदेश इति लनार्थ इत्याह इएण् ग्रहणेनेति । इह संख्यं
ते त्यादिभाष्यं गुणभेदकाइतिपक्षे । भेदकत्वपक्षे चेदमेवाण् ग्रहणं मानमिति भा
वः । पठ्यमानस्य न तस्त्वन्यासे इदं जातिपक्षेणाण्ग्रहणं प्रत्याख्यानेन न कश्चिद्धिविचारः
एवं गुणाभेदका इति न्यायपक्षेऽपि न विचार इति बोध्यं । भाष्यवद्यत्येन्नदित्ति सिद्धत
वचनं चावश्यकं मत्वयायस्या नुस्वारस्य वा पदान्तस्येति परसवर्णेन तस्यासिद्धत्वात्तद्वि
स्थानस्याऽस्य परीत्यस्यानापत्तेऽसत्यासिद्धायन्ते । वाहि द्विवचनं सिद्धिरेव फलमित्याह शिव
२७

नुप
परसवर्णेन तद्दीर्घेति ननु नमध्ये लघोरेतस्माद्धस्व तिकृत इतिपदेनि त्यो लोपः स्यादिति· तदाभेदो ना
स्यादित्यर्थः विभाषावेति च सूत्रे· एकदेशस्याद्यथ्याऽसेदइति यथा द्विर्वचनप्रवृत्त्यप्रवृत्त्यो र्भे
दान भवति तथैवाल्लुमानुवृत्त द्विभाषाग्रहणमिति भावः इतीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति· अनुव
र्तत इत्यादिना अस्येर्ष्यरीति लोप इत्यर्थः समर्थस्य तथा हलोप साभि त्यस्यापि वैकल्पिक
सिद्ध त्वमिति भावः लोपापवादइति· यद्यपि इर्यनुभव इत्यादौ तद्रुदाहरणे लोपेऽस्मान्नेयि·
द्विर्वचनमारभ्यते तथापि कृते द्विर्लोपप्रसङ्गो लोपेऽपि द्विर्वचनं स्य पर्यापत्वात्प्राप्ये नापवा
दत्वोक्तिरिति भावः न योर्योर्णयोः लोपविधायकयोः प्रसङ्ग तस्मादेवा धातोः
रूपात् लकारो वानुपसर्गादित्यनेन प्राप्तिदित्यसिद्धावा पर्यायेनालं एपः तद्भाव एव क
ती लमस्माविघत्यनेन सर्वथाऽसंभवीत्युपसंहारतीत्यर्थः ज्ञापकेन तदनुवृत्तिसाध
पनस्य लवं डेनुवृत्तिः संदिग्धैवेति भावः लएस्व त्रेविभाषा सलोप इत्युक्तेराह आचा
र्येति· अएग्रहणमन्नापकादित्यपि कृतिन ननु वार्त्तिकेकृता तारग्रहणे प्रत्याख्या
तानोक्तं· लएकिमिति· प्रत्यासत्तिः कव्याशिरितिसंदेहे इत्यर्थः भाष्येकतम स्मिन्निति·
वक्ष्यमाणे रीत्या सर्वत्रेति एपिपक्षसत्त्वात् प्राक्तनरस्मिन्निति पाठे पिडन्तादिविधौ उपा
धिप्रत्याख्यानात्र दोष इति वोध्यं· न हिलोप इति वर्ते त्यादौ गुणोऽसिद्ध इति भावः
दीर्घोचेत्येवेति· माङ्गतो घवाभावे यिसंभवा स्याद्वा एवायास्मसंदेहायच्चेति भावः गी
धोति। विसर्गस्यासिद्धत्वादिति भावः॥ तेषुच कृते पीति· परत्वादिति भावः योगविभागस्य
माव्याख्यानात् हृ दत्वाङ्गे केत्वादि भाष्याननके परे इति भाष्याद्भूते याप्यमभिधानं वक्तुं ऋभा

कै. वि. व्येऽचो ह्रीत्विश्च भ्येतिपरिभाषया एणादिति भावः न हि पदांतश्च ति पदांतामेवानुनासिकोऽवस्था
३८ नेजायत इत्याशिष्येदमुक्तं। ननु तत्र पदांताधिकारोऽस्ति। लोप इति चेत्तथापि हलो विशेषण स्यादिति
भावः। पर्युदासेनेति क्रियमाणेऽप्यग्रहणे इत्यर्थः। भाष्येऽपि नस्त्वं निषिध्यते किंतु कार्यित्व
38 मेवाह। कार्यभाज इति एवं चानुनासिकप्राप्तियोग्याः पदांतानसतीत्यर्थः। वस्तुतोऽस्या
अग्रेसिद्धांतत्वं न्तिस्वेन तदन्ताने नैव पूर्वपदस्येति चित्यनेन भाष्यव्याख्यानमनुचितं सर्वप
दस्य संदेहस्य चानुत्पादनात तस्मादपि माधन्यस्यां भाष्ये मेकदेश्युक्तिरित्यविवेचितं
व्याख्यानं च तत्रोपाध्यायैरित्थमेव भाष्यकर्तृ हन्त्रितिभ्य चामुपलक्षणं अत एवाचो मग्लास्य
त्युक्तं मन्यथाको प्रगल्भस्येति वदेत् तन्निषेधात्तंप्रसारणप्रसंग इति। चिंत्यमिदं। गोपवनस्त
त्र ह्वतिभूत्पाति यदि कस्य टिलोपविधाने न वृश्चतेः स्यानि त्वे मानाभावेन वकारे एक
देशविकृतन्यायेन वृश्चति त्वस्य दुर्लभत्वात् आर्धधातुक विकारेण प्रत्यभिज्ञाभावच्च। अ
त एव राजकीयमित्यादे अल्लोपेन। एष एव टिलोपस्थानित्वेन प्रकृतिभावापत्तिः। एतेन वि
च्वि एकदेशविकृतन्यायेन वृश्चति त्वात्व त्वापत्तिः। नेच टिलोपस्य स्थानिवत्वात्र षत्वं।
पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधात इति परास्तं न च वृश्चेतित्त्रेपदाधिकारेण वश्चात्मेकदे
शविकृतन्यायेन सलभमिति वाच्यं कोरिति सचात अनेन हलमनुवर्त्यवै पधिकत्वात्
नैवान्वयो न या अत्र व्यत्ययात्र एवातेग्रहणं चरितार्थं। आर्धधातुकविकारात्त एवं
च वत्सभक्तोगिजं तत्किपिवत्सभइत्यादुःवालोपप्रसंगश्चेति इदमुपलक्षणं कौगिधौ
स्यानिवत्वति वे धातृप्रसंगश्चेत्यपि बोध्यं भाष्येरीरीति। त्रिपाद्यां बहिरंगासिद्धत्वा शिव ३८

विकीर्णितील्व... २

=एवं च धातुग्रहणस्य यावता चारितार्थ्यं भवति तावज्ज्ञापनीयं · तच्चाधातोर्मतिरणामित्यादेवकारस्यापि कदीर्घस्य रपरत्वाभावज्ञापनेना
पि भवतीति न सामान्यापेक्षऋकारस्यापि कोदीर्घे रपरत्वाभाव इति ज्ञापयितुं शक्यत इति भावः । ननु त्विह मा भूद् इत्यत इति त्वकृपया याप्रसक्तेनत्तु ततो सामीति... कते ·

भाष्ये मा भूदेवमिति = ४

भावादिति भावः । भाष्ये भावएकाचोवशित्यनेन · ननु एकाच इति सर्वं तस्य वधातोरित्यपे
क्षया अपि कर्त्तव्य एवेति भावः । रुत्वं । हम्ब्येत्यनेन । भाष्ये इहापि तर्हि त्विस्य त्त्वरत्तरत्वमिति
शेषः । ननु धातुग्रहणेन ऋकारस्य दीर्घोनरपर इति ज्ञापनाद नेति दीर्घस्याप्यरपर
त्वान्न कथमत्रेत्याशङ्क्याह · धातुग्रहणेत्येति । भाष्ये तस्मान्नत्रेति न च इह किं चित्र
योरिति न्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्त्विति वाच्यं । दृग् इत्यादेः ननु कर्त्तरि प्रकृतिवदनुकरणमि
त्यस्याभावे ग्रोपङीत्यादावित्वाभावार्थं इहापि तदा ज्ञापकत्वात् गत्यं तदभावे एव तन्न्याये न
ज्ञापकत्वप्रत्ययएक्ष्चात दाह तस्मादिति एवं च रपरत्वेपि मातृणामित्यादौ उपधाया ग्रोती
त्ववारणेन धातुग्रहणस्य चरितार्थ्यं न रपरत्वनिवृत्तौ न ज्ञापकतेत्यर्थः । भाष्ये सामर्थ्या
त्रपेव्युदासेति । न च ग हेस्यादौ यणादेशो लपरत्वार्थमेव परे णारपर ग्रहणत्स्यादिति सामर्थ्य
का यो ऋकारस्य शेहल्रूपाणि दोरीति प्रवृत्याफलाभावे न तत्सा हच यो तल्लकारांशेपि हल्ल
रूपाणि प्रवृत्तिरित्याशयात् । रलयोः समानश्रुतित्वे न तत्रापि दोरीत्यस्य प्रवृत्तेरिः
त्यत्र लृकारे यण् घटितप्रयोगानभिधानमेवेति तद्भाष्यप्रामाण्यादित्यन्ये भाष्ये सवर्णे
तपरमिति पठुः ऋकारलृ ते तपरं करोति तज्ज्ञापकं सवर्णे णग्रहणे परणकारकमिति वार्ति
कार्थ इत्येवमर्थमिति हस्वोपधायास्तरीर्घा मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । ऋकार
इति उदेशस्य समर्पक इत्यर्थः । न च भाष्यमानत्वेन स्वर्णग्रहणप्रसक्तेः सत्वे पर्यन्तपर
त्वाभावे न ग्रामे … । निरत्यर्थे त्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञाना पत्तिता हर्वबोध्यत्वाभावेन
चाविशेषत्वात्तु … तु तपरत्वे भाव्यमानतया पीत्यत्यत · भाष्ये संज्ञ थेति ऋ आदेशेन

तै. वि. नौतिवत्रैनर्थः अर्थवत्तु पश्यी इति वक्तुमुचितमाह अर्थेनेति · भाष्येति स्तोमात्रा
१९ इतिरूपे इति पदच्छेदं हासिप्रायो यदिदं तत्र विभक्तिविरूपो इति संहितायां तुस्वार्धमा
त्राहस्वमेवेति वोध्यं · अत्र सिद्धहलपूर्वमेव हस्वियंत्वे: सर्वेहपरि लोरे प्राप्तपत्रि
39 त्तौ रवमितिलाघवापवर्गेणतरमेवाकेनानुबध्यत इत्याशयेन हि स्यो किंपुन
रिति। एतेन · वक्ष्यमाणं · आचार्यः शिवानेनुशापितेयं प्रवर्त्तकत्व पाति भा
वर्त्तकत्व पावास्यस्य चानित्यत्वमत्र आह। न्यायादिति - उक्तो न्यायः आ
गमस्तुपदेशापरंपरा तत्सिद्ध एवायमर्थो णकारानुबंधनरूपस्वव्यवहारे णकेप्र
नइत्यर्थः एवं च व्याख्यानेनैव सूर्णकारेण केचित केचित्स्वरणकारेणेति नित्यायेत्ना
यकानुसरणं लै घोतयेति स्तुविते सूभज्जभाष्येन प्रकारेत्यादि। अत्रेहि तहल्का
ग्रानुकरणं तु स्तोचादन्यत्र नास्तीति हपवरट्स्तूत्रे सर्वचितं। अकारस्य भकारस्योरः पि
हिपदांतयोरिति - पदांतयोस्तयोः सत्योस्तन्नतः परस्याजादेः पदस्य सभोस्यातामित्व
र्थः एवमपि पेचाग मा इति - लव्यसंस्कारकालि

वरे प्रतिषेधश्चेह न्नापकं इति भावः।१८ अत्र दीदयद्व्यात्वै मामोपधानांतस्याणौ कोत्वभावादि॥ प्र.पयुद्युद्व्यातिः।२०
इतिवत्स्यत्तः

इति नाज्ञादिः प्रत्ययइति स्यानिवद्भावदर्शनं न संभवति। मित्यकारे दद्गिस्या यकारलोपः तदासंभव इव
51 ज्ञादेरितिभावः। अथवा सति स्यानिवद्भावे कार्यस्य संभवमात्रेणेत्यर्थः। यदि स्थ त्रमेतत्र स्यात्स्यापते
तदा लोलुवादिषु वड्डादौ कृते लघूपंगुणः प्राप्नोति। न च स्यानिवद्भावः आदिष्ठादचः पूर्वत्वात् वड्डादेः।
यथा।४ एवं पापचाः वावादेरीन्द्रुयाः सतीं समः इति संभवमातो लोपश्च इड्ग्रोडि गुणप्रनिदि नामिति न लोपः कृ
ति वा। लेत्रयतीति। प्राप्यस्या न्नामिन्निति परिभाषानुपस्थानेऽपीति भावः। इति वस्यादितिनन्त्रादः। अनागौ
विधि ६ पुनर्देन्नावृरिति गुणादयो न भविष्यतीति। तस्यादेयः होडो पुडचीति पुटस्याल्लानपुटः पदितिपिता
तुस्थानिवद्भावाभावादागकविधेरनित्यत्वाद्वा व्यवहितेऽपिपूर्वं प्राद्वोवर्ज्ञनद्वतिमिन्नमित्यादौ
पुतिषेधोभविष्यतीत्यतआह तिदिष्टेति। यदालिति। आजेन्तर्यात्यधातविभक्तिः चथमा
निर्दिष्टतया धाधात्वाद्वगुणवृद्धोरित्यर्थः। नहीति। तथा सति चितमित्यादौगुणवृद्धिस्या
स्यानिनि वत्तत्वात्तयोश्चानिषेधेन तिवन्नाविकः स्वरूपेन स्यादितिभावः। निमित्त सप्तम्य्वेति
यस्य च भावे न भाव लक्षणमित्यनेन। तन्निमित्तेति। विकारपरभूतेष्वित्यर्थः। उपधायां इवीति अ
र्थः प्रयोजनं प्रयोजको यस्यादिर्ग्रहणस्य तदर्थत्वाभिप्रेत्य प्रयोजकत्वमुभयोर्विवक्षितदर्शयति मि२
उपधायाइति। अत्र पद्योपधायां रोरवीतोचमस्यर्थः प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रतिषेधो
पस्थि स्त्र तन्निमित्तग्रहणं नथेत्यपेक्षितत्वात्। उपधायाइति। सति तन्निमित्तग्रहणे अप्रतिप्रसं
गाभावमुपपादयति। अत्रहीति। तन्विहासन्निहितं उगंतलघूपधं कृत्वंकि त्वरत्वेन विशेष
यितुं शक्यमित्यत आह लक्षणयेति। ननु निषेधो विषयनिषेधावपेक्षते नान्यस्तु तिषेधेवमु
१ह प्रयोजनशब्दः कोशगतो विधीयते। अर्थो निषेधपरे वस्तुप्रयोजननिहत्निषिद्धत्वते १२
निमित्तग्रहणस्येत्यर्थः १२

इदं च शाकाम संगत्या गुण उच्यत इति भाष्यस्यानन्तुगुणं २=

कै॰ वि॰ ण वृद्धि निषेधविषय एक क्ङित्वरतत्र्रयमथो निर्मानि धातान्मं लक्षुमिति कर्ष्यं युगं तल घूपधस्यांग स्येण कांहित्यत आह ॥ अत्र यवेतिं निषेध्ययोर्गुणवृध्यो॰ क्ङित्वप्रत्यये प्रसक्तं गम्मतिङ्कितीति प्रत्यये सत्याणादित्युक्तं ॥ अंगमिति तत्वांगं क्ङितीत्यनेन विशेष्यते ङंगे तवेगितिभाव: प्रथम व्याख्याने स्थितत्वपरिहारभाष्यं घटयति ॥ तत इति ॥ वो घभाष्यस्य द्वितीयव्याख्याने यद्यपीहादि वृत्तमंगं तथापि नत क्ङितीत्यनेन विशेषयितुं शक्य इग्विशेषणत्वात्तस्येतिपरि हारो इत्युक्त: । यदीत्यनेन पर पक्षदोषाभिधानद्वारा नस्वयत्वस्योपादयतोचतेर्किं त्वनेनोभ योः सम्यममि धीयत इत्याह ॥ तन्निमित्ते इति ननु प्राच डः निमित्ते गुणः क्ङिन्निमित्त इति कर्यं विषेध प्राप्तिरित्यत आह सार्वधातुकेति ॥ तन्निमित्तस्य युगं तल घूपधगुणस्येत्यर्थ: ॥ भाष्योभयुः प्रतिरित्यर्थः क्ङितीति परसप्तमी पक्षे गुणवृद्धी क्ङित्परे न प्रयोज्यत्वं इति सूत्रार्थ: ॥ अत्र गच्छदे धासतो वृद्धिगुणयोर्निवर्त्तनेन सतो प्रागभावपरिपालनेन ॥ तत्रयथा वितं तत्व त्वन्तु वीनत्य घुवीदित्यादावसतो गुणवृद्ध्योः प्रागभावपरिपालनेन गुणवृध्यो: क्ङितिचेत्य नेन क्ङित्वरत्वाभाव: साध्यते एवं सत्योर्गुणवृद्ध्योर्निवर्त्तनेनापित्तयोः क्ङित्वरत्वाभावः साध्यते तनव सतो वचनेन निवर्त्तनमनुपपन्नं इष्टत्वादित्याह ॥ येति निषेधेन गुणवृद्धी क्ङित्य रत्वेन नप्रयोज्ये इत्येवं रूपेणाय घयि क्ङितिचेति साधारणं तथापीक इत्यधिकारसामर्थ्या त्प्रागभावपरिपालनेन क्ङित्यरत्वेन गुणवृध्यो: प्रयोगाभावः क्ङितिचेत्यनेन साध्य न इति निषेध्यत इति शंकते नाचितिविपरिहरति सत्यमिति । प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्येत्य

इदं वा पाव तो ॥ इके इत्यस्य पाद परत्वे नांगस्य च विशेषणत्वा संभवात् एनेन यदि क्ङितीत्यनेन विशेष्यते तदा तस्मिन्निति परिभाषोपस्थानांतर सप्तमी त्वपदोप्यापादनएवेत्याह: अत्र त्राय समाधिः न खलु क्ङितीत्यनंतरं पाद इति वेदो यत्र इकः इत्यस्य पाद स्मरणमिति त्यनंतरे इक इति प्रादस्या संभवात्किंतु प्रातिषे धस्य विधीयमानत्वेन गुणवृद्धिरो प्रत्याज्ञ इत्ति विशेषणत्वे क्ङितीत्यस्य गुणवृद्धी क्ङित भवत इति तत्र क्ङितीत्य त्रविधेये न निषेधेन संस्पर्शात्तस्मिन्निति परिभाषो दस्थितिः ॥ प्रति षधस्य च विधानेदशेयामसंभवात्तथा निय इकोंऽनंतरे क्ङिति इति अस्ति ॥ एवं तु गुणवृद्धि विशेषणे येपदत्रामिनिर्वृत्तयोः क्ङित्यरत्वासंभवे विधि

45

तदुक्तं॰ भोजनंफलरूपाभ्यामेकैकस्मिन्निरूप्यते॰ अनयाहि ... स्थाने गतदर्थः प्रकल्प्यत इति॰ सर्वापिक्रिया
द्वात्वेकं समाप्य तत्रेतिभ्ययोन कार्यमित्याह॰ नाद्येति॰ गीताशिष्यादिनान्यत्वया घादि॰ इद्धिसंज्ञेति॰ नचना
मध्ये यरूपमालादीनामाद्युदात्तार्थंतत॰ तस्यवानामधेयस्येत्यपदेशद्रूत्वादिति वाच्यं॰ अभिव्यक्तेति न्या
येन तत्राप्रवृत्तेः समुदाये समाप्तौ युक्तिमाह॰ अत्रेति॰ एवं चाकथ्यते इति सत्वे दण्डिरपि परिगणनीयाऽ
इतिभावः। अत्र तत्त्वाप्रधाने कर्मणि लिप्रत्यय उपपद्यते॰ शतस्य प्राधान्यमिति॰ शारीराभिहननलक्षण
दण्ड्यावर्तिनेत्यर्थः। नन्वेवं तेरेणयीतिवाक्ये सार्वकालिकासत्यप्रतिपादकमपि शब्दराहि तत्पुत्रमत
आह॰ न्यायादिति॰ शतन्दण्डेन न्यायादित्यर्थः। योगविभागायेति॰ तिङ्॰ त समासायेतिभावः म
भाष्येतत्परकरणं क्रियत इति गुडपाकं पचतीति सूत्रसामान्यविशेषभावे नसहप्रयोगः। ज्ञा
त्यात्मैतेकत्वे व्यक्तिभेदादेवोपपत्तेर्नगुणभूतभेदे इदमुदाहरणं स्यादत आह॰ उदकत्वेति॰
भाष्ये आत्मा द्रव्यमित्यर्थः। वाक्लोपुवेति सामान्यान्न जहातीत्यनुकर्षः। एतेना भेदक
त्वे प्रत्यभिज्ञाप्रमाणं दर्शितं॰ ननु गुणे समर्थ्यं टीकारे खण्डिकोपाध्यायवचे दादात्तं विरुद्धे
तेन्यत आह॰ आभ्रवेति॰ उभयमित्यत लोकमात्रविषयमिति भावः। ननु मयोरपि म
न्याप्यत्वेन किं पुनर्न्याप्यमिति प्रश्नो युक्तो ऽत आह॰ शास्त्र इति॰ मात्रेति नन्विति ह्वारणाऽ
त्वमीतिभावः। भाष्ये इत्येव न्याप्यमिति॰ विधेयांशे नित्यविषय इति पाद लेवैत त्कतनऽ
स्याप्य प्रत्यय इति॰ निषेधाद नसूत्रे व ज्ञापकमुपपत्स्यति यदयमिति॰ प्रयत्नस्य पादेनापादानह
र्ये॰ कथमिति॰ यथावध्यादेशादुदात्तनिपातनेनैकाच इति सर्वस्यैकाज्ग्रहणं न कार्यमिति॰
यः स्वरः आद्युदात्त इति॰ हंतेरनुदात्तत्वादनुदात्त इत्यर्थः। नचैवमस्यादीनामाद्युदात्तत्वेनादेशानङः

कै·वि· स्यान्यतुरूपेनुदात्ते उच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति तावितेपिव्यर्थमेव प्रत्युत क्रियमाण
त यत्नाधिक्यो विवक्षां ज्ञापयेदिति वाच्यं· यस्मात्स्विपक्षांदावंतो दात्ते उदात्तगुणकस्यापि
स्वातित्वेन विवक्षायां मानाभाव इत्याशयात्· नत्वेवमपिच नसर्यमुदात्तनिपातनसामर्थ्या
च्चतस्त्र इत्यत्र चतस्रः शसीत्यस्या प्रवृत्तिरिति भाष्यभाष्योक्तमनुपपन्नं· चतुरः शसि स्याद्युत्पत्तिप
क्षेन्तःसंख्यायामत्याद्युदात्तस्य व्युत्पत्तिपक्षेच चतेरुरन्निति व्युत्पादनान्नित्स्वरेणाद्युदात्तस्य
स्थानेच तस्त्रादेशे स्थानिस्वरेणाद्युदात्तोच्चारणाय यत्न्या चतुरः शसीत्येतद्बाधकत्वायोगा
दत आह· अन्येत्विति· एकश्रुतिमभिभाषा च्छंदसीतिवेकस्यचिन्नत्वाट्ठेक्वचिदुदात्तोच्चारणं
नहि विवक्षार्थं त्रैस्वर्ये णाठमाभिप्रेत्य यत्नःस्त्रस्यं स्वं स्यापकमित्यविरोधः· केचित्तु
अणुदित्सवर्णस्य चेत्यत्राजित्येव सिद्धे ग्रहणं गुणभिन्नानां यवलानां संग्रहार्था क्रियमा
णं गुणानां भेदकतामपि ज्ञापयति भेदकाभेदकपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधा
द्व्यवस्थेति भेदकत्वपक्षाश्रयेण च्चतस्रर्युदात्तनिपातनमिति भाष्ये उक्तमिति व्याचक्षाणाम
तांतरमपि समाधानत्वेनाहुः· स्वपितादेरिति भाष्ये उपलक्षणं त्वात्यस्य तुल्यत्वादुदात्तादेरं तानु
दात्तादेश्चेत्यस्य· आम्नीयमाण इति· शब्देन निपातनेनैवाम्नीयमाण इत्यर्थः· नत्वेवमनुदात्ता
दिग्रहणं व्यर्थमेव स्यादत आह· आदिरिति· भाष्ये ज इत्येतत्स्वरत्वमित्याह· इदंतर्हीति· कार्य
कालपक्षमाश्रित्य चोदयति· नन्विति· यच्चोद्यः पक्षाश्रयणेन परिहरतीति नेतदसत्यीति· भा
ष्ये किं तत्कार इत्यस्य तादृशस्य परत्वप्रयोगं कुर्वत इति शेषः· संबंधाभावादिति· शेषश्चोयं भावा

र्वादित्यर्थः। तांतस्यपदत्वाभावेऽप्युत्वं तस्यादितिभावः। आनुषंगिकं फलं दर्शयति ज्ञापकद्वारेणेति॥
इको गुणवृद्धी॥ गुणवृद्धिग्रहणं स्थानेऽन्तरतमनियमे ऽसमर्थनार्थमिग्ग्रहणस्य चेंग्लक्षणगुणवृद्ध्यो
र्निषेध इति बोधनार्थं तेनैवावश्यकत्वेपि योगविभागविषयकः शंकाभाष्ये इग्ग्रहणं किमर्थमिति।
नन्विग्ग्रहणेनाकारादीनां निवृत्तिर्यथा स्यात् कर्त्तुमतनआह। स्थानित्वस्येति। नन्वाकारस्य वृद्ध्युदाह
रणत्वादाने गुणांशेवप्राकारोपाहरणदाने किंबीजमतआह। आकारस्येति। वृद्धिविधौ। क्वचिद
द्विविधौ। अयासीदित्यादावचनादत्वात्सागिड्भावाद्यादितिभावः। इतरवृद्धिविधौ संभवेप्याह।
विशेषाभावादिति। अकारस्येति। एपलोपादिनिषेधविप्रतिषेधेनातोलोपस्यगुणवृद्धिबाधकत्वा
दितिभावः। पुत्रीयती त्यादौत्वविशेष इति बोध्यं। ननु कर्मोच्चारणलाभार्थ्या गुणो नेत्यत आह। एवा
मिति। सर्वेषां विहृत एव प्रयत्न इति मताभिप्रायमेतत्। तेष्वेवविवृतत्वाविडोनात्मैचोत
ष्येवचेतिमतेत्वनुत्प्रयत्नाधिक्यं। आर्द्धधातुकोपदेश इति। गुणसन्निध्यनुक्ष्णतदुत्तरकालिक
इतिभावः। प्रतिपत्तिलाघवं। प्रक्रियालाघवं। इग्ग्रहणेति। ततश्चार्द्धिरितिनावयवषष्ठी किंतु
स्थानषष्ठीति सर्वादेशो गुणः स्यादित्यर्थः। भाष्ये नेत्ततिसंतिज्ञापकानीतिसूत्रन्यायेन। ९
ननु नेत्ततिसंतिज्ञापकानीतिप्रतिज्ञायाग्रे ज्ञापकसमर्थनमयुक्तमत आह। विशेषेति। टी
कः किंत्वज्ञापकं यं विधिं प्रतीत्यादि विशेषप्रतिपादनायेत्यर्थः। शंकते। केचिदिति। यद्यप्युच्यत
इति समुच्चयार्थोप्यपिशब्द इत्यर्थः। आर्थेन। सामर्थ्यप्राप्तेन। भंगस्य भंगः सदृश इति भावः। ग्लाय
त इति। आदिना जग्लावित्यादि। नत्वेवमात्वमपि बाध्येत न हि तस्यैकारो निमित्तं ग्लै इति पा
ठेपि तस्य सकरत्वात् अत आह। न धातुरिति। धातु इति कृतात्वनिर्देशेनैकारोच्चारणस्यात्वा

= तथापाठेहि सकृत्प्रवृत्तो गुणस्ववादेच इतनेनात्वस्याविज्ञत्वाच्चासिद्धे ग्लै रै सै कारोपदेशो [illegible] विशेषानुरागाच्चयोरुभयोरपि बाधकः स्यादितिभावः। १६ =

वै॰ सि॰ बाधकत्वज्ञापनादिति भावः॥ न चास्यैतो त्रत्वं॰ बाधकत्वमंगीकृत्यैतोत्रत्वकल्पनायेमूयाः॥ बाधक
त्वज्ञापनस्य लघुत्वादित्याहुः॥ न च रै शब्दादाचारक्विपि रायतीत्यादौ संध्यक्षरस्य गुणः स्यादि
55 ति वाच्यं॰ एजंते भ्य आचारक्विबभावस्यैत ज्ञाप्यत्वाभावोपि ज्ञापनाददोषात्॰ गुणवदिति
वैधर्म्ये दृष्टांतः॥ ननु एवरूपेपि गुणानामभेदकतया कदाचित्सानुनासिकोपि स्यादत आह रूप
ग्रहणस्येति॰ ननु एतमेरप्यर्थं इतिभाष्यं नोपपद्यते॰ गमऋग्रंनान्यं ता ध्यदूरपादेति प्रकरण प
ठितेनान्यत्रापि दृश्यत इतिवार्त्तिकेन न गोः॥ गश्त्यादौ॥ प्य सत्वादत आह॰ सन्नयामिति॰ सामर्थ्य
ज्ञेनेरित्युत्तरं यत्नितेन्येष्वपि दृश्यत इति सूत्रे दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्तेनैव ग्रह
त्यंतरादपि ङे॥ सिद्धत्वात्स्यैतेनेति प्रकरणस्य वार्त्तिकेन कार्यमिति भावः॥ भाष्येत्रांतर्मतं ऊका
र इति॰ स्थानेनंतरआंतर्यादिति भावः॥ ननु गतो ते ई ऊः॥ सत्वेति ङित्वे स्यात्ततः व्यंजनस्य गुण
इति चेन्न॰ ङ गणकीनामव्युत्पत्तिपक्षे गीकारात्॰ न चैवमपि स्थानप्रयत्नोभयांतरतमे खि
कारादिषु चरितार्थौ गुणादयो व्यंजनेन प्रवर्तन इति वाच्यं॰ स्वत्र मते ई शादौ शकारे स्थानप्रयत्ने
कादेव मप्यति प्रसंग इति भाष्यतात्पर्यात्॰ आश्रितेति॰ मा वि धात्वेकादृ धातुकयोरित्यादौ गुण
वृद्ध्योरिग्लक्षणत्वोपपत्तये गुणवृद्धानुवृत्तौ वृद्धिधर्मविधीयमानयो रिकृपरिभाषोपस्थान
स्य सिद्धत्वात्स्वरूपपदार्थकानुवर्त्तमानगुणवृद्धिग्रहणासहितं द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणं संज्ञ
या विधाने इकपरिभाषोपस्थानं नियमयतीति कि आश्रितो गुणवृद्धिशब्दव्यापार उच्चारणं च वस्थि
तिर्वैधिकत्वं वा येष्वाद् तु विधीयमानेष्वेते आश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापारास्तदर्थमिति यो
जना॥ ततः किमित्यत आह॥ तेनेति॥ अत्र यवा गुणवृद्धेनवृत्त्याविनैव फलदानसाम

र्थ्यादिहत्वं गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दोच्चारणविहितादेङादेः इत्यादिकमित्याह तथ्येति ॥ गु
णवृद्धिशब्दो व्यापारो व्याप्तियमात्रो योयेषु तदाश्रयणार्थं गुणवृद्धिशब्दव्यापारविशिष्टादेङा
दे ज्ञानस्तार्थं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं विज्ञायत इति योजना याहशा इति स्वरूपपदार्थक इ
त्यर्थः घञन्तणः पुंसीति वचनात् सं वे धमिति नपुंसकलिङ्गयोगताशङ्काभावाविहितघञा
दिविषयं तद्वक्तमित्यभिप्रेत्य कर्मणि घञा नपुंसकत्वमुपपद्यते इत्याह संवध्यत इति ॥
आदेजग्रहणं तस्य कार्यायानुवर्त्तते पिनुवृद्धिशब्दस्यानुसंधानिवृत्तयइत्याह ततेनेति ॥ मा
ष्येवृद्धिरादैजदेङ् गुण इति सत्रक्रमनिर्देशः पुनर्वृद्धिरादैजित्यभिधानमदेङ् गुण इत्यत्र संब
धमनुवृत्तं दर्शयितुं तत्र मंडूकस्य चेतनत्वात् प्रयत्नविशेषेण [illegible] इत्याभिमतदेशगमनं
स्यात् कथमचेतनस्य वृद्धिशब्दस्य तदनुगमनमित्यत आह वृद्धिशब्दस्येति स्वरितेना
लिंगात् संगादनुवर्त्तमानस्यापीति शेषः इहेक इत्यत्र लिंगविशेषानिर्देशेनाकाङ्क्षावशा
दित्यर्थः ननु एकयोगत्वं नाम न तावदेकार्थत्वं भिन्नविषयसंज्ञाद्वयविधानात् नापि
त्रिरनरः पाटः नतस्येदानीमविभावेन करिष्यत इति भविष्यति ईश योगादित्यत
आह एक इति संज्ञयोः प्रकृतिकाल इत्यर्थः आदैज्वृद्धिसंज्ञोदेङ्गुणसंज्ञो भवतु
इत्येवंरूपोहि सः प्रतिपत्तिर्वाक्यार्थबोधः ननु सामान्यविशेषविषयत्वमुत्सर्गापवाद
योः न चेह सामान्यविशेषविषयत्वं वृद्धिगुणसंज्ञयोः अतः कथमुत्सर्गापवादसाम्यमि
त्यत आह यथेति नहि आकारान्ताद्धातोः कप्रत्ययस्य विषयो भवति न वेति संदेहः आतो नुप
सर्गे क इत्यपादानादेवातोऽप्याकारान्तधातुः व्यतिरिक्तः कप्रत्ययस्यावकाशः तथ्याका
तव्यतिरिक्ते देशे न प्रवृत्तिः किन्तु तदुद्देशेनैव प्रवृत्तिरित्यर्थः ननु गुणसंज्ञया वृद्धिसंज्ञा
=स्पष्टं तथ्यालिंगात् विशेषस्यानिर्देशेनेत्यर्थः आदेङिति प्यत्रानुविधेयायां गुणसंज्ञायाः श्रवणान्निराकांक्षेतीति भावः १० =

तव्यदादिप्रयुक्ताकांक्षया १ = तव्यदादिभिः प्रत्ययसंज्ञासंबंधः १ =

43

वत् कृत्यादिसंज्ञयापि प्रत्ययसंज्ञा बाध्येतेत्याशंकायै लक्षणमाह ॥ प्रत्ययेति ॥ न तव्यदा
दिभिस्तदाकांक्षया प्रत्ययसंज्ञासंबंधः ॥ येन सन्निहितकृत्यादिसंज्ञयापि तव्यदादीनां नि
राकांक्षत्वान्न प्रत्ययसंज्ञयासंबंधः स्यात् किंतु प्रत्ययसंज्ञाकांक्षयैव न च प्रत्ययसंज्ञापि
संनिहितसनादिभिर्निराकांक्षा न तव्यदादीनाकांक्षतीति वाच्यं यतो बहुविषयासती व्य
क्तिपयविषयलाभोऽपि सति संभवे न बहुविषयत्वलाभाय पुनः पुनर्विषयान्तरमाकांक्ष
त्येव च तस्य संबंधयोग्यप्रत्ययोपलब्धिः बहुविषयत्वं च विना संनिविशेषसंबंधेनाधि
कारेण विधानादवसीयत इति भावः ॥ स्वज्ञोऽप्राप्तौ यैनासूक्त इति शेषः ॥ अत एवाव
ह्यात्येतदित्यनेन अत एवान्यं डूकगतयोधिकार इत्यस्यैव विशेषोऽभिहितः तत्परि
हारान्तरं त्वस्य विशेषः ॥ निराकांक्षत्वेऽपि तल्लिंगेनानुवर्त्तमानयत्राकांक्षा तत्र संबध्यत
इति पाणिनेरपि संबंधायत्तविशेषं कुर्वतोऽभिप्रेतमिति ॥ अयं च विशेषो मंडूकगतयोधि
कारत्वे त्वेव नोक्तः संभवमात्रेण परिहारान्तरमुक्तं [illegible] परम
श्रेति अत एवामंडूकगतयरित्येव परमार्थपरिहार इति [illegible] स्यादिति अत्र
तत्त्वप्रदीपे [illegible] इत्यत्रानुवर्त्तमान [illegible] भाष्य इति केचित्
अत एवामंडूकगतया इत्यत्र सत्यामाकांक्षायां [illegible] संनिधौ [illegible]
सति वाऽऽकांक्षाभावे संबंधो नेति ॥ इहत्विति [illegible]
इत्यर्थः ॥ अनुवृत्तोऽहि तदकर्त्तव्यभवतीत्याह ॥ [illegible] नन्वाद्रिरे
तिवद्गिरित्यपि प्रत्ययः [illegible] मित्याह ॥ अत्र [illegible]
[illegible] समुदायो [illegible] धाना वा
धान्यत्वादिति प्रदीपे [illegible] पर्यायेण [illegible] महाविभाषा इत्यत्या

स्थानेतरस्येतिपरिभाषेत्याह।समुदाययेति॥सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यत्राङ्गस्य गुणइति
वानुवर्त्ततेतत्राङ्गस्येत्यस्यविशेष्यत्वेस्थानषष्ठीत्वंस्थानषष्ठीति ईशाल्लिङादलोन्त्यस्ये
त्यस्योपस्थानमित्याह॥षष्ठीति।अलोन्त्यस्येकइत्यस्योपस्थितौविशेषणंविशे
ष्यभावेपौर्वापर्य्येवकामचारादाह॥तत्रषष्ठीति।सोस्येतीगन्तस्येतिषष्ठ्याः अलोन्त्यस्ये।
त्यंत्वेलक्ष्यसंहारादित्यर्थः॥अप्यत्विति॥अङ्गेनेग्विशेष्यतेवैय्यधिकरण्येनचसंबंधः।मि
पःकृत्स्नकनाविति गुणानिषेधार्थकिंत्वाल्लिङ्गादितिभावः॥वचनेनेति॥ घघ्यन्तिरा
त्रेषोरुशिनंगम्लातीतिवचनप्राप्तस्यनातिरात्रेषोरुशिनंगम्लातीतिबाधःतथापिपादि
कःस्यस्मान्यंतिकस्ताबाधोवचनेनप्राप्तस्यतेनिर्विषयत्वेनमित्यदोषःनहीति॥यत्र
संबंधांतरंनसंभवतितत्रषष्ठीस्थानेयोगेतिनियमात्स्थानेयोगेतिनंतत्रेतरो
भयसंबंधसंभवइतिभावः॥कार्यकालपक्षमाश्रित्याह।एकस्मिन्निति।अङ्गगौरी
भावोन्तावयवावयविभावइत्याह।विशेषणेनेति।भाष्येएकवाक्यत्वप्रदर्शनेइको
गुणवृद्धीइत्येतत्सर्वेणापिसंबध्यतेपरेणापितथाचतच्छेषपक्षः।तस्यशेषः।सोस्यशेष
इतिद्विधाप्रदर्शितोभवतिगुणवृद्धिविधौपरिभाषाह्ययस्यपरस्परसंबंधापरित्यागेनैषोपस्था
नंतच्छेषत्वंतथाचैकस्यासंभवेद्वितीयापिनप्रवर्त्ततइत्यभिप्रेत्याह।पित्रादीनामिति।भा
ष्येतच्छेषपक्षत्वेनंत्यत्वादिकइकपरिभाषयागुणोनप्राप्नोतीतियोजनामेघातिमार्ष्टिभर्त्ता॥
ज्ञानघ्नन्नदर्शनदेपियूः।दोदिसूइत्युदाहरणानि।अङ्गस्येतिषस्थानषष्ठीति अनि।
गंतेष्ठुंतेलक्ष्यानुपसंहृतेतिशेषः।अन्त्यमलामिति॥इकपरिभाषाशेषालोन्त्यपरिभाषये
परिभाषयोःप्रधानदेशेष्वस्वलिंगोपस्थापितयोरुभयोरपिषष्ठेकसंबद्धेःपरसंबंधइतिन्यायेनप्रधानाचयलदृष्टोपशेषिभावःअ
स्मिंस्तउभयसंनिधानबलेनैकविनान्यस्याःप्रवृत्तिर्दिवउदादिभूत्स्यादेवेतिकार्यकालतायाःप्राश्रयणःसूत्रेदृशानाश्रयणोन्त्वलोन्त्या

=निर्दिष्टग्रहणं यासामर्थ्यादिति प्रत्ययवधानम् । पांगयुक्तस्य तस्मिन्नितीत्यादेः ।१७= प्रत्ययसंयोगात्प्रो ऽस्तीत्याकौत्वमाद्येत्यविरोधः ।१८=
= ... वस्यादिति भावः ।१९= निर्दिष्टस्यानिकत्वनानीयमा ... वादानियमेहि नियमः परिभाषायाः प्रयोजनं ।२०=

के चि. त्यर्थः ॥ भाष्ये पूर्वोपेहमति इग्ग्रहणं करणापेतो यदो वः इत्यर्थः । हि ... हेतुत्वार्थ इत्याह
मिदादिषिति ॥ उ ... नेति भाष्ये न गुणमात्रविषयमित्याह । मिदेरितीति ॥ भाष्ये इङ्ग्रो
42 त्रस्येति ... त्यस्येव इति नाप्नुयते ... दित्यर्थः ॥ कुभी ... जिविषि ... लङ् प्रायः ... सिंज
न्यविदिम्यप्येति ... ॥ यथासंभवं ... हो ... सेव चेति ... णो मिति ... जर
हृगुणः ॥ यद्यपि तु सिचो यादिभिः सप्तमी निर्दिष्टे ... रंगस्य विशेषितादि ... धान्याद्विशेष्यमा
णोपुतस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थाना ... तथापि ... ने तत्रस्ये गादेर्गुणो विधी
यमानो व्यवहितस्य न भविष्यति तथापि विशेषणस्याप्यंगस्य मिदेर्गुण इत्यादौ षि
तीत्यादिभिर्निर्दिष्टे रागोपेतायाः परिभाषायाः ... ग्रहणयाव ... विशेषणीयत्वात् गुणः
प्रकरणाद्वे ... सिचेत्यादिभिरर्थ्यंगमेव विशेष्ये नेति मत्वा ... वेत्यादिभि
र्तेनत्स्यापि गुणप्रसंग ... ङ्गाविति ॥ समानत्वाय ... दिति ॥ कौचिद्गुणस्यानिमित्तकं
प्रत्यंगस्य विशेषणत्वे ... तस्येव विशेषणत्वादित्यर्थः । निर्दिष्टस्यानिकत्वेहि
प्रयोजनाभावादिकपरिभाषानुपस्थितिः । उपतिष्ठत एव सति प्रयोजन इत्याह । ... गुण
इतीति ॥ प्रकरणाद्वे ... न्यायानाश्रयणे नेति भावः ॥ भाष्ये ... दीत्यादिशा
... गृहीतविवरणावसरे ... वर्णमात्रस्य विसंज्ञेत्यभिप्रायेण । वस्तुवी
हिमत्वा चोदयति । तत्रेति परिहरति ॥ ते न दिति ॥ ... वचनोपपन्न ... ॥ तन
दिति ॥ गुणस्यति यमः स्यादिति । पुगंतलघूपधस्येवेति नियमे गुणस्य दीर्घेण संवं
ध इति भावः ॥ पुगंतलघूपधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेत्युक्तो ह्रस्वादिगुणस्य लघू

= तदंतस्यसंज्ञेति पेद्ध ... चित इत्यादो ... सत्ताभावादयमगुणप्राप्तेः ।११= चोदयतीति । सामर्थ्यादि ... परिभाषानुप
स्थित्या चेत्यविरोधः ।१२= ... इत्यादौ ... वर्णात् ... ।१३= ... चितरत्यादौ तकाव्यवधाना ।

= ॐ गुणत्र्यस्त्यकरणे [illegible] धिनः [illegible] गुणास्यादित्याण घते· एवं वृद्धेगुद्द पर इत्यत्रोकारस्य ·१२= पं·

अथ संबन्धे निवृत्ते तेः [illegible] संबन्धाद्यर्थः।। [illegible] त्वादित्यत आह।। अन्तं मरस्येति।
पि [illegible] ति पिवु पा [illegible] दित्यादि [illegible] यदिति [illegible] ।। संनिपात [illegible] संबन्धः।। स च विप्रति-
षेधो पयोगेन [illegible] परिभाषयो [illegible] संबन्धः। तथा [illegible] असंबद्धमनये ति
भाष्ये एतन विरोधः।। तस्य [illegible] संबद्धमित्यर्थः।। [illegible] संबद्धं ना-
भवतीति गुणस्यार्थाने द्वितीयपष्ठी प्रादुर्भावे इति पद्मादस्य विशेषो न स्यात्।।
भाष्ये शेषत्वोपि रागेरमेद मुपवर्ण्य तेनैव तस्ये तु [illegible] प्याप्रीति। एकत्र युगपत्स-
प्रभावादिति तात्पर्य्यं। षष्ठीनिर्दिष्टं तर्गेन त्वे ना त्व स्यालोन्त्य परिभाषां विनापि
सिद्धत्वादेशागम नत्वति वृत्त्यर्थत्वेनालोन्त्य परिभाषा नियम इति मत्वा नियमस्येत्यत्र-
गमस्येति स्यान षष्ठी दर्शनात् सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यत्रालोन्त्यपरिभाषा
प्रवृत्तेः कथ्यतिक परिभाषायाः [illegible] नमित्यवकाश इत्यत आह।। लोन्त्येति।। त्रगेने कोवि
शेषः सोपि नियम प्रयोजनं सिद्धेः सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति नालोन्त्यपरिभाषाकार्याविषय
षय इति भावः।। अत्राहुरिति।। आचाविशेषसितागे नेकोविशेषरात संभवादिति भावः।। यद्यपि
विप्रतिषेधो विरोधः सतवेयुत्त एव। तथापि यस्मिन्विप्रतिषेधो श्रुति षेधे परमित्यनेन सि- नेष
द्धेः सयुक्तरत्तु च्यते त्र परत्वयुक्त इत्यभिप्रेत्याह।। इष्टेति।। भाष्ये त्वं पौर्वापर्यपादिक मित्या-
ह।। यद्येति।। तत्र हि कार्ययोगो नाम द्वयोः कार्ययोः परस्परेण योगः।। उत्तत्तयोरत्वेन। तत्र प
त्त द्वयोपि यथाक्रमेव्यतिरेक कथ्य तायत न चात्र द्वयोः परस्परेण योग इति वा। न चात्रैकस्य हि कार्य
योग इति वा वक्तव्यं ननु न चात्रैकोहि कार्य्यप्रयुक्त इति कर्मशिनि [illegible] योग इत्यतस्तदनुगुणं विग्र
प्र
= धुगं तेति नियमा ज्ञाति गंतव्या र त्नेः सिद्धत्वादिति भावः।। ११=

= किंच त्रिपदतत्पुरुषोपि दुर्लभः कर्मधारयपूर्वपदकोपि नादिकसंख्ये संज्ञायामिति नियमादित्याहुः १ =

= ~~[illegible]~~ । ~~[illegible]~~

कै॰ वि॰ इह द्वर्यापयति द्वाभ्यामिति। भाष्ये संभवोपीति। अत्र केवलपराङ्गाद्याहारमासि प्रेत्यव्याचष्टे।
केवलोपीति। इहेदानीमित्ययुक्तं द्वयोः स्यान्नैनोरेकादेश स्यान्नुगुण इत्यादेरुलभत्वादित्यत
आह मिदेरित्येकेति। नचास्ति संभवो युगपदिति। युगपद्वाक्यार्थद्वयबोधाभावादित्यर्थः।
५१ अत्रापि नियमः प्राप्नोतीति कथं अंगेनेकि विशेष्यमारोपि नियमप्रयोजनसिद्धे निय
मा प्रवर्त्तेरन्नत्वादित्यत आह यदीदमिति। एतदभावे संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्य
न्याय्यत्वात्सर्वत्रांगस्येति स्थानषष्ठ्येव। एतेनास्मिन्पक्षे षष्ठी सेति स्मात्ः। क्वाप्यपि कथ
चिदिति भाष्यस्योक्तः एकाशयः। क्ङिति पूर्वमते विप्रतिषेधः। ग्रासंवद्धपरिभाषापक्षमेव तत्पुप
स्थितेः। परत्वेरेण सान्तात्सर्वधाभावादिति भावः। ननूक्तं गुणस्तां च परार्थत्वाद संबंधः
समत्वात्स्यादिति भाष्ये गुणादिपदं गुण इति। गुणादिपदं लुप्यते इवाशिष्टस्य गुणस्य
वर्तनसर्वादेशो गुणः सिद्धः स्यत्वादेत्वाद्गुण इत्येव सिद्धमिति भावः। भाष्योक्ते न नीति
इकारस्य गुणः स्यादित्यर्थः। क्ङितीति निमित्तसप्तमीति भावः। पर्यालोचनयेति। प्रदेशेष्व
ति संभवे परिभाषाद्वये कृ वाक्यतया वाक्यार्थे स्वपक्षाधिकारि भाषा गर्भ एव। नन्वाहि।
गुणादिपदश्रवणमात्रलिंगत्वाद्रत्नरंगोपालोत्व स्वेत्येन न स्थान षष्ठीलिंगत्वादवास्तवा
क्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वाद्बहिरंगमिति मिदेर्गुण इत्यादावुपस्थितेनैकारि भाषायाः सा
मानाधिकरण्यासंभवाद्वैयधिकरण्येनान्वये निमित्ताभावादलोंत्यस्येति न प्रवर्त्तते।
सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादेस्तु सामानाधिकरण्यमास्थेयेलोंत्यस्येत्यनेनादेशक
स्येति भावः। अंगो जिगीत्यादेस्तु वाक्यार्थबोधकाले प्रातत्वादेतेन वाक्यं दाशनेलिंगे

= परसप्तमीहेतु कित्परत्वभावादिको गुणश्चात्रेत्यर्थः =

मुधेत्य तत्राह घ्वीति । प्रसंगवाचीति यद्यपि स्थाने योगेत्यत्र वर्त्तमानः । घुधकत्वज्ञेनार्थे गत
नैव यथा क्रमं मादेशस्य स्थानित्वं यथा चैत्र घापती टकि ताविमादेशातिघटघ्वेत्यति
घ्यकारः । सर्वपदेत्यवयवकात्तर्त्यवचनः सर्वशब्दः । घघमानमित्यत्र घत्र घेकविधानमि
तिकः । घुट्टीति एतद्यस्थानि वक्तुं वे भाष्यकार एवं व्यत्याकार्यकालत्वात्संज्ञानां ता
त्वाद स्थानघुसंज्ञानं वदो दायादेशो विधीयमाने एतत्त्व घुसंज्ञे प्रसिद्धे इति स्थानिति
न प्रवृत्ता घुसंज्ञादा वादेशेचदाघाद्वेत्यर्थकः इति घुसंज्ञानप्रवर्त्तते इति एतत्व प्रसंगहो
दयतिघघेवामितिघरि हरतिनेति । सं निपातपरिभाषया देङोदात्वमाप्तो घुसंज्ञ
ज्ञानमभिविष्यति नापि ग्रहणे घुग्रहणे तिवं धतापक्षतिग्रहणे स्वप्रत्ययानव्यानत्या
संघे:६ दितिनं सर्मि ... प्रश्रोभाष्येकृतः पुनरीतिः आमिसंघिमवि डुवः परिहारः । प्रक
घृत १० नियाद्वेनसंनिधानदाप्रकृतिनिर्दे ... इत्युक्तासाक्षाद्बदाप्रकृतिसंभवेनव्यवहितत्वा
त्यग्रहणेति शाव्वैनोपादानेत्यापामिति मत्वा भाष्येतत्प्रकृतिरित्युक्तं । ... किं त्वो
त्रीएको नानुपपासंभवइतिभावः । किंत्वमितिअन्यपासन्नियोगाशिष्टत्वादित्
मपि नेति कार्याभावात घुसंज्ञान प्रवर्त्तते इति भावः । आयुशेति गुणाविति त
प्रत्ययस्य तदाप्रसङ्गाभावादित्यर्थः । एवं एवपरिहारः परमार्थः प्रामाणिकत्वा
न्न द्वितीयस्तत्र नहि पर्यायत्वान्तविपरीतः । प्रतिषेधसामर्थ्यादात्वोनत्वतोलेस
नानुवर्त्तमानिमित्तप्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह । एत्ववनेति । तत्त्वाभित्यत्र उपस
र्गान्तरत्यनेन प्रयत्नेत्युक्तं विघटपि तु प्रामाणता वदित्युक्तं भाष्ये धातु स्थिति एकत्वाव

= अत्र ... संबंधेति · ... हारे उत्तर ... पूर्वसंख्या ... कल्पसंख्या ...
... संख्यात्र ... द्विरेकेषि ... सकसौति · ६ =
= ... कस्मिन्नित्यनेन ... स्यादिति · ... तीति मयेद्या गौरा

मा छे

के·वि· हृतः पठ्यते प्रत्ययलोपिवंत ... तो निर्दिष्ट इति भावः। तावत्येव ... नैमित्तिकोऽसं-

60 ज्ञायोः सत्यामेवेत्यर्थः। ननु चात्र वेत एव सानुबन्धकस्य निर्देशो ... पत्तेर्मेङः कृता-

त्वस्य निर्देशोऽसिद्ध इत्यत आह माङ इति ... रेण त्वाहाहु ... रे ये नित्यसंबन्धो

ननु बहिरङ्गत्वात् ... व्यतिपदान्माङि · ति भावः। नन्वसंदेहाय मेङ इत्येव कस्मान्नो-

क्तमित्यत आह उदीचामिति। इपाविकरणत्वेन व्यपेत्यनेति गतव्ये इत्याह दिवादिष्विति

॥ ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन्॥ ॥ बहुष्विति समासं तनयति मव इत्यत्र मध्यवर्तिनो हि स-

तकस्यात्मैकत्वं सखेत्यादिवत् ... हि यस्या चामित्यनेन वृद्धसंज्ञा प्राप्त्या नाभिवारि-

तेति पृथैकस्मिन्निति स्यादिति भावः। ... त्यमप्युक्तादिति ... तत्रत्तस्यैवेत्यनेन सर्वातिदेशा-

नां ... पनिमित्तानातादात्म्यप्राप्तत्वं व्यपदेशकार्यातिदेशानां मध्य इत्यर्थः। मुख्ये व्यपदे-

शिवि। गौणे व्यपदेशिसदृशे ... आद्यन्तवद्भावादिति न तावद्भवति। सत्यन्यस्मि-

न्मुख्याद्यन्तत्वात् ... भवति आद्यन्तप्रावृत्तिहितपाश्च ... वस्य परः एवं स-

त्यानपेक्षत्वेन सत्यन्यस्मिन्नित्यस्या योगादित्यत आह आद्यन्ताविति। आद्यन्तप्रवृत्ति

त्यर्थः कचिदिति नात्र षाख्याता पेदेत्यर्थः। तत्राद्यन्तवदित्यस्य ... तेव्यपदेशिव-

दिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकार्थः सिद्धवत्वात गुरुत्वात् सकारणं ... जनमाह सर्वेति

आद्यन्तापरिभाषा नाद्यन्तापदिष्टकार्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। सतेनेति। एकस्मिन्नित्य-

नपेक्षे ववदत्यमारणलोकव्यवहारसिद्धे व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति न्यायेन नाहृति ...

त्रयेक्षितेनु तस्मिन्नत्र इवानुपपिसन्यमुंताहृति द्रष्टव्यः। अपेतस्मिन्नन्तियमाणे

नन्वर्थगत्त्युभयोस्तुल्यमितितगो धायाव्याहित्वं प्रसक्तं निषिद्धत्ते सर्पाणस्याहि प्रादुप्रकृ
तिनिमित्तत्वाभावात्किंतुदेशान्तरगमनं तान्यते पादकमित्युच्यत इत्याह यथेति वि ना
न्तर्वं सर्पान्तरामिप्राये एप्रयुक्त स्पतत्यागेनापंक्ति तोपादाने प्राह्वार्प्य संबधाति
पत्तं स्यादित्यत आह्रा स्पष्टेति तात्पर्यं स्मात्तुतरस्यपरिहारस्यभेदमाह नन्वेति संख्या
वाचितामावसंपपादयतिन्यर्थ पादद्रेति समासस्यसर्वस्यकार्यत्वंदर्शयितु
दिक्संख्ये इत्यनुवर्तमानइत्युक्तं ननु समासस्वन्तोर वा सिद्धयेसंख्यासंज्ञाविधी
मानाकर्थोद्गुत्वानिमित्तत्वार्डिमितं च स्यादित्यत आह समासेति अत्र च यो
पुवितिग्राधितत्समर्थवस्थानिवहुव्रीहो प्राप्यस्था पादकत्वस्यप्रतीतौ तस्मा
स्यचस्प्रसमुदायस्यान्यपदार्थत्वादितिभावः द्वितीयेत्वित्यमेदुर्पादाने तस्य चे
तिपरेस्वप्रेभुतसधीयेरोयत इत्यादिद्व पदपमितिा नद्येव देवछस्यसंघ वाचि
ते सचिवद्गणे एकाद्यो: संख्येकार्ये गाच्यं प्रतिपत्त संख्या वाचित्वमप्यते
पर संख्या कार्यं भवतीति प्राधकत्वं संभविकष्पमपि संख्यावाचित्वरहिता स्यादीति
नागल्द बलीति साधनायो गादिति भावः ॥ ॥ स्थांतावद ॥ ॥ स्वरूप प्रातिपन्य
पर्यरोन्म्य राख्यात्यन्त्रोपदेशत्वप्रसिद्धे तस्य च पंचन्त्रोदिकत्रमावाद यदेशवचनेति
धमाणे तेषां तस्मादित्यत आह प्रकृतीति प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रतिपादनं ना
मयज्ञेते: प्राय तेषामुपदेश इत्यर्थ: प्रकृते: प्रत्ययी पुपदेश इति षष्ठी तत्पुरुषः
तेन प्रकृते: प्रत्ययोपुपदेशो यायकानीतांसीकासायटसतेत्यर्थः नुम तुघेर चं प्र
= नैन धर्म इत्यादा नमो देश्रोन ६

वा

प्रकृते कासतत्त्यादे संबंधिभिः प्रत्ययादिभिः उपदेशो गुरौ: आदेश: यथा तत्र पञ्चभिर्भावृती एवं तत्र प्रकृति सत्प्रय याय उपदेश
इतितन्नीयातमकमेगलिवन्को प्रावतः १२

के॰ वि॰ यो जनं यस्येति बहुव्रीहि माभि प्रेत्याऽऽह नन्वेति अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं प्रवृत्ता षट् संज्ञा
पात्ते कृतेपि नन्विवाप्स्यतीत्यत आह कार्यमिति पदिस्येति अयं भावः पदा षट्संज्ञा न
भवति आत्व पक्षे तदुपस्थापितम् अवितिष्ठ पट्स्वर प्राप्त्यभावात् कृतात्वस्य वि
धीयमानोयं तःस्वरोपवादः षट्स्य रस्य न भवतीति सएव षट्स्वरे याप रत्वा
त्वा प्यत इति अत्र तत्परः अस्य तःस्वर निवृत्तये दीर्घग्रहणं न कर्तव्यमिति। कृतात्वस्या
पि षट् संज्ञायां दीर्घग्रहणस्याप्यनुकूलं दर्शयति तत्र अत्वेति नत्वाष्टन्स्वरः प्राप्तिवा
रितार्थ इति वाच्यं तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेन गतार्थत्वात्॰ नःसंख्याया
इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा झलादिपाठादन्तोदात्तत्वं प्राप्नुयात् स्यादनात् तत्रैव तद्
स्य प्रमाणत्वात्॰ गौण नप्रिया ष्टः प्रियाष्टत्वा सोदीर्घ ग्रहणमावेतानाति व्या
प्ति॰ अस्य नो हलादिः षट्त्रिचतुर्भ्यः अन्तु पान्तमं इतिन्यासे स्वतः परस्या हलादिवि
भक्ते उदात्तविधानात्॰ एतेन कदस्यादित्वादावचा पूर्वपद प्रकृतिस्वरे विभ
क्त्युदात्तार्थं हलादिरित्यत्र यत्पच्चतन्त्र प्रकरणे इति प्रियात्र हतेन इत्यादौ वा रत्वे दीर्घग्रह
णस्या व प्रकत्वात्॰ पञ्चात्पक सिद्ध प्राप्तेः न यामेतद्वा स्यादेवानभिधानकल्पनात्॰ न
न्वेक प्राइस्य संख्यावाचित्वे तस्य नित्यमेकवचनान्तत्वात् काइति बहुवच
नानुपपत्तिरित्यत आह संख्येति षट्स्वर इति षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यते
न कृतात्वे मिम नष्टत्वात्तस्या सत्यामपि षट्संज्ञायामतिदेशात् नुइवि
ध्यतीत्यर्थः। आतिप्रसङ्गमतिदेशस्य वारयितो परत्वेति। तत्र अत्ते। हलादि

शौनक इति प्रकृत्या समासविषयत्वपर्यः ननु नी लोहितेति। अर्ईकारान्तस्यापि नेत्याति
प्राबल्याद्यत्वमदन्तत्वादिति लोपस्यापत्ति हलिचेति दीर्घः सामान्ये नेत्रिंशक्त्रांशिर्घी
नैनकर्मविशेषेयस्यार्थः तथा च पुंस्त्वोपपत्तिः महिषीरूप मित्यत्र महिषीतिमित्र पदं
चेद्रूपशब्देनाकेन भिधानात्कस्याकृतिरिवमहिषीति सापादेवचनस्यात्। समासे
महिष्यारूपं महिषीरूपंतद्वदन्यादिप्युच्यमाने महिषीरूपशब्दयोर्वैयध्य्राधिकरण्य
मिति नास्ति हस्वप्राप्तिरित्यतआह इवेति। यद्यप्यत्रापि कस्याकृतिरित्याकां
क्षायां पापबुधमेयस्यप्राधान्यात्सापेक्षस्यापि लभ्यते समासः। यथा प्रकृते त्वाकृ
तेरूपमानत्वेन स्यसापेक्षत्वे नु लभ्यते समासइति विशेषः। नन्वाकृतिशब्दोनोप
मानोपमेयसाधारणधर्ममभिधायोपमेयवृत्तेः प्रयामानाद्विवदितैसामान्यवच
नत्वाभावात्रायमुपमानानिसामान्यवचनैरिति समासः संभवतीत्यतआहत
त्रेति। हस्वत्वमिति महिषीशब्दस्योपमेयवृत्तासामानाधिकरण्यादितिभावः। व
हुगणवतुडतिसंख्या॥ ॥ यथा बह्वादीनां संख्यात्वेन प्रत्ययः संज्ञासप्रत्ययार्थइत
न्नेनविवक्षितः नैवमेकादिकायाः संख्यात्वेन संप्रत्ययो विवक्षितः किंतुस्वरू
पेणसंप्रत्ययः। किंच्याचष्टे एकादिकायाइति। भाष्ये संख्याशब्देन संप्रत्ययः सं
ख्यासंप्रत्ययः स एकादिकायामपिभविष्यतीति योजना। पक्षुरिति हरमेदीत
नाप्ययोः प्रशावित्यत्राहकृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो लोके पिकृतइत्यत

= इतिभावः इति कान्यथा कथमनुवृत्तिः सन्धेत · तत्र मालानुवृत्ति श्रादादि वा भवं ताता त्यादी यह रण त्वं वैयर्थ्यं प्रसंगात् · मतन तेन रूप इति कल्पे प्राप्ते निमार्थ तत्रे माभविष्यति · गंगेति · तत्र गंगामित्यादौ सत्यपि सिद्धं समले त्वेरूपे विप्रो वामो व · स्वरे विग्रह चित्स्वरे समासस्वरे वा · · · मावादि · · · पादिताय · · · प्रयोजनं · · · गंगामित्यादौ · · · वर्तमान · · · वचस्वेवीतिपूर्वपद

कै · वि
62

श्राह तथा हीति ननु ऊ यो रीमारी त्युक्ते पुल्लिंगेभ्यः स्वलघादिभ्योपि त्वसमासान्तः स्यादित्यत आह ऊकारेति । यः शब्दः संज्ञात्वेन शास्त्रे दष्टः तत्रापि शब्दसंज्ञेति निषेधात् नदीशब्द वृत्तं तथात्वात्स्वरूपग्रहणाभावाद्धि शेषाणां ग्रहणं प्रकामेव ता रवतिगं गौतिनित्यार्थ इति नदी यो री मारी त्यत्रान्यतरस्यामित्यतु वर्तत इति भावः । अन्यथेति स्वविभाहितनदी संज्ञा एकार्थवाचिनी कृता सात एव प्रदेशा संज्ञायामभिप्रेता यानि दृष्टमुचितेति भावः । यदि विपाट शब्दो ज्ञापकः न ई शब्द संज्ञे · · · त्यशब्दस्यो पलक्षण त्वे प्रयोजनाभावाद्विशेषणत्वेनेवतिमत्यमान स्वघेत्स्वरूपेताति । स्वरूपस्यैकत्वात्तास्मि त्विवलिति निर्दिष्टत्वमेकवचनं स्यादित्युत्तरे मिभ्रायः । न्यायोपामित्युक्तान्यादेवनं चेद मित्ययुक्तमित्यत आह अनाम्रितत्मिति । स्वरूपेति । यघादिवह्वादि परो विवहादि समासाधिकरणान्यपिततः प्राक्तत्पद पूर्वक इतिभावः । उच्चत्रेति तच्चस संतत्याप्रत्वेन कार्यं प्राप्नतइति शेषः । रेहति । शब्दो जसमान्यप्रतीहपौर्य स्येत्यस्य विशेषणत्वादित्यर्थः । लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययेन कृत्रिमत्वं कारणं वित्यत्य देवेति भाष्य मन्ये चादित्य · · · तेनो क्रां · · · वीप्रकरणे यो स्वन्य येन हित्यमभिधायव्यतिरेकेणापि तद्युक्तमा तथेत्युक्तं तस्यार्थमाह इतरथेति । उभयस्मिन्नाति सभ्यगतिरित्य · मिप्रेत्याह किमिति । संदेह इति समासादिप्रातिपदि कन्यत्र यौगिकेतत्तु रपि दर्शनादित्तिभावः । भाष्ये साधीय इति क्रियाविशेषणं ।

स्थ

त्य = ५

= प्रकरणैर्विवक्षायोग्य ग्राहिस्थना · ५ =

= अर्थः प्रयोजनं · यथा स्थायां भजन भवाधिद इत्यत्र भवच्छेदनरूप प्रयोजनं संज्ञामात्रत्वात् · · · स्यादिश्चे शान्तिः । रहाविकार्यादित्या दिप्रयोगसंपादनरूप प्रयोजनं वस्त्राह छिपदन्या सिद्धिर्वद्धि रित्योदावादेदर्शनात् ॥ ५ =

· · · मित्यादौ · · · भवेत · · · वर्तमानस्य · · · = १३ =

शेषइत्यर्थः अत्र दृष्टांतमाहाद्यचेति । कृतस्य अंतः कृतांतः पाकं घादित्यात्व
रूपकृतः अंते येषां ते अनेकांताः तत्र एकशेषः करावस्य आदिः करावादिः
करावआदिर्येषां ते करावादयः ततः पूर्ववदेकशेषः नात्विति । सिद्धांता
वादिश्चेत्यत्रादिशब्दस्य सातत्यसंपादनादन्यत्र प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ।
नत्वतत्वस्य पुंस्त्वात् बहुव्रीहिनपुंसकत्वादस्य शेषइत्याह तत्रेति । स्वर
भिन्नानां स्वरेण विलक्षणानां असरूपाणामेकशेषस्यानंतरेण सूत्रेण स्व
रविशिष्टः प्रतिषेध्यत इति वार्तिकार्थः ॥ अत्र च कर्मधारयः समासस्वरेणांतो
दात्तः बहुव्रीहिस्तु बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यनेनांतोदात्तः [illegible]
त्रित्वस्यैव बोधइति भावः । विद्यमानानां तु एकस्य विवक्षितत्वे [illegible] पूर्वपद
प्रकाश्यकः प्रथमप्रतीतः एकशेषवतीत्यर्थः । ननु विग्रहे [illegible] तत्रापि प्रद
र्शितं [illegible] नामधेयं [illegible] अन्यत्वेति [illegible] विशेषणं [illegible] कोदेशः [illegible] सा
नहीत्यत आह यदा त्विति पूर्वाचार्यप्रसिद्धान्यपदार्थप्राधान्यस्याश्रयणादिति
[illegible] पदार्थप्राधान्यप्रदर्शनादिमात्रेति [illegible]
सूचयतीति योजना [illegible] मात्रेत्यनेनेति [illegible] प्रयोजनानां तद्रस्यो

कै॰वि कृत्वा कथं तद्गुणसंविज्ञानं स्यादित्यत आह। प्रत्यस्येति। उद्भूतावयवसमुदाय
स्येदमायरामस्पर्शादिति भावः। गुणा उपकारका इत्युपकारकत्वं दर्शयति उपलक्षणा
६८ नीति। कथं तद्गुणसंविज्ञानं कर्णेत्यपेक्षायामाह तत्त्वेति। अयं भावः। मत्वर्थे बहुव्रीहि
र्मत्वर्थश्च संबंधः स चान्यपदार्थविशेषणतया कार्यान्वये उपलक्षणान्वयेऽ
पि संभवति उपलक्षणान्वये चेदतद्गुणसंविज्ञानः अन्यथा तद्गुणसंविज्ञानः
संबंधान्वयमंतरेण विसंयोगसमवायव्यतिरिक्तस्यान्वयसंभवः संयोगस
घ मवायपक्षे संबं[illegible]न्वयमंतरेणान्वयः इति समुदायार्थः। प्रकृते तु समवाय
संबंधो विविशेषणमित्याह हेतीति। समुदायः समासार्थः [illegible] सर्व
नामसंज्ञा न स्यादित्यत आह। तस्य चेति। [illegible] एव संज्ञासमुदा
यस्य भवतीति वाच्यमित्याह कार्येति ननु एवं सर्वशब्दस्योपलक्षणमायातं
संबंधस्याविशेषणत्वाभावात् [illegible] संबंधोविशेषणत्वे हि सर्व
नामसंज्ञा सिध्यतीत्यत आह यद्यपीति सर्वशब्दः स्वरूपेणोपलक्षणं
पठितत्वात् कारेणोपलक्ष्यत इति रूपहयसंभवादिवदत्र वक्ता याथान्वय
इति भावः। ननु सर्वनामपाठे वृत्त्या घटते चेत्तद्वद्यस्मिन् संज्ञोपसर्जन
प्रतिषेधानुपपत्तिः। नो चेत् [illegible] पदविभागाभावात् स्पष्टं पदार्थविशेष
[illegible] इत्यत आह। द्वाजेति ह सिद्धान्ते समतः पूर्वपदेन समस्तत्वात् [illegible]

इतिभावः। भाष्ये एतत्सूत्रसिध्यतीति संततं समततमित्युभयमित्यर्थः। ननु विततं
समततमिति ननिपातनेनेन साध्यत इत्यर्थः। ननु तर्हि पुराशब्दात्सार्वविभक्तिकस्ता
नेन ट्युट्युलोरन्यतरस्यामिति नद्धि पुरातनशब्दः प्रान्त्ययुरातनप्रोक्तमिति विधि तन्नास्तु
रातनशब्दोऽसाधुः स्यादित्याह पुराणशब्देऽपि पाठितेभ्यः संज्ञोपसर्जनत्वाभेदा
दप्राप्तेः संज्ञापात्वत्र न त्यकः प्रतिषेध इति शंकां निरस्यितुमाह ब्रूते त्याह तस्मा
सुपचादयतिप इति नात्विति। संज्ञाय वृत्तातिपदिकुकार्ये विभाज्जिविरयेतत्वादि
त्यर्थः। ननु संज्ञायामाप्रसिद्धत्वाम्पियेगुण योगेना प्राप्त्यान गौरस्य इति कथं
गौणमुख्यप्रवृत्त्याह प्रसिद्धिविरहे यदि संज्ञापर्यायतयात्विस्मृतं शब्दार्थ
गुणान्यान्यः तदभावात्र प्रसिद्धप्रत्ययोविनयापि गौणमुख्ययोर्मुख्यस्य
ग्रहणे ये त्यागः सति निप्रसिद्धिः गौणान्योगे च विलोवितप्राप्तिरतिः सोत्रा
पितुल्य इत्यभिप्रायः। समासेति न्वनेन क्रमेण योजनाः संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे
कर्तव्या इति पदस्यनेन्यात्कुमारादिनिसर्वेतदनपेक्षोय संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः।
वाद्दितिनवद्वघीत्यविन्यतेन सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधादित्यर्थः। तेन्यातिस
र्वशब्दोगगणेत्यपठनेऽविशेषव्यासेतिधानानुननदंत्तविधिः संज्ञाविशेषकथ
मतउपसर्जनत्वात्त्यादित्यन्त्यजाह प्रयोजनाभावाति। वाक्यभेदेन पाठ
विशेषणं सद्व्याख्यानमाह यद्यपीति। किमुत्विपोषितोन्यस्य सर्वादिगणधेविशे
षानाश्रयणेन पाठान्यर्थेदासः सर्वेषामेवेतिया वदय प्रोक्तनेत्याह तत्काति

कै. वि. शेषेण चेत्स्व विशेषेणेत्यादि व्याख्याः सर्वेषामेव पाठतात्पर्यं दास इत्युक्तौ निषिद्धस्ये
वागी करणं विरुध्यते विशेषेणेत्यमिधानं च मुधेत्यतो न्यथा व्याचष्टे।
क्रियादिति। नोत्तरगणाश्रयानिवंधनमित्यर्थः। नहि सर्वादि सर्वेषां स
र्वादीनां कार्यं उभयवदादाव संभवात्। भाष्ये विशेषेणेत्यन्तर्गणे
विशेषशब्दार्थः। तथा चान्तर्गणानाश्रयणेन विधीयमानं कार्यं स्यैव
किंपाठतात्पर्यं दास इत्यस्य यथा दूत्यभाष्यं व्याख्येयात्सर्वनिवेशोन्निसर्वादि
गणे संनिवेशात् परेनामित्यर्थः। त्यदितिसंहोपसर्जनयोरसमीत्यर्थः
तत्र हीति। न गणपाठितत्वाकारेणेत्यर्थः। सर्वादिगणे तयैत्स्यतेन सर्वना
मसंज्ञानपेक्षामित्युक्तौ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणपठितमपि तत्राप्युपयुज्यमानं।
कार्यान्तरार्थं विज्ञातव्यमिति दर्शयितुं तत्रानुपयोगउक्तो नुपसर्जनादि
त्ययोगः। प्रत्याख्यायत इत्यनेन द्योतयति। नन्विति। अत्रायमाशयः। अत्र स
तिरूत्रे समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यनेन येनविधिस्तदन्तस्येति
तदन्तविधेः प्रतिषेधात् गृह्यमाणादेव प्रातिपदिकात्प्रत्ययग्रहणेन
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययप्रकृतिसमुदायादेव स्त्रीप्रत्ययाः प्रा
प्नुवन्ति न तु तदन्तात्। अनुपसर्जनाधिकारे तु तत्र उत्तरं तदन्तविधेर
पि नातदन्तात्स्त्रीप्रत्ययाः सिध्यन्ति। यथा पञ्चेन्द्रराट्प्राणेजित्यादौ तदन्त
विधिरस्तीत्येतावन्मात्रमनुपसर्जनाधिकारेण ज्ञाप्यते तथा पञ्चपस

= यथा सर्वे गाव इति गोत्वस्य स्वसमानाधिकरणसर्वत्वस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वं तस्य सर्वगतत्वमेव सर्व एकः सर्वौ द्वौ सर्वे त्रय सर्वी
इत्ति सर्वादीनां स्वस्ववाच्यतावच्छेदकप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणसर्वत्वस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तसामान्याश्रयवाच्यतावच्छेदसर्वार्थ
वाचकत्वमिति भावः = ३ =

हग्रहू मातोस्मि वक्तव्यात् संनिहितस्य यीत्याह सत्यमीति संनिधानाद्धुत्तरार्थगत।
संख्याधामिधानाय इति लभ्यते। त्यभिप्रेत्याह अर्थद्वारकमिति। स्वविषये इति। लोके नि
रुढतिमित्तेनयो यस्य सर्वविषयः स्वविषयः येषामिति त्यद्धुत्पन्ना एषामित्य
र्थः एवं व्याख्याने निमित्तमाहत्यिति। भाष्ये संज्ञोपसर्जने चेति अपसर्वाः
संज्ञा नाव न वैयाकरणा नाम एकद्व्यानि यत्वाद्धुपसर्जनमपि पदान्तरार्थवर्तित्वात्
तस्वतः सर्वे यान्त्यासेति देनपाद स्वसर्वनामनाम उपपादयति। समानान
धिकरणयादिति गुणद्रव्यादिसमुदायात्मके वस्तुविशुतिनिपत्तायेभागाः
न दृश्यानि विशेषितत्वान्तेद्वाचकत्वाच्छब्दानामित्यर्थः पदेः पदार्थः अभिधे
ये ते तेनत्वाकंत्वादिमेनः संस्तरप रूपमर्थं प्रतिपादयति पदानि तल्लक्षयंती
त्यभिहितान्वयवादिनः शाकायंगप्रेतस्तानि ते पदानां ...: स्वार्थ वर्ण ... ना
राप्योपि स्ववाच्याशयान्वितामिधानमाश्रित्य परिहरतीति न्वितिप्रवयहः योद्धि
कारः विशेषणं न प्रतिपद्यते निश्चित नयति शेषः रूपसाद्दृश्यादो द्वन्द्व्यानि
तं स्यात्प्यन्वयपोतयाविशेषस्य मुख्यत्वादित्यर्थः तत्र निपत्यस्य येतिहीरि
ताविशेष प्रतिपत्यर्थमित्यर्थः पश्यावेश्यादेवी शाङ्खेने वा सिद्धितो विशे
षः दंतयामिताप्येतस्य यत्ने यथाहुः आमिता देवताउक्तो वदत्येवे
वताद्विजः आमितायद्वसानि ध्यातस्येव विशेषाप्यर्थ एतिमितिन्हादि हापीति

= स्ववाच्यप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणप्रवृत्तिनिमित्तसामान्याश्रयः स्वव्यक्तिसदयेतं। ६ = एकद्व्यानि वृत्यादिति। यद्यप्येके त्वे
केस्याड्तित्येति संज्ञा कृतापरेणान्यस्येति सर्वनामतं तत्राविधेष्टमेवमुपसर्जनेषु पित्वाप्येकैकेन सर्वार्थवोधनाय तद्युज्य
मानत्वमिह विवक्षितं अतोनदोषः ५ =

८

वै॰ वि॰ भावः। सहेति तुल्यकक्ष्यत्वेन सह विवक्षा एककालिकी यथा गुणेन वायमर्थः यस्मात्
तस्यानेकस्य युगपत्सेवे धत्ते क्षामिका न चेह तथा सर्वादीनि सर्वनामानि वृद्धयोः
४८ प्रत्येकमुद्देश्यप्राप्ति निर्देश्य समर्थ्य कृत्वा हृद्देश्य प्रतिनिर्देश्यो श्वानल्पकत्वात् इति।
अर्थः तत्रेति। अर्थद्वयविवक्षया एकस्य सहत्वयोगः इह तत्र प्रयुज्य रव्यातं लौकिकप्रयो
गागत्वेनन निराकृतमित्यर्थः स्वरूपे पौर्वभेदो व्यावृत्तिः तेनो यकारीत्यर्थः अति
सर्वायेत्यत्रेति पूर्वशेषः। सर्वनामत्वेन सर्वेषां नाम सत्येन द्विवचनदा विषयत्वात् इ
ति सिद्धस्य द्वित्वाभिधानमयुक्तमित्याह दाक्षिवयत्वामिति तत्रेति वित्यस्यास्य वित
त्वा देवीत्यत्र नानुवर्ततीति तिन नन्विवृत्त्यर्थः नित्यग्रहणमुपयुज्यत इति भावः
तद्धितवत्वे तौ हृतिल तत्त्वांसामान्यमथेत्यो भयपक्षे नित्यमिति वाकामेदेन नियम्य
त इत्यर्थः। कुत इदानीमस्यान्यत्रेति भाष्यस्यायमर्थः। अत्र्यो भष्ठावदस्य प्रसंगेऽत्र
न्यत्र समुदाये वर्गीहूयवतिवर्णि हाकाको भवतीति तत्रो वतिकप्रत्ययस्य यथुदा
नत्वप्रत्ययस्वरः सएवाकस्यापि चितःसप्रकृतेरिति वचनादिति भावः लुत्यत्वादिति
तद्धितान्तत्वे मप्रातिपदिकत्वा॰ सयोधातुप्रातिपदिकयोरित्यनेना परस्य तद्धितां
ताद्भत्यत्रस्येत्यर्थः। तत्रेति नित्यग्रहणात्के प्युभयपाक्षप्रसंगादिति भावः ननु पत्र
द्विवचनं तत्रटापएकादेशस्यान्तवद्भावाद् द्विवचनपरत्वेपि टाप्यपि एकवचनवहु
वचनयोः प्राप्तिर्मा भूदिति द्विवचनपरता वताक्येत्यस्य कः परिहार इत्यत आह ए
त्यार्थिकेति। द्वित्वसंख्यासंख्येयवाचित्वादुभे शब्दस्यैकवचनबहुवचन

प्रा॰त्रि॰ योग्यताविरहात्तदेव नास्तीति भावः। ननु कप्रत्यये तेन च द्विवचनस्याप्यपहृतत्वादित्य
त आह द्विवचनेति वृत्तिविषये उभयशब्दो नियमतः तु त्वं परार्थाभिधानं वृत्ति
तिः स्वार्थे वृत्तौ तु च न परार्थाभिधानं प्रवृत्तेरिति भावः। नन्वेवमुभकाविति यदुभाद्
त्यादावपि प्रसज्येतेत्यत आह उभयत इति न तसो व्ययत्वादिति। लिंगसंख्याकार
कत्वरूपविधिविषयस्तद्धर्मेणासंबद्धो यो धर्मी वाच्यो न त्वाधिकरणत्व शात्मात्माच्च
तसो विशेष्यत्वेन न तद्बोधकत्वादित्यर्थः। द्वित्वाभिधानसामर्थ्यं नास्तीति। द्वित्ववि
शिष्टार्थस्य विशेष्यत्वेनाभिधाने नास्तीत्यर्थः। अत एव कप्रत्ययाद् द्विशेषाणां तु क
प्रत्यये तेन द्वित्वविशिष्टार्थाभिधानसद्भावात्। किंच परस्यार्थस्य विशेष्य
त्वेनाभिधानं वृत्तिरित्यभिप्रेते। न च तत्र तसोरस्ति उभशब्दस्य सर्वनामत्वाभा
वेपि अयचि कृते च तसो विवक्षतायाः सत्वात्। का अत्र त्वयेत्तु विशेष्यत्वेन द्वित्ववि
शिष्टार्थे न त्वार्थी परार्थाभिधानं न चेत्युपरो विशेष उपाध्यायेति गृह मुप
न्यस्तः। भावप्रत्ययान्ति भवछब्दस्य सर्वादिषु पाठे त्यदादित्वात् त्यदादी
नि चेति वृद्धसंज्ञायां यत्तदीचाच्छ वृद्धादिति फिञ् भवतेमं वानीति विगित्यादिता
किप् भवछब्दस्य सर्वनामसंज्ञायां विधृद्धेव योग्येति च कारेण सर्वनाम्नो
नुकर्षणादेरप्यादेशः। पूर्ववद्वृद्धसंज्ञायां विकारावयवयोर्नित्यं वृद्धेति मयटि
भवन्मय इति भवतीति भवान्। इत्यत्र सर्वनामसंज्ञायां च बहुव्रीहौ सर्वना
म संज्ञयोरुपसंख्यानमिति भवः पाद्रूपस्य पूर्वनिपातः। भवतः सा किं

४३

कै॰ वि॰ अशक्यत्वं तन्निवृत्तये ग्रहणमनुवर्तमित्याभिप्रेत्य प्रयोजनांतरमाह भवत इति । एकसंज्ञाधिकारे
गुणवचनसंज्ञानां परा सर्वनामसंज्ञेति स्वनाम्ना योजनान्तरमाह गुणवचनेति ॥
मा विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ कस्मिन्निति । यदि पूर्वविकल्पः पश्चात्प्रतिषेधः
71 ततः प्रतिषेधेन तदा दिवस्यपि प्राप्तिर्निवर्त्येतेति विकल्पस्यानर्थक्ये पूर्वं प्रतिषेधे
पश्चाच्च विकल्पप्रवृत्तौ भावाभावयोर्विकल्पेनैव सिद्धत्वात् प्रतिषेधानर्थक्यमित्युभ
योरेकविषयत्वे विकल्पप्रतिषेधयोरसंभव इति भावः । विषयभेद इति प्रयोग
वशेनेत्यर्थः । वचनमंतरेणेति सर्वनामसमाधियामित्यर्थः । भाष्ये दक्षिणपदस्य
बहुव्रीहाविति शेषः । भाष्ये दक्षिणपूर्वस्यै देहीति ग्रामा वा चेचेति द्विर्वचनं
बहुव्रीहिवद्भावस्य द्वंद्व इति प्रतिषेधस्य द्वंद्वाधिकारान्न तु द्वंद्वे पाणिसर्वादी
नीति सर्वस्य इति भावः । ननु यथा बहुव्रीहौ द्वंद्वे चेत्यप्राप्त्या विभाषा प्र
वर्तते एवं द्वंद्वेन बहुव्रीहाविति प्राप्ते प्रवर्तते वैयमपि विभाषेति किमुच्य
तेन तथा प्राप्तेन बहुव्रीहावित्येतस्मिन्विषये विभाषा रभ्यत इत्यत आह अप्र
सक्तार्थ इति भाष्ये न चाप्राप्त्य इत्यस्यानन्तरं बहुव्रीहाविति एषः द्वंद्वे
चेत्येतस्मिन्नुलारित्यस्यानंतरं च द्वंद्वे इत्यध्याहारः । तथा च बहुव्रीहौ सर्वनत्वब
व्रीहाविति प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते द्वंद्वे चेत्यस्मिन्प्राप्ते च जसो न्यत्र प्राप्ते च
जसि विभाषा जसीति विकल्पारंभादिति भाष्यार्थः । सर्वादिविषये सर्वादिव
हुव्रीहिरित्यर्थः । द्वंद्वे चेत्यत्र न तु नव्यान्यः सर्वादिद्वंद्व इति शेषः । नामे वक्ष्या

सख्यात्वी किमत्र कृत्यमत आह यद्दिचेति भाष्ये वसनं शब्दो गृहवाचीति विरूपाणामपि स
मानार्थानामित्येकशेषान कृते ४ येतर एकवस्य सर्वनामत्वे पि परनिपातो राजदंता
दित्वात्॥ ॥न बहुव्रीहौ॥ ॥नियम इति। संख्यायाः अपि बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्य
योरित्यनेन पूर्वनिपातविधानादिति भावः नुक्त इति। संख्यायाः सत्यमोवृशे
षणं इत्यनेनैव पूर्वनिपातस्य सिद्धत्वात्सर्वनाम्नः पूर्वनिपातम प्राप्त्य विधाने वा
चनेविषयविशेष प्रदर्शनाय च संख्याग्रहणमिति भावः सर्वनाम्न एवेत्येवकार
णवार्त्तिकस्य नियमार्थता व्यक्ते पूर्वनिपातस्या प्राप्तत्वात् किंतु सर्वनाम्नः पूर्व
निपातविधौ विशेषात्तदन्यस्य यः पूर्वनिपातस्याभावः सोऽपि सिद्धान्तः घन इति
दृष्टव्यं नैव इति। संनिपातात्रादि पद व्याहार प्रसंगादिति भावः भाष्ये परत्वा
दिति प्राप्त परविप्रतिषेधोभिप्रेतः बहुव्रीहौ यानि सर्वादीनीति संबंध मभिप्रे
त्य नरखत्व एव वपूयमिति भाष्यं वहिरंगत्वोपपादनाय पदांतर सन्निधान कृता
घ कृतं वर्ति पदार्थ विशेषकरणं तिवहुव्रीहिः मामात्वे नेति सुकि कार्य विशेषयत्का
र्यत्वसमामात्वं तेनेत्यर्थः मापकत्वं चत्वमाविकक्वचन इत्यनेन सिद्ध प्रत्ययोत्तर
पदयोश्चेत्यारंभो नव मत्वभ मामाचादेशावाचनार्थः पूनरारंभ इतियुक्तो न
प्यासतितदनुवत्येवत्वाचादेशाविषयो विधीयमानौ त्वमौ समपर्यन्तस्यैव
भविष्यत इति समपर्यन्तानुवृत्तिरनर्थिकैवस्यात् पश्यतीत्याचार्यो वहिरंगो
विहत्वाश्च को विधिस्तावन्द्वतीति तथा त्वया कृतं त्वत्कृतं मया कृतं मत्कृतमित्या
दे

= नतु पत्नजेत्यत्रति षेधनापेत नित्यमितिचेत् तदाप्रयति स्थायेत्याघर्य ... बहुव्रीहौ। विरापत्तो केते तत्त्वनायक ... निषेध वाधस्तो। यत्तन पत्वमर्थ
दुके नत्वापुन बहुव्रीह्युत्तरसुपसर्जनत्वात् ... निषेध ... तामावि ... बहुव्रीहि ... अत्र सर्वक ... लक्षणयो निषेधस्य
संभवेत्वाह। तत्रामि ... निषेधस्य ... किं प्रक्रिया ... समंत्रा प्रवेरितिवाच्ये। लक्षणोत्तरके ... बहुव्रीहि त्वपठितत्वे
नति निषेधस्य वहिरेगत्वामित्यापाद्यत्। १८ = प्राग्वरविप्रतिषेधतु इति ... सर्वना ... संख्याया ... वर्तते विगृ ... विजाता नक्तत इति

वि॰ ह्विकितु तेन एकार्थ्ये यो रपि युष्मदस्मादोर नग त्वात्तमा वेकवचनः । तत्रेतत्वा प्राप्ते त्वमो
प्रत्ययोत्तर पदयोश्च त्वेन न विधीयमा नोमपर्यन्तग्रहणानुवृत्त्यभावे स्तु वृद्दिशो
स्मानामि ति मपर्यन्तग्रहणमनुवर्तनीयमिति त्वापकं तन्न वमसमघा दे प्रा
सहित्वमपर्यन्तानुवर्तितेन प्रत्ययोत्तर पदयोश्चेत्यस्येति द्रष्टव्या गो॰
मात्मिय इत्यत्र लकारहल ङ्यादि लोपो बाधित्वेन मन्यव्यात्र त्यय लक्षणेन
नुमदी चौ स्यातां मामिति भावः। अत्र ही ति। वहुव्रीहि विभक्ता त्वचेत्तो सर्वनाम
कार्य स्मायादि प्राप्त्वे रितिभावः। ननु न बहुव्रीहा वित्यनेन समासान्तरागा
नन्तरापत्ये विवक्षा निवधना के ज्ञाये सर्व नाम संज्ञा प्राप्त्या कथं निवा
र्य नेत्या शंक्य त द्विवर्तनाय समासात्प्रागेव न बहुव्रीहा विति प्रतिषेध इति प्रतिपा
दितमिदमयां स्वल्प पी ति भाष्यमित्याह हल चेति । भाष्ये कपदामे कार्थ्यी भा
व एक विभक्ति त्वमे ककारक शक्ति योगः एकस्वर्यमे को दान्ततया प्र॰। ना ... वयंको
लभत इत्यत्राहारः स्याद्ये वा चष्ट ज्ञ। ननु वा के सर्वनाम संज्ञा निषेधश्चात्र
कपितास्येति प्रयोगेन स्यात् मूक ... भावात् के चस्य परत्वाच्चा तेन स्यात्तो
त्रय तस्त्राह अप्रयोगे ति सूर्यगे व समासवि तेत्य र्थ: कर्त्तव्या चे दक वत
रोहत्वस्य नर्हि कोविषय इति नत्वाच्य मित्याह सत्वेति मुनि त्रयम ध्ये नुत्तरो त
र स्पे त्वर्थत्वा प्रामाण्य पद्याप्ता नुभवा श्चय त्वा न शीडिति सर्वना मस्या
कदान्ते न्ये चपूर्व पद प्रकृति स्वरेण तदेव ह्ल पं इति भावः॥ ॥ तृतीया समासे॥

पूर्वसादृश्येति। ... व्यवकस्य ... तदादिमात्रे। ... प्रदीपेतद्धावहेः। तत्र हीत्यादि ... सर्वनाम ...
प्रतिपादनेव दूष्ट इति भाष्ये। उपसर्जन प्रतिषेधोनापीति। अत्र पदोतरेण स्यात् ... परिभाषा प्रवृत्तावोप
... परिभाषाया ... प्रकृतिः ... साधयति ... वेत्यादि ... विधाति क्रियापुस्तादेरपा रवे

[illegible]

निषेध

॥ ॥ प्रयोगार्हे स्येति । अप्रयोगार्हे निषेधस्य मुख्यत्वात्तिलं प्रतेनासमाधाप्य रसां । प्रयोजनमित्यर्थः । वा मा भेदे तेनिभावत्नी येति तृतीय षष्ठीकेषु एक पदं तथा वाप्यनुवर्तमान समास ग्रहणेन सहैक वाक्यं सत मुख्यत्वत्तीया समासे संज्ञा । निषेधति । द्वितीयेन तु समास ग्रहणेन वाक्य इति भावः । सादृश्य चार्थेतः प्रयोगार्हत्वेनच ननु एवं सूत्रे बहुव्रीहौ अर्थ प्रयोग समवायिवाक्यं ग्रहणे तु गृहीते किं कस्य ग्रहणमिति को भेदो तत्राह प्रतिपदोक्त इति । सच समासः पूर्वमुक्तो तत्र एव तत्र कृत्तिमूले प्रयोग समवायिनि निषेधे प्रयोजनेभावान्तस्य मुख्यत्वात् प्रयोग समवायिवाक्य ग्राह्यमिति भावः ॥ ॥ विभाषा जसि जस इ जसीति जसि प्रतिविभाषेति सूत्रे प्रयोजनात् इकारे लोपात् इ कारस्य सर्वनाम कार्यस्याभावादीकारेण ग्रहणमित्यर्थः । प्रयोजनमिति । जसीति सूत्रे प्रयोजन प्रदेश्योनिर्दिश्यते तत्र सर्वनाम कार्य विधौ जस उच्चारणं तत्र इह विभाषेति सर्वनाम संज्ञा विकल्पायोपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ॥ पूर्वपरा ॥ ननु गणे पाठ पर्यायपठितास्तथापि जसि विभाषा चेद्ग्रहणं सूत्र पाठे ग्रहणं तेषां स्यादित्यत आह किमर्थमिति । ननु गणे स्त्वापि पर्याय पूर्वादीनि नव तुल्यते सिद्धमिति ग्रहणं तथापि प्राप्त विभाषा या मध्ये वादे बाधसंगादर्थो तरे तेषां जसि विभाषा स्यादित्यत आह गणे इति पूर्वमिति पूर्वादि गणपाठे पूर्वादीनि नवार्तिव विकल्प पाकतेनानाप्यति भावः । ननु सर्वादीनि त्यादि शब्दानियमसंगतिं वेषां विशिष्ट गणग्रहणायोगात्ता भवस्थाव च नातः पूर्वी गणपाठ इति तिचिन्तं इत्यत आह ।

कौ॰वि॰ आदिशब्द इति। ननु प्रदर्शनार्थत्वे गणपाठस्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद्वा स्यात्
प्रदर्शनार्थत्वमेव कुतः इत्यत आह ननु येष्विति पूर्वकाले तेन न प्रयोगानि सं
र्वनाम संज्ञा या सा तेन लोपा नानि पूर्वादीनि पूर्वकाले पठितानामेव संनि
विष्ट सर्वादीनीति भाष्यार्थः। प्रकारे तु बहुष्वर्थवाचित्वेन सर्वशब्द
स्यादृश्ये विवक्षितत्वादिति शेषः। ननु पुनरिति कार्यार्थत्वात्संज्ञायाः सं
ज्ञाविधियोगान्वयतिपादनद्वारा संज्ञाकार्यविधियोगः। प्रतिपादनं
तिष्ठादिपर्युदासो वाध्यत इत्यर्थः। पूर्वेति लक्षणे षष्ठी अन्येति सिद्धे कर्म
प्रवचनीयत्वेनर्लक्षणेति पुनर्विधानेन परत्वाद्धेत्वर्थात्कर्मप्रवचनीय
इति द्वितीया बाध्यत इत्यर्थः। नन्वेवं जासि विकल्पो न स्यादित्यत आह वाक्ये
नाविहितासंज्ञा पुनस्तत्रैव विधीयत इति प्राप्ते वाक्ये नाक्येन गण
पठितानां तत्रैवाति देशात्। विभाषा जसीत्याधिकारस्येति भावः।
न केवलमर्थनिर्देशस्य पाठविशेषे प्रमाणाभावः किन्तु नित्य
संज्ञाविधितार्थे कार्येपि न प्रमाणमस्तीत्याह प्राप्नोति। न चार्थनिर्देशे संज्ञाविकल्पाभा
वापार्थमात्र निर्देशः। क्रियतां किं प्रतिपदपाठेनेत्यत आह प्राप्तिर्या इति॥
॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायां। आत्मीयेति। मत्वर्थीयादन्तत्वेति शेषः। आ
मितिजितिरिति नि यत्तेति निपातनादिति भावः। आत्मीयत्वमभि
धेयं तस्य गवादिनिमित्ता प्रलीनतीति सप्राग्विषयमाह वस्व

शेष

ति। प्रतिषेधसत्यमन्यंतत्र वृत्तिनिमित्त मात्मीयत्वमभिधेयं गवादीनि तु तस्याभिधायका
मित्यभिप्राय माह अस्तीति नत्वितिशब्द स्वरूपं निमित्तीकृत्य प्रवृत्ति धर्मयोर्वर्तमानका
यो रास्त्येति भावः॥ अनंतर उपसंख्यानशब्द इत्यादि कर्मणीति विवक्षितेद्वितीयव्या
ख्यानेन करणा आघव्याख्याने नेति विवेकः ननुष्टाटकयुगोपिकलपरिमाणमं
तरीयं महापरिमाणं उत्तरीयमिति ज्ञायत एवेत्यतआह समभ्येति तत्रहि प्रा
टकयुगस्यबहिर्योगाभावान्न दर्थमुपसंख्यानग्रहणस्यादित्यत आहयद्यपीति।
आदिशब्दार्थमनयेद्यभाष्यकारीयंनवेतिवार्तिककारोकत्र योज्ञनविवक
रणमित्यभिप्रेत्याह अन्येत्विति। नत्नीयचतुर्थ्ययोरितिशरीर संयुक्तयोरि
त्यर्थः ननुज्ञसिविधीयमानस्य विकल्पस्य कथमप्राप्तिर्यत आह
हागरोतिनिकृत्तरादितिसमत्तमव्ययं असत्ववचनत्वाद द्रव्यवचनत्वात्।
अतेकेति। प्रातिपदिकत्वं च द्रव्यस्यैवेति भावः लोहितेति-अव्ययीभावस्ये
तिस्वरादिषु पाठात इति मतेनेदं। सत्ववचनानामसत्ववचनानां चाव्ययसंज्ञेष्य
त इति तैयः ननुसत्ववाचित्वमपि स्वरादीनामित्युक्तत्वात्क्रियात्संज्ञेत्युक्तमि
त्यत आह प्राग्रीश्वरादिति सर्वथा प्रप्यव्ययसंज्ञा सिद्धितनन्त द्वितादीनां
स्वराद्युपादान सामर्थ्यात् ज्ञा दित्वर्थः ननुपूर्वपदप्रकृतिस्वरः समासे सच
समासेनप्रतिसंज्ञाभावप्रादीनामेवतत्पार्थच नतु प्रादीनामिति परिगणनेकरि
ष्यत इत्यत आह अत्रवायेति तद्धितस्यासर्वविभक्तिः। केवलस्येति तस्याच न

=इत्यर्थ इति। ... मर्यादे तद्धयोतनसत्वादवकेवलानामसंधिते सं सत्री प्रवादि ति। इत्यादयश्च ति। ऊर्णादयो विज्ञा दि वोवा ...
... तिभावः। प्रदीपे चादीनामसत्वे ति। ... ति भावः। ... रवि देताससत्व ... तम। ...
... सत्वे इति ... तिपा ... विदो ... कारादेषु ... यंदि तस्म ... वस्तु नेत्या यथा। ...

सर्वाविभक्तिरिति॰ सर्वप्रकारेत्यर्थः।१३=

कै॰ वि॰ हिन्नां नाहिहितः स्वव्यया न्नाविहितः इतिलुङ्न्तस्यात्तान चाव्यवत्वरस्यस प्राक्योविन्ना
नुस्त्रन्युक्षेसावित्यन्नापिप्रसंगादितिभावः ननुनासर्वाविभक्तिस्मारादिस्युनोविना
नोनेत्यादावपिसिद्धात्वेनौवसंज्ञेत्यतआह नत्रेहिविनानानेति। अत्र व्यर्थपदाष्ट
पइतिलिंगाद्वाव्ययेभ्यः सर्वाविभक्तयः कारकाद्यर्थाभावेप्रत्ययतइतिभावः
ननुनानाञ्चोरविद्यमानविभक्तीविनञ्चोनतिमित्तं समर्थानामित्यधिकारात्सुवन्तत्वे
वसामर्थ्यादित्यतआह अप्युपमारोति अत्रधविशेषाभावे पदान्तमुत्सर्गत्वं ननु
तथापिसर्वविभक्त्येकवचनमात्रभावेपिसर्वप्रकारकविभक्तिकत्वेनास
र्वविभक्तित्वाभावात्तेस्या दव्ययसंज्ञेत्यतआह क्रमव्यतिक्रमइतिअत्र
सर्वविभक्तिरितिप्रथमैकवचनमात्रमित्यर्थः। अविशेषेणेति। येक
योर्हिवचनेकवचनइत्यादिनेकदासत्वमनयेदपेत्यर्थः उत्पन्नानां
नियमस्तुल्यजातीयापेक्षइतिप्रायः विप्रोषस्येति विनञ्भ्यामित्यादे
नियतविभक्तिरित्यर्थः ननुत्रलादीनां चेत्तु ह्या आकसस्यपुनः उदाहृतिर
युतेत्यतआह आदिप्राचस्येति नन्वितराभ्यापिदप्रपतेचेत्कपंचासिलादि
स्वसर्वविभक्तिनामसर्वविभक्तित्वविवेकइत्यतआह भवदादीति ननु विनेत्या
दावपिपदत्वापविभक्त्युत्पत्तावविभक्तित्वाभावादव्ययसंज्ञेत्यतआ
हप्रयोगइति। प्रयोगेऽप्युपमानएविभक्तित्वान्तताभावो विवक्षितइत्याशयः
प्रत्याह नचेतिनाविभक्तिकत्वेरवाभाविकंयथायादापङ्कपत्यस्यैवेत्यर्थ

=गत्यर्थनियमपत्रे१६ दे॰ अर्थनियमपदेतुयथा॰
स्फुतंवेदितव्यं॰१७=

=एवं च प्रतिप्रयोगे पेचास्याप्तातिरिति तसेकवांदानेदर्षनार्थमिति भावः।१८= =भाष्येसिद्धं तु पाठादिति॥ स्वरादिषु सकार्षः पंचतिकल्यादि
व नेमेनद्वितकोतिस्त्रारंभे प्यसावाव प्रयक इति भावः।१८= प्रकारवचन इत्यत्र प्रकारः सादृश्यं भेदश्च॥ तत्र प्रादि वातिमाहात्यात्प्रनादिभाउ
लाक्षेनेपालासादृश्यमुच्यते॥ किमादिष्य उत्सत्रे नकुतेनाभेद उच्यते॥ एवं च मत्राप्रवैतितत्र व्यर्थमेव लोके प्रयोगोविपनी चानात्रेतिभावः।१४९=
प्रसंगादित्यमिमित्याहरूप्य यत्वादिति॥ वा प्रादे वार्तिक कृता प्रयुक्त इति शेषः। भाष्यकारस्तु यदि पुनरवि
भक्तिरित्यस्यानंतरमेतदपि पठितं तरसुपत्यस्य कुमेलपतरूपं कुसावीशब्दसिप्रदर्शितया
ध्वाऽलिंगमसंख्यमित्याघवेऽस्त्र वार्त्तिक मवतार्थसकोनरन्वे मतम्याख्यानुप्र
पवेत्यनेनाथ वीत्यक्तिरित्यत्रेतरेतरश्रयं व्यावर्त्तालिंगमित्यादिनाप्याक
प्रदर्श्य एवमयीत्यादिनावार्त्तिकं व्याख्यदितिदूषयं व्यावर्तनप्रकारांभि
तरेतराश्रयस्याहालिंगासंख्यात्वस्येति। पञ्चत्वादेवनिसर्ग्रान्विशुलिंगोवि
त्यादिकादित्यर्थः। भाष्यव्याख्यानंतु प्रातिपदिकत्वे समाने केषांचिद्विद्यत्वा
रादीनां द्रव्यवाचित्वे कथं वत्ताधामधीयस्य लिंगसंख्यादियोगोनत्व
राघर्मी स्येत्यतआह।पचेति। वा प्रादयः पर्यन्तिम्परीदित्यर्थः वा प्रादयः स्था
र्थ दत्वाकी स्येतिवहुब्रीहिः ननुप्रातस्यवेत्र पालनपरिगणितानम्यवर्तीत्यत्रा
त्रिरित्यतआह यएवेति। अत्र किमेदित्यनेनामुवचं एवेत्यनेनाम नव
नदिः प्रापस्त्रभ्रतिक्षितितिष्ठयानस्यएव यथुपादानमित्यनेनाहनासिरिति
यत्तवतिपालस्प्रसूतिथवनदतनार्द्दतोप्यस्तीति प्रतिपादनाय प्रतिपयोगेप
यद्यायप्रस्प्रसूतिथवनदतनान्नोप्यस्तीतिक्षस एव तेनैकदिव
वम्यात्लसिकस्य हत्तः नचपालिवय एव प्रस्पृस्प्रतिकुस एव तेनैकदिवि
तसिद्धाविशाकातेवस्तुर्खार्थिकत्वात्वाधित्वाभ्याभेदादितिभावः। कित्वो
साजितिवाक्यकृतार्थ्यग्रहणोस्य प्रयोजनमाह। कत्वोर्थं इति। स च हिविचे
नुर्थइत्यनेनविहितं ४ विभाषावहोर्धा इत्यनेनाविहितोधा प्रत्ययः। भा

तदव्ययसमाकेन क्रमार्थ पदपाठ्य: १३=

[illegible] लोपिः एवं तत्र [illegible] मध्यपाठा [illegible] नामप्रातिपदिकसंख्यायामनुगमे [illegible] कारकशक्तिः योगमात्रेण [illegible] अव्ययीभावः । उक्तानाम्
सादीनां [illegible] अव्ययीभावः [illegible] स्यते । ८ = ननु तदर्थे कारका [illegible] क्रियाचाचकत्वमत आह ॥ क्रियाविशेषणत्वादिति ।
क्रियाविशेषणत्वादिति दर्पः [illegible] निरित्यादौ वा [illegible] रितिसंभेद इति वेदि

द्व्ये व निर्पघु [illegible] विशेषेणो क्तस्त्याणुपसर्गाच्छन्दसीति विहितं वर्जमभिप्रेतः तस्य
कारकशक्तिमत्त्वा धात्वर्थाभिधायित्वेन द्रव्यधर्मविविधलिंगसंख्यायोगित्वा
न दर्थस्य सदृशं त्रिष्वित्याव्ययमा [illegible] र्थानुगत्यभावादिति द्रष्टव्यं
शब्दस्यार्थस्य संबंधस्य वा वरमादिस्य र्थः [illegible] दिसंख्या वाचित्वो विभक्त्यः
संख्याश्च नाविलानाश्च वैयाकरणोऽपि ति [illegible] र्थपरिज्ञाना द्वाविका विभक्ती र्न
प्रयुंजन इत्यत उक्तं भाष्ये क्रामिन्ना [illegible] । [illegible] प्रधाने किं तु द्रव्यप्र
धानं इति शेषः द्रव्यप्रधाना नता मु [illegible] दयति तत्र योगि सत्त्ववचना नाद्द्र
व्यवचनानामित्यर्थः क्रियादेपा [illegible] स्थिनया दिक्रियादिपाधिन्यर्थः
प्रत्ययाभिधेय द्रव्योपसर्जनः प्रकृत्यभिधेयसत्तीयार्थ इत्यर्थः
न्यासान्तरे ति [illegible] विभक्तिर व्ययमित्यादिन्यासोन राश्रयणे नेत्यर्थः भा
ष्ये क्वाति वाक्छिति वऽ शब्दो यैपुत्यवाची यद्यपि न्यासान्तरे [illegible] बहुवचन्या
पि देशाभावात् एवं प्रत्यया दरे एकस्मिन्नेकवचन [illegible] ति क्रियेतापि का
सर्वविभक्तिरित्युक्तो उ न केवलं गो एव प्रत्युत ल [illegible] आत्यविभक्तो सी
यकादुत्पन्न्या प्रयरत तुल्यज्ञानीयायेद [illegible] यत्र [illegible] ह्य
स्यः सर्वविभक्त्युत्पत्तेस्तत्र [illegible] सर्वविभक्तिरित्विल [illegible] संभवा
दोषो व्यक्ती तिप्रातिपादनादन्तिवद्धि न्युक्तं [illegible] पमर्थं [illegible] ति । नचा

26

त्रपमाणि मात्रग्रहणाच्च प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिकारतावनात्तत्रैवेति भा. ॥ १४ ॥ स्वार्थमात्रवृत्तिकारेति · कौर्तिवर्धनाद्वि ... त्यादाने नास्य ...
त्वेकवचनमुक्ताभे: करिष्यत इत्यादिना वस्यमाद्वित स्योत्पत्तौ निमित्तत्वेनासर्वविभक्तिरा ... नाप्तेवितानामेव त्रात्र ... प्रत्यातो रु
पादोषः परिहृतस्तत्रोपमुच्यते तत्त्वमंतदूषितमित्यत आह · पादित्रित्यादि · ॥ १६ ॥

नियतं प्रत्ययमेकवचनं भविष्यतीति निवार्यात्तस्यामिद्धितं प्रत्ययमेतिनियतं त्वादिति ।
नद्यर्थे प्रैवकर्मणि भावे च एकवचनार्थमित्यर्थः द्वित्वबहुत्वयोस्त्विति नियमफलि
दिरुपार्थेनाप्यर्थे विधीयमानस्य मद्वित्वबहुत्वयोः प्राप्तिस्तत्र विषयं च कप्रा
तिपदिकार्थयदेव एकत्वं वद्वित्वबहुत्वयोः प्राप्तस्य द्विवचनबहुवचनाभ्यां वा
धर्भतिदूषयन्नंतत्प्रमानमिति दादिरित्यादावसिद्धात्यादिकारान्तोपि · प्रपंचस्य
ग्रात्यप्रोतिभावः सर्वो विभक्तयः सर्वप्रकारा इत्यर्थः बहुवचनान्तेन विग्र
हे बहुवचनेनैव विभक्तिभेदप्रतीतिर्भेदाधिष्ठानप्रकार संभवान्सर्वेषां द्व
स्यैप्रकारकात्स्र्यं तावत्संभाव्यते एकवचनान्तेन तु विग्रहे विभक्तिभेदस्य
प्रतीतेस्तदधिष्ठानप्रकारकात्स्र्यस्यासंभवादेवमेवकात्स्र्ये वचनं एकस्य
वेशाद्युतिसकलविभक्तेरेकवचनोत्पत्तावपि विभक्तिसर्वावयवानुत्पत्त्या
सर्वविभक्तिकत्वाभावान्न द्वितीयस्य वितेत्यादौ सिद्धत्वाय संतादादिविषया
देवतद्धितान्ताद्विभक्तिसकलावयवोत्पत्तेरसर्वविभक्तिकत्वाभावान्नात्यव्य
यसंज्ञेतिनाव्याप्तिरित्यपीड्यतेभावः अयं च प्रकारकात्स्र्यं वचनेद्वौ बानति
यत्रैत्याह यदा विति किमितिं नहिं बहुवचनामावियग्रहपरित्यागोऽभ्यूपक
रस्योत्पत्तिस्त्रा ह्यपदा स्वलइति तत्वव्ययार्थस्य वैविभक्त्यनुत्पत्ता वव्ययत्वा
विग्रोवादव्ययीभावादपि न सर्वविभक्तिसत्वं प्रेतन प्याच्छन्नतीयामत्य
प्यार्थवद्दुलमितिकपयममावविकल्पवचनमित्यत आह अव्ययीभावाद

गत्ये ... वचनस्य विप्रोऽर्थद्व्ययीभावपक्षेऽत्यापि ग्रहणमत्र तापकं · ... नेत्याहु · ...
वचनमप्यमेवोत्पत्स्यतइति · यो ना इति भाष्येण तु ... सर्वीर्थवग्रसाप्यतिष्ठ ... ज्ञापकत्वं सर्वतत्तदत्र ... सूत्रे सर्वागामित्वदेवसमाहारत्यत्वात्तत्र ... च न वा ग्रा
भावे प्रायेण सर्वार्थ ... चपरत्वात् ... ममतमप्रोक्तस्य ... प्रतिवासनाम्ना ...
गामि त्यादौ प्रतीतिवत्तत्र ... तस्य ... क्रिया ...

= गुहणे नप्रतिपद पाठे न त्का तेत्स्कम्युतोऽकर्तव्याऽत्यु केतत्स्पातापत्ते योगं तरं कर्त व्यं स्मादत त्र्याह॰ योग इति॰ १५ =
= भाष्यकृत कृतत्वात्तमितिक्रिया भावस्ये तस्याप्युपलक्षणं॰ तदाह॰ तस्मादिति॰ एवं चार्थ इति॰ कात्सर्वति प्रतीते येन तद्धितस्य मे संमते न तत्रावा
संज्ञात्वेन ताने एवंचक्तदर्थ इत्यर्थः । १५ = इत्यर्थ इति॰ किंविषय इत्यर्थे तृ॰ । १६ =

कै॰ वि॰ पीति। भाष्यगते श्लोके तत्राऽव्ययसंज्ञा विधाविन्यर्थः अभितिष्ठिवनाय इति पष्ठद्वस्य
तस्थद्वं विना साकां द्वन्द्वाद ध्वा हारे ण ऋइयति तत्रित्यर्थमिति पुनस्य जि परि हास
य शंकांतर त्वेनावतारयति नत्वितिर्गोगो वरणा इत्यत्र वरणादि स्पष्टो तिवानुर
र्थि कृस्य लुपलुपिपु मौवह्य कि वचनं इतियुक्त वक्ष्यवान्न त्वया र्थस्य हितेन वृत्ते इ
त्याहेत्तीति॰ इति योकाया पास्य हे त्यर्थः मत्वस्यादयः आता ध्यर्थो द्वितीयर्थवत्त्व
नैनास्यादीनां कर्मवाचिनां समास उच्यते उच्चैः शब्दः श्रावितिक्रया पातेन कर्म
वाचीति कथ मन्तव्येन समासः स्यत आह॰ प्राप्तोतीति द्वेयामन्त्य महारीति
ग्रालमाने स्वभ्यत्र ग्रदोया प्राप्तो द्वितीयार्थ कर्म प्राप्तो वर्तते दो बामृत मि त्यत्र नु प्रय
मार्थो॰ प्रप्रपीति कर्मलाधिकरणान्यविषयत्वे त्यर्थः सर्वा स्व चे ह्य नत कालं
प्राप्तियोगाभावो विवक्षित इत्यभिप्रेत्य तत्र पुनितिमाहन्त त्रेत्रियपातिपर्यय
क्रियापद संनिधौ क्रियागत विशेषावेयप्रा नव नोधीत्रितवे न तेन क्रियापदसंनि
धाभावे क्रियाहेतुकर्त वैधविशेषद्योतनाय प्रयुज्यमानाः कर्मप्रवचनीयसं
ज्ञाका इत्यर्थसंज्ञा विज्ञातान्त्रया विशब्दयोः क्रियापदसंनि धायेव क्रियागत
विशेषस्य द्योतकयोः सुः इत्यायनिमित्तवधिकं तत्वस्ययाकर्मप्रवच
नीयसंज्ञायां तत्रा हूदित्यर्थः लिंगविशेष सम्बन्धविशेषानुपपादानेव
का नां द्वितीयाहत त्रेति सत्ववाचि नामपि सुपादीनामिति भावः भा म्य
कप्रवृत्ति सत्यपीप्रयोजन राभिधानसमर्थ एतानि ति द्वितीयाने

केवलस्य … प्रयोजनाभावाच्च ।१४॥

… कर्मण्यधिकरणत्वाविवक्षया सत्यमीनिर्देशादिति सूचनायैव एते
पुयत्वयमिति किंतु सदृशानेकप्रकारसंदेहमिति योजना श्लोकस्याकृतेमेजं
नः। किंकृतः मेजन्तस्य प्रत्ययमात्रस्याव्ययसंज्ञा … कृतस्येति न शङ्कार्थः
प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधेः किंतु कृतत्वान्मेजन्ते
न कृतेः प्राक् संबन्धः पश्चात्कृता तदन्तविधिः एवं वा कृतान्तदन्तविधौ प्राप्ता
स्यात्कृदन्तविशेषणमिति शङ्कार्थ इत्याह किमिति लिंडिति निङ्‌ । विद्याभावात्रा
निङि इति कृतं नात्र निषेध इति भावः। प्रतामाविति । तमेः किंतु अननुनासिकस्य क्वि
झलोरिति दीर्घः श्रुत्याचेति । तथा चाव्ययत्वाभ्युक्तव्यादिति भावः अकजर्थं …
तस्यांव्ययसंज्ञा … तस्माद् … काजिति … परिसमाप्यर्थत्वे संख्याविं
शेषावच्छिन्नकर्त्रादिमती … एवानुप्रयोगः प्राप्यतेऽस्मासं ता
र्यप्रकृत्यादिप्रतीतिर्दृष्टेहि कथमित्यत आह अनुप्रयोग इति तुल्यजातीया
श्चेव धातुत्वे तेत्याह धातोरिति । अपूर्वके अस्य तत्सजातीयत्वान्नातस्येव यथा
नान्निवृत्तिरित्यत आह हलोऽलुणिकत्वाहेति श्राद्धः पूर्वाह्णाज उपसर्गयोः किं अ
तोलोपश्च टिच वीकीर्घप्रार्थ्यान्समा प्रासमिद्धः आम्याचलुप्यैकवचने ।
पञ्चम्येकवचने धेर्ङि । नीति गुणे कृते सवर्णपदत्वे नान्तरङ्गत्वादव्ययसंज्ञा
यां सवर्णना उपेदादव्ययादेः … पेदोलुगन्तरङ्गत्वात्स्यादिस्य … ।
रोकृतम् … दिनामपेदितेनामित्वानिप्रसंग इत्याह हलाहलादिकमिति नामिति

= तद्… नतरपेवत अतप्रकर्षप्रतीतिः कारकादिवदित्यर्थः। भाष्ये लुप्पदमदन्तमात्रपरमिति भावः ।१७॥
१= क्रियावाचकस्यो पलक्षणं धातोरिति । तेनो … प्रतिविधेष्वप्रयोगानित्यस्य धातुत्वाभावे पि नेदशि ।१८॥

चानुषाभावस्य त्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य अनेकान्यतत्त्वानुषेप्रतिबंधकत्वा
दितिभावः।१८॥

के - वि · अनेनतन्त्रिधास्येतिहन्तेः कर्मण्यण्यन्तुकं भवति। ह्वैति। अलुगुत्तरपदइत्यधि
कारात्पूर्वपदस्यापेक्षणादितिभावः यत्समवेतोऽवयवीत्यतस्यावयवोन
नावयवावयवेस्वयंसमवेतः अन्यथाघटस्यपरमाणुष्वपिसमवेतत्वे
नप्रत्यक्षाप्रत्यक्षसमवेतत्वेनवायुतनस्यतिसंयोगवदप्रत्यक्षत्वंस्या
दित्यभिप्रेत्याह अवयवेति व्यापकत्वात् सिद्धपरिभाषैवाश्रयणीयेत्या
हपदपीतितुल्यविधौ संनिपातपरिभाषाश्रयणेदोषमाह यदि विवि॥
मिसिस्त्वादिवितिपदत्वात्लोपः स्ववपेक्षत्वेनतोत्तरपेक्षलगपेक्षयाव
हिरंगाइत्यसिद्धपरिभाषापिसंभवतीत्यभिप्रेत्याह असिद्धमितिनेकतव
इतिअन्यथानुभावस्यासिद्धत्वात्त्राभावएवतावन्त्रस्यादितिभावः। दीर्घप्रसंगइति
शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणादितिभावः। नन्वेवमपि टापाआदेशानाभवं प्रत्येव मुभा
वस्यासिद्धत्वादीर्घः स्यादेवेत्यत आह अनेकेति अनेकविभक्तिपूर्वपदइत्यर्थः।
संबंधसामान्यविषयषष्ठीसमासइतितात्पर्यं एतुषयइतिदीडंगत्वपि
चेतिचकारेणेत्यर्थः नानिति समासार्थमित्यर्थः ततो वयवस्येति उपलक्ष
णमेतत् अंतरंगत्वात्समासात्प्रागेव प्राप्नोतिडीवित्यपिद्रष्टव्यं ननुनषट्स
प्ताद्भ्यइतिनिषेधात्डीवभावः कस्मान्नोक्तइत्यत आह नायकादितिवि
भक्तौतिसर्वनामस्थानेविधानात्नुमागमोविभक्तिसंनिपातमितितः अंत
ग्रहणमिति। तत्सामर्थ्यादितिमन्यते सामर्थ्यमत्यथासिद्धमितियदिहरति

२ उकार एकार दृष्टान्त दीर्घक्रमाकारे कुतस्थितियोगादिशब्दतकार
सत्वविरुद्धौ तदन्तरतो ऽतदन्तेन वयविरेतदर्थः।१८॥

माष्येकित्वंप्राप्नोतीतिपाठः।१३ त्वमितिपाठे त्वस्यहितमित्वमित्यर्थः।१५॥ अंतरंगानपीतिन्यायेनोनर्थकविभक्त्या
श्रयतिसादेशा...नेप्रित्यमे तत।१४॥

=स्त्रीलिंगनिर्देशो हि संख्यायाः विशेषणे न स्यात् अतीतिरिति

किं

संख्येति ननु हं ह मात्रं निर्दिश्य तां वृद्धि हि एान्यनः संख्येत्युक्तं विभा
क्तौ त्रिसत्यस्य क वचनादेशौ त्व हसं नियोगेन विधीयमाने चेत्ववेङि:
ध्यात संनिपातकृतमिति भाव: ननु स्यासे हे का देशस्या नवादाकान्त्रटाप्य वधायकं इत्यत आह
शाङ्गीपे चेति ननु भावत्युराप व ष्येकादेशो श कटावितिभविष्यति इत्यत आह टापि चेति परत्वा
दूरादीगस्य वली पुन्ना वृद्धेः एवंमा स्यादितिभाव: नचसवर्णग्रहणादसतितपरकरणस्या
दाकार इति वाचामित्याह इङ्तो रितिस्त्रं तरतमपरिभाषयेति भाव: लक्षणांतरे एगति
टापि हि सवर्णादीर्घः स्यादित्यर्थः प्राका नेतत्र वृक्त भवनदा पुमवर्णादीर्घ स्कतपर
करणान्मा भूदेवं हि लक्षणद्वयं बाधितं न भविष्यतीति उभयविदेत्ति विकल्प इति तत्र नहि वं
वनात्साग गुरुमत्वोमिति भाव: दित्ययो गोलिङ्पान कालेगुरुमन इत्यर्थः ननु स्वत:
नुम्निषेडपदाशावभ्दावात्तनुमवत षे जादेरम सिध्यतितन्य वर्णे श्रय: प्रत्ययो
नो भयाविध्यानसंबंध लक्षणस्तु निपाता श्रयद्वृत्य तत्राह: श्रयो गइति अन्वा
ख्यानं सा धुत्वितेत्यर्थ: प्रत्ययस्येतिसा धुत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थ: अविधीमानएवा
निमंदमध्यमधि यो हि तथा मे नियंतीतिभाव: यघगसन्नास निमित्तक प्यंतर्हिं वानि
कलान प्रत्यय इत्युक्तमित्यत आह तत्रेति आत्रयेताइ तम्यानिज इतिकङ्गवर्ण
श्रयः किं विकारा श्रय इति भाव: प्रात्वं क्रीडजीनां यथावित्यनेनआकार इतिस्य
नतातस्येव प्रणीतिभाव: राप्याकारस्तु निपातनिमित्त: एकुरापाकार संनिपातवि
घातकस्य णौचङीति इत्यस्यानिमित्तस्यादितियुगीति वार्तिकस्यार्थ: वत्वे

२५

कै वि॰ काजप्रसामित्यकारांत लक्षणे इट त्र्प्रातो लोप इति चेत्स्य प्रतिनिमित्तं
स्यादित्यान्ह्विति रित्यस्यार्थः पूर्वामिति। क्रेतो दातादुत्तरपदादित्यत प्रतो दाता
दिति ह्रस्वत्ड्याभित्यत्रानुवर्तत इति भावः अहष्टेति झाविशेषणत्वेनेति
भावः दीर्घोपिय्यलोपस्यानिमित्तमिति भावः। प्रतादित्येवमिति भाष्य
नेदं हत सर्वविषय इत्याह प्रत वांधितिदीर्घादित्युच्यमे इति प्राप्तस्यायम
र्थः न दीर्घः प्रयलोपस्यानिमित्तं न त्यासति ष्यकविभक्तियेन्स्याररलाय
हलप्रावृदीर्घादित्येवोच्येत यपा ———————————— गम्याचविको
परगान्त्वय इति त्रिषु समासतिर्दिष्टेष्वपि प्रायोरेव दीर्घादिति विशेषणां न ह
ल इति ह्रस्वत्वमेवा पेत्यतेन सेवुद्धिलोपो हलड्याप् इत्यनेन न चएङः ह्रस्वात्से
वुद्धेरित्यत्र ह्रस्वग्रहणस्यानिरवकाशत्वान्सं निपातपरिभाषा वाधिष्यत इति
वाच्यमित्याह संवुद्धिलोपस्येति। न चेपरिगणित दोषागम्ज प्रयोजनेभ्यो
वहुत्वमेव नतु एवं तदेतिप्राप इत्यत आह डुम्रचेति। पाठसामर्थ्याद्वि
तविषयापेक्षया सर्वेषां नाम्नामतीत्याश्रित संज्ञकत्वं सर्वनामत्वस्या
भावात् केषांचित्सति संभवेतद्रूपा प्रयगागमित्यभिप्रेत्याह सर्वा
दिर्विति। प्रत इति व्यायमेविचित्रोकवचने प्रातो धातोरितिलोपे ड
पे कातना प्रादम स्वेषित्य त्वे उत्तरपदादेषु त्वे च वहूजश इतिकयं तस्मादि

=तस्मान्नार्थ इत्यादेः॥ १=

26

त्यादेरभिप्रायमाह। तत्रेति। नहि दोषाणामिति भाष्यस्यायमर्थः। येषु हि लक्षणमस्ति तेषां
बहुत्वेन साकल्येनोदाहर्तुमसंभवात् उपलक्षणत्वेन किंचिदेवोदाह्रियते। तदभावात्तु
दोषाणां नोपलक्षणत्वेनोदाहरणत्वमिति शङ्क्यते वक्ष्यमिति तच्चेत्यादग्रा
कृतिप्रत्ययसंनिपातनिमित्तो गसंज्ञा तादृशसंनिपातविघातस्य विनाशस्येति चेति
लोपस्य न लभ्यते। किंचिदुदाहरणमित्यतो वचनसामर्थ्यादित्यर्थः। अका
र संनिपातनिमित्तो ङेऽर्थः। यज्ञादौ विधीयमानस्य रुपिदीर्घस्य निमित्तं स्या
दिति चेत् प्रत्याह कथमायेनेति लिङ्गात्प्रिदेशादित्यर्थः। न त्वदूर्ध्व इति क्त्वादिनियमादि
ष्टसिद्धेः तथा च नेडाकारान्तसंनिपातनिमित्त इति भावः। अत्राकारान्तेति मृगस्या
कारस्येति वैयधिकरण्यापत्त्या कारान्तस्याङ्गस्येति सामानाधिकरण्यसंभवेऽयोगा
दित्यर्थः। मितामिति मितां ह्रस्व इत्यत्र ज्ञोपधाया गोह इत्यत्र उपधाग्रहणमनु
वर्तते इति भावः। ह्रस्वभाविनीति। अत्र च श्रोत्यवो ह्रस्वविधानादित्यर्थः। वा
धन्त इति। विशेषविशेषयत्वेन पौर्वापर्ये वर्तनादित्यर्थः। ह्रस्वेति। इकारोका
रार्थत्वे इति शेषः। न तु विशेष्ययुक्तं वृद्धोत्सादि अच्छेदो वा वचनमिति वचना
नवचादिशवस्य प्रकारवाचित्वात् ह्रस्वस्य गुण इति गुणाभावे स वृद्धि
लोपार्थं ह्रस्वग्रहणं स्यादिति भ संनिपातपरिभाषा बाध्यते तस्य सामर्थ्य
मित्यत आह द्वीविति ष्वादसः संपातलुगिग्यमेनेत्यर्थः॥ ॥अत्र बाधी

=विशेषणत्वादेव सिद्धेरुत्वेऽन ग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सत् ज्ञापक प्रतिपदोक्तपरिभाषायाः संनिपातपरिभाषायाश्च
अनित्यत्वे ज्ञापकमिति तत्त्वं ·१९=

कै. वि. भावस्य वार्त्तिके उपचारो नाम विसर्जनीयस्थानेऽविधीयमाने सत्या
दिः । न त्वनि । स्व एव स्थानि प्रसंगे निवृत्तये कर्तव्य इति न दूष्यत इति यथा
प्रवृत्तिनेत्युक्तं ननु सूत्रेण परांगवद्भावेन प्राप्तो नीति परांगवद्भावा
दुपाधिके नासंप्रत्ययेत्येनेत न पारभ्य धीयानेत्यत्र समुदायस्या
दौ स्वरो भवति । कथं तर्हि अव्ययीभाव इत्युक्तो विप्रत्ययेन हि अत्र
नव्ययत्वमनव्ययत्वं च प्रतीयत इति प्रयोगानुसारेण किंचिदव्ययकार्यं भ
वति किंचिन्नेति यथेष्टसिद्धिरित्यर्थः । विप्रोधे कार्यविरोध इत्यर्थः उपलक्षणं चैतत्
पुनर्विधानस्वरादिस्त्वेणादि हि नाभवत्वनित्याव्ययीभावस्यन्तु पुनर्विधानादे
वद्धिर्वद्भवद्भवतीति न्याया क्रियेव स्यादव्ययसंज्ञेति न कार्ति यथा व्ययका
र्यसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यं ॥ ॥ सडनपुंसकस्या प्रसज्येति एवं हि नञः प्रतिषे
धोऽयुक्तार्थे नञ्गति भवतीति भावः पर्युदासेति । एवं सापेक्षवाक्यता
समर्थसमासस्य स्यात् । यद्यपि पर्युदासेऽभाववाचिनां नञस्य सर्व
एव भाव प्रतियोगी लब्धः तथापि सापेक्षत्वाद्वाक्यभेदासमर्थसमा
सलक्षणदोषः इत्युक्तं प्रसज्य प्रतिषेधात्तु पर्युदासो न्याय्य इति अय
र्थः । पूर्वसूत्रविहितायाः संज्ञायाः प्रतिषेधस्य प्राप्ते इति वार्त्तिक
योजना । भाष्यकारस्य त्वर्थव्याख्या । क्रत्व पेति ॥ सङ्जित्यन

येऽप्यनपुंसकं सर्वं लिंगं येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्त्या सर्वनामस्थानसंज्ञा
तैस्तै तावन्नाप्नोतीत्यर्थः ननु प्रतिषेधान्न्यायबाधतामित्यत आ
ह पवादे ति। तत्रैव नयत्र यंति नपुनर्गर्था: प्राङ्नपुंसके इति भाष्योदाहृते
दाहरणानामर्थः नवेति विभाषा॥ ॥ननु समास ग्रहणमर्थवत्स
मुदायानां नियमार्थमित्यक्तमिति कथमर्थवत्समुदायस्या समा
सस्य प्रातिपदिकसंज्ञा तदभावे वाक्यं नवेति विभाषायामिति स
मुदायाद्विभक्तयुत्पत्तिरित्यत आह समुदायेति ननु समुदायाद्वि
भक्तयुत्पत्ता यपि ता विभाषा पादादेवोत्पत्तिरिति समुदायस्यानावेन
त्वात्कथं पाडामावित्यत आह ह्रीप्रत्यये चेति हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घा
दिति दीर्घग्रहणादिति भावः पदपरयनुकरणपदे प्रकृतिप्रत्ययवि
भागाभावादावृत्तत्वेनप्यापि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति वचना
न्न रूपान्तत्वेनेत्यमनुकरणेपि भवतीति नचैव सप्रत्यय इति निषेधः
स्यात्प्रातिपदिकसंज्ञा यत्र इतिवाच्य अप्रत्यय इति पर्युदासात्प्रकृतिवदिति व
चनं करणमुखवाश्रयातिवर्तनादिति दृष्टव्यं किं येतिक्रियापदेनान्वायस्मा
नस्य सप्रत्ययत्ववाचित्वं किं तुनामपदेनान्वीयमानस्येत्यादिलाघवितार्प्यं सि
द्धयेत् कि येत्क नत्र सम्भवति चलोकेपि पूर्वं प्रसक्तमात्रेनादिकं प्रतिसर्वे निषि

 द्वकस्य विच्छिकल्पेतापत्त्र्ज्ञानमित्याभिप्रेत्याह विकल्पे त्वितो अत्यपयोनित्वा
 करणादि विप्रो यावज्ञापि विरोधा वस्था यदि तिभाव: श्रुयहणे श्वित्याच
युक्तं त्वाह नत्व श्रुयहणेन च यहणं नत्वदा षोतत्व समयो श्रस प्रत्यय:
किंतु दा याद्दिशव्दैतेवे त्वत आह स्वाद्दयेति। भाष्ये इतीत्यवस्थातेन
संसंज्ञाकरणे प्रदेशोश्चित्यथा हारः कर्मणीति। बहुलेव च नादिति
भावः। भाष्ये स्वस्मात्पदार्थान्स्थवृत्तेः शब्दपदार्थकः संपद्यते स्वत्व
य: कौसो समव्दार्थश्च पेताया पासा वित्यकन्तोदार्शति केच शव्द
पदार्थकतास्वरूपमिति वच नात्त्राच्या पदार्थो दित्यकं सातस्या
इति विवरण समयोभिधान मसमञ्जसमित्या शंक्याह। संबंधान्ते
ति। कवरशास्याश्चैतिर्देश्या र्थत्वे स्थितेनैव समानानां प्रत्युताना
प्राप्तिरित्यत आह समान इति प्रत्ययवाचीति। यद्यपि नेत्र्रेहवय
मिति भाष्य पर्यालोचनायां पूर्वपदे विभाषा स बहुप्रत्ययवाचि
न: सर्वादित्रि: संबंधोभिमतो लक्ष्यते तथा च प्रत्ययवाचित्वे
न समासाभिधानमयुक्तं तथापि सर्वाद्यात्मक पूर्वोत्तरपदवं
निरेकोणादिकसमासाभावात्सर्वादीनां प्रत्ययवाचित्वमेवसमा
सस्य प्रत्ययवाचित्वमिति मत्वान एवमवोचत्तानवडुव्रीहाविति

—अध्यिमादीनां सर्वाद्यात्मकत्वाभावेपिदिकसमासइतिसद्व्यप: अधानक्रियान्वयानुरोधादिकसमासेसर्वनामसंज्ञाभवतिसञ्चेत्सर्वाद्यंनरु
त्यर्थोतसर्वाद्यंतदिकसमासेनैवविभाषाप्तवंधस्ययोग्यत्वादितिभावः॥१२॥

प्रतिषेधे प्राप्ते सूत्रमिदमिदानीमिति न्यस संज्ञार्थं स्यादित्याशि प्रसंग
नदास्येत्तोनिभाषा येकं प्रत्ययः स्यात् संज्ञाया इति शेषः। किंचि [illegible]
सर्वनामस्थानसंज्ञाविधायकसूत्रप्रतिनवेत्युक्त नद्याधिसंज्ञाविधायकस्य प्र
गस्य तात्पर्यत प्रतिषेधार्थिकत्वनवेति प्रतिषेधपराविज्ञेयमर्थः प्रद
यो च नन नवेत्युच्यत इत्यत आह प्रदेशेति। अथ केन नवेत्युच्यत इति तत्राप
दार्थवाचको विभाषापादु उच्यत इत्यर्थः। नन्विति नान मु प्रदेशावा
क्यानुगुण्याय संज्ञास्वेपि प्रतिषेधवाचिनो ग्रहणं न प्रत्ययवाचिन इत्य
र्थः। समानलिंग इति भाष्यदर्शनाहि शब्दो भिन्नवचनस्तद्वतिरेकायेत्य
भिप्रेत्याह भिन्नेति। लिंगयोग इति। निपातनस्यासर्ववचनत्वादित्यर्थः। य
त्याभाष्ये क्वचिदस्त्रीति प्रतीयते तत्तो भाष्ये क्वचिदपीति विवर्द्धितस्मिन्निति
त्यर्थ [illegible] साह। नैवेति। तत्र भयपष्ठ्या संबंधसंभवपक्षेन कथमन्यथा [illegible]
ली य इत्यत आह तवेति। यदेति। अत्र प्रपकर्त्तव्यत्वेन वचनत् [illegible]
नोन्विति। धात्वर्थविशेष्यत्वार्थे तथा कर्त्रादयो गौ भिन्नार्थ [illegible]
का देवाय नोत्तर वोति के किं तत्र वेति मंगी कोर्थविद्यो [illegible] पूर्वोक्त
मर्थं निगमयति। नेदमस्मिति विध्यानित्यत्वं विधि प्रकृत्य फलादितं रू
पं तत्र्यानुपपत्तिः। नि [illegible] दादिना सिद्धेवत्यत आह। विल्य इत्यर्थः।

कै॰ वि॰ प्रतिषेधस्तत्सम्बन्धात्तदप्रसक्तावभाव इति वदन्नुक्तेऽर्थे हेतुमाह नवेति। ननु प्रति
षेधमात्रस्य संज्ञायां विभाषा दिक्समासे इत्यनेन सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्य
त इति वाच्यं तत्र बहुव्रीहौ इति विधौ यत्र समादिक्समासे बहुव्रीहौ संज्ञा
तिषेधाभावायेति वक्तव्यं तथा च न बहुव्रीहाविन्यनेनादिक्समासे संज्ञाप्रतिषि
ध्यते चेद्विरोधः दिक्समासे चेत्तु न तत्कारिति न बहुव्रीहावित्यसंबन्धस्यादिस्य
त्वमाह यदि ह्यास्येति। पूर्वीत्सूत्रेण किं विभाषा सज्यते तस्य प्रतिषेधो विधेर्धाभाव
एव न विकल्प इति किमुच्यते मैवं भयभावित्वं तीन्त्यनत्माह प्रतिषेधा
दिति प्रतिषेधान्यथानुपपत्तिकल्पितेन शास्त्रेण प्रसज्येति च वार्त्तिका
र्थः नन्विति। अन्यथा कल्पितं शास्त्रं निरवकाशं स्यात् न हि प्रतिषेधा
र्थमेव तत्र प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति।
भावः। ननु विप्रतिषेधाभिप्रायेण विकल्पवादिनः सिद्धमेव तत्र एव हि
विकल्प इत्यत आह एकेति। युगपदिति शेषः। सिद्धान्तितेऽप्यन्ते ऽप्य
पि पूर्वपक्षिणा शास्त्रमन्यत्रानारोपप्रसक्तत्वेन न तत्र यत्नेनेति
मप्यर्थादिति शास्त्रवचनेऽस्यामप्यारोपयोगादिति भावः। लौ
र्लिके प्रतिषेधविषयादिन्यत्र कालोपेक्षाविधिप्रवृत्तेः
वः। अत्र त्वचोति। तादृशे त्वेवविषये कालान्तरविधिप्रवृत्त्यर्थः।

भाष्ये पूर्वेण सूत्रस्य शास्त्रे णाकृतसामर्थ्यः। कृतसम्यक्प्रयोजनसं
बंधः। विहितनयशालिकीवाविदि प्रतिषेधविषयव्यतिरिक्तैपर्य्यः
न्नत्र महत्वात्। संज्ञायाइत्यनेन नाल्पादान संज्ञाकर्त्तव्येति विवा
क्षिते किंतु संज्ञा न कर्त्तव्येति विवक्षितमित्याह। यदि हीति। नापि
प्राप्ते वं वाक्यपरिसमाप्तिः तथा सति प्राप्त्येनेनु यतिवृत्ति न्यत्र
वेत्युपातिरूपत्र। इति वक्तव्यं तथा चलाघवाय प्रतिपत्ति सौकर्याय च
न्नत्र नेति चं चेति चेति वक्तव्यं स्यात् न संज्ञेत्यभिप्रेत्याह। न त्वेति।
संज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वक्तुमिति न पूर्वचोद्यावकाशः। युगप
द्विति [illegible] न संज्ञि [illegible] क्रमो पस्थानस्य बोधमेतदित्यभिप्रायः। भावाभावा
वित्येनवि विधिप्रतिषेधशब्दौ भावाभावपरौ व्याख्यातौ पूर्वस्य प्रतिषेध
स्य तन्नाम नप्रतिषेधप्रकृतिप्रतिबंधः। किंतु तत्फलस्याभावस्य सा
स्यावाधतन्नाम न प्रतिषेधप्रकृति [illegible] संज्ञाकरणस्य प्रयोजनमाह। उभयत्र
वैकालिकत्व निवृत्तिरित्यभिप्रेत्य संज्ञाकरणस्य प्रयोजनमाह। उभयत्र
त्वेति प्राप्त्व विभाषास्विति बिधंधप्रवृत्ते लेवप्रवर्तितः प्राप्त्वाविभाषास्वपिविधिमु
खेनैवप्रवर्त्तिरिति न विरोधः। काश्चित्तु भयत्रविभाषास्वप्रवर्त्तिरुभयत्रैव
तैनवैकस्य संभवत्यनुभयत्रतात्पर्यमित्यतः संज्ञाकरणमिति समुदायार्थः

॥ भ.सू.गौ.६३ ॥

५२

कै॰ वि॰ स्यार्थः। यस्य विकल्पोभिमतः तस्य साधुत्वं विकल्पेन स्यात् शास्त्रस्य साधुत्व
प्रयुक्तत्वार्थत्वेन साधुत्वस्य प्राधान्यात्। प्रधानेन च विभाषाशब्दान्वयस्य न्या
य्यत्वादिति वार्तिकस्य साधुत्वशासन इत्यस्यार्थः समासादिकार्ये महाविभाषा
यां विकल्पः श्रूयमाणस्यापत्त इत्यतः प्रदीपकारोऽपि भाषायामेवेति तदाहेति।
नन्वत्र विभाषावेति सिद्धे शास्त्रादसाधुः शिष्टागुणः सर्वं साधुत्वा
र्थं तु यस्मिन्त्यपि इत्यत्रापि विशिष्टज्ञापनवाचिनं साधुत्वज्ञापनं इत्यनुपपा
द्यतं साधुत्वज्ञानेन शब्दनित्यत्वपक्षे दोषोपपन्नकार्यं शब्दपक्षे इति धाति
ते न प्रकार्येपक्षे दोषं परस्कर्तुं यस्य पुनरितिभाष्यं तस्याभिप्रायमाह। एवमि
ति। प्राधान्यात्साधुत्वविभाषा प्रहरणेन संबध्यतीयमिति यदुक्तं तत्राह
साधुत्वस्येतिसाधुत्वं शब्दत्वावान्तरजातिरिति के चित्सादादेना धत्तयः
भव्यत्वता सदाशब्दनित्यधर्मा इत्यपरे शब्दतिधर्माभ्युदयहेतुत्वमित्यन्ये
सर्वथापि तत्र पुरुषतत्त्वमित्यविकल्पनादित्यर्थः। तदेवाप्यन्यति
तियथाहि वाजपेयस्य तस्यदप्रातरलिङ्ग इति प्रवणोपि वाजपेयया
गाङ्गत्वेनरूपाभावात्तत्रासंबध्यमानं सन्यदप्राप्तविकल्पं तदंगेष
प्रयोगेस्य वैति तद्धदिहापीत्यर्थः। अन्यत्रोति। समर्थस्त्वेतन
प्रत्येति। विभाषाप्रहणे तु तत्रास्त्वेयाप्त इति तत्रोक्तमिहत्वसमासं
प्रवृत्तस्तु तत्र नितिवि ... इत्यर्थः। तुरत्वापत्तौ भेदात् ... भी

30

भेदादित्यर्थः परस्पराकांक्षापेक्षावाक्यविशेषस्य स्वरूपमर्थान्तरसभेदे
नैकार्थाभिधायित्वमेकार्थीभावः। स च वृत्तिविषयः। तथा चाभिन्न
विषयत्वाद्वृत्तिवाक्ययोर्न वृत्त्या वाक्यस्य बाधः। प्रसंगोऽयं वृत्तिवाक्याभ्यन्त
न्नानाय विभाषाग्रहणं नोपपद्यत इति वृत्तावेव संज्ञाविकल्पार्थं वि
भाषाग्रहणमिति वाच्यं न च वृत्तौ संज्ञाविकल्प इष्यत इति न दोषः।
मिति न विरोध इत्यर्थः। ननु सत्वस्यार्थे युगपच्छब्द एकस्मिन्काल इत्य
प्रवर्तते अन्वाचयशब्दश्च न तत्वस्यार्थे वृत्तिरिति कथमित्र विभक्तार्थे।
वृत्तयो प्रधानार्थयोग इत्यत आह युगपद्भाव इति। अन्वाचयेन चेत्यस्य एकस्मि
ह्रकादिन्येतदुदाहरणमयुक्तं न ह्यत्राण्वकारेण प्राधान्येनोच्यते किंतु सत
त्रित्येत्यत आह अन्वान्वय इति। स्वरितत्वेन वेति। यथा कार्यप्रयोजनस्य त्रिचविति॰
वर्तमाने वाहीकग्रामे अप्रत्येत्यत्र प्रथमयविधावपि तस्मादित्युत्तरस्येति परिभा॰
वासंगीकृत्याह हलिर्दिष्टेति कथं न हीति सहपसत्रदैन तव्यानतव्यानीयर इत्यस्मा
प्रत्ययादिसंज्ञाप्रति तव्यादीनां मुहुरप्यत्वात्तदन्तस्माहितस्य विवदणान्न
ताः प्रत्येकं प्रवर्तते तव्यादिसंज्ञकानां भवभरवकर्माद्यर्थनिर्दिष्टः प्रत्येकं॰
तवपदादयोभावकर्मादिवाच्य काः स्वपदस्य सहिताः तवैकैनोनार्थत्वा
नवपदादयो भावकर्मादिवाचकाः सर्वे सहिताः
हिनीयादेत प्रयोग इत्यर्थः। कथं तर्हि द्वित्वमित्यत आह सर्वेति उपस्त

=प्रदीयतत्रेतिलोकेइत्यर्थः।१६= =तासेक्रातंतर्यमासोप्याविनव्यवहितेपरशाद्वप्रयोगइत्याह।निर्दिष्टेति।१५ =बहुवचननिर्देशात्रे तिबोध्यं।१४=

=प्रयुक्तमिति · कृतमित्यर्थः। इह नित्यत्वपदे तिति · कार्यपदे त्वेवं वक्तुमशक्यं · यतो गालवे न कृतो ऽतः कर्तव्यो न्यायेन
कृतो ऽतो न कर्तव्य इति · न्यायेन कृतस्य पुनः करणे वैयर्थ्यात् [illegible]
स्याकरणात् ह्यस्यैव करणदर्शनात् ।ह=

कै· वि· एतामभिधास्यन्निहैव विवरन्न पुनरभिधास्यामीत्यर्थः। उपलक्षणं चैतदभिधा
स्यामि धारयामीति पंचावयवनाति पंचावत्त शब्दस्य व्याख्यानकस्यार्थः। अत्र तत्र
दित्वादिति। गालवव्यतिरिक्तौ हि शिष्टैः प्रयुज्यमानत्वात् नियमार्थो हि
31 रंभवतीति। तत्र प्रपाणिन्यादिति मित्रमस्माकं रवगीवस्यानमि
ति पाणिन्यादिवसानुग्रह भवतीत्यर्थः। द्रूघणमिति परिहर्तुमशक्य
मिति भावः। कथमित्यनुवर्तमित्यस्य लाभ इत्यत आह अधिकार इति।
अधिकारत्वं समर्थयितुं विसंवादयन्नुत्तरत्वा वक्ष्यति निविष्टत्वान्न
नुवर्तिकेह नाहं हेत्वविभाषा जसीत्यभिधानात् भाष्यकारस्य उभ
यत्राद्यः सर्वादि प्रथमतेन च परमाख्या यजादेशा इत्यभिधानमसमंजस
मित्यत आह। प्रकरणेऽनीति। प्रथमचरमतयेति सूत्रोक्तं न च विभाषा
शब्दाश्रवणात्। विभाषा जसि प्रथमचरमतयेति वचनपाठे त्वेवं च
विभाषा जसीत्यत्र नैव विचारस्थल विशेषाभावात्तनेः तथा हि विभाषा
जसीत्यत्र सर्वादीनीति तावदनुवर्तते प्रथमचरमतयादीनामपि ग्रहणाय
पि विकल्पारंभात्। द्वंद्व इत्यपि अनुवर्तते पूर्वादीनां जातिभेदेन वि
भाषारंभात्। द्वंद्वे चेति च का [illegible] न चानुवर्त
नुत्तरत्र नानुवर्तते इत्यत्र यावत विभाषा जसीत्यस्य सर्वनामसंज्ञा

द्वंद्वे चेत्यस्यानुवृत्तौ पूर्वादीनां जसि विकल्पविधानं वैयर्थ्यापात्ता द्वंद्वे चेती सूत्रं ॥१३॥ — कार्यकालपक्षे जसः शीत्वे नैकवाक्यतापत्रा यामित्यसंज्ञायामपि विभक्तिसापेक्षत्वमेवेति न तस्यान्तरंगत्वमिति भावः ॥

सर्व टि० ४५ पं० ६

विधानार्थत्वस्य स्वनान्न सर्वनामसंज्ञायाः द्वंद्वे चेति निषेधेनाप्रा
प्तावविधानाद प्राप्तविभाषात्वं निष्प्रयासात्रिसंशयत्वाभावेन विचारविषय
त्वाभावान्न पादिष्वेव्याद्विभाषा जसीति प्रकरणोपलक्षणार्थमेवावति
ष्ठते न समासेष्वाद्यन्तं प्रकरणेति ननु तयप्ग्रहणोपि कथं संप्रायः यावता
भयशब्दे प्रथमचरमेत्यनेन स्थानिवद्भावादयजभावस्य सर्वनाम
संज्ञा सूत्रेण न तु उभयशब्दस्य समुदायस्येति भिन्नविषयत्वादप्राप्त
विभाषात्वं निष्प्रत्यूहमित्यत आह तत्र चेति कथमत्र चर्थसंज्ञाविज्ञानेनैतं द
ताविधिरित्यत आह केवलस्येति प्रत्ययग्रहणे तेनेति संज्ञाविधाव
पीति शेषः ॥ इतरथेति सर्वादिषु पाठेनोभयशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा
जसोन्यत्र सावकाशा [illegible] तदादिषु च विकल्पः अस्तु मयस्योभय
प्रसंगे यदि पूर्वविप्रतिषेध इत्यर्थः । तदेति सर्वादिभ्यो न्यत्रैव प्रवर्त
नादित्यर्थः तत्रैतादयीति । अपि ग्रहणमत्रत्या तास्संविधिविधिमात्र
त्रतादयीत्यर्थः ॥ द्विगुरेणजित्यवदप्रसाहचर्यात्सामान्योपि तद्धितएव
गृह्यते गणार्थविशेषेण चात्र तद्धितत्वनिश्चय इत्याभिप्रेत्याह ह्य मा एव इति न
नु एतेन विभाषेति द्विगुवित्तोडतो द्विगुरित्यनेन नित्यायां द्विगौ प्राप्तायां तद
वादत्वेनेतेन विभाषेत्यस्यारम्भमाणस्य प्राप्तविभाषात्वनिश्चयाद

१२

कै. वि. प्राप्तविभाषा प्राप्तिकाले नस्योपत्वात्सेपुक्त इत्यनन्तरमाह विभाषेत्येको गिति
सर्वर्थत: पठितमविशिष्टो यः ननु किमर्थं नहि भुरत्वा न्यायेन प्राप्ते नेत्याह
32 इडिति एवं सति नैव संबंध मनु वर्तमानमिड् ग्रहणं सूत्रान्तरे णान
संभवत्यते न त्वन्यथा सर्वधातुकमपीदित्य नेनापि संबंधः स्यादित्य
र्थः नन्वाद्य संयोगादित्युक्तं न त्वकारान्तलक्षण विशेषण
मेदाद्विशिष्ट भेद इत्यनन्तरमाह कार्यातिदेशात् यथायिड् किं त्वार्ध
धातुकस्य सार्वधातुकत्वाप्रसंगो न तो कार्यातिदेशसंभवात् अड् त्वकित्व
गुणसंनिमित्तत्वाति नस्यापदर्शनो कार्यातिदेश संभवात् इड् नकित्व
यौ रेकुकार्यत्वमनुत्तंवाक्य भेदेनोक्ति पृथक्पाठ सामर्थ्यादित्यर्थः
गंधन इत्युपयमन स्वीकरणं विवाह इति यावत् गंधन
गंधनं सूचनं उपयमनं स्वीकरणं यदि किं यन्तनः प्राप्ते विभाषे
त्यागान्तु वक्त्यागो धन पूर्वक स्वीकरणे यदि किं यन्तन: प्राप्ते विभा
सर्वार्थः ननु विभाषा वचनस्योक्तस्य प्राप्तविभाषात्वं जातिरप्राप्तिनात्ति
त्यस्यानुवृत्या तत्र न तदनुवर्तायितुं प्राक्तनेन उपात्तानां स्मगादीनां
कथं विहिता नेनामित्यनेन विशेषणविशेष्यभावासंभवादित्य
पतन्त्राह वर्गीति प्रत्ययः सनादिरन्तो वयवो येषां समुदायानां
मिति बहुव्रीहिः ततः समुदायाः प्रत्ययान्तास्तो यादयः उपादयस्तु
समुदायैकदेशान प्रत्ययान्त समुदायात्मकाः इत्यर्थः सनाद्यन्ता

धातव इति संज्ञा विधिरित्याभिप्रेत्य वोदितेन स नाधंत्वानुदिषय धातु
संज्ञा विधीयते किंतु ये धातवस्ते सन्तु सनादि भुसना एव एवकार
संनादयः तत्रैव प्रकृति धीत्वं तव भवतीति सूत्रार्थ मनाभिप्रायपरि हरति
उच्यते इति भाष्ये उपविदि नस्या प्राप्त विभाषा वा प्रत्यया दित्यस्या
ननु कृमोस नाधंता धातव इत्ययं पदा तदवतिदेशः तदाहूर्व विप्रति षेधे स
तियदा संज्ञा संज्ञि सं वधार्थः तदाहूर्व विप्रति षेधं विने योनि दृष्टव्यं उ
भयत्र विभाषा तु तद्वदतिदेश एव परविप्रति षेधे सती त्यवगंतव्यां न
नु तद्वदतिदेशे कथं धातवं तरा णी त्यत आह । सनाद्यंता इति । एवं हि य
थानिर्देश मेवोदेश्य विधेयभावो येन इत्य धा हास भाव प्रतीति भावः
वा कर्मदे नोति विः ए भावकर्मणोरिति धातु मात्रात्य स्य कर्मभावका
र्मणोराप्ति रिति धायवधर्मभावकर्मणोरित्यते नैक वाक्यता मात्रा य त्रेन
दी पजनेत्य ने न विरोधे धातवाद्वा कर्मदेन संवे धोभि प्रेतः । भावेक
र्म पदि षष्ठाः कर्मवद्वा वेम भाष्य मारु णोइत्य र्थः । सा धनगतताऽपरि
स्पंदपरि स्पंदभेदं नभावकि यपो भेदः । ननु दीपादयो यदि कर्तृ हव
भाव का: कथं तर्हि तत्त्व घ पती तो जन्मे जायते स य मेवे तिक मीपि दिश्य
पक डदा हरतोऽ स्वः कर्तृ धर्मीत्यत्र ‥ ह ‥ व इति एयर्थ वृतित्वा

=तत्वे वरू जनीत्यादौ कर्मकर्तरि संभवात्कथा दु भाय ‥ विभाषा ‥ परस्मै ‥ का ‥ ईस्य भावकर्मणा मेव ग्रहण मित्याया यात् । वत्
तत्र पर ‥ ‥ ‥ लब्धा र्थस्यास्य स्वार्थकर्तरीत्यनुवर्तते ‥ र्थग्रहकत्वे । तथा हि । चिण्भावकर्मणोरित्यत्र दीपादीनां ‥
वतो ‥ कर्मकर्तरि चिराभाव कर्मणोरि ‥ ‥ ‥ ‥ ‥ मुखाद्यार्थे रेवं ‥ प्रदर्शितमिति । १७ =

=त्रकारो प्रकारणमसिद्धं त्वयोगेवो गइति पद्मावले नाचि विभाषेत्यस्योभयत्रविभाषात्वकांका नन्वयान्नोपिलइत्यत्रविक
ल्पस्यासिद्धत्वान्नित्यलत्वप्रसंगात् नर=
त्वकादीना विभाषेति॰ विभाषा त्वत्वान्ती दृणः पुचिपिषियंतो दानविधायक॰ ... प्राप्तोत्राको दोषो चेतितनतः प्राह सत्रे॰१५=

कै॰ वि॰ लालत्ययेति शेषः स्वरूपलाभो हि समयोनकत्वाण स्फल प्रयोजनलत्ताणक
मैति समवेतमितिकर्मस्थभावदतिभावः । नचात्र विधि समपेद्य सं प्र
यतिरणेयोवा त्रि ककारभाष्यपातेरिति सूचयता हा प्रतिषेधस्याति
यादि॰ कप्य म च्यनुत्ता मिस्यत्र प्राग्हलादि चेति प्र चोक्तियो विशेषण
33॰ मिति यद्वे नड् लो कात्तमाक्रित्य पदा यादस्य यति प्रतिषेध इति क
स्य प्राप्ति षेध इत्यत उक्तो लट् डित्ति । कृता वेयोरित्यनुवृत्त्या विना
देवपत्नी त्यत्रापि सदेहादिः सम्भवतीत्यमित्रेत्याहेदं वेति ॥ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमद्रामचन्द्रसरस्वती
श्रीचरणाविरचिते भाष्यप्रदीपविवरणे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथ
मपादे षष्ठमाह्निकं ॥ ६ ॥

तसदीक करता हूं कि बिक्रम कार्तिक सम्वत् ६९
से ... कार्तिक सं० ... तक माजूदात ने
... ई बना लिये तहवीलदार दाखिल हुआ ...

... ता॰ का॰ सं॰ ६९

=नत्वाचत्तयोरवयवभूतत्वात्तेनिरूपकत्वात्मसूत्रार्थस्यतयोः षष्ठ्यर्थवयोजनकत्वंनभवत्याइत्यतआह अर्थेति। षष्ठ्यर्थद्वारा षष्ठ्या
अपिवगुरुकायो घंतावितिभावः। यद्यप्यवयवभूतावघंत्रनिरूपोऽर्थः स्यात्तदातस्यनिरूपकत्वं कत्वात्स्यादेव षष्ठ्यर्थत्वेद्योध
नायव षष्ठीप्रयोगः नचसोस्तितस्मादाघंत्राभावावगतिरित्यर्थः। षष्ठीनिरूप्यत्वाभावात्तदर्थाभावस्तदभावाद्धघंत्राभावावगतिः

तयान्वियोजकाविति अर्थभावाभावयोरभिधीनत्वं तिशेषः कारकत्वेऽ
प्यसमाह। सर्वमिति। सर्वप्रतजादिनाप्रत्ययेनाभावादर्थस्याकिय
यान्वियादनस्यप्रसंगादित्यर्थः। अप्रयोगादिति इतरविभक्तिप्रयो
गासत्तिषष्ठ्याप्रयोगादित्यर्थः। अनुमीयत इति। कार्यभावेनकारणा
भावोनुमीयतेयथानदीपूराभावेनवृष्ट्यभाव इतिभावः। ननुअर्थ
स्याभिधानाभिधानकर्तत्वसंभवतितस्यक्रियान्वयत्वेनकारकत्वस्
पतिसिन्नतस्याभावादित्यतआह। शब्दप्रयोगमिति। प्रयो
गनिमित्तत्वात्स्वस्यप्रत्यनिमित्तत्वमितिभावः। ननुप्रयोगो सिद्धः
प्तसेवः गगणाख्यगिति षष्ठीप्रयोगादित्यत आह चोरत्वितद्वास्ते
नान्यायेनपूर्वत्रचपरत्रचानवर्तमानस्याकस्मात्पुनरेवेस्थेव
परस्थे मध्यस्थ यदित्यागायोगाद्धान्तोरित्यनेनसामानाधिकर
ण्यसंभवात्तु चकारेरिति पंचमीहि भावंनक्षिपतिएतः सूत्रेपरस्थाने
नेतिभावः हेतुमाह मात्यपेतिरूपेनार्थिचादितिक्षाकांक्षाविबंधः
संबंधः तदभावान्नभवतीत्यर्थः आनंतर्यसंबंधश्च धात्वोः प्रातिप
दिकादित्याधिकारस्थात्तुगृहीतिभवति धात्वोः परत्वंनभवतिप्रा
तिपदिकात्तुभवतिसचभवन्तगापोतनरोग्रीहिप्रमाचोरनंतर

देशान्तरगतानांकालान्तरगतानां सताभावः ॥१४॥

संयुक्तयाभावात्तत्र संबंधिषष्ठीअर्थभावावगतिः ॥१४॥

34

कै॰वि॰ यूनी त्यपि द्रष्टव्यं नेति चेत्स्व स्वत्वं नुम् मदायत्तो द्विकी नौ वष्ठी स्थानेयो
गापरत्वे त्वेनेया मुपस्थितो पुरस्तादिदं ... मन्तत्वं स्मिदच
न्तरमिति विभागाभावादित्यर्थः॥ ॥मिदचोऽन्त्यात्परः॥ ॥प्रयोजनं
पदेषु व्यवादचामिधानमवमंजसमित्यतः प्रष्टार्थमाह किमिति किंव्या
वर्त्यं चेन प्रयोजनमस्येति किमर्थमित्यस्यार्थ इति भावः परप्रत्यये
त्रिनाविशेष्य परं स्यात मप्रत्यय गीकारादित्याह नेनेति नपुंसकस्येति
सप्तानवष्ठीस्वेस्मिन्ननुपस्थितेन उपस्थितेन चावयवषष्ठी कृते च स्वस्व
स्थानषष्ठीस्वेस्मिन्ननुपस्थितेन वादभावस्त्वपि द्रष्टव्यं प्रदीपयास्या
स्थनपुंसकाविशेषणता चेवि वादभावस्त्वपि द्रष्टव्यं प्रदीपयास्या
नषष्ठी प्राप्ता एतत्स्वरूपस्था नेतावयव षष्ठी चेतत्त्वा वस्थाप्य
नेतत्रास्थाय स्थानेन च फलवान्नपुंसकस्येत्यनेन विशेषणता तत्सम
वतीत्या शंकावेदमुक्तं नपुंसकस्येति भाष्ये नैवेस्वरो राजानादि
धर्मसत्त्वकारा धर्मप्राप्तकारात् इत्यर्थः एतच्चासंभवविषयत्वेन सं
कासंभावायोक्तं मन्तत्त्वं इति म... नि व्यायामम्रजिवृषो रलीति तुका चा
शान्तः वंतु मिकानि दित्वा मितिना लायेचोः उ रिति कुद्वे उदितन्वेति
तिष्ठान चेत्सेद् चतुरपंक्त व चात्यात्यरे तु मिसत्त्वविशेषणेन संयोगस
न्नायां यद्यपि स्कोरिति सलोपः सिद्धान्ति तथाप्यस्यासिद्धत्वान्नकार

सोपधस्याभावान्नलोपो न स्यादिति भावः क्रमागमस्तु एणादिकः इति भावः
गोत्र्यादयः पदान्तस्यैव पूर्वस्यावयवत्वं च विरुद्धमित्यत आह संघातस्येति
न तु समितस्यैतान समुदायोपधाकार इति कस्मान्न दीर्घ इत्यत आ
ह नान्तमिति नित्सगस्येत्यधिकारान्नान्तमङ्गं तत्र इत्येतत् इति भावः गो
रक्षापतिरिति प्रतिपत्तिगो रक्षापतिरित्यर्थः भाष्ये वार्त्तिके त्वाद्र
रो गोमत्तु रसिकतुलमिति शेलोपः तु सेनिकं जनस्याविद्यमान
त्वे हलः स्वरस्य स्वरप्राप्ताविति भावः भाष्ये क्षामिनवत्तु कर्तव्यादि
स्तु गोमत्तु व्यापिपदान्तरेण पदितमवकर्तव्यमिति गोरक्षमित्या
दावस्य पदान्तरे पितृदवदृश्यं करणीयमित्याह उत्तरे त्रिभग शब्दादि
तिविद्वितान्तचान्नकारः प्रातिपदिकान्तो भवतीति गर्भभगिनीत्य
त्रात्र व्यमाने उत्तरपदे सत्यस्मिन् एणे च प्रसंगः सति तु तस्मिन्नीकारस्तु तु रपदां
तो न नकार इति एणे चाप्रसंगः संभवति गोभयां तान्नकारा माषवापिणा
वित्यदाविति भावः सहीतिमाषवापाणी त्यादावंगस्येत्यधिकारादं
गस्य तु मतो न रपदस्येत्यर्थः समासरूपप्रातिपदिकस्यान्त इत्यर्थे न ना
गर्भभागीनीत्यस्यव्याघातो माषवापाणीनस्य सिद्धो च प्राहिएण
त्रित्यादि सिध्यर्थं तु रपदस्यमिति तत्त्वं हिंषं न पः परं तप इत्यत्र

यद्यपि गुणे वृत्तौ [illegible] त्रयस्याभावो [illegible]
[illegible] इति वक्तव्यम् [illegible]
[illegible] भावात् ॥१८॥ [illegible]

प्र॰ वि॰ द्विवत्यत्र सौत्तायरि लै खचिरखचिहल्स्य इति ह्रस्वन्तु तद्द्विवद्जनस्येति ॥
35 शुभ्र तत्र द्विचत्तयष इति नोदाहरणमित्याह प्रसंगात् द्विवत्पदेन प्र
हणं च नकारस्य संयोगान्तलोपनकारः पदान्त इति मानुस्वार इति
सिद्धो नुस्वार इति प्रश्नचर्चः वहलिहेत्यादौ वहामलिह इति यवपर वात्ति
को ऽभीभाव इत्यस्यानन्तरं स्वयाहारेणादो भवतीत्यस्काशमोमाए
वैदोषविधाये सामान्यपर्यवसानायन नकार प्रतिषेध इति पश्चात्को
ज्जनीयस्य पवान्नकार प्रतिषेध इति संबंधसामान्ये षष्ठीः समासः
प्रतिषेध्योविवर्त्तनस्भूवाव्यनेनयथासंभवं नकारे संनिविव
र्तेन कस्य चित्त त्रय कस्य चिद्भावः स्यात् क्वचिच्च नकारस्य संस्था
ति चनिवर्त्तनामिति योज्जनीय दृज्ञभावाचनउसकचायचाहवर
कुर्वीहिरिति उदाहरणं दृषयतिपदादीति नहीति पदाहे स्थानका
रावयव वान्मकारस्य निरंतर हल्द्वयाभावेन संयोगसंज्ञाभाव
न्नास्ति संयोगान्तलोप इति भावः उदाहरणं दृषयति नहीति ॥ गन
तिपाद्तान्तूव स्नान्तद्वारणादित्यर्थः व्यवहितमिति नश्व सकान्त
पर मित्यर्थः ॥ ह्ननापध्ययानुल्पयवेतिसमारे द्वघनं हि च विविवदो
यां प्रनामपश्कुलिनीइति द्विवचनं एवमन्यत्रापि नव्व ह्रस्वचेदान

धाने क्रमा [illegible] मतिदि [illegible] प्रयोजक [illegible]
[illegible] वांगसंज्ञायां [illegible] भवति [illegible]
[illegible]

...ततारा...मिती १ स्व...धिता...या...त्वेव...मा...वितिद्योत...प्रयोति...त्रिया...शीती १ स्व...
प्रत्यभावा...॥ २ ॥

गमिता सिद्दो स इत्यत आह नित्य चादितिपरत्वो हि त्रि...येष्ठ ना वि...त्यत्र शब्दस्य...
त्वेवमभविष्यतीति सह यादितिपरत्वादितिनो मं न...मिश्च च...त्यपा...ता
न प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वान तं नस्य पूर्वचेन नभवितव्यमिति भावः ॥
...न मिन्नान नस्त्री प्रत्ययांत प्रातिपदिकं नापूर्वं न...मिति भावः ॥ नित्यादिति न पा
...नसेपर नित्यान्तरं गप्रातिपदविधिर्लेनिपातने...यां...प...संगे पर वल्ली
यस्त्वमिति...युगपदर्थ...मिंगी...न्योक्तं वलन स्या...तो...गेव...
दिति...युगपत्प्राप्ति रपीत्याति दृष्ट...वचनं...भाषेति...परिभाषेता...
...पिहित्युत्वे...यानि त्यनेको पलक्षणार्थं...हू...द्धा...मानि...पिक
...प्रयोगे...र्वत्रानेक परिहारपरं नतूपपादनाय...त्यादपि
...मि...विरोधः भाष्येप्येवाप्तिम्र...प्रमाणिलः द्विरोगेनि...मितिर
...मात्र चोतिर्दिष्टः समाहारद्विगुर्वे...॥ ...वादपो ॥ ॥...नीपायेता
विभेदर्शयति...नापी...चयति...कि...इः...त्य...
हट्टइः...नि...विशिष्ट...वर्ग...त्यानेन...पाठ
...त्या...बिल्लादय संस्कार...दनंतर...त्या...निवर्तिना
...त्या...त्य...इः...कर्म...नेत्यवर्ग...त...वहुव्रीहि
...भावः...समाहार...ह्रा:कर्मधा...नेत्य...
समासेव सैक देशस्यव...भावादि...विनु...समाह्रियेति
...त्रा...काल...पीर्थः ॥...वचनादि...लवर...नैकवाक्य

36

कै॰ वि॰

चानकर्यं दीर्घप्राप्तिरित्यत आह स्वतंत्रमिति वोदकौगृ तामित्संयिरिति नावः
दव दत्तेत्यत्र गुरोरिति प्लुतः ननु प्रवर्त्तनां दीर्घः पुनस्तत्र लक्षणेन ह्रस्वो भ
विष्यतीत्यत आह ह्रस्वस्येति एकवाक्यभावो नाम एव द्वृगित्यस्य ह्र
स्वविशेषणएभावतन्मध्ये परस्परान्त्यविधेयाभावः अतएव पक्षान्तरवर्त्तमा
नस्य निवर्त्तकत्वमुपपद्यते नियामकत्वात् एतदज्ञानात्तचोदयतियदीति
परिभाषा हृयानुग्रहायक्रमेण परिभाषाभ्याम न्वयइति परिहरति नेति
नत्र इति इगित्यस्य ह्रस्वविशेषणपरत्वे ह्रस्वत्वप्लुतान्तरे विषये इकि संको
च एव नकस्य विहाय इति भावः एकारस्येति नव समुदायानत्र सामान्या
वादवयवान्तरतमो भावन्न कदाचिदकारोपि स्यादिति वा च्यं पौर्वापर्ये पूर्वदौर्वल्या
मितिन्यायात् परस्य प्रयोजकचेनत्पूर्वावयवस्यस्थांतरतमादेशप्रयोजकत्वा
दिति भावः माभ्येता वेवेति प्रत्याहारसूत्र इति शेषः एचाः परिहारान्तरमुक्त
मेव प्रवृत्तिवासृ व्यक्तो वसेत्कव्यक् कर्तृरिणि स्वत्ति कर्मकर्त्रेरित्यन्ता
ति ॥ ॥ षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ॥ विभक्तीनिषूर्वपद इति शेषः युक्तिरि
ति षष्ठीत्यनेन सामानाधिकरण्याय स्त्री च विशिष्टकर्मणि षष्ठ्योपवा
दयात् किं नस्यादित्यर्थः निपातनादिति त्रीयान्तस्य विभक्तौ त्विकि
वैकारान्तकारस्य निपातनाद चामित्यर्थः । नत्वसोर्मरित्यादौ स्था
नमात्रप्रयोगेकपंस्थानतिमित्तः संबंधः स्थान आह प्रयोगेति स्थान

= भाष्ये सत्रस्यानेन त्वपीयानेनत्रा [illegible] प्रोक्त समासानाधिकरण० ... सिति : [illegible] माष्ये ...
न विशेषण इति [illegible] इत्यादि [illegible] पदे सहस्र सो [illegible] पदे सहस्र सोविशेषाया
दे हाधः तिर्यक [illegible] किम् [illegible] इति भावः = [illegible] इति विशेषः

= [illegible] प्रथ्वित्ते [illegible] इत्यादो [illegible]

सेवधेपणादकेसं वं धत्वमुक्ता नाम वा स्यादौ नामेति वो ध्यं । प्रयोगा इत्य
त्र स्तोमा विक इत्यनुवृत्यते ग्रनेन यत्क्षान शक्तूनि वन्निवचनो नोपपद्यते इत्युक्त
भवति षष्ठीदं तु को नामग्र ष्वविशेषः निर्णये नामि धायपुनः सदिग्धामिधा
नमयुक्तमित्यत आह शाब्द इति तियमेन त्वा नेयोगे वेत्यनेनेति शेषं शास्त्रि
नेति शास इत्यनेन स्यान षष्ठी वोपनान त्वेनोपधा विशेषयितुं शास्यत इ
ति भावः । अत्र वयवष स्यादौ नामभि लषिता नामि वर्न्न नायनियमस्या प्राप्ति
रिति वार्तिके प्रतिज्ञा तस्यार्थः । सर्वनाम्नो पीति वक्ष्यी हो सर्वनाम संज्ञयो
रित्येन द्वाधनेनेत्यर्थः योगमिति सामान्य वाचिना योगा विशेष ल
न्न वर्णार्थे नञः समास इति भावः भाष्येत स्यापि क्रियमाण स्यानुक्ता
र्णार्थः । ननु प्रावृ स्यान् त्वरि न स्यसं प्रत्ययायोगात्मं प्रत्ययसंगीः
तन्यानुस्वरि न चामि धनमस्व संज्ञसमित्यनञ्जाह हायरित वेति अत्र त्यत्र
ह्नतलिंगासंगम्यात्यत्र कार्यकारित्वोनिप्रसंग इत्यत आह तत्संबधित शक्ति
भाष्येवयवएा संप्रसारणं वांगस्य विशेषणं न प्यापि स्यान नव प्राप्त
च्चेलतु पसंहारे सत्यंग स्येत्यव यव वषष्ठीवत्तुल्ता ण संप्रसारणापे त्नये न्या
भिधेत्यानेकं विशेष्यमित्युक्तमित्यविरोधः अर्थनिमित्ताः स्वस्वा
मिभावादयः योगि नि मित्राः धिताइत्यादयः मुख्यनिमित्ता शिष्य

37

कै॰ वि॰ गुरुशि [illegible] चाद्या [illegible] तं [illegible] मान [illegible] :स्थान [illegible]
[illegible] स्यामि [illegible] रूपस्य [illegible] चना [illegible] बुद्धि [illegible] नादंत [illegible]
संग [illegible] विषस [illegible] नंतर [illegible] संगस्य [illegible] सन्निहित [illegible]
[illegible] :। ननु [illegible] मानस्य [illegible] भवतीति पदि [illegible] मिति [illegible]
मनेके [illegible] ॥ [illegible] स्थानत [illegible] :। कश्चिदित्य [illegible]
[illegible] वीत्या [illegible] इति [illegible] तन्मात्रानि [illegible] करण [illegible]
[illegible] नचि [illegible] भवो [illegible] श्रुतिद [illegible] लक्षणमिति [illegible]
[illegible] कारस्य [illegible] चीत्य [illegible] चाप्रतिपन्न [illegible]
भाव: [illegible] विरिति [illegible] भावास्य [illegible]
[illegible] नासिक [illegible] भाव: [illegible]
[illegible] प्रत्या [illegible] प्रत्याख्यानां [illegible]
भाव: [illegible] देशानां [illegible] भावत [illegible]
[illegible] प्रत्यभावत [illegible] कार्य [illegible]
[illegible] मपीत्य [illegible]
[illegible] प्रती [illegible]
[illegible] कर [illegible]

= इतिभावइति॰ नच [illegible] वर्णा [illegible] कारा [illegible] त्यर्थ [illegible] पदि [illegible]
[illegible] वर्णा [illegible] कार [illegible] भवति [illegible] नासिक [illegible]
[illegible] भविष्यति [illegible]

रहितं वाक्यमित्यत्र वर्त्तमाने नञ्समासानग्रहणेन प्रसंगवारि[illegible] नैकं वाक्यमिहत्येत
तात्त्वादिवाचिना [illegible] तीयं वाक्यमिति विभागः सहत्वाद्य प्रयोगोपपत्तये च
मिपर[illegible] प्राद्व इत्यादेश्च चेति ननु [illegible] स्थाननाप्यासिद्धोदाहरण
तद्दर्शनेन प्रयोजनस्योक्तत्वात् पुनः प्रश्नस्तूपपादित इत्यत आह यदी
ति [illegible] दुक्तदोषं वार्त्तिके नञ्समासे [illegible] पुनः प्रश्न इति भावः एकैक
इत्यर्थक इति बोधित इति भावः दीर्घा एण्युग [illegible] पत्सर्वधामसु चार
ण्मेकैकमप्रावरणमित्यत्र पुत्रं पर्याये ऐत्विकरत्वे तादृशिवाछिच
पाव इत्यनन्तमाहपदे तिपदान्तं प्रकृति इति विग्रहः अन्येतु बहुव्री
हिरित्याहुः साकिं [illegible] इत्यस्य स्यस्य सान्तरनमास्तिर्द्वीति अत्र ५
रमस्यादि शेषणाच्च नप्रतिपत्ति सैत्र स्थाने प्राद्वस्याधिकरण
प्रमयासि धयस्यातिन प्रतिष्ठा होत्यादादर्शप्रतीत्यय्यः प्रतिपे
गिलियत्यादसादप्रत्ययस्याह यद्मादप्राप्स्येति ननु यथासंख्यसूत्रेण
रध्वेत्यादीनामत्यथासिद्धत्वप्रदर्शनार्थं हि तेनलडुदाहरणत्वात्संग
त्रिरतत्प्राह अन्यादेशानियमपदत्वेति दृष्टानामिति इकां यणाचि इकता
पवान्तरभेदान्तरपेक्ष्येत्यादिना प्रावसाम्यमात्रमाश्रीयते न तु ध्येक
इति यथा सर्वत्र स्थिनत्यादादेशानियमपदे एतदुदाहरणत्वेन इ
विधिमिति भावः । प्रकृतितिप्रमपदेऽविति अयं भावः यदाहीकृता

=यच्चप्रवांतर भेदोपि विवक्षायामपि चेत्ततः तु ... प्रदायपक्षे संख्याप्रवृत्तिः संभवति नत्वत्रापि दीर्घे ... तो ... यथारा म
स्तोगेति यप्रदर्श्यं चेत्तदितिप्र हृतिरिति यमयत्रैव ... तेन ... प्रयोजनाभावाद्यथासंख्यसूत्रं न प्रवर्ततेऽस्मात्पादः =५

वै·वि· घवांतैर भेदोपि विवक्ष्यते न तथापि संख्यया प्रवृत्तेरादेशानामयत्नमेस्याति
ति चेत्सा उपसंहरतन्त्र हृतिनियमे संभवत्येतदुदाहरणमिति · स्रोपसवा
38 र यास्त्त्राणां मूह यदेति योगेति न च व्यलिंगं निपातनेसत्येव प्राक्यार्थ
इत्यर्थी विप्रो वोपादानं नं पि प्रत्यय यहति शिधि वैयर्थ्य प्रसंगात्तुल्यजा
तीयस्यानियम इत्युक्तं भाष्ये तत्र तुल्यजातीय च मेदेनच देकारस्यत्वा
दायादेश इत्यत आह कं वतिभाष्ये एकारग्रहणं कं वतालभ्योपलक्षणं द्व
श्च्यांनन्चैकारस्यानियमेनापि प्रत्ययकत्रा दशास्यातीवर्तित चान्ये रैप
तीत्यत्रापि प्राप्नोतीति कुत्यामित्यत आह एकारस्थैवानि एकारस्या
न्यतनसजातीयबोनन स्यैवनियमेनानिवृत्तिर्युक्तेति भावः। एवंव्या
ख्याने हेतुमाह केच चितिसमानाक्षराणि सरूपाद्व्यादिनिदशार
नत्वपधानहणं म्या पिकं कर्तव्यामिति गोरवे चोदितेक पोश्रय
नद्रत्युत्तरमिन्यांगांकयपकोठ यच्तुल्यत्वा [illegible] रव [illegible] चेनो द्र
वनीयामित्याह [illegible] यतिपरत्वादलोन्त्यस्येत्येवव्यवस्थापकं स्या
दितिभावः। य [illegible] शापसाए नदुक्तं कार्यकाल पक्षेनु पर्यायः ।
स्यादप्रालि वृत्तिद्व [illegible] व्यनतुल इत्यनुचामाने रदानि स्यात्पाविशे
षेनत [illegible] नामित्य त्रापि स्यादित्यत आह चारितामित्या
दाविति [illegible] रे फदकाराभ्यां सहरदाभ्यामितिविशेषणं

=[illegible] भाष्येरामिरिति धातु [illegible] सतोत्सत्त्वराण्यार्दे [illegible] सिकताप्राप्तावित्यर्थः। [illegible] सज्ञनिपाठे राइतिरे
[illegible] यकारादौ प्रत्यये प्रांद संख्या [illegible] ... भविष्यतीतिभावः [illegible] =१०

हि परिभाषासंस्कारबोधितस्यांतरतमस्य स्थानिनः रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्येत्योधेनोत
रतमस्य नकारादेशः स्यादित्यादिति भावः नचगौरवं दोषः पक्षांतरेपि तुल्यत्वादित्या
हस्थानेत्येति यद्यपि यद्योदेशः पदोपरत्वाधादेः परस्येत्यनेनास्य बाधादद्यो व्र
व्यापि कार्यकालपक्षेरदाभ्यामित्यत्रोपस्थितयोर्द्वयोरेकदेशस्यत्वेन परत्वाभा
वात्पर्यायेण प्रसंगे याज्ञिक दोषप्रतिपादनपरमेतदिति बोध्यं भाष्येप दृष्टो
वन्नाप्तउपलक्षणमित्याह त्याधीति यद्यपि द्वितीयतृतीययोः यत्र षष्ठी। इतिः
तत्रोपस्थानेतुल्यत्वव्याधिवाक्यभेदाभेदाभ्यां पक्षद्वयोर्भेदं दृष्टव्यं स्थानि।
नि तत्त्वेरित्यनेनाविवक्षितं दर्शयति भिन्नरूपत्वेति पर्यायस्तु यद्यपि विभिन्नरू
पः तदर्थप्रत्यायकश्च तथापि तस्मिन्नादेशे स्थान्यथमयमादेश इति विनिग
मनाभावात् कमस्तोभयोः स्थानित्वमादेशं चेत्रिवाच्यं तथा च सत्त्वमता
रंभसमं स्यादिति भावांशस्य विप्रवृत्तौ हेतुवचनेति सह शादेशे हेतुः शाबिति
यदि चैवेत्यनेन स्थानायेतया दृष्टो वेहूप्यं यत्र प्रसक्तं तत्रैव दोष इत्युक्तं सपा।
दिकत्याह यदेति ननु निवर्तकाच्चस्याधिधात्वकप्यस्या[illegible]नामस्याधाः। दीः
शाः स्युरिति कस्मान्नोक्तमित्यत आह अस्तेरिति नन्वेतदनम इत्युक्तं चास
दशाप्येवभविष्यतीति कथमिष्टा स्थव सत्त्वानस्ति एवनीत्यत आह पुनरिति
ननु दधिसप्तित्यादौ स्वादिष्वास्वेत्यस सत्त्व वृत्तिवदस्यापि सकृदेव प्रवृत्ति

६५

कौ.वि. द्वितीयत्यत आह प्रयोजनमिति नत्रहि प्रथमप्रवृत्त्येव पदसंस्कृतमिति निष्प्रयो
जनत्वान्न द्वितीयप्रवृत्तिरिति युक्त तन्नैवमिह प्रथमप्रवृत्तिरपि सप्रयोजना
३९ नेति भावः भाष्ये कस्यचन वस्तुन्याये नायाः इदयान्ति साधुत्वेति कान्येन
लिङ्गानां मध्ये लोनस्यैव साधुत्वप्रतिपत्तिरिति भाष्यप्रयोजनं
हः स्तव यत्नां निवृत्तेष्विति भाष्ये मतस्येति अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादिना
शिष्टो यः ननु माभूदकः सवर्णे दीर्घ इत्यादिनेष्टानां व्युत्पाते नरत
म इत्यनेन ननु भविष्यतीत्यत आह अकइति प्रमाणेन येषां साधुत्वं प्रति
पादितं न तन्त्रं या मन्यथा हि तुं शक्यते प्रामाणिकत्वादेवेति भावः ननु द्विती स्फा ५
यदेपि यत्र षष्ठीत्यत्रेत्येतस्मात्को भेद इत्यत आह नैवेति आत्मनेति
आत्मनश्चेतिदं चूतन्त्वंतर नमस्य शब्दस्य सह स्थानसवाचित्वेन संबंधिशब्द
त्वासंबंधिशब्दत्वादिति वक्तुं युक्तमित्यत आह तुल्येति कस्याचिद्भूमीनिन
याद्यमित्यर्थः अर्थादिति तत्तात्पर्येण तिलदेव प्रयोजकमिति प्रदर्शनाय प्र
न यमनिर्दिष्टमित्याह गुणेति. दृष्टान्तं विवदितमंष्ठा माकुलसकीर्णानामिति
भाष्यप्रसवो वक्ष्यः यत्रस्थान प्रमाणाघ तकह तमानुर्थं तत्रस्थानत एवां
तर्यं बलीय इत्यत्र दृष्टान्तं वक्तुं तत्पाट्यायानीत्युक्तं तेन द्वितीयस्थानम
हणे लभ्य प्रयोजनमन्यथाऽसिद्धमिति भावः तन्त्र भुज्यक प्रजन्ते संघात

मातिविश्रोद

वाच्यौ संयुष्टक स्थेप्यूर्ध्वमिलितं चेत्याह अंतरितेशत्तिर्नतत्र एवानेदायस्तमयेः
निश्चित्युपाया नानौ शै त्वानिश्चायो इत्युपपने। तद नाह यश्येने तेति। संदे
तिपः भुक्तिप्रत्यर्थमिति निशोधः ननु नाभूमा वि कइगित्यत्र तन्नाह इदमेवेति यद्
त्तामिदमेवेति। तत्राह नित्याप्रतिश्रष्यं वालस्येत्यत त्राह अत्रैवेति एरवादेवमंत
रं गवाद्यैकदेशाग्रतिभावः। संज्ञयति संज्ञाविधौ भाष्यमानत्वाभावादित्यर्थः ×
तृतीयमात्रिकस्यैवम इत्यनुपपन्नं त्रिमात्र × तां परिहरति यद्यपि भाष्यस्तता
तदुक्तं तत्यापि वार्तिकसूत्राधिकारे तैः न तत्र तेनो भाष्यकारस्त्या एवेति पूर्वो
त्तमसमसंज्ञत्यादितिभावः। प्रधानन्यभूयस्तमभिधेनामित्याह इमामिति
भूयस्त्वन्यायस्यकस्यंतविरोधस्तत्पत्राह हस्वेति॥ ननु न्याति
वत्पर्येतिप्रत्यत्र प्रादमच्छानामिधीयतेन ह्यतिरिक्तं वानार्थः स्यादे
प्रस्य ह्याति वृतिवर्तक चस्त्राभाव्यात्स्थानि निवर्तकत्वस्य वक्तव्य चा
त्वानहि तीयः॥ उकार इत्येतन्नाव नतः स्थानिव्यतिरिक्त निवर्तने सामर्थ्य
भावादित्यत आह वस्तीति यत्र षष्ठ्याक्रवर्णस्योदेशस्तत्रिलत्रैव
वः स्यात् तत्रैतानि प्रत्यक्षवस्य इकोगुणवृद्धी इत्यत्र निवारितत्वेन पुनराशंका
नुपपत्तिनिराकर्तुं भाष्ये त्यनिहत्वर्थमित्युक्तं तदन्यवृत्त्यर्थं च मस्थानि
यामकत्वेन च तदाप्यभंत मेतदि वदन्यमाणादुस्यविरोधेन स्यादित्या शं
क्यानुवर्तिकं तदिति दर्शयितुमाह तत्रैवेति विधेयद्वयमेकत्वकथ्यमित्यत्र न

= इत उत्तरं छिन्नवलितमपत्रेतोक एवेपंचमपंक्तौ पाठः = ८

कै॰ वि॰ उक्तं तस्य चेति रपरत्वस्य प्रथमपदे ... धर ना नको स भेद इत्यत आह ग्राहे
सिदिति सामर्थ्यादिति पूर्वपदने कस्यासंभवादिभावः ... कृतिरित्यादौ नित्य
रेणागुदात्तं तमित्यादौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तं च भवति घातिनानुदात्तं च
प्रन्नतमित्यादौ गतिस्वरेण इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्रोक्ता निघातेन उदात्ताद
नुदात्तस्य स्वरितं स्वरितत्वं भिन्नमित्यादिस्थितौ उदात्त दात्त इत्यादिपक्षे प्राप्नोति
दिष्ट मनुप हणमनुवर्तन इतिपदे च उपस्थानात् षष्ठी मद्भावे तदु
ति तस्यो पस्थानमिति दूष्यं वृत्तियमपान वद्य माणो दा ... प्याह विद
र्णयति प्रतिपदेति ने ... मिति ... प्रमाणान्तरं नयादित्यर्थः ।
समुदायापेक्षयेति अवर्णत्वादि समुदायापेक्षेत्यर्थः । गुणवृद्धिशा
स्त्रस्येति प्रतिलक्षणभेदात् अवर्णविषयगुणवृद्धिशास्त्रस्येत्यर्थः ॥
र प्रवृत्तेरित्यनेन एकदेशाद्यादर्शनं अवर्णस्येति । अवर्णान्तसंघातस्येत्य
र्थः । एतद्वा यत्नेति अपवादत्वादित्यनेनेत्यर्थः । न च सर्वादेशत्व अवर्णा
देशत्वाभावः शंकनीयः समुदायादेशत्वे तदन्तर्वर्तिनोऽवर्णस्यापि आदेश
त्वस्यापि ... इत्यादावित्यवज्ञाकन्यायादितिभावः । अवर्णस्य स्था
ने चमन्त ... स्याद ... परत्वं तस्य च ... स्येतिव ... न्त्य
लघूपसंहारेन ततः ... उपसंहारे अवर्णादेशत्वाभावः तद
भावे च कुतो रपरत्वं तदभावे च कुतस्तराम ने का ... मति कुत

त्तमां सर्वादशर्थं उपसंहारेच समुदायसंबंधिस्थानसंख्याभावात् स्थानत्वा-
द्रीत्विं यत्र सर्वादश च प्रत्याख्याभावान्नच यथासंख्यमुपसंहारेऽपि समुदायांत-
पाति वर्णानामयथाक्रमेण रूपरत्वं प्रत्ययत्र कथमिति स्थानिचेत्येना र्थियोरनुपर
द्र स्थानत्वान्मात्रिकेनासिमन्त्र प्रत्ययो मात्र । रव द्वयपद स्थोदेर्ते हल्वी पदयो
रित्यधिकारात् प्रत्ययमेवस्थानिचमिति हृदिति परस्थानिहारा निग्राय
माहा गास्येति यद्रीत्विं वैत्तिनहाधते रूरवर्णस्य स्थानिवर्णाभावात्
रूपरत्वमेव तस्यादिति भावः नन्वत्र यद्वेत्या उपगतो रेफवतोरेफवत्वेना
नर्यादित्यत्र क्राहात्निर्दिष्टस्येति न हीति यदपि स्थानत्वं स्थानि स्थानत्वं
मांतर्यमुक्तं तत्र या पिद्वितीयवाक्येतत्तत्र प्रथमवाक्ये ऽ दोषः यत
स्येति परिहारांतरा भिधानं रूपस्य पूर्वः । परिहारं चमा हय द्वेदिति
निरके स्थानादिकृतमांतर्यंनकेनापीदिति · यथा इकारस्य यावद्वेद
भिन्नस्य एकार रूप स्थादेशः स्थानेनांतरतममलयारुरवर्णस्य यावद्वेद
द्भिन्नस्य नकोप्याद्देशः स्थानादिकृतांतर्येणांतरतमः नाप्यकाराकार
यो यावद्वेदभिन्न स्थानादिस्थानादिकृतांतर्येण वृत्तिते · तत्र रुवर्ण
कश्चित्तु: स्य यावद्वेदभिन्न स्थानां तर्य रूपांतर्येण काराकारादेशो भवतीन त्वप्रमाणकृतां
तर्येण तत्र व्यवस्था · प्रमीतर्य रूपांतर्यस्यकुत्रापि व्यवस्थापकत्वं नापत्तेरिति भावः

...यथादिनं कृते रवामसदेरित्यादि दृष्टे यावद्देदभिन्नरकार रूपः स्थानी स्थानकृतांतर्येणांतरतमो वेति साध्यरित्यादौ देवस्या...
...कृतान्तर्यरूपांतर्येण सिध्दिरित्यादाविकः स्थानि... निकत्वमाकारे कृतान्तिय...
...ताद्देशा कालोयायांतर्येव मा इति भावः २८

=अत्र उत्तरमेकन्वर्तितत्तपत्रे तिरंकपृष्ठे द्वितीयपंक्तौ पाठः।५५

कै॰ वि॰ तस्याप्यदन्तस्य वदितिबहुव्रीहिः अप्यावल्यनेन पूर्वोक्तनयो न कुं भ्यत्र मेनावि
धीयमानस्याण्विधीयमानमिति शेषः ह्रस्वाश लाभेपि दीर्घस्याकारो
ण लोपेन लभ्यते वृद्धिस्तु नियमेनाण्णनलभ्यत इति दुर्लभत्वमुक्तं भाष्ये
५१ कर्तन्यदाहरणमुपलक्षणं दीर्घात्तस्याकिमित्यस्याविशेष्यापेक्षाया
माह काररणमिति भाष्ये रसवर्णः इति॰ प्रसक्त इति शेषः सूत्रतः कुचि
दवर्णस्याप्रतिपत्तिः प्रतीच कचिन्नियमेनेति व्याख्यानं त्याद्यन्नि
यमेनाप्रतिपत्तिरिति व्याख्येति दर्शयन्नाह तत्रेति अथवा क्व
वर्णमात्रापेक्षया गुणविधौ नियमेनावर्णस्य वृद्धिविधौ च प्रति
पत्तिरिति व्याख्यानं पूर्वत्र भाष्य उत्तरत्रापीकारोकारयोरविविक्ष
ते इति नियमेनावर्णस्य प्रतिपत्तिरिति सूचयन्नाह तत्रेति अथ
वा कदाचिद्यदि क्वावर्णस्य प्रतिपत्तिः कथं तर्हि वर्णाप्रतिपत्तिरिति
वार्त्तिकमित्यत आह तत्रेति। एतद्दोषपरिजिहीर्षया नातिवस्य
र्वामितिवदतो नियमपक्षोपयामि प्रेत इत्यर्थमतामिति भाष्य
स्यार्थः नियमपक्षेपि वाक्यभेदस्तुल्य इत्याह सचेति तिंवा
ख्याति न जायत इत्यंतेनेति शेषः ननु पूर्वपक्षवादिनापृष्ठे नि
यमवादिनं प्रतिनियमवादिनं च पक्षे स्वयमेव दोषोद्भावनम॰

=१०

पूर्क मित्यत आह सत्वेतिमिति सगुहणं माहितस्याप्यव काशं दर्शयितुमाह स्त्यु
क्तं च नैमित्तिकवर्णस्य गुणवृद्धिविधौ स्यानेमित्तमम परिभाषानोप प
स्थितेन्कर वर्णसमुदायस्यान नरवमगुण वृद्धभावादिति भावः पर
त्वादिति यद्यपि भाष्येविति गमनाभाव उक्तान्तथापि वार्तिकमतपदि
तः पक्षो दर्शनपदे चतुरंभवत्येवाचितिनामकामितिदर्शयितुं पर त्वादि
त्युक्तमित्यविरोधः ननु प्रतिपदविहितानन्तथ्यप एवेति कुतोऽर न्या
प्राप्तिरित्य तआह यत्र इति तत्र छेत्वेति क्वानंतर्यादिति भावः विधी
ति तु वर्णविषयेति प्रोच्य अनुवर्त्तमानस्यान यह रोना त्र स्थानेइतिल
भ्य तेनन्नु प्रसङ्गमानमेनादेशः स्थानशब्दस्य रपर इत्यनेनसंबंधे
नाण उः समीपादि रूपस्यापि संभवात्तदा देशोविशेषितोन स्या
दित्युक्तं यद्येवामित्यनेनचदपुक्तं षष्ठीस्थानेयोगाविडरिति च
व्याख्याने योगाचेनस्थानपा देतानुवर्त्तमानेना देशो प्रसज्यते
मानतात्याल बंधुप्राकरचादित्यत आह न हीत्यादिनाविधेय
नस हयत्र यस्थ ला पर्यस्य संबंधलत्वसापरिभाषेति विधेयो य
नेनोक्तं नन्दि यया इत्यनुवा घाषिय पास्ख्याता नुदशाए वमिर
त्युरित्यनुवा ये षष्ठीस्थाने योगेति किं नस्यादित्यत आह र
नव्या त्यत्ति किंतत्न इत्यत आह मत दुति स्थानाइत्यस्य उरित्य
= इयणाउदात्तस्वरित योर्यणः इत्या दौतः त्रापकृ सि ह स्यासार्यात्रिकत्यात्क प्रमानवचनस्य विधौ परिभाषोपतिष्ठते नान्वादेश सप्त
नव्रशति :: तावत्फलं तद्कोगुणवृद्धी इत्यादेर्वैर्यस्मित्यादावत्र इति ति रितिस्य दुष्टसम्भवः = ५

42

कै॰वि॰ तेनासंबंध इत्यर्थः समीपेति मतश्च ऊमकारांतत्वीय इत्यादौ अवर्णादेरपि

रपरत्व प्रसंग इत्यर्थः । प्रसज्यमान इति भाष्यपदघटनात् न बति भाष्य

तात्पर्यार्थकथनं परं नापूर्वाप्रिधमनपरमित्यत: प्रकारांतरमाह ।

अप्यवेतितदेवं स्थानग्रहणे द्वयानुवृत्तेरादेशानवस्थानां वा धको गुणं

विधीयते । इकारादीनामकाराकाराभ्यामपरत्व विकल्पप्रसंगाच्चेना

पितियम: अन्यतिप्रत्याहारवैयर्थ्यप्रसंगात् गुणवत्य देरेवान य ।

प्रसंगात्तान्त वनियमेन इकारोकारयो: प्राप्पणायोगात् स्थानग्रहणे द्व

यानुवृत्तिवैयर्थ्यप्रसंगाच्चनापि विहितस्य रपरत्वं प्रमाणायोगाच्च सज्य॰पं॰८

अर्थएवहपदद्रुतिस्थितं च रकार एवेति॰ स्थानतः प्रमाणेन: स्वरूपत नचेविप्रशे सु॰पं॰८

अन्तर्यात्॰ तेनाश्च प्रमातांतरेणण: प्रसंगाभावात् मकान लत्वस्य स्व

तेनैरणालिविधायकत्वाभावान्न दोषः नेनुर्वर्त्तिकोक्तविशेषस्य

त्वात् चात्र स्वचोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् कथं नाशिति प्रमाणानु

पपत्ति माशंकाह मीरितिवि प्रिपिधिति से धात किरित्यत्र स ध नुरकट्ट लोपि

दु॰। ये रू पतु से पइत्यत्र ढा किलोपइति लोप विधानात् टक नन्वत्र लो नर॰

पोरपर श्रोत अस्मतिलोप यणादप्रावयइत्यतादव हूपमितिलोप वै

यर्थ्यप्रसंग इत्यत आह लोप विरपरत्वाभिधान सर्वम सर्वादेशा

लोपस्यान्निधिपूर्तिनन्नु रपरत्वं विवदितं तेन्न तत्र चोदनीयं यदि स

=अयं तत्र प्रसज्यमानत्वं चापेक्षमाणमुरणित्येतस्य संगता त्रापे दं स्यात्तं मारत इत्येततत्पर त्वा क्रवाधने॰ प्रसज्यमानत्व मत्रपेक्ष माणामुरतितिन्येतत्पर त्वाद्यधत इतिरूपर्वमत्तं ॥ =८ ...माकथ्टीदं =१०

र्वादशो लोप स्तत्र ङः स्थानेन भवतीति कृपयं त्वरः स्यादिति आनङृतो द्वंद्वे ऋ तु
शानस्तीङृतो रिङः शयेत्यानङ इतिमाष्ये शब्दोपात्तानां विषयकानि
समुदायस्येति इतरेतरयोगे ह्ययं द्वंद्वे इतरेतरयोगश्च समुदाय इति भा
वः।३ ऋतेति मत एव द्विवचनानिर्देशः समुदायस्य चत्तार्थेतर च।
मित्याह अवयवा वितिम गृहीतानामि प्रायस्यावयवग्रहणेनेति बोध्य
मिति ६ वर्णात्तत्र सत्येतावता ककारम वर्णान्तस्येति प्राप्तत्वे विशेषाद्
मित्यत आह। वर्णग्रहणादिति तान्विकां गोविशेषणमात्रेण तदंत
विधेः वर्णान्तस्य गुणेन भाव्यमित्याहांगस्येति षष्ठीति नन्ववं
र्णे ऋ वर्णान्तव दायं तद्वदेकास्मिन्निति व्यपदेशिवद्भावादित्यत आ
हानवतीति एकस्मिन्नित्युत्मान स्यात् तायरव प्रवृत्त्यप्रवृत्ते च सम
शायत्वात्तदप्रवृत्तिरितिभावः। भाष्ये तद्रूपासिद्धि दोषो ऋ वर्णा
न्तस्येत्यर्थे इकः स्यपन्तदसंभव एवाहः नचेहेति। यत्र हि साक्षाद
र्थानाविशेषणेन समानविभक्तं तद्विशेष्यमुपादीयते तत्र वर्ण
ग्रहणं च सर्वत्र तदंत विधिः न च हत्रेति भावः। ऋतोन्तवाद
दिष्वेकदेशानां वर्णान्तं गृह्णेन तदपि नानालीत्याहनचेति
भाष्ये न वक्तव्यर्थः तुपसंख्यानिकस्य परत्वस्य प्रातिषेध इत्याह
=रहतदंताविध्यभावेपि वदेशाय वर्णान्तस्य षष्ठीनिर्दिष्टेन स्यान्निवंयपदि स्यान्नलस्तद्नु ओभेनेत्यादि।१३=

कै॰ वि॰ ५३

पतिसमुदायः आनुबंधिकः स्थानिनोनत्ता विन्यत्र गमवक्ष्माह अतएव
वेतिषष्ठी निर्दिष्टस्य यो रित्यत्र न तद्घ्वानां किं तु तत्प्रत्यसंबंधिनो रूप
नरेण व्यपदेशाद्विन्येतावन्मात्रमित्याह एकदेशेतिसमुदायस्यैति
प्रत्येवासमवयवानामादर्शाच्चे प्रमाणाभावादित्यर्थः सलो
पकर्तव्ये तुचस्यासिद्धत्वाभावे सलोपउतोः अकारापीति।
पष्ठान्तवसकारस्थानिभावउ चे चाति इत्यंत वेपत्यमाहानिमि
त्तपाद्यस्यसार्थकत्वाय बहुव्रीहिलक्षणां वदत्यपतिरेकाद
वेति यद्यपी तिसंपत्यावान्तुवर्त्तमानमंत इत्यादि नरत्र मनयोः संबंधा
मर्हीतिभावः प्राधान्यादिति। परप्राद्धतात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः
नन्वेतत्तानिक्तये पेण विधानात्तदकप्यमभक्तपदादिवदंकेत्यत आह
यथापीति अविधानादित्यन्वयेदणादित्यर्थः तात्पर्यपर्यालोचना
नन्वायः प्राप्ताप्रविवेकन्यायः केवलेतिरेफमात्रविधेरत्रमेत
दवतिष्ठत इत्यर्थः। वार्त्तिके प्रतिषेधोऽभावोनिवर्त्तनं च तथा च
यथासंतत्वंकुचिदभावः स्यादिति योजनीयं कुविधि वर्तनं वक्तव्य
मितिएवं च हृद्धांते रूपमापप्रतिषेधपाद नषष्ठीसमासउपपन्न
इति दुष्टं धर्मी इति न्यत्र गृह्योः क्विपचेतिकिपत्र न ... इत्याने

प्रत्यर्थेऽस्यवान्तुवादे परिभाषाणां मध्ये स्यात् वयवायवाविभावसंबंधस्य पक्षार्थत्वात्रैव्यालेव एषांविनाप्रिप्रत्ययात्त्रात्या
वाद्यवो ... सर्गइत्यर्थे सादि ... समवतिसामान्याधिकरण्ये चे यावीकरणपदस्यान्यायत्व लक्षणमेवोपाश्रित्य पवनस्य यावद
वाभिन्नोयोवितर्गइत्यर्थे उराक्षितस्यादिव ... स्यात्तावि उर इत्यत्र पूर्वोत्तिवरावेनप्रत्युत ... भिन्नत्वादितर्क इत्यतदवयव

ऽदोष्य पूर्वस्येत्ती चाच पद मिति भाष्य प्रत्यय ... त्र्य नुवर्त्तमानं च
यांन्तत्वपर्थः । ३ भो ष्यमाङ् प्रयोगो हर्सर्वविषयाविति यद्यपि हल्स्वर मा
त्रेरेयिरो ह्य पकाविषो चेदन्ता तएवा चैः कःष्टपकोमि हत्वेचइति च
रितार्थत्वाष्य मन्त्रपत्वपंदास्यैकदे प्रवृत्तित्वात्तथमामेषुप्रत्ययमितित्
त्वे भावायन्नास्मिन्नहि प्रटस्यरः स्यान्नहि प्रयोगसाविधातो ऽस्ये
हि चेत्यतेन निषेध्य पस्यपादोमाङि लुङि तिलुङ वा धनेन स्यो
त्रदेचेत्तिलुङ पर्यन्तकुटीश्च दादु वादाव र्थेणोतिश्च वा त्तुदित्यादिन्ये
त्तिरायः तन्तुरेफांतानुसर्विहितत्वतिकण्पना दत्तस्य प्रत्ययल दात्
तायिपदसंत्रेत्यतआह यस्मादितिनिय चादितियद्यपि धातोः
परः कर्त्तृवाचीतिसार्व धा त्तुकेनन्तरोविकरणोविधेयः नचा
मन्त्रेरेफेसमितत्वाविकरणोभवतीतिसो ऽपि नित्यः तथापि सा
र्वधातुके विधेयचेनास्थितेकत्रैरीति व्याख्याय मातेसार्व
धात्तुक इतिविषयसप्तम्यावा हतेष्यां गधातोः परोविकरणः
प्राप्नोतीतिस नित्य इतिभावः ऽयोरपीति प्रसक्तिविकरणेलसा
ङि चादिचंप्रवत्तेतोतिभावः पत्यवहितेपीतिपरत्वोतियद
प्राद्धेनपरत्वमव स्यव्यवहितेप्र त्तौनकाश्चिदोषइतिहृद यं
कल्पेनि दिपदामा ग्रोनान्वकल्पत ।। दादित्यर्थः परसंत्रोति ।

यद्यसौ कस्यचिदाद्यवयवः स्यात्तदा स्वावयवान्तरे परे तस्य तादृशे तस्य जनस्य प्रत्ययः परः स्यादिति भावः ॥ ५४ ॥ [illegible]

वै॰ वि॰ स्यादिति स्यतेनेनं तन्नु प्रत्ययस्य कथं पदत्वमित्यत आह पदस्यावृत्तेति पदस्य संघातः पदसंघातः कत्विचास्तौ पदसंघातश्चेति समासः भाष्ये अनुपदेशा इति वर्तते इति तस्यानुवृत्तेन ङि॰ दित्यत आह कत्र्यपकीत्य वत्र तोलोपः इत्यत्रानुदात्तोपदेशो इत्यत उपदेशा इति वर्तत इति दृष्ट्वा परस्तूपरोमिति सत्तोगुण इत्यतेन भाष्ये उपदेशग्रहणं प्रत्ययाभिविशेषणमिति चोक्तं निर्दि॰ श्यमानपरिभाषा हि नात्र वीति परंकुतेनेत्याचितिनतु माभूदनुमीपमानत्वेनादेशः रस्येति रेफस्यो च्यनिर्दिश्यमानस्योति त्वनुपपन्नं सौत्रस्य पठ्यमानस्य षष्ठ्यानिर्देशोपि नतस्यादेशः किन्तु तेन प्रत्यायितस्य प्रयोगस्यस्येत्यत आह प्रत्याये तेऽत्र वानिर्दिश्यमानस्येत्युच्चारितस्येत्यर्थः प्रगीतत्वेन चैः प्रतिपादितस्येत्यर्थः लेनकाचीदनुपपत्तिरितिः इह च व्ययादिः चितित्व निर्दिष्टमात्रिक चेन्नापपत्यामिति भावः भाष्ये भवति त्यकार प्रश्लेष मन्ति प्रेत्य व्यवस्थानमकल्पत इति चारस्यान्तं तत्र पच्या वार्त्तिके भाव छ्यास्यातिनित्य चादितिकथं न ह ? संगृह्य त्यै उपितयादिभाष्ये वित्यत आह प्रत्याहो वेति एका उपदेश इत्येवं नैहूषीत्यस्यानुवृत्त्या उपदेशे प्रत्येवशादेः इह प्रतिषेधः इत्यती त्वत्यद त्वोनं भाष्ये च तेन एकवा ःश्र्व परः भतित्वर इत्यर्थः ॥

इहनात्वलीति॰ निर्दिश्यमानपरिभाषाया आदेः परत्वासौ न्यस्येतो व्यक्ते समवर्यांत्र [illegible] काविति तै यदो कारी त्यतिभावः । उत्तरं तु स्वाद्वाद् आरते सूरवो [illegible] वाच्ये ये नारि [illegible] उदः स्या हं मोरि त्यादे [illegible] स्यादेः परस्येत्यत दृष्टं तत एवेनोति नवानीयमा ने सूरवो ये प्रवर्त्तते इति नन्वस्यादेशः आदेः परस्य [illegible] रेला [illegible] आदेः परस्य लोपत्वं से त्यता

तद्वद्भावः स्यात् तदा ...
तद्वदिति ... प्रत्येकं ... यत्र योगे चगतिसंज्ञा क्रिया वाचीव धातु
ल ग्रहणं ... दर्शयतामात्रे नरुदंतत्वे वासिद्धमिति ग्रहणं तत्त्वार्थमित्यर्थः ॥ १५॥

पदेशो हल्संज्ञाविधानार्थमसावैमात्रार्थं नकारादि प्रत्ययप्रतीत्ये ग्र
नग्रहणमिति भाष्योदाहृतवार्त्तिकार्थः ननु रेफस्य परादित्व प
क्षे भावाद्वलोपो न प्राप्नोतीति कस्मान्नोक्तं नच हल्ङ्यादि लोपे
संयोगान्तलोपे न वकारनिवृत्तिर्वाच्यं रात्सस्येति नियमादित्य
न्यत्राह अत्रेत्तरग्रन्थादिति पूर्वांत्रिपेन इति नातोर्क्ट इत्यादौ तु
अन्तरंगो विसर्जनीये कर्त्तव्ये वहिरंगो यादेशोपादेशाभाव इति
भावः ॥ ॥हलोन्त्यस्य॥ ॥अस्मिन्प्रसङ्गे तेन्त्यादस्मान्तं
न तद्विषयेने ... तशिदितिवत्तव्यं स्यादिति भावः ननु लोन्त्यस्ये
त्युच्यमाने स्त्रभेदः ह्रुतो भवतीत्यन्यत्राह प्रथममिति बहुचम
विवादितामिति दर्शयितुमेव मनुक्तमिति भावः वपन्यासमात्रमे
तन्न च ... यतो विवादितत्व इति दर्शयितुं प्रयोजनाभिधाना
र्थमात्रस्यासाधारणत्वात् पूर्वमस्मिन्पदे दोषमाहास्मिन्निति
इदमासूत्रमनपरस्मैपदे तैनस्य विधेयमर्थं चान्वाविं तत्त्वव्यादि
ति दर्शयितुमस्यानियमार्थतामुपपादयति शमंत्यस्येति अल
लकस्याप्यादेशस्यानैपादि त्यर्थः। नन्विति षष्ठी स्थाने या
गाहान्नु वर्त्तनत्वे वमामिसंबंधः स्थाने षष्ठ्या वोधितः न दंतस्ये

= नाम ... वा हलोन्त्यस्य ... ॥ १२ ॥

= alīti tra dhyamāṃtam ekānuvartyādeḥ parasyetyatra saṃbadhyata ityesādau na doṣaḥ ।। tāta abhimatatvoktyavatyasya mārgaṃ tāpaka va pāṃtyasya vādeśāva
bhaviṣyatītibhāvaḥ =5= ṅic ca ṅid anekāltvasyeti · alūsasya ṅita ādeśasyābhāvād anekāliti tatkṣaṃtrādeḥ parasyetyasya sthāne kālā dvayoḥ
pravṛttitvāsminnādeḥ sarvasya sarvatyādīni dṛṣṭāntābhyām · nānaṅaḥ sarvādeśatāyāṃ tattāpaka muktameva · =6

ke · vi · ti na vacanāt kṛtaṃ tatyetyarthaḥ ।। padasya vibhaktiṃ tasyetyanena sāmānā-
15 dhikaraṇyena saṃbandhipadasyeti tyādhikṛtaṃ tasya vastvādi siddhi śeṣa-
ṇāṃ dhanaḥ samudāyaḥ sthāne yo dhanaḥ tasyāntyo nu ḍu ghu vaḥ padam iti
bhāvaḥ parakīyatvaprāyaṃ yadi tvilviti sthāni prayogyatvāt dṛṣṭaḥ sū
citaḥ sakī dṛṣṭā ityata āha meva prayoktritantveva mava paryakartavya
tayogaḥ kasmāduktaṃ mantya viśeṣaṇepītyata āha ṣaṣṭhī sthāneti vi
tasya kasyetyapekṣāyāmāha ṣaṣṭhīti na tvevaṃ vijñātāpa iti vaktuṃ yuktam ata āha · a
deśāśritiḥ · sthāna ṣaṣṭhī saṃbandhād deśatvena yo vijñāta ityarthaḥ ।। ṣaṣṭhī māhātmyamiti
atalontya sthāneti va sūtrāraṇenāvidhīyamāna mātramityādidṛṣṭavyaṃ kiṃ yoga
śeṣa ityapekṣāyāmāha ṣaṣṭhīti saṃbaṃdhārthamitikṛtaṃ tasyālaḥ ityarthaḥ sthāne
yogāccha mevavādhyate śaṅkā hetutvalatvenyādi upapannyetyata āhaloṃtyasyetya
sthānasaṃhāraḥ nāpavādaḥ ityāha anviti ।। ।। ṅic ca ।। ।। anekāl śit
syāsiddhau ṅitkaraṇe vaśenā sthāne kālaśiditye tad apavādatānānaṅ
ṅi. tvāṅ ṅi · karaṇe manyatyāvidhiḥ śvamiti na hi viṣayetsyāpavādaḥ tvābhāvā
dvipratiṣedhe pavaktrīriti parihṛtaṃ iti nokti dauṣṭalyādapavādena sāmarthyā
bhāvādityarthaḥ ṅic cādiliṅganatvasyāsiddhau ṅi karaṇabalena nāpa

=१ त्तिभावइति॰ तात्र इत्यादीनानंत्यादेशाचेऽवयवावयवत्वसमुदायवयवत्वे ... प्रतिबोधार्थत्वं मपिङित्त्वकरणं नांतरीय
के फलं॰ तदभावेत्वं ... देशात्वमात्रेङित्त्वकरणस्य फलमित्यत्यादेतत्र ॰=२

पवादत्वमस्य किं च नेकालशिदिति प्राप्ते स्यारंभात्तस्मिन प्राप्ते यथार
थानेसत तस्यापवाद इतिहि स्थितिरितिभावः। अत्रैके आहुः सर्वस्येः
त्यनुत्पत्स्यात्तत्वे षष्ठिशिचारणाभावे कथमादि ... धावत्तेः षित्करण।
एवं सर्वादेशा इत्यत्र कथा ह ... तर्हि शकारादिरिव ... युक्तं कि
मिद्ध ... त्यनेत्यत्र कथा ह अनेकेतिकार्यं तथाभावे षेककारोच्चारण
स्यस प्रयोजनं च यात्र लोपए एवं कार्यमिति शकारस्य संज्ञा प्रवर्तेत
इति स्यात्विन्नमि ... मिति भावः। भाष्येननु यात्राणीति अपवादविप्रतिषेधो
निमित्तः। अस्त्यन्त्यादिति यदिहि शकरस्यानन्यत्र योजनं तस्यानुबन्धलोपे सति
सर्वादेशानुप्रतीत्तेय्यातां हि त्वनन्य छकारस्य प्रयोजनमिति प्रागेवा तरंग त्वाल्लो
पसंज्ञे इति न सर्वादेशाचेल त्वत इति भावः। यदि सर्वादेशाचात् प्रागेव प्राप्ति
र्लोपे तत्संज्ञयोः स्यादनन्देवनेन प्राप्तिरस्तीति प्रतिपादयितुमेतत्स्यायामित्या
दि भाष्यमत्ता हि पति नान्निती ततश्च सर्वादेशाच्चोविनापिप्रत्ययादि चाल्ल
भ्यस एवेत्संज्ञेति भावः। यथाऽकृतपंचमी पदे प्याह ... यवेति॰ तत्र ए।
कांतमनुबंधइत्यस्मिन पक्षे ... तु पविधेकविषयेपि प्राप्तोनिदोषः।
सर्वादेशोच्च पार्थि ... मलाभादित्याद्यः सर्वादेशाः स्युरिति दोषः।
पृथक्त्वनिर्देशः कर्त्तव्यः। तत्र हेतुः पकारसोनिषेदाइत्यस्याकारांत
त्वाभावादिति भाष्याद्दूतवार्त्तिकार्थः। अत्र नव्याः। इदमाद्युपित्यादे

कै·वि· शाकारे ह्यागतस्य मात्रपर्यादनेकाल्त्वमादाय सर्वं सर्वादेशः अनेकाल्त्व
संपादनेन च शाकारस्य कृतार्थत्वान्न तस्य शाकारस्य लोपः। शाकारलोपात्
न्याक्तेनेत्संज्ञा· फलाभावात्· न च लोपः फलं· उकार एव वै पर्यायण
अर्वण स्त्र इत्यादौ तु गित्वं प्रयुक्ते न चागमसंपादकत्वम् तर्वा
मस्य स्वार्थवत्त्वात् सर्वादेशतापत्तिः प्रागेवेत्संज्ञा लोपयोः कृतयोः
अनेकाल्त्वाभावान्न सर्वादेश इत्याहुः। ननु· उक्तरीत्या दिव औ
दित्वेऽपि सर्वादेशतापत्तेः न च मृड्वर्णवार्यः स्रः। दिव उदित्त्वकार
णमित्यादिर्न मित्त्वमिति भाष्ये इत्संज्ञकत्वेनान्तादेश [illegible] स्पष्ट।
त्वापत्तेः [illegible] नेभवतीत्याह अनेकान्तिष्वेत्यति। इति भाष्यविवरणे
प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादस्य सप्तममाह्निकं॥ ॥स्थानिवदादेशोऽनल्वि
धौ। वातिनिर्देशः किमर्थं लाभाय अहो स्थिवद्वा तेन आदेश
रूपापत्तिप्रतिपादकं च मस्य स्त्रस्य मा भूदिति। एतादृशस्थानि
पदेषु प्रतिबोधकं च मस्य स्त्रस्य मा भूदितिनाप इत्याह विनेतितनादि वी
यः अप्रसक्तेः न च प्रसिद्धस्य [illegible] प्राप्तिर्द्वा देशा अनेन विधेयाः। वे
ध्यर्थ्याः तापि तृतीयः। वे प पर्यायः प्रत्यक्रे रेवेत्याह न चेति वा लिट्
तिन नु यदि च [illegible] नेन स्थानादेश इत्यनेन च सर्वां चा
र्धद्यनुकेरव्याप्ते विवरणस्य प्राप्तेरलि चेत्याह तिविध्यार्थेन

३:

त्वंस्यादितिकथमनेनवचनद्वयग्रामण्योर्दिकल्पोनभवतीतिज्ञाप्यतेतुऽ
च्यतेज्ञापनादितियत्तुपन्यस्तोविभाष्याः लृ डु । ङोरितितुविभाषाग्रहणं
विकल्पाभावस्यज्ञापकंदृष्टव्यंनन्वाधिकारोनामस्वरितलिंगासं
योतानुवृत्तिर्नचस्तास्त्वेनुच्चारितत्वस्यसंभवतीत्यतआहप्रस्ताव
इतिप्रस्तावः प्रकरणंबुद्धौसन्निधानमितियावत् । प्रायेणास्य
त्यादेसंज्ञानामेवग्रहणंयत्नादितिभावः । परिभाषात्वंतल्लिंसंभवा
भावयत्नमितितन्नोक्तं । भाष्येवधेरेवेति । नचैवंस्वतंत्रबाधबा
स्त्रयेलाघवायचाकारविशिष्टमाङोवचपम इत्येवपाठमेवं
वहृन्नहरणंव्यर्थमेवेतिवाच्यं । भ्रान्तदृष्ट इत्यादिसकलाहंत्यादे
शासंग्रहपंक्तिस्पष्टत्वात् । पाप्रतिविषध्येनेति । किंच । किद्दित्यादेः
संज्ञात्वेकिंतिवेत्यत्रास्यग्रहणंनस्यात् । संज्ञास्वरूपानुच्चारणात् । तथा
तिष्ठापरीडि । तितिवेधोध्यसंवद्धस्यात् । किंत्वाहचर्याडि । दित्यप्याति
ध देशः । नन्वेवमपिसिद्धंभिन्नामितिन्यायात्सर्वेच्चारितःसंज्ञीपरोच्चारिता
संज्ञेतिभाष्यात्चस्यानितम्रादेशः संज्ञास्यादित्येवम्भाष्यकृतोक्त
ष्टंकितमितिचेन्न । एवंसत्यतिवक्तीत्यादोलाघवायचादिङः इत्ये
ववक्तव्येरव्यातिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः लोकेमदादिरूपप्रकृत्या

कौ· विकृतस्तु लादिरूपविकृतेरभिधानाच्च· कार्यमिति देशोयमिति· एवं चान
पेक्षितेंऽशे त्वनपेक्षितमिति किंच प्रत्ययत्वादिकार्यमनेनैव
विधत्त इति भावः। भाष्ये यः स्थान इति स्थाने ऽश्व द्म्र योगा
न द्वन्द्वत्यादेशो लभ्यत इति भ्रमं छुदस्यति· स्थानीति· न
न्वादेश मूलिकलौक इति प्रस्थानानुपपत्तिरत आह· द्विविध
इति· अत्र वे उक्तापायमजानन् उत्तरयति· यः स्थान इति·
समाधत्ते· आदेशमात्रमिति· नन्वत्रापि प्रत्ययस्यैव स्था
निवत्त्वमस्त्वित्यत आह· नचेति· पदस्येति· नन्वयोऽनत्व
पदस्य पदादितिश्चिं धेकारे एव विहितोति धानोऽयुक्तस्यादा
देशाप्रोतिभावः। भाष्ये विधाविति किमर्थमिति· विः
धाविन्त्यध्याहाराल्लभ्यत इति भावः। ननु समासोन्तरं
सप्तम्याएव अत्र रोधान्न सर्वविभक्त्यन्तेन समासस्यानुपपन्न
मत आह· अवयवइति· ननु विभक्तिवचनस्य पदेनैव विग्रह
स्यात्त्वमद दर्शितात्सर्वैत्यनुपपन्नमत आह· बहुत्वेति· द्विती
यावचनस्थी प्रथमाभिः स्थानेऽल इत्यत्र ऽसमं पादिति भावः।
ननु सत्रच्छु ते ऽलिविधिपदे कथमलत्ये दस्थानेकाविभक्त्यन्तं न ।

=विधिपादाभावे संबंधस । सा न्येव षष्ठी वत्तुम शक्या · षष्ठी स्थाने योगेत्यनेन वा प्राप्त · विधि शब्दस प्रावेपनेत्तात्त्वा सम्यर्थी त्स्याने योगत्वं वा ध्यते · = ५

तेस्या तस्माह · तत्रेति · विशिष्टा ः [illegible] कर्मसाधनेन तेनालंबं धिकार्य इत्यर्थः
प्रोक्तापत्तातएमाह अथवेति · अत्र पदान्तरोविशिष्ट शब्दो लिखिपराद्धः ते
नेच [illegible] तद्दानो ये लिखत इति भावः । एवं च तद्धान्यत्वे न तत्त्वे । सर्वार्थ
प्रयत्नमा तुर्व विभक्तेन वे यत्त्व लंकत सिद्धिरिति तात्पर्यं · तदर्थे यो पदा
यत्नतं पर्याना द्वात्वितार्थक : ४ स्य इति · यत्नेः नः । यद्यपिक इष्ट इति
तत्पत्तु वि हिं धातुन्याधिक विषइतिपदे स्थान कायिष्ट इति चे ववतयति
भावः । सइष्ट इत्यत्र एतत्तदो रिति नित्यो लोपः स्यात् · उपदेशादिति · सो
पदादावितिविसर्जनीयस्थाने विहितस्य सस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्जनीय
स्य वा रूपदेशेन इत्यादिति भावः । केवलप्रकृतेः प्रयोगाभावादाह ·
अत्रेति · ततसमभिव्याहारे प्रतीयमानो विधेयत्वरूपो योऽनाविवक्ष
तत्वमर्थः । अन्वयायोग्यत्वादिति भावः । लिंगसंख्ये इति · अत
एव पाको पाकाः इतिरित्यादि सिद्धिः । सप्तम्य र्थतत्र विवाहि
तसूत्रे लिंगसंख्ये इत्येवोक्तं · भाष्ये अर्थ तंत्रा इति · स्वार्थमात्रा
नित्युक्तानां विभक्त्यर्थोपसर्जनस्तत्र इत्यर्थः तदेव स्पष्टयति नकाविदित्यादि
निर्दिष्टे · बोधिते · पश्चाद्य योग्य विभक्त्यर्थाकांक्षायां परद्विभक्त्यर्थ
मात्राधिनं लब्धात् सर्वत्र शुद्धिरूपजायते सा विभक्तिर्वा हार्यसाधुत्वा
र्थमन्यत्र विभक्ते लिंगादिकं भावः । एतेन प्रत्यया व्याहारो सपि इ

 बद्धत्वयासत्वं · मा भेर्मा संविक्था इति पुरोडाशावदानमंत्रस्य प्रमाणत्वस्य
हे मा भैर्मा संविक्था इत्यादेर्लक्षणादर्शनाच्चेत्तत्राहि विषयकलदर्श
भेदात्तन्नच सामर्थ्याभावेत व्येति तात्पर्यं · नचानवलिप्तिप्रप्यमानि
ईश्रोऽनलात्मकत्वात् … इत्यर्थे तु यो नलात्मकत्वेन प्रपद्येत्या
दाविघ्नात्त उत्तमपुरुषैकवचनेऽदेवस्य तस्मान्निवृत्त्वात्मदर्शनस्या
दिति चेन्न · अदोजागिधरिति सूत्रे हव्यवहस्योनादेशाविशेषण॰
त्वाभावत्त्वापत्त्वादद्दोषात् · स्यात प्रेरणप्राधान्येन · सकलवि
धिपरिग्रहार्थीविधिपादेन प्रधानत्वापत्ताध्यत इति भावः।
एवंहीति · कर्मण्यकरणाय बाधचो वाधादिति भावः । शाब्दाति
त्यत्ववारणाय वार्तिकप्रत्याख्यानाय चाह · अप्रयोग एवेति ·
भाष्ये पक्षप्राधान्ये तेन्यस्य विधिग्रहणाभाव इति शेषः । न
नु पुष्यत्का मे … हात्मैव तन्नस्यानापत्त्यात्सधर्मलाभेपि हितेस्या
न्यादेशाप्युष्यत्कादिति हेतुरसंगतो नत आह · स्यानेत्यत्र पेति ·
युष्मत्पदमित्युक्तेर्नतेस्यानापत्त्यासात्वेन धर्मलाभ इति भा॰
वः । प्रामिथ्याशभावादिति · नेत्तस्यानापत्त्यान धर्मलाभे हा॰
यंततो ऽसंगतः स्यात् … बोध्यं · इति प्रदर्शितमिति · ननु
युष्मदस्मदोस्तादेश इत्यत्र विभक्तौ विषये संयत्पमित्यस्य

॰वार्त्तिके कारकमारोपीति। मंदमत्यनुग्रहाय सूत्रे कारकमारोपितं तत्र यथा नाल्विधावित्यल्विधौ प्रतिषेधे चरतीति विशेषणे विशे
षणत्वेनाल्विधौ प्रतिषेधो राद्धान्तः स्थानिवदादेशः स्थानिवदित्यर्थः। भाष्ये चानतितलि मित्यविशेषणाद् स्येतावदधिकं न प्रयो
गः स्यास्यशे शेषणद्दरणीयं। १८ =।

लोकन्यायबाधकस्य प्रवृत्त्या तत्र लोकन्यायेन प्राप्तस्य धर्मलाभस्य प्रवृत्तकार्यार्थमिति।
वा एतेन चरितार्थं स्यात् नादेशग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवाद्धनो वधेत्यादौ।
दोषवारणायेदं सूत्रमिति चेन्न। स्थानिवद्भावे सूत्रे स्वं रूपमित्यस्य प्रवृत्त्या तद्धर्म
लाभ इति लौकिकन्यायस्य प्रवृत्तिरित्याशयात्। क्रियमाणेऽपीति।
अयं भावः। उत्तरार्थं तावदवश्यं स्थानिवदादेश इत्यनल्विधाविति सूत्रे वचनमे
गविभागमात्रेणैव पक्षे सन्ध्यामार्थो पक्षिकं वचनं नकल्प्यं। एवं स
त्यनल्विधावित्ययमप्ययं स्पष्टप्रतिपत्तये क्रियते। उत्तरसूत्रे द्वितीय
विधिग्रहणमनुवृत्त्यर्थं वा तत्र प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यत इति। भाष्ये अ
सत्यपीति छेदः। तद्वा अल्विधौ प्रतिषेधस्य विशेषणं। अप्राधान्ये
नापलाश्रयणे निषेधार्थं क्रियमाणे विधिग्रहणे ऽसत्यपीत्यर्थः।
वार्त्तिके ऽविशेषणादिति छेदः। तदेवाविशेषणाभाव इति तदर्थं लक्ष
ह। विशेषणे समासीयमानो इति। विभक्तिविशेषणः। अस्मनीत्यादेः
प्रयोग इति शेषः। बलादित्वं सविशेषणस्य दर्शयति। नचेति। बलादेश
देशाः स्थानिवदित्यर्थं स्थानिवद्वादित्वात्। परान्तेऽपि। क्वापि इति
वचनात् मांतोपि इद्धुनिमिति चेति वचनादित्यर्थः। नाल्विति स्यादि
मात्रप्रतिषेधादित्यर्थः। अत्र शब्दार्थं चादिति शब्दार्थस्यतेन वि
नानुपपत्त्यभावात्त्वपि इदं वायत्रहि पाठार्थे — पयेन वि — मुपप

कौ॰ वि॰ सि॰ : तथा चाद स्यात्पाति देशो भवतेर्न दोहयंब्रुवीति नन्वग्रहितस ई न रति
स्थितेन कस्मादुक्त ---------- वलोपेन भवती त्यत्राह दीर्घ इ
ति गुरुत्वादिति दीर्घ कर्तव्ये सिज्लोप स्यासिद्धत्वादितिभावः नन्
दीर्घ ---------- वा दीर्घ कृते स्यातिवृद्धावा सिज्लोपो भविष्यतीत्यत आह
दीर्घेति नन्वेवं स्यात्पाति त्येग्रहीति मि ------ संग इत्यत आह हटत्व
ति नन्वि कूषाच : स्यात्पाति वैद्वलोपविधि प्रो विधो स्यानित्यानिति कस्ता ---
-चव्यमित्यत उदाहरणांतरमाह तत्पेति अकितो वा तिमनक्षाते ङितिकिं चप्र
तिषेधादिति भावः नन्वकालिधि प्रादेश्यव्यमानोपि कथं विधीनां प्रवकार्या नीति द
पाय त्यत आह तस्मादिति यदा नलिधा वित्युच्यते वदेसंकुकककाट्टका
दक प्रत्ययाश्रयत्वेन नकिति वेति प्रतिषेधस्यापि विधिवत्तन्नित्कर्तव्ये स्यान्निव
द्भावाभावा दुरूपद्वि व प्रत्ययेन त्यादित्यत आह न्यानु बाधति प्राय स्याद्वि
यतमर्क के चेन प्राह पत्या चस्यानिवदित्यत्पेतना लोपविधौ वा
न स्थान्यत्यलान्तये प्रतिषेध इतिभावः : कण्गुतौ दित्यत्वाविधौ
प्रापतति दिश्यापि न दोष इत्याह इ व इ इति कि प्राप्य पर्यदसम
व साधन वेवार्त्तिके विवरणे प्रसयतत्ति वलादि चेट् इत्याप्ति
नसंगतं स्यादित्या आह प्राचीयत इति इडा ---------- यत्र वला
दित्यन वर्तन इतिभाव : स्यात्पालि कार्यमिति स्वतन्त्र
---- वादिति भावः : प्र [illegible] ---------- नको परत्र वलादितत्स्यात्पर्ये :

कलेश सिद्धि रलमर्थे नैलिधातविति न क्रियमाणं तां विधो त्याति देशात्तावतार्थ संपद्यते इति इत्यरासाय : तत्फलं तु इटादीनेर
लिविधौ क्य र्यात्सालिवस्याति देशा दूवतीति स्पष्ट ... रतस्यक्र १८

नन्वसार्थं प्रत्युक्तसंज्ञायोग्यालिपि चाभावात्किमुच्यते तत्राह ------
बोधः कुत्रं प्रा प्रतीतीत्यत आह इडाग मार्चमिति । उक्तदोषमपरिहृत्य
विचारांतरारंभो न युक्त इत्यत आह । इदानीमिति मादिप्रतीतितात्क्रियायो
गादिमित्त इत्याह सादेशा अति --- नात्यन्त - दीत्यनेनादेशितीति वा ।
धिकरणसत्रप्रीति सूत्र यतीवि चारवीजदर्शयति किमिति प्रति बे
धस्य प्रतिषेधस्य कालत्वात् प्रतिषेधसमर्पकं स्थानिवदिति प्रत्या
सत्यानतिवृध विन्यस्य विशेषणामिति भावः स्थानिवद्भावादिति तत्स्था ।
तदुपधा चाभावादिति भावः । आदिदि ष्टमानि देशानुपपत्याभावित्वं ।
हृश्रिड सदिचातिव लक्षीतिर्देशोत आह मादिषा इति सप्त्रिड जना मदि
च्छा प्रति च षष्ठी समासः तेषामादेशो ति नरपर्यः स्थानिवद्भावादिति ।
त्रि असत्रामितो न ह्रित त्तुर्गुणो विधीयत इति नाह्रित च मंतिदिश्यत इति ।
------- पदद्वय स्यापि पदांतरमत्र दोषस्य पदांतरे ऽभावेन प्र ।
शस्य चोधिपदद्वयस्य प्रक --- भाव --- शापिको नुपपन्न इत्यत आहत्या
व्येतितच्छेवोति दिश शाख्यस्यार्थः तद्वारकोतिदेशद्वारकः स्थार्थः कार्यप्रति
व्यपदेशस्यासुपलक्षणं तेनालाश्रयकार्येऽलाश्रयो व्यपदेशो वा स्था
निवद्भावेन न भवतीत्युक्तं भवति प्रकृते च यो व्यपदेशोऽलाश्रयः ना
सौ स्थानिवद्भावेन तदप्यस्थानिवद्भावेन नालावलाश्रय इति तत्र प्रति
बोधः । ननु गुरुपदस्यगुरुत्वेऽ... जनादेशमात्रयाप्यतिदेशाये

वै·वि· ताइहन्तु सत्यपि स्वयंवत्यादिविसर्गविधानकत्वादित्येशो नेति चेन्न· कार्यका
लपदेयच्चापि इह द्वितीयकाल एव सार्वधातुकसंज्ञापेक्षात इष्टत्वाद्विशेषिनिस्या
द्विशेषः यथोद्देशपक्षेऽनन्तराह्निरन्तकाल एव स्यात् इष्टत्वेन सार्वध
तुकसंज्ञा किन्तु प्रागेवानपेक्षितकार्यविशेषाप्रवर्तते इत्यत्वादिवि
कार्यविशेषापेक्षत्वस्यानुक्तिरस्य वास्तवा सूत्रत्वादिधाविनादिशेषः इति विशे
षांशे इष्टं नोत्त हानिदेशस्य सर्व — — पेक्षणे ऽनुपाह्य यथेति भाष्यमा न
नेनो कारणे सवर्णे ग्रहणे ऽपि स्थानेऽन्तर तमपरिभाषया मात्रिकस्य
मात्रिक एवेत्य — — — — — — — — — त्ययकैरेणादि कइति शेषः रत्नी धेति बहु
व्रीहै तिष्ठतीति तत्र शब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यभावः । — वयव
विगमेऽपि पूर्ववत्तिप्रत्ययप्रयोगानुपपादयति द्वित्वे धीतिकयंत
कारस्यनिङः व्यंजकच मइष्टचादि त्यतेपाचेति इष्टांतार्थमर्थे
त्यक्तं तनु ष्विन्नाव पवः पूर्वा पूर्वगुणे योगाभावाच्च पूर्वाभवत्य
नव्हाहमवयवोति भवस्येन इतिनच वक्तुशाकं इकार प्रसंगइका
र इति मतत्येकत्वत प्रसक्तार्थप्रतिपादनायेतिवक्तुमशक्य चा
दवयवचेन प्रसक्तिरितिवा चांतया च पूर्वावयवापगमादवयवां
तर प्रादुर्भावान्तानित्यत्वं स्यादित्यर्थः सएवायमिति प्रत्यभिज्ञाभाष्येतित्य
त्वमुपलक्षितं सएवायं विनतश्चेति नोपपद्यते इत्यन्वयः । विरोधादिति

नेत्याह

॥ कार्यप्रत्ययायपूर्वमुपरोपात् ॥

भावः तर्हि विरोधपरिहाराय नित्यत्वं त्यज्यतामित्यत आह नित्येष्विति नास्त्यनि
त्यत्वं तेः प्रसंगेतोर्विधानादित्यन्वयः । कथमेतदित्यत आह एकहरिति ।
नित्त स्मादित्युपलक्षणमित्याशयेनाह तत्रेतिका न्यायवतीये उपसंख्या
नमात्रं न त्वहं चामि थ्यनामित्यतो भारद्वाजीयपाठ उपाश्रित इति निर्दिष्ट
लक्षण्यात् तयत आह च्विति निम्नत्यदा दृश्यते हि [illegible] ष्यमित्यत आह एकहरि त्यत्रेति
यदीति इदमोमह त्यादिवदिति भावः । भाष्ये समादेश इवेस्याः इकारादेरेव
स्थानिवद्भावस्तदेवाह नालीत्यनेनोक्तं तच्चास्मादेशश्चमकारादर्वा
द्यामी त्याह मइति पदस्य स्थानिवद्भावतिमित्त मादेशश्च मत्वोनोक्तं तद
त्रनालीति गूढाभिसंधिः एकहलिकर्षमितिपरस्य पूर्ववनः प्रसंगोवि
धीयमानस्यादेशश्च तदिकारादेरनर्थकस्य स्थानिवद्धीयमानस्यो
कारादेर्नालीत्यस्याभिप्रेतं मत्वा नोक्तमनर्थकेत्यमो नर्थकस्थानेवि धी
यमानस्य लोपदेशादृश्यत्वादर्शनादित्यतिमन्वाह आदिश्यत इति
नुत्तमादः पदसंज्ञायामाश्रीयमाणत्वाभावात् स्थानिवद्भावा
द्यापदसंज्ञा हेतुत्वमेव मकारस्यापीत्यत आह साहीतितेः [illegible]
नायमादेश इति भावः । स्थानिवद्भावश्चारापिनास्या वकारः पदस
ज्ञाहेतुश्चेत्तदाश्रीयत इति भाष्यार्थः आश्रीयतेइत्यर्थः इति कां
म्रायित्तुमिह इति यावत्ता दादेशस्यापत्तितलक्षणाय स्यार्थेतर ता

न

=सा द्वादिति॰ साक्षात्वं चाल्लसाधारणत्वे नविवक्षितं॰ अतोभ्यवाभिलादौ त्र्यमायाभ्यादि वित्वनभावाभ्यासि त्यात्वं तु ववत्राली
भ्यादो दोषाद्धिभतौ लोषः साम्नीत्यादौ प्रागसत्वं चनानुपपन्नं॰ १२=

कै॰ वि॰ भावमंगीकृत्योक्तं भ्रान्ति धीतिभावप्रधानामिति सूचयन्नाह १ कारस्य
51
पदमितिननु यदिपत्र प्राधान्येनालाभीयतेतत्रानलिप्सावेति प्राति
वेधः मार्हि प्रपत्रो लीढ्वि धीनप्रतिषेधः स्यादित्यत आह यत्रेति १
ननु समुदायसंति धीनावयवस्य एष्याद्धिमितेचं यदिहिस्याद्भव
तीत्यत्र तावधरायीपदसंज्ञायां ज्ञात्वं स्यादित्यत उक्तं भावेष्वेक
पवेतिसर्वविकारधृतिप्रत्नेभूरित्यादौ नसामस्यस्यामइति
दर्भाणांस्यानेवाहिरितिवाहित्याहता दीतितस्यावस्थकर्त्तव्यचा
त्प्रारब्धस्यचावश्यपरिसमापनीयत्वादितिभावः अन्यस्येति १
प्रकृतत्वादितिभावः नछांदसं द्रस्वचामित्याह बहुलेतिभूतस्वे हि
स्याभ्यवहृतिद्वातिवचनः स्यात्तत्याचशब्दतित्यस्यचाविरोध
१ त्याहनावतिप्रतिपन्नवशादिति॰ प्रतिपत्ति स्वं प्रतिपत्तप्रादे तोच्यते
तद्दशाप्रतिपत्तेरंतिप्याह्नानव्यवहाराभ्यां तुरिधर्मरोपलक्षणान्
मीयतेखनत्तेषत्वत्यत्तवाधादितिभावः कुचित्प्रतिपत्तीत्येव
पाठः नत्वाधिकरणः पह्नायां प्रावीतमित्युक्तं नत्रसत्रमीति
प्रोन्याप्यत्यत आह अंतरिकिणात्वपदत्वप्रति तृतीयावष्ठीवाभ्यां ये
प्रतिपत्तिर्विवश्चेवारः प्राप्तिर्वाना यः १ अन्यावि षयतु प्रेत्यन्यायो
णात्वात्द्वितीयः वाप्यवाधकभावे सामर्त्यये धयोगात्तु यवर

न्यग्रोधवृद्धिः स्यात् सा न च सास्तीति प्रश्ने [illegible]सत्यामिति प्रभृति पदे ह्यवोधि षष्ठी
त्वनियतस्य संबंधिनो ऽनुपलंभात् तत्र मनु षष्ठ्यन्तेत्यत आह तस्या इ
तिनन्तूत्सर्गापवादयोः स्यात्स्यादेशे भावाभावत्वत्र कथं स्यादिति अ
वाभिप्रायत आह वृद्धीति आए एन्तेर्मी युण्ड्ङी पोः प्रसंग इत्यर्थः विष
यशब्देनापवादो ऽभिप्रेतः तेन युक्त एव लिंगकारणादित्यर्थः इहाभि
मतः अननुबंधे पलादिन स्याभिन्नरूप चेनदभिहितं सूत्र उडाणित्य
त्र कथमेतदभिन्नरूपेष्वप्युत्सर्गापवादेष्वप्यादि त्यत आह पूर्वपदमेव
स्थितं तु चावार्त्तिके तत्ता सिद्धं चेत्तु कं भाष्यकारश्चैके पक्षे चो
द्यस्य परिहृतस्य च चानुक्तप्रकारेण पूर्वः परिहारस्तस्य परितो
षेणानंतरपरिहाराच्चत्ता संभवात् पूर्वपरिहारस्थितं तत्र चानुबंधविकल्पा
ग० ५ द्यभिमतत्वात् । षष्ठीग्रहणस्य तु वर्त्तमानस्य यत्नत्रयाविपरिणाम
दोषात् तेन च न निर्दिष्टस्य लद्वणागमसंगात् न त्राप्यपदितोऽयादे
वा यवायेत्यु वाच ननु यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्यान्निर्वादिस्[illegible]
ने के ष्वंतर्हितानामितनभवेति यत्न यसंति [illegible]
प्रास्वमसंज्ञा तदभावे वा कथं यस्येति चेति लोप इत्यत [illegible]
[illegible] प्रति व्यत्ययेनेति भावः यत्र नाहियो यस्यात्यनुमीयते तत्र
[illegible]यामित्यत आह विभ्र यणेति प्रत्ययावि[illegible]शिवा यएव वय
वयमिति

52

कै·वि· मित्यर्थः बालबालशब्दो विद्रुभावमापद्यते अस्य वा बालका यस्य बालक
अस्य एवं विद्रु शब्दः प्रत्ययविषय इत्यर्थः यदि विश्रवः शब्दस्य विश्र
यणरवणादेशो नाविधीयते ततो विश्रवः शब्दादपत्यप्रत्ययो न स्या
तिप्रसंग इत्यत आह विश्रव इति प्रपन्न इति कृतेपवादानमेतत्
सर्वादीनीत्यत्र वातस्पीति चानश्चित्तसार्वधातुकशब्दाभावात् सा
र्वधातुक चानुदात्तं त्वं नास्तीति चित इत्यंतोदात्तं च स्यात्तदाविदे
लपरचाश्चित्स्वरबाधि चाप्नित्यादिर्नित्यमित्यलङ्घ्विषयतीति
भावः सामान्येनेति न विकरणविषयमेवेत्यर्थः ज्ञापकामिति
ज्ञापकमाश्रीयतततियमार्थमित्यर्थः नन्वेकस्मिन्वहुवच
नाभिव्यक्तेनैकवचनस्य बहुवचनमितितत्रआदेशाच्चा
भावात्का प्राप्तिः स्यादिति वचस्येत्यत आह एकस्मिन्निति भा
वे न कामित्यनेन वहुवचनशब्देनन प्रत्ययो विधीयते किं
तु बहुवचलक्षणोर्थ इत्यु ताँ च सानुबंधक षु... लहूर्वगत्या
प्रयत्नो दीर्घः इत्याहनुवर्धनितं च तिभा ष्येण कृतः स्या
न्निवृदिति लक्षणे नाविद्युक्त न ... तहूर्वगत्या प्रयत्नोति
प्रसंग इत्याह एतादिक्षितिसंकोवेनास्मिन् प्रमाणमित्याभि

=अनुक्तस्य हृदंगन्या अत्यसाद्दीर्घो कृतेयः ...ता... वीरनाधर्मेति ... प्रवर्तीत्या लक्ष्यता
...श्चिरवानावइत्यत आह·अत्रचेति· लक्षणायमित्ति ...ज्ञाना ५ पं·१

= भाष्ये प्राप्नोत्यप्रति इति प्राप्नोतीति वाक्यः सच वाक्यवार्त्तिक रीत्या पातंजले त्वालिखितो वा यद्वि : १२ = यदि कर्हर्व त्वामिति तेनय
त्र यत्र हर्वं रूपं प्राप्नोति तत्र दोषः यद्यति भावायज्ञो यत्र प्लुतादिकं रूपं प्राप्नोतीत्युक्तं तथाच भाष्ये सर्वत्र पदे नतद पवादोसत
तिभावा वद्धोडपलदे मिसर्वत्र पाहलादिति स्थित । १२

प्रेत्याह तित्रिनित्न त्वावाधिषी सेतिकथं प्रत्ययस्वरः या वता तिङ: ति
ङ इति निघातेन भवितव्यमित्यत आह यदि तित्रिदिएङ इतिवाच्यं कस्मा
त्तर्हि सर्वत्रेत्युक्तमित्यत आह यदा चिति भाष्ये एवमपीति पादिक हूर्वतं
प्राप्नोतीति बाधं सर्वत्रेत्यत्रानुवर्त्तमानमेङ ग्रहणं श्रूयमाण विशेष
णमिति चाभिप्रायः विधिशिष्टं चाद नुमीयमानमेशात्ववती त्यग्रह
णमिति वोत्तरस्यच्चावेति तत्राग्रचः परस्मिन्न पूर्वविधौ ान्त्वा
दृश्राभाग्रस्य स्यानि वङ्गावो विधी यमानोजादेशस्यापि पूर्वरो
वभावि ष्यतीत्यत आह अलितिमनेन सूत्रस्य सम्प्रयोजनं चे
भाष्यकारीयपदप्रयोजनं चिंताधुत्तान प्राणित्यापिप्राकापहालिता
उदाहृ तिलिपयस्यास्यौ भयेषामित्तु भयेषां ग्रहणं कुला
दिशेषान्त्राकु संप्रसारणे हतेवकारस्यसंप्रसारणन्नैव यमे
प्राङ्गित्यचात्परश्चा ह्वोरस्य मितिभाव नन्तु संप्रसारणाभा
विनियरेफव संप्रसारणानि षेधतेन प्रयोजनमित्यत उदा
हरणान्तरमाह मितिदीर्घ इति विनश्चात्परश्चाच्चेतिभाव ः
ह्रस्वान्त इति उत्तरपदस्या पिकुतस्य हस्वेन विशेषणान्न दंत ग्रह
णोलब्धं हस्वान्तेन्यत्र सूत्रपूर्वणितेऽत्र पञ्चयोनेदंसाधाविन प्रा

पन्नाद्वृतिवार्त्तिक कारः प्रायः आतमवेद: पदान्तादिति सर्वत्र पंचिवत्प्रमाण नित्यादौ भवत्येव वर्ण प्राधा
न्यात् श्रीलोच्य इष्यादौ यष्टीत्याह : १४ = अत्र मानित्यत्रापि मदोषः प्रमाणं यत्र नित्यं त्वादृष्टोदौ

वै· वि·

कामिति कश्चित्तन्न · तदभावे ह्रस्वान्तादित्यर्थापत्तेः । ह्रस्वान्ते उत्तरपदे कपि
परे त्यात्सर्वमुदात्तस्यादिति सूत्रार्थः । समासान्तस्य कपः समासावयव-
त्वादुत्तरपदस्य कपि परे ह्रस्वान्तत्वं स्यादिति वक्तुं विना नास्य उत्तरप
दावयवाः समासान्ता इति पदे तु ह्रस्वान्त इति समासविशेषणमिति
ह्रस्वान्ते समासे कपि परे त्यात्सर्वमुदात्तस्यादिति सूत्रार्थः । ह्रस्वान्तग्र
न्यत्र तत्पुरुष्यामित्यनुवृत्तावपि बहुव्रीहेर्नञ्सुभ्यामिति वचनात्बहुव्रीहि
कर्तृपुदाहृतं वा नान्यसाधारणे कृत इत्यर्थेऽत्र ह शाकोति भाष्ये
त्वाकारः छेदः स्फुडित्यनेन विधीयमानः अतएवान्तरंगत्वादेव
प्रत्ययोत्पत्तिर्नित्यं पदं चादवत्वकः प्राक्प्रवर्त्तनादिति भावः ।
ननु वृद्धेरकादेशात्प्राक् परत्वान्नप्रवर्त्तनात्कथं यशरद्धो युगपत्प्रा-
प्तिरित्यत उदाहरणान्तरमाह यथा चेति अंतरंगत्वादित्यात्सर्वं
विकरणो हलो ङ्ली हयणि तयो युगपत्प्राप्तिः । सर्वत्राकादेशस्यो
त्तरं गत्वं तु न बलवत्त्वे हेतुः । अचो ञ्णिति नीत्वं च प्राप्तं तत्र यथा
यणाचवदिति परत्वादकादेश इति भावः । ननु सत्तु कं प्रकारे
णाभावि विशेषणमदर्शविशेषं गत्यैति षष्ठ्या अन्ये ग्रस्तु
पसंहारात् प्रयोगे न सत्तुको विशेषणे पिष्ठ इति षष्ठ्या अन्येषु

॥ ॥ दिवस्यान धर्मं इति हृत्वा प्रयकार्यभावस्य ... देशा स्वभावमिति कृत्वा द्वस्वान्त वो ... इति कृत्वा देतर त्व पति
त्रप्रयोगवाहे ... त्वान्त यो: समावेशाद दर्शनादिति हृत्वादीनोभाव:॥१४॥

पसंहारात् ध्रकारमात्रस्यप्र स्योर्दित्यत्र्याह समुदायेति ॥ यापि ॥
करणत्व पर्याप्ति हानिमाह नयेतिना नर्थकलोन्याविधि ॥
रिति वचनाद्दिति भाव: सत्रुक्त निर्देशे लिंगमाह एवं चेति न ॥
हीति त्र्यसत्व एवं च प्रापक वत्करणमिति भाव: ॥ यदि त्वाप्र
यान निषेध स्ततो वा घोरित्यत्र यलोप: स्यादित्यतआह वाघो
रिति निकासिद्ध त्वान्निषेध: कुत इति शेष: ॥ यलोप इति ऊढो
विभत सामर्थ्यात्रैवलोप इति यलोप इत्युक्तं ॥ धोनादि स्यादि ॥
तियपश्च इत्युक्तावेत देवस्यात्र तथ्या च प्रत्युदाहरणमे
नस्यात् न चापि स्यान्न पेदव्या पूर्व च माप्यीयन इति
तात्पर्य: एकांताग्नत्वंघ इति हृदिति धयाह समुदाय
इति आ द पोग रहते इति ग्रादि शाइत्येव गरहते इत्यर्थ:
नप्राप्नोतिस्यादिवत्वेनेति शेष: ॥ घस्लादेरप्रास्यानिलै
ड: स्ततो घेरिति त्यस्य आकारस्यापि आतोलोप इत्यनेन
केप्ये वुत्पात्रिपद्दे लोप इत्यत आह प्रत्ययेति आयं भा
व: ज्ञते रेशणक यक्त प्रत्यये यो विभाषेत्यात्वे टापिते नैव ॥
कारस्यान स्य च पूर्व प्रत्यंत वज्ञावादीर्घ धातु कप्प हरान य्रह

... गुपथादितेनादृष्टपदो वत्थ्यितोकोरा देशादेशा ॥ पतादिबद्वावेनाजादि प्रत्ययत्वान्ति देशान्नलोपेहु ते क्रा
... प्रतोलेप: स्यादि ... दीपस्यावर्ग: ॥१४॥
... दिशदेस्याधि ... ॥१२-१३॥

=न भानुलोपस्य श्रीकृ रीत्या प्रवृत्त यकारो नस्यात्तयादेवाकारस्य प्रत्यय [illegible] भावयामा दायाति
प्रवृत्ते रगति [illegible] त्यादिव दं॰ति॰२=

कै॰ वि॰ लोपश्चात्र भवति शब्देन ज्ञायाः शब्दस्य वङ्वृद्धी होज्ञायायामिति [illegible] ति लिङ्गादेशो
५४ एकदेश विकृतस्यानन्यत्वेन प्रत्ययाकार सहितस्यैव भ्यन्तरो हि समु
= दायेवयवो भवतीत्यनेन वा न्यायेन यकार स्थाने धावयाकारस्य प्र
त्ययार्थे धातुक संज्ञयोः कृतयोः एकदेश विकृतस्यानन्यत्वादेव
लिङ्लोपितयोः कृतयोः स्थानिवद्भावादर्ज्ञादित्वेपुवद्भावे नति पाद
वत्विवल्लोपलोपे चस्या प्रयोर्ङि त्वेचातोलोप इति चेत्रिलोपः प्रा
प्नोतीतिन्ननु लोपकर्त्तव्ये प्रासिद्ध वदित्यत्वस्यासिद्धत्वात्तल्लो
पोनभविष्यतीत्यत आह नचेति। व्याश्रयत्वादिति। येनात्वं
तिङि लोपश्चेति भिन्नाश्रयत्वादित्यर्थः। भाष्येद्विपदिकेति
द्वौ द्वौ पादौ ददातीति विग्रहो तार्थे ति समासे पाद श तस्येति वु
लोपो तस्य पुनर्लोपत्वमुपपादयति। यस्येति भाष्ये स्यापः पादावस्य
ति वङ्वृद्धी होपादस्य लोप इति लोपेगर्गादित्वा प्रमि पादः पदिति प
द्भावेन यामाप्नामित्येजागमे वैपाद्धे पघातिम् पभाष्यमेक वचनं
नत्वमित्यु क्तं यत्र भसंज्ञोनेत्यनेन तस्य स्थानिवद्भावादित्य
युक्तं सेन विनापि दृष्टत्वात् प्रागल्लोपस्य पी व णीयो रिति परत्वात्प्राप्नेरि
त्यत आह इष्टकृति। नित्यत्वादस हि स्थानिवद्भावे एत्वं नित्यं सत्य
पिवा [illegible] यो निर्दिष्ट [illegible] स्त्रभेदतान्नित्यत्वात् लोपस्यतन्नित्यमिति

=[illegible] प्रवृत्ते प्रवृत्तवन्निविधेरनित्यत्वं णिकारादिति भावः अंतरंगत्वादेत्वानित्यपिवदं ति॰१
पीपर्णयोरित्यत्रोपरि [illegible] ॰१=

तद्धि॰

ति॰=२

= नन्वार्धधातुकः पूर्वत्वाच्छ्लुकः स्थानित्वं नेति ... इकार
... लोपो न भविष्यतीति चेन्न ... [illegible]
... लोपस्याभावार्थं ... [illegible] :१८ =

मो॰ ... य घायि विकरणाः प्रवर्त्तन्ते तथापि न सम्बन्धवधायक इति
स्थानिवत्वे स्यादेव लोप इत्याह लोप इत्यादिना। ननु परस्मिन्वि
त्यस्मिन्निति शप्लुकः स्थानिवद्भावाद्व्यवधाना ... पो लोपोऽत्र भ
विष्यति न च व्यवहितेऽपि पूर्वप्राप्ते वर्त्तत इति स्याल्लोप इति वा।
च्यानिर्दिष्टे ग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् सत्यपि च प्रकृति तत्रानन्त
र्यो दीधीवेवीटामिति गुणप्रतिषेधाच्छ्लुकः स्थानिवत्वादनन्तरं
गत्वादेरनेकाच इति यणा भवितव्यं न च नास्मिन्कृत्स्यादि ... द
चः पूर्वत्वात्स्थानिवद्भावः श्लुको ... लोपस्यादि
ति वाच्यं दीधी ई वेवी ई इति प्रश्लिष्टनिर्देशेनेकारान्तयोर्लोपविधानादि
त्यत आह एरनेकाच इतीति। लुक्कालुङ्न स्थानिवदिति निषेधा
दिति भावः। उपलक्षणमेतद्व्यवधानमपि श्लुकः स्थानिवत्वाद्भा
तीति द्रष्टव्यं। यद्यत्रापि स्थानिवद्भावेऽपि न दूषणं तत्रान्तरकथा
मित्यत आह एव दुरिति ... मसिद्धवदत्राभात् ... इत्येतेभ्य इति इदमेव च
भाष्यमत्रायं लिङ्गमिति ... व्यवधानात् प्रत्ययो ... ति यमि
... वां नादेशो ... इति ... यस्येति लोपेन ... प
चत ... इति यलोपे वा ... इति रूपं तत्र यत्र ... स्य सति
धानत्रिमित्तो ... तादृशोय प्रत्यय ... निपातविधानकस्य यलो

स्थानिवदिति ... [illegible]
... [illegible] :४ = ... [illegible]
... [illegible]

[illegible]

कै·वि· यन मिनित मिति कथं स्यानिवद्भावाभावेपि हलः इत्यधिकृत्या यत्यस्य
चेति यलोप इत्यत आह संनिपातेति। निष्ठायां ग्लाजेउपसर्गे ष्ठीवः कि
तिति कि प्रत्यये आलोप इति चेत्याकारलोपे ऊगनीति समासेष्ठ
व इति वर्त्तमान इत आत्वानित्र इति ठ कि ने घेप इति रूपं किं विषय
तर्हि लाघवमपीत्यत आह यदि तु। ननु नवेमिदि तेति पूर्व
स्मात् हि ओ स्यानिवद्भावं प्रयोजयति प्रसक्तस्यातमिनिर्वर्त्तस्यति
षेधेन निवृत्ति अत्र चाल्लोप यलोपाभ्यां प्रागेव परत्वादिति
र्ननु इति कथं निषेध इत्यत आह नित्यत्वादिति। नत इति।
अनेने होऽनित्यत उक्तं ननु कृते द्विर्वचने नैकाच्त्वं यत इत्यत
आह उपदेशेति ननु भिषशब्दः सन्यङ् तस्य द्विर्वचनविधानात
चामस्यैकाचो विधीयमानं द्विर्वचनं व्यंजनानां घटितार्थं तु
त्यत्वाद्भिय इत्यस्य स्यात् न त्याच द्विः हु तस्यादेशस्यनस्व
तोनुदात्तत्व उपदेशे नापि तस्थानिवद्भावेन। ह्रस्वानि नोऽना
हत्वादिति कथमिह प्रतिषेधप्राप्तिरित्यत आह। आदि प्र्यत्रयो
गः इति। इ स्येनीति। हस्य क इत्यत्र संघातग्रहणेनास्सनल्लि
प्यतिति प्रतिषेधोन्यथा स्यादिति भावः। नान्विकताति यो

नेन विहितो यस्येति लोपः कर्यन्न हि योनकस्येति निमित्तमित्यत आ
ह सन्निपातेति निमित्ता येदुया पूर्वत्वमाश्रित्य प्राकते नन्न पूर्व
स्मादिति। अजपेनया पूर्वत्वमाश्रित्य परिहरति उच्यत इति
तत्वान्निदेशेन लाघ्यं मा निवर्तते इति कथं वाधो रित्यादेोय
लोपनिवृत्तिरित्यत आह अचइति। आरः परस्मिन्पूर्व इत्येको
योगः पूर्वेति च बहुव्रीः छांदसोल्लुग्विधा विति द्वितीयः तेन
चस्यानिवदेवेति नियमादादेशायं न भविष्यतीति भा
वः आलाच्छीयमाणत्वं नादेशायेत्या विरोधादित्यभि
प्रेत्याह कार्य इति भाष्ये त्वपशब्देनक्वान्या देशच्छाभिधीयतेकपमा
ह विधिरित्यत आह आजादेरिति। विशिष्टस्यागमित्वेविशेषण
स्याप्याश्रमित्वमिति भावः। १६ इदं च प्रयोजनमसिद्धवदत्राभादि
त्यत्राश्रित्योक्तं पदांतेत्यत्र नत्रविधि शब्दोभावसाधन इति
भावः। तत्र चोन्यतेनेव सिद्धत्वादिति भावः। स्थान्यादेशयो
रन्यतरापेक्षयापरत्वमाश्रित्य शकते न निमित्तपरिहारः स्पष्टः
हणोरिति। नहि तत्र निमित्तात्यय इत्यविधिः किंतु तत्रैव तत्
र्थः। निमित्तादिति। विधिशब्दो भावसाधनः संबंधसामान्य
=भाष्य इणस्सोर्य एको पचोः सतयोरिति त्याय्योरस्यानिवत्वाभावपरत्वान्नित्यत्वाच्च वार्तिकसद्भावे
परत्वादिति भावः। १८=

कै॰ वि॰ चषष्ठ्यासमास इति भावः । आदेशप्रत्ययेत्यादावित्यत्वं गृहीतं ।
त्वणादेशप्रत्ययेत्यर्थः ननु निर्दिष्टग्रहणं स्यात् तत्र यत्कार्यं त्वाक
यं व्यवाहितस्य परस्य प्रत्ययेणमित्यत आह पूर्वस्येति तस्मि
न्निन्य स्यानुपस्थानेनदं निर्दिष्टग्रहणमव्यवधानप्रतिपत्त
इति भावः परिहारान्तरमभिप्रायस्यायमर्थः दध्यत्रेत्यत्र न
वाव्यहितं गतत्वणत्वादिति । चकुरित्यत्र द्विर्वचने चीति द्वि
र्वचनं यण्यणवाधिविधा । चरन्यर्थे पञ्चावः इको चरतो उ
पसंख्यानमिति वचनात् । पर्यादिष्वच्छमिति पदंकि इति भव
तीत्यर्थः । अस्तिद्वचहिरलवणं इति कर्यं तान्त्रान्तेत्यर्थ इत
ति निषेधीदित्यत आह नित्यादिति॰ परनित्यान्तरंगेति परिभा
षा विवक्षितेति भावः । तदाइति यइति अन्तरंग वादेवपरयंत्व॰ ण्यादे
र्वमिति भावः भवतूभयोर्नित्यत्वं किमत इत्यत आह भोः
व्यकारः परत्वेति व्यवस्थापि विप्रतिषेधेपरमिति वि
प्रमेतेन्यर्थः नन्वनेन परेणाप्राप्तामित्युच्यत कथं तद स
तिशास्त्रभेदेस्यादित्यत आह एकमपीति ननु विप्रति
षेधेपरेण व्यवस्थासैव कथमित्यत आह एकस्य च

= ...परश्चेत्यादौ परत्वांगविकलनिर्दिष्टांशोपस्थितावपिप्रहते तदनुपास्थितिरनुवादेपरिभाषानुपस्थानात्॰ अन्तरंगवच्च ...शीत्वं धसामान्य इति॰ कर्मणेषा स्त्रीति ...ति॰ ... ...यते । समानेयोगत्वस्य यानप्रचतित्वान् ...ग्र् ...ते॰ १५०

= अयं स्वराविधीयमानं न मविद्यमानं वेदयतीति नास्ति व्यवधानमिति नीति । [illegible] तत्र द्वितीयस्थानदत्तय [illegible]
त्र । बहुप्रयोजनमेवेति । क्वचिदिह बहिरंगमिति वेत्ता । यद्यपि स्वरो द्व्यचके विधा[illegible] विधानमविद्यमानं वदि[illegible]
प्रयोजनमलयाद्येत्रेत्यादे व्यंजनादौ कां कथा कामित्यादेः सिद्धः तथा [illegible]

तिन्नादेशस्य प्रसंगो विधीनामादेशसमये स्थानि [illegible] निमित्त
चंच सत्वे । स चासौ चाचैकस्यैकत्र युगपत्त्व [illegible] त्तिभावः
प्रसंगश्चेत्यत्राग शब्देनावयवाभिधाना लोकेश्वदेनाव
यवाभिधीयतः इति न संतत्यन्यव यविनोव्यासज्यवृत्तिः
त्वेन प्रत्यवयवं वृत्तिरभावात् प्रकृतानुपयोगप्रसंगाच्चेत्य
भिप्रेत्याह प्रत्यात्रेति प्रत्यात्रेचादृशीने प्रतीतिविषयः मा
त्वे शरीरं प्रतीत्यन्वयः । स्वशरीरस्थमिति त्वर्थः प्रत्यात्म
ति मानेन न संयुक्तं चानाविभोरात्मनस्तु स्वकर्मवशाद्विशे
षात्किं च न्यायेनेत्याह शरीरस्येति भोगः सुखदुःखवि
षयसाक्षात्कारः ननु वा हेतोरात्मैनयोगो भवतीति किंप्रमाणं इ
त्यत आह अदृष्टवशात् स्वलोके च युगपत्सकलार्थप्र
वृत्तेः क्रमाभिधानमपि प्रतिपादनस्याशक्यमित्य
नन्ताह नित्येष्वीति सामान्यवर्तनेनाम सामान्यं तावित
धानं तत्र प्रथमं सामान्याभिधाने युक्तिमाह तत्रेति अ
भिधानं नाम स्वरूपापादनं स्याच्छब्दातिरेकबोधकत्वेन चा
विशेषस्यापि अभिधानं विनाविशेषाभिधानं न बोध

[illegible]

कै· कि· नच शब्दे व्यवहारे न्यूनत्वेनानुमितिर्भावः द्रव्ये इति व्यक्ति
र्विवक्षिता न स्यतीति प्रसङ्गोऽपि भवत्वेभि केचित्। अन्ये
तु लक्षणं तस्येति सामान्यसमं मन्तरमेव व्यञ्जकमिति मते
युक्तिमाह लिंगेति शक्तिः कर्मचादिः आश्रय इत्यनेन प्र
वृत्तो विशेषणत्वेन प्रतीत्यभावे सति गुणत्वं लिंगानां
प्रथमतोऽगतमभिधाने कारणं द्रव्यस्य च प्रथमतोऽभिधाने प्राधा
न्यं कारणमुक्तं। प्रत्यासन्नत्वं लिंगस्य संख्यात उपपादय
ति· घादीति· वस्तुतस्त्विति· स्वसमवायिकारणनानात्वस्व
पेक्षेत्यर्थः। नन्वेवमेकत्वस्य कथं वस्त्वन्तरापेक्षा· तथाहि
न व्यासज्यवृत्तिनीत्यत आह· एकत्वेति अथो जन्यत्वे
तयाबहिरंगेत्यर्थः। सजातीयेति· एकत्वापेक्षया च
सजातीयत्वं· एतच्च संख्यागुणे गुणत्वद्रव्यमात्रवृत्ति
रित्याश्रित्योक्तं· अथवा द्रव्याश्रयत्वेन सजातीयत्वं· न
नु संख्या लिंगादिभिरेकार्थसमवायेन विशेषात्मकत्वं प्रा
प्नोतीत्यत आह· नहीति· ननु वैयाकरणैः इत्यत्र
यत्तोदशात्यभावादेकत्वमन्नादिशब्दानुचातत्र न्यून

स्याहा कृतेति । ननु ह्रस्वे नादि त्वत्व नमिधाना न्वकप्यमेन नु भव
न्न इत्यत आह । स्वाडिति । स्वना दिष्वा दिन्वना देषा ह्रपादव
हत्यर्पाइत्या ह । स्वा देशा नामिति । न पश्येति । य देत्ति शेष:
ननु शब्दादि त्वत्व प्रसंगात्व ष्यं नपं स्यं नयोर्मे षाष दे
वैन्य धुना मित्यत आह । सा दृष्या दिति । न षष्येत्यनुपप
न्नम चा दृर्वत्वं विशेष्यत नृत वदृ ना षेशन दृर्व त स्यावि
षोयत्वा दित्यत आह । यष्येति । परमते नायं दृष्यंत इति
भाव: । ननु जपे होर्दृर्वि वेषि व्वंती मच्चो का रस्यनाना
दिष्वाद्य: दृर्वस्येट वि वादे षा स्ये वोति स्यानिवद्भाव
दि द्भावादित्यत आह । धित्वं लोति । पंचमी समासो पाध्याय
दोत्र मनु ष्यकर्तृके चेलिटलृघ मर्थेक वि घत्वमिति वा: । ननु से
योगसंज्ञा षा: समुदा यनि वेषिनीचे न दृर्वचा माचा
यचाच गुरु लुत योर्नत च स्यानिवद्भाव प्रसक्ति रित्यत आह कार्यति
नंत स्य लुत धाराप्टर्वविधि त्वं संयोग संज्ञा याइति भाव । समुदाये

कै॰ वि॰ त्तियययोर्द्वापदसंबोधे इतिभावः॥ पूर्वेति तत्या चदीर्घविधौ स्थानि यत्व
निषेधः उपयन्न इतिभावः॥ निषेध इत्युपलक्षणं एणाकृत्याश्रय
णस्यतन्त्रभयनिमित्त चेपिपरस्मिन्निच स्याधिकारसिद्धएकादे
शस्यस्थानिवद्भावइत्यनत्रा हपरस्मिन्निति भाष्ये प्रायस्ता
वित्यत्र देविकाशिंशपादित्यनत्या न्वागुणा चाग्रादेशाविशेषणे चैनेति शे
षः॥ उपसंख्यानवादी प्रष्टव्यः॥ किमुभयनिमित्तं चेपरनिमित्तं वृंना
लीनति उनपरमेव निमित्तनमवतीति नाद्यः द्वत्याहा चयोति दि
नीयं प्रत्याह योगेति सवर्णदीर्घ यस्मात्प्राग्निवचोपितदोष इत्या
हस्व नीतिवत्तुल्यत्वं न तिद्यत्वाच स्थानिकत्रादेशो
नीदिद्धएकादि शस्य पूर्वपरत्वे निमित्तं पद्धी द्विवचनेनप्रत्येक
मचोः स्थानित्वमुक्तमिति संख्या॥ विवक्षायामपि न दोष इत्याह
भवनोयानि उभयथाप्यव्यवहारमेव स्पष्टयति उदाहरणमिति चनत्यर
राजादिति राजानमिति कान्तवानिति प्रागितिपदिकाख्याचपर्येव
हलामित्युक्तत्वात्तेति हलि चिइस्थ वद्भावादिति प्रसज्यस्थानिनइति र
पूर्वस्य वैराग्यस्थानिवद्भावादि तिभावः॥ केके यइत्या देवके
यामित्येवमित्यादि ना इयादेश पः परिहारो नतस्य पदान्तस्ये

॥इति भाव इति। अल्लोपादीत्यत्र लुप्तस्य पदस्य न वसन्तादायल्लोपे पाल्लो पित्त्वमाश्रीयते। अप्रमाणादित्यादौ केवलाल्लोपे स्थानिवद्भा
वैव ह्रस्वप्राप्तेरभावः। न च हयंता [illegible] बीवददिल्यादिति ध्यर्थेन च ङ परति हसेपुत्रि मे धेनस्थानिवद्भावाभावः। लौव ङीत्यत्र
स्याह लीति हिं [illegible] ये तत्तस्यास्य सिद्धत्वात् सत्व ङ्वेन स्थात्वस्यावधिकत्वात् [illegible] स्या नदप्राप्तिरल्लोपितादित्यस

त्यर्थः लोपस्येति सुपोधात्वाधिकारात् समासवल्लोपस्यापि परनि
मित्तत्वमित्यर्थः। ननु पङ्क्तो मिलकु ऽतः परे यथा विनियमस्तत्।
इति कथं तेनवद् इत्याघुदाहृतान् अमित्यनाह कृतन्न इति आ
त्र प्रवर्तनात् न सिद्धान्तत्वेनेति शेषः। अत्र च इत्युपादानादिति। अ
त्र इति वचो आदेश प्रतियोगिनी तत्र सन्नुदाय स्यादेशः
स्थानवत् प्रतिसेव धी तिभावः तु तोति आदेशोच प्राप्नोति
त्यादि दूषणं ननु स्थानिवद्भावायोग संज्ञा न प्राप्नोती
ति वक्तव्यं किं मुच्यते गुरुसविधि [illegible] त्यत आह न्यायेति। न
च नञोः प्रतिषेध [illegible] स्यास्थित ऽतः न च पदान्तरापि प्र
तिषेधविधेः चन ग्रहणं कर्तव्यमित्यत आह न्यायेति न
न्यायमिति चनेन पदद्वयेऽपि विधेर्ग्रहणं न कर्तव्यमित्युक्तं भवा
ति कृत्स्य तिकङ्स्या [illegible] त्य नेन कोलोप इत्यत्र लुग्वचना इ
ति वार्त्तिकार्थः। पद्धान्तरे लुग्वा इहतिलोप एव वचनार्थः इति
भावः तत्रापवर्त्य ल्लुग्व कल्या इत्याह अत्र उक्त हीति त्रलोप
स्येति गम हनेत्यनेन विहितस्य। प्रचोप्रसंग इति वाहितेरि
त्यनेन एकदेशेन विकृतावापत्ति इह तो व घलिङ्गीत्यनेन अ
लोल वादिसूत्र ऽत्रितिवारणाय स्थानिवद्भावेह नेतेन व्यवधाना दुवङ्गादयो न भविष्यन्तीति शंकासमाधानं हस्थितं वेदितव्यं। १६=
आदिय दाघाप्तिरित्यत्र हि नीकाकारस्य लोप स्थानिकप्रत्ययलक्षणमादायैव भवन्तीति बोध्यं। १७=

अविमुक्तः। १६=

59

कै· वि· त्यनेन पदसंज्ञितिद्विति शेषः स्नुस्नुजहोत्यादि च्यादितिभावः नन्वेवं तर्हि एको
दाक्रियतामित्यत आह सौर्य इत्यत्रेति इयां ङी प्रत्यय इत्यर्थः। सौर्या
नीनं ते त्वे तत्स्थानिवद्भावाभावेपि यस्येति लोपस्य समानाश्रयत्वा
दसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादत्र तस्याभश्रयत्वादसिद्धत्वाभावात्
तु उपधायकारस्य लोपे सोर्य दीर्घे कृते लोप इत्येतद्वाप्राप्नोतीति भा
वः। प्रथमस्य वैशाखीयमाणायामेव प्रकृतौ स्थानिवद्भावविधान
मित्यनेनैव तत्रियमपि चेत् स्थाप्यं न भवति चेत् किं मां ङीयमाणा
मेवत्यनेन तुं न स्यादित्यत आह अन्तर एवेति ... हीति
... नैव ... वक्तुं पद्यते तावत् ... स्यात् ... वीत्येव ...
न ... इदमपि ... वचनं ... सौ ... स्थानिवद्भावस्य
लिंगम् ... त्वेव वक्तव्यासत्त्वमेवेदृश्यमाणं परिहारं दर्शय
ति ... अन पदान्तद्विर्वचनवरे यलोपस्वरसवर्णा
... दीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ननु वेत्रस्थानि न्यत्र न सकारः
पदान्तलोपेन सकारस्य ... कर्तव्ये न पदान्तेति स्यादिति वक्त
... स्यादसंनिस्थानीवचनात् विधे पदसंज्ञायां विधी
यमानायामकारलोपस्य स्थानिवद्भावाभावादेनां ...

स्यादौ पदमिति संज्ञेति नात्र पदान्तः सकार इति कथं रुप्राप्तिस्त्रो
पान्त इत्यत आह भावेनेति भावसाधनविधिशब्दं तु प्राप्तिमु
त्पादयन्ति वैनसेत्यादिना ननु सकारः स्थित एवेत्य वि
धेयत्वात्कथं पदान्तत्वेन विधेय इत्यत आह स्यादाविति
यद्यपि सकारो नाविधेयः तथापि पदान्तत्वलक्षणधर्म
विशिष्टः स विधेय एव स्यादावित्यनेनेति स्थानिवचनि
षेधस्य बाधः पदसंज्ञायां पदान्तः सकार इति कः स्यादित्य
र्थः ननु भवतु पदान्तत्वं स्यात्तु तदा भसंज्ञापदान्तत्वे
नैरकार्थ्यं नेया सत्यत आह नादिति पदसंज्ञामिति भाष्य
व्याख्ये पदान्त चेति किमर्थं पदत्वया संप्रतीत्युच्यते अत
आह स्थानिवच्चनिषेधादिति यथेति तत्र ह्रो कारादः
पदान्तस्य सन्तीयरणानोः कर्तव्ययोः अस्य सोरलोपोत्वस्य स्था
निवत्वपदान्तरसोति धे च पदान्तरस्याकारस्य संभवादना
स्थादचः पूर्वत्वात्स्यात्स्थानिवद्भावः नत्वभावसाधने
तिभाव्याख्यानायमर्थः देहान्ते भूयमानेन विधिशब्दे र
न सह षष्ठीसमासाभावे भावसाधनो विधिशब्द उपादेयः

के॰ वि॰ कर्मसाधने तु विधिशब्दे हि वचनादिभिः समानाधिकरण्यं पदान्तेन तु वैय्य-
धिकरण्यमेवेति तु घटः समासस्राप चेनपदिनु पदान्तेनापि समानाधि-
करण्यमेवेति ततः पूर्वोक्तो दोषस्तदवस्थ एवेति कर्मसाधनपक्षो
ऽपि चिन्त्य इति भावसाधन एव विधिशब्द उपादेय इति पूर्वत्र स्वां-
तिवद्भावेन भसंज्ञाप्रतिबन्धवत्प्रत्येबंधेत्यत्र तु भसंज्ञानप्रतिबध्यते
५८ किं तु सावर्ण्यमानापि संज्ञा न प्रतिबध्यतेति निर्भेदेते हवे न्युक्तं॥
भाष्ये तत्र जत्वप्राप्तिमुपपादयति ब्रह्मेति यत्र एष शोद्वारण
न भसंज्ञाभावप्रतिपादनाय यत्नः स्वान्तिवद्भावेन भसंज्ञा
प्रतिबंधकत्वायोगादित्याह पदान्तिति भाष्ये तदानुपानिव
बंधनस्य रनिषेधः [illegible] प्रघर्षनोऽङः धः इको ति विषयप्रदर्शने
नोऽङः नाद्धि भक्तुमानिप्रदर्शयितुं पदचेत साधुत्व प्रतिबो
धनाय ब्रह्मबंधनुदाहृतं भाष्ये उपादानं इति सत्रस्यांत्ती
त्यत्वानुपपत्तेः पाणिन्याह नु च तु च [illegible] तुलस्ये वहेतु च मिति
त्याह पदेति पदांतादिति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन
पदसंज्ञाप्रवर्तनादित्यर्थ इति भावः। पदान्तताया इति
पदसंज्ञायाः प्रयोजनात् धर्मविशिष्टत्वेन वा पदान्तस्य

विधानादिति भावः सिद्धइतीति जश्त्वेन तस्य कर्तव्यत्वमिति शेषः वाचि
के वाग्गश्शीर्ई न्तोनु कपित्त इति विग्रहा ठाजादौ वृत्ते कुत्वपाठिरि
त्याहा चकारस्येति चोद्य परिहारो सप्त्वो कर्मसाधने त्रुविधः
प्राकृपद चस्य यत्नेन वि [illegible] विधानसमय इत्यभिप्रत्याह
कर्मणीति पदान्त च पक्षेत्व यन्नाविशेष इत्याहा न चेति सापि
रिति रवादः क्विमिति वृद्धलं छंदसीति पहाटदेशे पाविमसो
हलिचेन्नु पधम लोपे मलो तु लीनि सलोपकृ यत्न्यो रिति
वञ्चोउलौ जारिति जश्त्वेन सयान्यादिधरिति विग्रहः समासे
समानस्य स मावेच हूपंभस्तेज्जौ पिश्चे [illegible] हो त्यादिकस्य लोटिनस
स्ताम्मिश्राय श्रलो द्विर्वचनं पूर्ववद्रूप घ्य लोपादौ हल्लादि शेषे जश्त्वे चउ
पकौयत्न इत्य वेदा यापचमेवद्रूप मारान्दर्शयति एकेति तत्पावह
लचोरादेश [illegible] इति वृद्धावद्गुति भसन्न यावदसंतायावाघा
नोक्ति द्वौ वाचक इति भावः वधषा आदिवबलात् [illegible]
क्विकिस्य पाचामिकस्यार्थ मनुक्रमाणि अडिक इतिय स्येति लोपे
चन्न स्यस्यानिवद्भावादकारान्तस्य भसंज्ञेति मित्राय [illegible]
त्वं क्विविभक्तो मामाय द संज्ञानतिवत्ति इति अडिकासिद्धूइ
तिवत्वाहि [illegible] न्व यायधाहाभ्यां योज्यं त्यादिषसर्वनामस्थान

कै॰ वि॰ इत्यत्र यस्मादित्यनुवृत्त्या तु भयाश्रयत्वं पदसंज्ञाया अनुपपादयति
यस्मादिति पदग्रहणेन योगिकोऽत्र किंतु पारिभाषिक इत्याभिप्रे-
८१ त्याह नन्वेतेभिश्रयं च परिहारः साधारण इति हृदि निधायाह एवं-
मिति विधिग्रहणेनाभावस्याधनः सर्वं धस्मातान्ययवचाम्ना-
समासः तथा च पदान्त विधानवेपदं न स्यान्याय [illegible] वि-
धेयस्त्वाति वचानिषेध इत्याभिप्रेत्याह अथैवं यत्वेत्तु तदं-
तत्र कथं भसंज्ञा पदकार्याभिन्नत्याह पचीति ननु प-
दसंज्ञायां जश्त्वादि विधिसमये प्राक्कालावस्थानात् जश्त्वा-
दि पदसंज्ञकार्यस्य विधिसमानत्व भवति पदान्तविधित्वं
भसंज्ञा समकाले पदान्तविधिः कथं पदान्तविधिर्भसंज्ञे-
त्यत आह तद्विषय चोदिति पदस्य यत्कार्यं तत्सर्वमेव भ-
संज्ञामध्येनेनचकार्यसमयो॰ मतंसमवायिकारणं वे-
दितिभावः पदविषया भसंज्ञा पदान्त विषयापीति
पदान्तकार्यमित्यर्थः एतज्ज्ञापकं च यपदकार्यस्य
न तु प्रतिनिवृत्तयर्थमिति केन दोषः। प्राक्त्वादो वं श्च-
ड्डिके दोषप्रसंगान्न भाष्ये वमसि लोपविधिपि लोप प्रति
वेतिनि याथावर इत्यत्र वरेलुप्तेन स्यात् निवृत्तिरेव यलोप

= आदित्येर पत्यायं तादेवतार्थे एण इति लतोक्तं · आपत्यस्ये त्यस्य प्राप्त्या पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य [illegible] सिद्धत्वात् । तस्मात्तत्वेत्तु नमेतत्तसामे [illegible] मतं १३

स्यादि सिद्धत्वात् यलोपं च लिन स्याननिवार्थः यस्य उदाहरणं
वाच्यमिति यद्यपि यलोपे कि मि [illegible] उक्तमिति कइवादिभ्यो
यगित्यत्र तत आदित्य शब्दादित्य यः । ते वा पि पाद्यस्येति
विशेषणत्वादि ति भाव: । उदाहृतं च न स्या [illegible] ति नेऽर
न चि हयन्त्यया त्सर्वमित्यनुवर्त्त नात्त स्मि [illegible] निर्दिष्ट
इत्यस्यानुपलब्धा नाद गत्वा निर्दिष्टे म य ग्रहणं स्यापीहा
नुपास्थिते: पूर्वशाब्दस्य च व्यवहिते पि प्रयोगान्नरः सेत्स्य
तीत्यत आह येन चिति अनुवृत्तं पदमिति वचनान्न पदद्वयमनु
क्तं तन्प्रवर्त्तन इति नेन हलि चेति दीर्घ भवतीति भावः । प्र
कृत च तु न स्सत्वा न्तरे वर्तमान चापि त्याह प्रस्तुत इति साक्षा
संबंधस्य पदस्य पदान्तरेण व्यवधानमात्र पूर्वति न सन्नि
विष्टानां संबंधप्रकारणमाह नत्वेति [illegible] पूर्वेणेत्युलद
सांभाष्य इत्याह इहे लिन स्यादीति अत एव विधिग्रहणं प्र
येन समनुवर्त्तते इति उक्त पदानि [illegible] वह्नीकपदं न तु यो
गविभागादोषकिंप्रमाणमित्यत आह स्मर्त्तानीति व्याकर
णस्मृते: प्रयोगमूलत्वात् प्रयोगानुसरणार्थं व्यवस्थान
मिति तात्पर्यं ग्रहणं वाक्यसंग्रह वाक्य भाष्ये साचीनानिर्ये

कौ॰वि॰ णा च्छंतमित्यर्थः। ननु गितिवार्त्तिके ईहांते स्थाय मानत्वम् द्वमी व
त्येकमामिसंवत्सा ललत्र का वितितामितुसंत्रमीवि षा वित्यने
नशंग धातेलस्या वाद्भि तिमित्त वि ष्ठे तस्या निवदित्यर्थः।
लु किलुक्ते तकेऽदर्शने स्था निवद्भावो नेत्यर्थः। उपधाच॰
प्रादो नोप धाच निवं धनं कार्यं लक्ष्यते तस्या चतस्मिं कर्त्त
व्ये चङ्परनिर्ह्रासे चावि षये तस्या निवदिति वार्त्तिकार्थः
पिपठिषतः किं प्रत्यय य षत्वो लोपः स्थानिवत्स्यात्त्व त
तो रेफं तस्य पदचात्तु दीर्घो तस्या दिति चोद्यं अत्त तस्या॰
दिति को वकारं तस्या तेन चादित्यर्थः। ऊढिवएत्यो धन्व
इति स्थितिः ननु णिलोप ततः सं ह्योप षष्ट्यादिष्वादचः स॰
वंचा देकारस्या वा देशो णिलोप स्यस्था निवद्भावात्
स्त्रि प्रत्यय लक्षणेन तु धा प्राप्ति तच तस्मिन्न त्यपि पुन
ह वृद्धिर्याः लोरितिमविष्य तीति वाच्यं पुनरपि प्रत्यय ल
क्षणेनावादेश प्रसक्तावतस्या प्रसंगादि त्यत्र प्रा
हे आदेश इति तत्र विति नाप वा चानिको प्रति॰
धः किं त्रुपरशाब्दस्यैव वा हि चानि एवो क्तः। हेतिभाव
को लक्ष्मस्य स्थानिवद्भाव प्राप्ति वे धोपि तो विमित्ता काले
पस्य स्था निवत्त्वा प्रतिषेधे चेत्त दुर्घा वर्णा मित्यर्थः

काविति सति सत्रम्याम् जादेश । अनेन संबन्धाक्तिनिमित्तस्य लोपव्यावृत्ति
रित्ता जादेशस्यासंभवात्को लुब्धेनस्तु ताविवद्भावतिषेधस्य सुपधानुप
स्या पादेशो च रूपं ङीपेनाम्नामितिनिर्गारादित्यादिति शेषः । अत्रन्य
यादिभावा भावरूपं चादिति भावः नदा प्रत्ययः इति दृतन्यतो स्त्रीलिङ्गच
काले च नपुंसकलिङ्गत्वादिति भावः । किन्तर्हीति - यौगिकत्वे हि तन्नीबद्ध
संबन्धफलेव तितनपुनः फलसंबन्धाद्दूदन इति निगमनात्संभवादिति
भावः । अन्तरंगत्वादिति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति नस्कन्धो पात्रप्राति
पदिकलुग्विषयमेवेति भावः । अव्यक्तिके केनिवोत्तो गुण एव वचना
दिति ङीपो विकल्पितत्वादिति भावः । ननु नभस्तकेस्य पुंवद्भावे
विधीयते येन वर्ष्मस्त्वं चान्तरत्वे विरूपं विरूपनेनाट तद्धित इत
स्य विषयत्वमी च प्रतिपादनादित्यत आह यद्यपीति । न चाभावा
तु मन्त्रविमर्शाभावादित्यर्थः । तन्वादपुङ्ङीपीत्यनेनैव पेन स्यादिति
वद्भावेनानुगमयाचेतेत्यननु त्कङीप्रत्यये पुरुष इति । एकारः वृषा
कप्यग्नी इत्यनेन विहितः । नन्वत्रापि भस्य ट इति पुंवद्भावेन
सिद्धमिति तन्त्राह समानायामिति रुद्धादयः शब्दाः इत्यादेप
वृत्तिनिमित्ते नपुंलिङ्गाः । प्रयोगे त्रयस्त्रीलिङ्गाः इति केचित् अत
वृत्तिनिमित्तेन भाषितपुंस्कत्वमित्यर्थः । ननु वर्गसोपसर्जनेत

= यद्यपि रवोय नहस्तीत्यत्र लोप [illegible] यदांतस्य परत्वे र मा वय वस्य पर्यालोपस्य पदांतवयवत्वाभावात् ... ... वेदित्येव संयोगांतलोपो असिद्धत्वात् ... दिवं दिवे न रु ... भाष्ये तो दाहृत उपादायावि स्वयं ... ... कंद पदे इति । ६ =

कै॰ वि॰ प्रत्ययाश्रयत्वे तु केवलवर्णाश्रयत्वाभावान्नस्मात्त... वे

न तदपत्य समासायाना चैतो भाविततत्पुंस्क चाभावात्त र

नास्ति पूर्वत्रासिद्धे इति स्थानिवद्भावेनानुकृष्येतन्न च उपस

र्जनाधिकारात उपसर्जनचाला नुभविष्यतीत्या शंक्य

दोषांतरमाह वार्त्तिभाष्यमनेन तदंतत्वमिति ए रज्ञित्यत्र

प्रसंगादिति सं॰ ४९ वैरेति वेति एकाचो बश इत्यनेन ना

नुभाषि कस्मान्न संयोगांतलोप उपेक्षणः कस्मात् पदांते

लोपो हलाट चाद इत्यत आह संयोगांतस्य यमुदाह

रणिक्वद यतो इति ननु यदि पूर्वत्रासिद्धत्वस्थानिवदित्युच्य

ते तर्हि किं योरिः ... हलि च इति दीर्घः स्यादित्यत आह नुएण

दीनामिति ननु स्थानिवत्वाति ... धेवि भाव शब्दस्य वपर

... मासे प्रातिपदिकांतचोपि उत्तरपदांतत्वाभावा

... दित्यत आह ज्ञीविति गतिकारकोपपद

... भाव ॥ ॥ दिवें वेति ॥ ... प्रो

... तथा पूर्वं चस्यत ... चान

... प्रत्याख्यानत्वानुभाष्येत ...

= ... ... यद्ध

मासंप्राह ... ... स्थानिवदित्येव ...

प्रत्याख्यानमित्यर्थः ... ... द्विवचनस्या

सहूप भिन्नस्य पर स्यासौ निन्यत्तुरितीयङ् प्रवणप्रसंगात् अ
भवत्सर हूमं विना सि भूतीत्यापि दूहव्य यण भृजस्येवेति यण्णि
सतिस्थानि यङ्गावे द्विर्वचनं नित्यं तथ्यापि यणाधिनित्यत्वे
परत्वात्तस्या रिति भावः ई पु धोरितीन्च भुजस्येवद्विर्वचनं का
र्यातिदेश इति आज ग्रहणमनर्थकं स्यादित्याह कार्येति
सत्यपि विशेषस्या ह ङ्णादस इति तातिपत्यो रित्यतः षे
दसीत्याधिका रादिति भावः तन्न लिटि विधीयमानस्य
णाङ्गौला वस्थाया मेव प्रवृत्तेनान्तु द्विर्वचन निमित्ते च्य
जादेशत्वाभिति स्थानिवत्वं च न भविष्यतीत्यत आह च्यो
नद्वितिलिटीति परसप्तमीमत्र परत्वाज्ञाङ् पूर्वला देशः तेन = तस्य १
=११ पाठं एवं च ऐणीपयनात् णाङ्गादेशो त्वादेशा इति मन्यत इति
भावः अत्र पंचपद्या भाष्ये ङ्पञ्चपक्षाः अवादिवियोज्यादेशः
स्थानि द्विर्वच निमित्ते कर्तव्ये स्थानिवदिति प्रथमः द्विर्वचन इत्य
नेनादितिः प्रत्ययो वीत्य नेन विशेष्यन्तः इति यास्मि लि
तितत्वादि विषय व ज्ञादो प्रत्यये योजादेशः सोद्विर्वचने
स्थानिवदिति द्वितीयः अधिकरणस्तु डेनेनवाक्योपवा

८५

कै·वि· रिकेणाभावात् प्रत्ययान्तेन वा द्विर्वचनशब्देन विशेषिते ना वा देशो
विशेष्यते। नित्सत्वी योगते त्यन्तु वर्ण्णं तस्यास्त्रि वादिनिति वर्त्ते।
द्विर्वचननिमित्ते वि·प्रकृत्यादेशान्तं भवतीति चतुर्थः द्विर्वच
नप्रत्ययो नपुंसक इति एकपे यस्तातीद्विः स्थानेके नाडिशे
ष्यते अपरे त्वकालावधारणं द्विर्वचनान्तिमित्तो वियोऽजादे
शः सद्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदिति पंचमः तत्र प्रथम
पक्षे दो धौ स्तावद्धलामित्याह। चीकिर्मा धयेत्याचिकीर्षतिमत्र
उपधस्या [illegible] नी चंक्रमात्वक पम ध्या देश इत्यत आह सिद्धिति
प्राकारेव व त्वाशिदितिलत प्रत्ययः तथाच यस्मिन्विधि
स्तदादा वि[illegible]धावेक वा [illegible] लालाभेन पर्वदास इस्मं कथं कार्य्य प्रत्य
प्रत्ययनिमित्तक आत्वमितिभवत्यग्रात्व मध्यादेश इति भावः
भाष्येतु स्थानीति· दिवैः सात्तस्य हलं ना [illegible] तिकि [illegible]
रिन्तस्तद्धियाणा देशे छित्व हलादिशेषः ह्रस्वत्वेषु ह्रस्व· [illegible]
भवतीति यिवतीत्य त्रस्यानिवद्भावेन [illegible] द्वस्य द्विर्वचनेति
शोः पृ यण्डी तीभविष्यतीति नि वा च· [illegible] नेना [illegible]
मिति [illegible] मानमात्र माशीयते ननहान्तिरिक्तानेक

कैयटवृत्ति वि·पृ· ८५

प्रत्ययस्यैव प्राधान्यमिति भावः। एवं तर्हि सिद्धितीयपक्षोद्भावनं - एवं
तर्हि द्विर्वचनस्य निष्फलतीयपक्षाशंकितः। स्वयं निर्वचनेन द्विर्वचनं
पादस्याज्ञादौ वृत्तिं दर्शयति - अप्यचेति - एतदिति - तदूपारोपणे
न्यायत्वेनेति शेषः। अप्यवानिमित्त शब्दमंत्ररेण निमि
त्तापेक्षितस्यतः। त्येनावल्माचेहपांतः। दार्ष्टान्तिकेतु द्वि
वचनशब्दो मुख्य एवेत्याह - अप्यवेति - एतदिति - अपि
करणप्राधान्यमित्यर्थः। कालेति - द्विर्वचन विधान
समय एवेत्यवधारणाभावः इत्यर्थः। एवं तर्हीति भाष्ये
उद्भावनं चतुर्थपक्षस्य तमुपपादयति - एषा निवद्दिति -
एवं तर्हीति पंचमस्य स्वीकारोभाष्ये तत्रपष्ठा मूलस्य
प्रत्ययस्य कथं विशेष्यत्वमित्यत आह - द्विर्वचनेनेति
प्रवीनुपादानान्दिह द्विर्वचनं वाच्यकं ग्रहणेन स्वा
प्रत्ययस्तिनेन प्रत्ययपक्षानिवृत्तइत्यर्थः। भाष्ये द्वि
र्वचनं च विकीर्षितं चेनलिङ्गिप्रयत इतिशेषः। विरुद्ध
वादिति अन्तर्लग्न संबंध एकेन क्रिक[illegible]च मेनस्वस्य हविव
नायामसंभवायोकं यदुक्तं सह विवदा संभवान्नेकशो

कै॰ वि॰ यद्वा लिंगत्वाह स्यहेति प्राग्गेवेति सर्वादीनीत्यत्रभाष्ये तु भयपद्या
थित पुंसकलिंगनिर्देशात् नपुंसकमन पुंसकेनेत्येकशे
षा योगा त्याह सह रूपेति· द्विर्वचन इत्येकवचनानुपपत्तिः
मा शंक्याह· विभक्तीति विभक्त्यं नेक पोप पदलत
मासिन इत्यत्र: कल्याणत्समाहाय वेति सर्वादिरित्यस्य
तल्यमाह धियाविषनीति भूत्र च सतीवंत पेति कि
मूडि इति चोभयत्रेह सवर्ण परः पुपराजय: प्रत्यया
त्ययेषि संभवंति एवापितत्वात्तोस्यानि वइावल
द्वाणम सनुमी यमेन प्रत्ययांतरहेति नास्ति विति ग्रः
सनमिति पर्यं कनेन लेविति सत्र पदावणि परे ॥७य
क्षाः शिज सव सर्णा नात्समत्यचोवि धीयते नव प्रत्यय व्याव
त्वनंवि नासवं नव्याविधाः संभवंतीति प्रत्ययव
वधाने व स्थाय रागोपि शिनेक नेव व्याव पतन म
त्यव्रत्ल्पु रवाज्यादिता नेके नेति शि रेव सामर्थ्येल.
ग्र इति परे हरति नेत्र दितिभा व्यमने मिति कमिति न
त्याचक प्रत्यय एवा पनाय ह्रा बाम सप्रोक्तिके स्वे ओः ७

नरएव फलमर्थवदिति भावः स्नात्वादिति श्राद्धदिनस्य प्राणलोपेन
तेफलोर्हितीयाज्ञेहि तच्चादित्यर्थः । अंतरंग चादिति सनुत्वे
पत्नेः प्रागेव प्राणवेव प्राप्त चादित्यर्थः । ननु शिलीहि वेवेन
लिमि नमस्कृति निरुक्तानि वढ्यावा सत्यत्वे इती चत्यस्मिच्चा
त्तननु चवचयावीत्यसूत्रत्रिस्यत मगहत्तुं इति निवदार्थमित्यत्र
ज्ञापकापत्तेर्वा एव पद्धश्ये । नविवहिंन मित्याभिप्रेत्यमाच
ष्टे इ चेति यत्र हिंदि वेचन । निरुक्तानि वढ्यावे वियविव
वीत्यादौ तत्रै वोर्थमित्यर्थः । यत्स्नानादिति पवर्ग प्रत्याह
र वकार ग्रहणादिति भावः सत्यत इति विहितमिच्चमिदत्तवर्त्ता इ
मात्रेवपरार्थम् सम्भवि स्वानीति भाष्य योजना नव सत्यत इ
त्यभि फलत्वात्पेण इत्यस्य पूर्वं नमभवतीति दर्शयितुं प
न एव वै चस्य प्रदर्शनमस्या पूर्वं सूचमिति … पूर्वं चैत
द्राव मात्रेण वै चस्य म … प्रेतमिति … न्यानत्वेहि प
ट यितुमाह परः स्मापीति नद … च वे तु चमपीति नाइ पूर्वं
त्वं न व भाव मात्रेण वै चस्य सामि प्रेतो किंतु गो रव तदभावा
भावा मि निदर्शयितुं भाष्ये उक्त इ व मपीति तन्नु पपादय

वै॰ वि॰ त्रियात्तिगुणएवादेशाद्योरिति निषेधः। न चैतेति चुड्गुणकारादेरितिप्रा
प्तेऽइति वाच्यं। आध्येनत्वयत्रितिनिर्दशकमेणीत्वत्यस्यानि
वद्धावेध्यादिः सोऽनुपपन्न इत्याह। नान्वितानि एनवयीत्य
विधानादाहात्तरंग इति तेन त्राधने नेचविधनाना
दाहतित्व इवेतिमाति धेति सन्वद्भावस्य च इ परत्वतु
परत्वाभावेनाभावादवर्णाभ्यासस्याभिन्नपर्वः
स्यानि कार्यवत्तर्विवर्णपदेयत्राभ्यासस्यादिर्वचनं
नोत्तरकालेत्रविद्विवेचनेनात एकस्मीत्यस्य च प्र
तिबंधे तत्वादपत्यर्थः स्वमेतिननु चकारेणद्वा
वकारस्य एवार्थः नात्र पाणिनिस्थानि वद्भावस्यौति
शेषः॥ ॥ ॥ इति श्रीशब्दाचरणविवरणे प्रत्ययस्य प्र
करणे समाप्तः॥ स्त्री दर्शनं॥ ननु चर्प्रत्याद
नाय शाब्दप्रयोगादद्दर्शनशाब्दः स्वार्थप्रत्यायकत्वं
नीति सिद्धार्थस्य संज्ञेत्यत आह स्वमितियद्यपि स्वरू
पमव्यर्थ एव तथापि स्वरूपातिरिक्तो भाव लक्षणोर्था
भिव्यक्तिः। नात्र वाद इति तत्र हृष्टीति विधानसंज्ञा
निमित्ताभाव इत्यर्थः नान्वितानि करणस्य सत्तायां वि

शिष्टस्यापि वदित्यादेर्न पित्राद्यादेशः इति दिक् ॥ एव एवस्याव इति ॥ नन्वेवं स्पद्धे ब
वदान इत्यादावात्तो युजिर्नि युजसिद्धिः एवमवदाम इत्यत्र यद्याद्यचेति णत्वं स्यादी
ति चेन्न ॥ तत्सिद्धये तत्सिद्धये तत्राकारांतलक्षणप्रत्ययविधिरिति वचनं कार्यमेव
मिति वार्त्तिकाशयः ॥ भाष्ये मते त्वेजिचिषयश्चात्वविधानादेतल्लक्षणत्वं प्रकृति
ग्रहणं च नास्तीति न कश्चिद्दोषः ककित्वेति ॥ एचो विषयत्वस्यान्यथाऽसंभवात् ॥
कित्वमिति ॥ तदभावे सन्नियोगशिष्टत्वादित्वमपि नेति काशिकाभावार्हु त्वस्याप्रवृत्तिरि
ति भावः ॥ प्रणिदातेति ॥ ननु प्रणिदीयते इत्यत्र नित्यणत्वप्रसंगः भाष्यमते णत्वविधौ
प्रकृतिग्रहणान्नत्र वार्त्तिकमते तु शेषविभाषेति विकल्प इति चेन्न ॥ शेषविभाषेति व्य
वस्थितो विकल्पः यथोक्तं मुनीनां प्रमाणादीत्याहुः ॥ अन्ये त्वाहुरिति ॥ अत्रा
त्रारुचिबीजं तु ॥ भाष्यवार्त्तिकविरोधान्नतथा सूत्रस्य तात्पर्यमिति ॥ इत्यस्येवेति ॥ ननु
देप इत्यर्थः ॥ न स्वपकारेण प्रयमाणे मात्वादेशगादिभावः ॥ ननु पकारलोपेपि क
पमात्वमुपदेशे एजंतस्याभावान्नानुबंधकृतमित्याद्याश्रयणेन प्रकृतेपि न दो
ष इति ॥ अत्राहुः ॥ देपः पित्करणसामर्थ्यादेजंतत्वाभावेप्यात्वं प्रवर्तते ॥ आत्ववि
धावुपदेशग्रहणस्यानुबंधकृतप्रत्याख्यानस्य मानत्वाद्धेति ॥ तन्नमिति ॥ अत्र चउपसर्गात्त
इत्यनेन ॥ तत्रावश्यमित्यादि विघटयितुं भाष्ये धावेक्तावदिति ॥ [illegible] एव प्रातिपदो
क्त परिभाषानुदाग्रहणेन प्रवर्तत इत्युक्तं तस्मान्नतया पदेवावार पितिं भावः ॥ मा
ङ् ॥ मिमिते [illegible] अनुबंधलोपात् [illegible] धात्वाभावान्न पमात्वमिति [illegible] त्र

त्व=

६

कै.वि. त्वविधायके धातुग्रहणमस्तेर्वधस्य प्रदर्शयिष्यमाणत्वात्. दिव्यादिविति. ननु
तान्तवीलिके चानपि दीयमाने इन्द्रस्य रेभेदः धुयमि धातोस्तदानत्वं प्राप्ति
59 चान प्रोतो दातत्वमिति चेन्न. सन्निपात्वादपि विकरणस्वरात्सार्वधातुक
स्वरस्य वलीयस्त्वोक्तेरुभयप्राप्यंतो दात्तत्वान्नयायादिति दिक्. ॥ ६।१।६
६।१॥ आत्वेकृते इतिभावः प्यनुकरणतामुपदेशाभावान्नोपदेशः एजंतत्वेन
प्याप्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्यतिदेशाद् दर्शितं तीति प्रसज्यत इति वे धास्थप
एता त्वालमिति भावः एकशेषे कृते इति । नहि द्वे कृते एकशेषः । धाधूवृयो र्द्वित्वाद्दारूपाणां
वचनं स्यादिति भावः । तत्वात्वमुक्तं येषां ते आत्वभूता इत्यु कौ दाणदाज् धाञोरुभे
ज्ञातौ गौ कृतस्यात् न हि ते ज्ञाताल्यानाप्य हि मिन्नग्रथं प्रमाणमितत्वात् आह भवती इति ।
आत्वमिति द्वितीयान्तस्य भूतशब्देनेन सा धनं कृतेति समासः । न्न तीयान्तत्वे ऽकर्तृ
करणे इत्यनेन नित्यं न नपूर्वो ज्ञो बहुव्रीहिर्निवर्त्यते ननु सामान्यानुकरणे पदेस्मा हा
र इदुदित्तरे नरयोगहद्दो वां आद्ये दाधमिति स्यात् द्वितीये दाधाविति स्यात् इन्यात
आह दाधा इति वेति विकल्पनात् दोदघोरित्यादिस्वरूपपरीलोचनया घुसंज्ञा लभते
मन्वानो वार्तिककारः प्रिदर्शमित्यपवादो वचना भार हाजीयात् लक्ष्यं परपर्यालोचनात् स
मर्थानप्रतिक्रियतानपि प्रयोजनत्वेनोक्तः ॥ घतेरिति ॥ दोश्च यथरूड इत्यस्याश्रिवत्
स्यच्चोत इष्यनीति कृतलोपस्य निर्देशः । आत्वभूतादुपदेश एवाकारीतात्ति हि तदा
णोस्त्वनात्वभूता इति विवक्षामात्वभूतानामिति दर्शयति । दाणाति । ६।१।६ प्यान्प्रति

दिसंग्रहार्थमादित्युक्तं न चैतावदिह सूत्रमदर्शनं लोप इति कथ्यमेतावता
प्रसक्तस्येति लभ्यान्न तत्राह स्थानेतिप्रसक्त्यर्थात्तु कर्तृलक्षणादित्यर्थः। प्र
सक्तिः प्रासक्तस्यैवाभिमतनिवेध इत्याह तत्रापीति ल केवलं प्रास
म एव प्रसक्तिः किं चर्थादपीन्दुनरेभिप्रायः॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लु
लुपः। ननु लुगादिविधे प्रत्ययादर्शनविधिर्व्यर्थः स्यादिति कर्त्तव्यं
प्रत्ययग्रहणमित्यत आह लुगादीति क्वचित्सावकाशादिति गुणिज्ञो रित्या
दौ अवैति प्रसंगातिरासाय विशेषेणनिर्दिष्टे सामान्यमपि तत्रान्तर्भू
तनत्याधिर्दिष्टमिति भावः क्वचिदिति परस्मादिभ्यइत्यादौ ननु प्र
त्ययादर्शनं प्रत्ययइत्यप्रत्ययस्य संज्ञेत्यनं एवेति कथं प्रत्यय
संज्ञानिषेधार्थमित्युक्तमित्यत आह विधेयमान इति प्रति
योगि वृत्तेनिर्देशः ननु गोस्त्रियोरित्यत्र स्त्रीति स्वरितलिंग
स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितानां
टावादीनां ह्रस्वभावेन योग्यानां प्रत्ययानां ग्रहणात् प्रत्ययग्रहणं
परिभाषया न तन्तविधौ सति प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययान्तस्यापि लुक्स्या
दतः पंचेन्द्राण्यो देवताऽस्य पञ्चेन्द्र इत्यादावपि न स्यादिति लुकि प्र
त्ययलक्षणं मा भूदित्येतावता कस्मान्नोक्तं इत्यत आह पंचेति गोनिवृत्त्य

67

के॰ वि॰ पर्यन्तं प्रत्ययग्रहणा... न संभवतीति शंकते॰ गोरिति गोस्त्रियोः... त
लुकति समासान्ता... रिति योजना तत्र हेतु गौर्लुकी कीत्याय
दिय... हि... ल इत्याह... य प्रत्ययस्या... चेत्ति लुक् परिहरति
कृत इति परत्वादिति शेषः॰ नच॰ समासान्ते सति तेन व्यव
धानं गोस्त्रियोर्लुकी रिति वा ... तल्लुकी तिस्सति सूत्र
मीत्वादभावेन साधोर्यथासंभवात्संभवे वा समासाप्यते॰
समासान्त इत्यस्य ... निर्दिश्यमानस्य ... व्य
नोपि च वचनसामर्थ्याल्लुक्प्रसंगादिति भावः॰ तित्य श
व्दार्थ ... वाते ना ... शास्त्र ... प्राप्तिपत्त्रिम
प्रा... परिहरति नेतिस्यदाय स्याति॰ य स्येति लोपे तें
वा नलोपे सि... विधानादलो न्त्यस्ये न्त्यस्या प्रव
नोति निर्दिश्यमानपरिभाषया सर्वस्य लुक् स्यादित्यर्थः
नु योगविभागेस्तु भेदः॰ तन॰ स्यादित्यतन्त्रा ह ए
कोति ... वित्तिके ... प्रा... नाः॥ ... पस्य ...
... दिस्या यत्र भा... परा... नि ... यस्यो॰ रव
ति ... डि... प्रत्ययः॰ केसेति ... सप्तमी निर्दि

पदां॰

= क्ता ही यत्र त्यधल्कु प्रपेद्य पर स्यादित्यर्थः॥ गोस्त्रियो... लक
लभन्त्व का ... तस्मात् ... स... तत्र ... चारितार्थ्यात्ते
... विचार इ ... र्थः॥ इ ... दल ... सं॰ समर्थपित
... समवकात्ता इति पदे तर गत्वस्यापि॰ ... तर यानपीति त्या
... न... तिं लङ् मात्र विषय इति भावः॥ १४ =

शेतदार्दियहणात्कमिग्रहणेनेवासिद्धत्वान्न इतिशेषः नन्वेवमपि विशि॰
ष्टनिर्देशाभावेपिपयमजोरपिलक्ष्यादित्यत आह यत्रप्रोग्रिमि॰
न्नत्यप्रावःप्रकृतिव्यतिरिक्तप्रत्ययान्तरवाचीतेनतत्रमःसामा
लेनप्रकृतिरापीष्टीयतइतिकमिप्रेत्याव्याप्तावष्टेप्रकृतीतिव
चीकिट्ठाद्यांमिप्रतंवितत्स्माद्वेब्रुयतोस्येतिप्रातिपदिका
दिकारेकंसीपरप्राच्यशब्दयोरवयवद्वंद्वंतंयनप्रातिपादि
कैतस्मात्परस्यलुगित्यनेनप्रयतोल्वेस्याविध्यतीत्यर्थः
षष्ठीप्रद्देशाद्दैनतदर्थोलब्धान्न इतिव्याचष्टेविशिष्टस्य
प्रत्ययः तिस्थानगृहणानुवृत्तेःस्येतित्स्थानेषष्ठीलभ्यतइतिभावःवार्ति
ककाराभिप्रेतषष्ठीनिर्देशार्थंचमुपपादयन्निप्रागस्त्यांत
सर्वत्रेतिप्राग्दीव्यतीयेजादिप्रत्ययेविषयभूतयीत्यर्थः।
स्त्वार्थइतितत्स्थलुकिप्रतिविधिःसतिपोगशिष्टादेशा
भावादागतत्यीयाइतिसिद्धत्वन्नित्यर्थः। कच तंतद्ध्रुत्वं नस्य
संज्ञावि अनेनचरितार्थ्यंचानवकिंतुनदेकदेशाइत्याहप्रत्व
यस्यनीतिपुनःप्युत्पासर्वस्यप्रत्ययस्येतिलभ्यतइति॰
भावःतन्नभयोर्लुग्लोपयोरंत्यादेशत्वेन्यतावेयपच्यदि

कै॰ वि॰ त्वनन्तरस्य सर्वादेशाद्वैलोप एव सर्वादेशः किं न स्यादित्यत आह वि
पर्यय इति तदुपसंजातो विरोधी वेयर्थ्यशंकाजनको यस्य त
स्यभावस्तस्मादित्यर्थः पाठेति लगतपति गरणानालं तदम
वर्त्त॰ ५ नुमानं तत्स्वपरिगणनात् नाम्नीति स्यं प्रत्ययलोपव्यदे
शो गौणेन न किंतु मुख्य एव समुदायिलोपे समुदायस्या
यिलोपादित्यर्थः अनुनासिके तिबनुदात्तोपदेशेत्यते
नभाष्ये संगमीयो तिसंप्रवाङ्मे विभिलिङि समोगमृच्छीत्य
त्मनेपदप्रयोगे बहुलं छन्दसीति लुकि लिङः सलोपोनन्त्यस्ये
ति सीयुटः सस्य लोपे इटोऽदिति मकारादेशो नुपस्थलोपे च
पा प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं निमित्तशब्देन प्रत्ययलक्ष
णं शास्त्रार्थस्तु नः कार्यमिति बहुव्रीहिलभ्यमतु नः प्रत्या
सत्त्येति क्रियमाणापि प्रत्ययग्रहणे यस्य कस्यचित् प्रत्य
यस्य लोपे यत्किंचिन्निमित्तमपि निमित्तको यो भवतीति प्र
त्यासत्तिराश्रयणीया तथा च तत्प्रत्यये च लोप इत्यर्थोऽपि प्रा
यस्य लोपे इति विज्ञास्यत इत्यर्थः ननु स्थानिवत्कार्ये
ण्याऽऽदेशोतिदिश्यते तस्य लक्षणाभावेनानादप्राप्तेरेवं

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमतिदेष्टव्यं प्रत्ययरूपाद्यभावे इहन्तसोरप्यती वे
हतीत्यत्र प्रत्ययस्य सत्वात्कथमतिदेशात् ष्यङः प्राप्तिरित्यत
आह प्रत्ययस्येति मकारेति नुगादिके रस्मैः कथं न प्रत्यये हतेः
आत्मनेपदत्वेत्यनुनासिकलोपे गुरूपोत्तमत्वाभावाद प्राप्तेः
ष्यङः निदर्शनं स्यादित्यर्थः नेनु प्रत्ययग्रहणे यतोऽहिं प्राप्ति
विधिस्त्यादौ लघूस्य लुबादेः अनेन प्राप्नुभावः स्यादित्यत आ
ह। प्रत्ययस्येति प्रत्यासत्त्या लक्ष्ये वेति न वचनं च विधिः
स्थितिभावः प्रत्ययेति व्याख्यानेन पूर्वरूपं च बदित्यर्थः
स्यात्सुत्यति रितिकृदन्तत्वेनेत्यर्थः। ननु प्रत्ययलोपे हल्ङ्यादेः
कथं स्यात्ति प्रत्ययेऽतिलक्ष्यते आह प्रत्यये सुखमित्याहि स्यात्
वादिति इगन्तत्वाभावान्नेति भावः ननु गेऽदित्यत्र गमे
क्विपि परत्वाद एकलोपात् एवं गमकाविन्यनुनासिकलो
पे न एवं नु किं च सत्येव प्रत्ययेन तकः प्राप्तौ लोपे किं पि
प्रत्ययलक्षणेन तकः प्रवर्तनविषयेति मत्याह तत्रेति
नत्वकृति प्रत्ययग्रहणे वहुव्रीहिरभावात्तवहुव्रीहिलक्ष
कार्यातिदेशेन स्यात्कस्मात्तौ तत्ककि शेषकारितिवर्तनीये
हिति = यदि तु तद्विषये प्राप्ति वैयर्थ्यं तत्कव्यसा प्रामिकभाष्याणि विषयभेदच
पवादत्वमगी... येन प्राप्ति प्रत्ययलोपविषये नुत्पत्तिरेव प्राप्तेषु
... तत्र ... भाष्यरीत्या पवादत्वसंभावनैव नास्ती

कै. वि. नपरिहारमन्यस्यतात्पर्यमाह प्रत्ययलोपइतिवस्तुमात्रेपिप्र
त्ययमात्रपरामर्शिनानबहुव्रीहावयवधारणसम्भवादिति
भावः अतएवेतिनत्वान्वीबहुव्रीहिशोत्वार्थंधातुकग्रह
णमदवधारणाश्रीयतइतिभावः नेनेत्यादिविकृत्वारि
दिच्छानुशिष्टस्यलोपेऽत्रएत्कलोपेचप्रत्ययलक्षणेनत्वं
वरूपधेनुरेसोत्साभ्यांगतिसमासेऽप्येवंनुवर्णसंख्यानिष्ठिते
समासत्वात्तथाहुत्यागोहलङ्यादिनलोपयोः कृतयोः
सुपेत्सुकरितिभवतिगुणप्रत्ययेधेनुत्साधिकरइतिस्थिते
हलङ्यादिर्वर्तमानेसोचेतिदीर्घेहर्वेवलोप
योः सुधीरितिभवतिहुवेः लघुनलुइतिस्थितेसर्वनामस्था
नेतवानिदीर्घेउपधायाश्चोनीचेहलतलोपयोः वीरा
पधायादीर्घेसलकाशिरितिभवतिननुशब्दनास्यानाच्च
स्वस्थोतिशास्त्रमन्वाख्यानेकर्तृकारणवाज्ञावेसतः कर्म
चादन्वाख्यानेशास्त्रस्यचकर्तृत्वात्तुभयप्राप्तौकर्मणीति
नियमान्नशास्त्रस्येतिनषष्ठीस्यान्ननतप्रकृतयोगलक्षण
याषष्ठ्यांसत्यांइतिवकर्मण्येवनेनैवषष्ठ्यांकर्मणिचेतिस

= उपलब्धानार्थत्वादिति । लुप्संज्ञायां लोपसंज्ञा यः प्रयोजनं तं बुध्याद्यादोसद्भि लभ्येति न स्यल्लक्षि ... बलद्यो नत्रि ... नत्याक्ति नत्र
नेत्रात्ययादिति मत्र न । श्लुसंज्ञायां यथा विप्रयोजनं नोपलभ्यते लोपसंज्ञायां तत्पा... प्रतिपद... नोपलब्धत्वस्य वरूपकत्वं नत्र
संज्ञायामपि तत्वाद्विदेशाभावद्व्याप्यात् । १ =

मास्मृतिर्वै घन्सद्व्याख्यानादिति कस्मात् लोपः अप्रपन्नः । कित्ती
ये तु व व्याप्त उपपन्नेत्यत आह प्रत्ययस्येति ... सर्वादि ति
१ मादरिति घोषः । लोपः संज्ञा यस्येति बहुव्रीहि ... षष्ठी वा
उपपन्नः । तीनु तेन षष्ठी समासे दर्शयति लोपस्यानि ... एव
प्रत्ययादर्शनं स्यात् मतं तेत्यत आह ... परस्पर लो
पसंज्ञाभावे तत्प्रत्ययदर्शने लोपः ... गो
मन्ती मन्तीति लुक् ... कप्रातीति हरीतकी
...वादिभ्य इति ... १ ... लुक्
... स्वरूपस्य ... दर्शन विषयो यस्ते
नष्टो ... दर्शनाविषयकालवादिकः प्रत्ययादर्शन
स्य संज्ञा १ ... प्रत्यासत्त्येर्थ स्यादर्शनस्येविषयकः तस्य
तिलप्यत इत्यर्थः स्यादचैतत्प्र यदोषः संज्ञा ... प्रदेशे
लुगादिशब्दार्थप्रतिपत्तिर्लुगादिशब्दार्थप्रतिपत्त्य ... वाऽ
दर्शनविषयस्य संज्ञेत्यत आह ... इति ... चदवा
भवतः ... प्रत्ययादर्शन ... विषयस्य
लुगादि ... विधीयते तत्र प्रदेशे ... लुगादिशब्दार्थप्रतिप

श्री

द्वितीये वाक्ये नन्नगादि संकरस्य नियमः क्रियते लुगिति पदस्य
दर्शनं मदेव लक्षणमिति प्रत्ययलक्षणमपि एतन्न द्वितीये वाक्ये
वैस्याह्वाकालुगादयिह तत्तु हृते लक्षणेन नु तद्भावितग्रहणे
नलोपसंज्ञाविधये लुगादिसंज्ञा या प्रवृत्तेः प्रत्ययोवति चो
यानुपपत्ति विलयनञ्च हृति सति समिति सद्भावितग्रहणं
परिहानानात्रोपामित्यर्थः परस्परं तिलुगादीनां सर्वे
प्रत्ययपदर्शनि भाव्यतेन तस्यैव संज्ञेत्यर्थः । नलुग्भवत्व
क्रियायां क्रियते कर्तव्यानन्नु इति नित्यमस्य समानानादि
करणे उत्तरपदे परतः पुवद्भावेन समविलम्बं विधयनस्या ह ।
पुंवद्भावबाधितिः । वैधदिक्क्षस्य पादि विभवन क्रियायां
प्रकृतेः कर्तव्ये नालि पोप कार्यविहितस्य पालितत्वो प्रकृते
देवकर्तव्यो पिवितकृतेश व्यस्य मह इतेन्य सप्रकृतिविति चास्यामा
नाधिकरण्येत्यसित्यपि इष्टवंश्यनलप्रवेश लप्वलि चान्यमहच्छ
वृस्यात्ता भावः भाव्ये एवमिति लोपसंज्ञा या भाविलुगादिः
संज्ञाश्च । इष्यकृत्यस्य सामर्थ्यानुतद्भावितस्य हृतं मत्वान
स्यात्वो पंलुमत्संज्ञाश्च तद्भावितग्रहणं देवलोपसंज्ञा योनद्भा

वितग्रहणे विशेषणविशेष्ययोः प्रत्यक्करणस्य प्रयोजनमित्ति पृष्टे तम
[illegible] च प्रयोजनान्तरमाह प्रत्यये त्रिति स्वरूपेण संज्ञा
नां विधान सामर्थ्यात् लुगादि संज्ञाकृतं तद्वा वितग्रहणे स्यिते
यदि लोपसंज्ञायाः [illegible] प्रयोजनं तस्यास्त्राहितन्त्रा
[illegible] ग्रहणमस्तिचेत तस्मान्न तद्वा वितग्रहण
मित्यर्थः वार्त्तिकत्तद्वारव्यानभाष्ययोः विरोधं परि
हरति निमित्तपादेनेति अभावो भावस्योपलक्षणमि
[illegible] लोपश्चेति सा वत्तिनहि तस्या भसंज्ञाय वादयति
भावः कालेति [illegible] यमवसरः किन्तु कालान्तर
मित्ति प्रतिपादनाय इत्यर्थः नन्तु पदस्य द्विर्वचन विधा
नात्कथं वाक्यस्य तद्दित्याशंकानेनत्र द्विर्वचनं किन्तु [illegible]
[illegible] वाक्ये इत्याह पदसंज्ञाह्वय मिति [illegible] वर्णा प्रत्ययचातक
[illegible] नित्ववर्णप्रा
[illegible]
[illegible] कार्यमति दिशेन तस्या
[illegible] एव कृतः [illegible] निदेशायोरपि संबन्धदत

कै॰ वि॰ आह कार्यस्येति तत्त्वभाव इति षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधार
यो वा नुभयथापि ष्यञ् नुपपन्नः प्रथमो भाववस्य भावो
गरेण योगात् द्वितीये पि समासे संख्या गुण वचन
संज्ञा का वा प्रत्यादित्य न त्वाह भावो भाव इ तिस्वार्थे
इति वा द्वर्णसर्वादित्वान्नत्वं तल्लीन कि नु न हार
पदेश स्येत्याह कार्दिनिन नुसंज्ञा संज्ञि नो र्मेद भाक्त्व
यं हि न हीति संज्ञेत्याह द्वितीयेनेति वरेण पुल्लिंगो
लइति सर्वलिंत्व वि शाय इति लोपलपि पुल्लि वादि ति
पुल्लवद्भावाद् स्त्रीलिंग नाता नो जात्या र्थे संधिर्वेला
दि स्ववैयाकरणा ने स्वबाहि किंकलुगि न्याह द्विवे लिंग
गवले दुष त ज्ञोव्यापस्य विवक्षितत्वा द्वाइति यतो
लुक स्त्रियाम् तित्लुकि प्रत्ययलक्षणे न प न त्क्ष्योर
पित्वाच्चा चासिति स्त्रां प्रत्यक पर त्वात् बाधित्वा शा ई र
वादि भत्वा ङीन् भविष्यन्ती तिव तं ङी प्रत्ययप्रत्ययल
न्न वा उपलक्षाणं प्रत्ययस्याह यथा ति प्राव यन्नैति वा
पवादित्या च नीति य यथा षष्ठो भवा ति न स्येति वो

श्रा॥१४

जनाख्यस्य बाधकत्वेऽपि हेतुः सर्वत्रेति सर्वग्रहणस्य सर्वेसूत्रान्
यानुवृत्तिविधये त्यचः वैयर्थ्यमिति चेन्न प्राचामाचार्याणां मते
नतु अन्नाद्यपि चार्थान्यपलदानेऽसती हस्य कस्यादेवं प्रयोगः
प्राचीनमतमनुवर्णनादिति नान्त्रहुत प्रासोऽभिव्यक्तये ग्रहणाभावः
भ ख्येन लोपो न वा किमिति प्रासाददद्वः हलो ऽपि नियमेन ग्रहणं
ल इह लोपे नियमेन हलो डिः इति क्रियायोरन्यतरस्मिन् ग्रहणाभिः
न चलोपे हद्भ्याम् इति ... आगमेऽप्रत्येकं परिहारः इति
च चे वर्णे सरवर्णे इति निर्देशे चेत्र वलोपोडु इति रूपं कथं
लिवो घुंबदवधनीति चपरिहारः श्रास्वानिनि मिनयोरन्यान
गतिर्देशः इति भाष्यकारेण परिहृतमित्याम्नानात्कार्याणि
दोषाक्षिप्तदोषः इति स्वयं परिहरति प्रत्यय इति नामिस्रत्नीति
परिकल्प्य एवं हूयते नन्जानां येषां विस्वती त्याभिनवेदा वी
परिहारः इति न विरोधः नेतु विधेविधिहितत्वाचा संतु
ह्निलाप कालो पान्तर्वं भावि ख्यती त्यन्ना हयदि विधि
मित्रविषयत्वान तेन ना प्राप्तिस्त्या यो नन्ता लोति निभा
वः द्विवियन्तृस्रणविन्यलेन । चं हलादि प्रो वर्णेन्यापिद्दत्र व

त्रिभाष्ये उक्तं । १४ = ज्ञापितित्व्यन्तेन हूयत्वादिति । १५ = त्वादे । प = पदितनतुद्वित्वपेर प्रतिबेधे वत्त्वो मर इति सा प्रामिके भा
ष्येणाविषयत्वेदि चापवादत्वं न हि प्रत्ययलोपस्पले ऽन्वसाति रेव वामहोणा वैरस्या पतेस व्यपस्तत्र भाष्यदत्या पवादत्व
निभावेनैव लोनिभावः । १६ =

=आक्षेपदयं तदुक्तेत्याह पक्षोपन्यासेऽभेदाद्वेदोक्तभावावपरिहार कथनं यंगाधिकार श्रौतिक द्वैतापदे ।१=

वै. वि. ओंकार इति नवचनुर्व्याकिं ग्रहीत्वा परिहारान्तर माहात्म्यवेति ॥
ऊकारान्तकस्य यस्य ओंकारेण सामानाधिकरण्यमङ्गलमित्य
तस्या ह्यकारादिनियाद्विशेष्यः तद्धि शेषमन्त्रमितिन्यायानु
रोधेनाध्यक्लप्तेन्यत्रोंकारे मङ्गलदृष्टेरित्यर्थः । २
ननु वेदसन्निम इत्यादिग्रन्थोक्तसंशयाभावायाजागृत इत्य
त्र मुख्यार्थेऽन्तरबलदर्शनायावेदत्वमित्यतो व्या
ख्यानान्तरमाहात्म्यवेति अस्मिन्नुपदेये यत्र इति विप्रोक्ष
णमिति तत्फलदर्शनात्त्यायमभिप्रेत्याह यत्रेव च
वइतिनेतिअनुपलक्षणमादमइत्यर्थः प्रायतनार्थं प्रत्य
यलदर्शनेन भसंज्ञा नेत्यस्मिन्निति शेषः कृतेत्वीति समान्ये
मधात्वितिरहलेकमङ सार्व वर्णानुशासनमन्त्रादिरित्यावि
न्यस्य यद्यपि विधायमाणे प्रत्ययेऽस्मिन्त्सत्वे विधार्थमेवेति
दृष्टं तत्र शास्त्रविति नभयपञ्चापीतिभावः वस्तुतस्तु
सत्त्वप्रत्यये न सत्त्वे वा त्वनुविधित्सा विन्यस्य वा हल
कच्चेविधित्या हमात्रा इत्यन्तं पाद्ग्रहीत्वा पठ्यते । २
तत्त्वान्यथ यद्वृत्तमादत्ते नर्मा अस्त्यावि बहावेतन्तु विकिन्न स्या

=सिद्धमितिरित्या सार्वं नपायत्र इति प्रयोगविजय लत्तो ऽपी त्यजादौ चेदङ्गे वेति विधिमार्वं प्रयोगान्तरं यास्वयम् हल्यह
गृह्यते वा भवतीत्याह ॥१२=

दित्यनेनाह स्थानिवदित्यनेन स्थानिनिमित्तत्वमनर्थकोऽप्यादे
शवन्मप्रत्ययमृह्ले संभवतीतिभावः ननु स्थानिनिमित्तत्वंप
दस्य स्यान्न स्थानिवद्भावे नलोपोपिपतु स्थानिन एवेत
त्कपलोपस्यापह्रसनावचनश्रुतेनापि कार्यित्वं संभवतीत
त्याचेहाऽऽस्मः कार्यिचासीत्रिलोपनास्ति स्थानिवद्भावप्रा
प्तिरित्यत आह तं त्र चक्रि ॥ ॥ न लुमताङ्गस्य ॥ ॥ यद्यपि
लुशब्दयोगात्संज्ञा लुमच्छब्दवाच्यानतथापि नलुमतेति
प्रतीषेधः किंतु तत्प्रत्ययादित्ये दर्शनेन प्राप्तिवाच
कपरं लुशब्दयोगाद्वाच्यमुपचर्य लुमतीति निर्देशात् ।
स्याहलुमदिति ननु सूत्रे [illegible] रः कार्यि यत एकमेवप
दं गृह्णातीति किं नाम एकपद [illegible] प्रत्ययमित्यत आह एके
ति पदस्य पदादित्याधिकृत्यामंत्रितस्य त्यादिनाविधी
यमानः पदद्वयाश्रयत्वातियोगतया सर्वामंत्रितेत्यामंत्रितप
द [illegible] नाषष्ठी कमपि किंचित् [illegible] मितिपदस्य पदादित्याधि
कारे [illegible] नन रमस्या मंतिनस्येत्युलक्ष्य व्यवहितमुदाहर
निदर्शनीति इति भावः उपसंख्यानं कर्तव्यमिति शेषः पूर्वप

=सर्वामंत्रितसिज्लुक्स्वरवर्जमित्यत्र १२=

कौ. वि. दमुत्तरपदापेक्षमिति विकुर्वीरिहित्वरस्य हि पदाश्रयत्वान्नात्मो
पदस्य स्थानिकप्रातिपदिकस्य प्राप्तिरिति तदपवादे सर्वत्तो
मध्यतिङन्ताहरणमयुक्तमित्यत आह सर्वस्येति विधी
यते सपना दनिवर्त नेतव्यवस्थाप्यत इत्यर्थः प्रत्य
यो तिस्रपेरौणादिके धुसि प्रत्यये सतीति भावः। तिङन्त
दे रोगतिसमय स्वभ्यात् प्रेती कामित्युत्पत्ययान्त चे [illegible]
यः। एतत्त्वोपलक्षणार्थः संख्याया यत्त्वा चतुर [illegible]
पि दूषणं सिज्लुक् स्वरवर्जमनत्वात्समित्याहृ [illegible]
क्रियाणामित्यानेन ह्रैरेवलाकि मैत्रे पस्तकरणं [illegible]
उन्नालि ग्रह सौपत्नपूर्वं वजस्येिपोक्तातं इत्येन [illegible]
पर्श्वाविन्यस्यतीति भावः। तिति किन्नु स्वर [illegible]
पतिास्वति लिकिदिति स्वरविशेषणमिति [illegible]
स्यान्न तच्चा चलु का सामप्यो भाव [illegible]
कीति मांसं से [illegible] पपत्र इति भसं [illegible]
नामिति प्रयोजयन्तीत्यकर्मणि [illegible] प्रति
षेधमिति लक्षणेति इवप्रतिषेधानाविति विहितेत्यर्थः

गर्गा ब्राह्मणादि [illegible] धर्मके नो लुग्लुपोः प्रत्ययलक्षणेनाद्युदात्ताभावे प्राप्ति
पक्षे स्वरेण समासस्वरेण च यथायोगमंतोदात्तत्वं भवति ननु नाद्वि
नाद्विप्राधिकस्य तद्धितेनाविशेषणात् प्रत्ययग्रहणे यस्मादि
ति तदंतविधेः समुदायस्य कार्यित्वेन प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त्या
लक्षणं तत्र च प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स तदभावपि प्राप्ति य
दि कस्वरेण स्यादिवत् न्यत आह · अदेरिति · यद्यत्रांतोद
नत्वं प्राप्ति यदि कत्वमिवं प्रत्ययस्वरविघातकं स्यात् अ
[illegible]स्य पित्त्वमनर्थकमेव स्यादिति भावः । पर्युदासे प्रत्यय
लक्षणकार्याभावात् प्रतिषेधो [illegible] प्रतिषेधे
लुपीति सूचितो भाष्यकृता प्रतिषेधश्च [illegible] दिति ध्रुवतानन मुपपाद्य
ति पर्युदासे रतिप्रत्ययस्य [illegible] चाह दर्शन इत्यत्रा
विरचनं स्यादिति भावः न [illegible] पित्त्वे चैकस्य स्यात्
ता प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः [illegible] लुपीति प्रतिषेधः प्रवृत्तो [illegible] च प्रा
वरित्यत्र आह हलोपेति हल्ङ्यादिसूत्रेण सोर्लोपादिति भावः २
च इति अलुपीति प्रतिषेधेन भवितव्यम् किंतु प्रत्ययलक्षण
प्रतिषेध [illegible] सर्व [illegible] स्ति [illegible] तीति भावः नन्वत्र [illegible]

चमुत्तरपदत्वमाहोस्विदुत्तरपदवाच्यस्य समासस्य तुरव
विग्रहे षष्ठ्यर्थः केचित्तु नाघः तत्रोहि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधे
परमञ्चर्मेत्यत्र परमशब्दादुत्तरस्य चर्मन्नित्यस्य पदत्वं व्यपदे
शः कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः अन्तर्लोपेन स्यात् नाद्वितीयः
नत्युत्तरपदत्वे नामाकिञ्चित्प्रत्ययलक्षणं कार्यमस्तीयदति
देशात्तत्रासंनिविष्टप्रतीत्यनन्त्रा होत्तपदमिति नप्याचार
बहुव्रूवे सत्यर्थे वदितिभावः प्रत्ययलक्षणं भवतीत्य
तिदेशेन प्रवर्त्तितस्यार्थः समासान्यविति सन्न हन्त परम
त्यत्र सुपत्यये कारादिति भावः नामिति सुपो धातुप्राति
पदिकयोरिति लुप्तमिति शेषः । कुत्वादीनीति कुत्वं
षत्वादीनीत्यर्थः ×उत्तरपदत्वे व्यवहारस्य समासे प्र
सिद्धत्वात् समासे इति प्रसङ्गो न भवतीति भावः ।× ननु
पदसंज्ञानामलक्षणा वा [illegible] हः यस्मा यत्रा
[illegible] × दिविधिरिति [illegible] तिशेषः ।
[illegible] संज्ञायां पदसंज्ञा न भवा
[illegible] शेषः सिद्धवदस्येति [illegible] दस्तुत्व दिति भा
वः [illegible] उत्तरपदादि

२य स्माय : अत्ययो विहित : तस्मिन्प्रत्यये तस्याः प्रकृतेरव यवा २ कः ग्रहणात्स्त्रीत्यर्थाद् राजकुमार्यावित्यादौ निषेधो भविष्यति तत्तद धि-
तेष्वत्रेति भावः । विधानेति । यदि तु कौरुच रेय इत्यत्र चकारा कारस्यावि वृद्धिप्रसंगात्समुदायाद्विहितस्यावयवाद्विहितत्वं नास्तीत्युच्यते
तदा त्वाद्यमेव समाधानमिति भावः ॥ २८ = १० =

विभाव : नास्तीति स्थिते उत्तरपदादिवेत्यद्धि धे प्रतिषेधस्य बा
दरू हत्तुस्वरविधिसमये वोत्तरपदादित्वबुद्धिर्न प्राप्नोतीति भावः
एतच्चोत्तरपदशब्दस्य रूढत्वमाश्रित्य वोध्यं भाष्यचपञ
पदादिविधानन्तूच्यते इत्यनेन नप्रतिषेधस्यापवादस्याति
व्याप्तिरस्यां नाकि उप्रतिषेधस्येति दृष्टं तेन नञ्समासे
संगाशीरामितिकर्मशब्दस्य सिद्धमेवानुदात्तत्वमिति
ग्रहणात् कर्मधारयादित्तियदेतेन स्त्राण्यां त्वयुक्तानं । रा
जकुमार्यो विषय ग्राकत्ताभावाय भाष्यस्थितीति । सिद्धिरत्र सभा
सयोरिति वार्त्तिक इतिशेषः । प्रत्यासत्त्येति । प्रत्ययप्रदित्त्वा
प्रकृत्यैकृतिधीयत इति भावः । विधानविवक्षायामपि न
दोषयस्त्वाहस्राजातिउत्तरपदशब्दो योगरूढ इत्यभिप्रेत्या
ह । समासे हीति । केवलयोगे त्वाह । नचेति । संहिता भि
ति । नवल्म्यमाना स्तैवं तस्य स्वर्ग नाम स्यात्तं परामि
ति प्रतिषेधसाकिरित्यर्थः । परशब्दस्योक्तार्थविचा
र्यविधिप्रतिषेधे न सर्वत्र किं नियदसंज्ञाभाविष्यती
२७ । ति ज्ञाप्यकमात्र तु न भप्रतिषेधस्यानिकयन्ते

कौ॰ वि॰ नपूर्वविप्रतिषेधोऽनित्यत्वात्तत्राह विधीतिप्राप्तस्य तु
न्यूनत्वं निवर्त्तनं इत्यवधारितं यर्थः अनेन विधिप्रतिषेध
योर्न युगपत्प्राप्तिः किंतु विधिप्राप्त्युत्तरकालमिति पूर्ववि
प्रतिषेधासंभव इत्युक्तं भवति अत्र पर्यवानन्तरस्येति भा
ष्यस्यायमर्थः यत्र पूर्वसर्वनामस्थानत इत्यत्र पूर्वं नस्या
मित्यस्यानुवृत्तिः तथा च यत्रानंतरस्येत्यामित्यस्यादि
त्वितिप्राप्तिरेव निषेध्यते न तु शिङ इत्यमिति ततः सर्व
नामस्थाने पूर्वत्रस्य पदस्य नानिषेधे पूर्वः सर्वस्मात्पर
[illegible] तथा पूर्वत्र मित्यनुवर्तमानं स्यादा
[illegible] केवलमाख्यातमिति स्यानंतरस्येति
[illegible] सामर्थ्यमिति योगे ति॰ योगविभागस्तु
[illegible] स्येति नाप्राप्ती यत इति भावः ननु यदि
[illegible] यचीति सूत्रविन्यास [illegible]
[illegible] च स्वादिष्विति सिद्धौ यां पदसंज्ञाया
[illegible] र्थमेतत्स्यात्सर्वनामस्थाने प्रत्यये वेति॰ न
तस्मादाचोवाचश्च इत्यादौ नियमस्य सप्रयोजनत्वात् योग॰

विभागस्य च सर्वनामस्थाने च सति रिंग्नेस्त्वाद्योपदसंज्ञार्थ्या वा
त्वरमावाचोपरम वा च इत्यादौ अनंतर पदसंज्ञा यांतियमेवानिवा ।
र्तिनायामपि प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामितिपदसंज्ञा स्यादेव न
न भ्राह सर्वे ति यची ति ७ रस्मादपकर्षस्यो पयोगमाह ह हुं
ला दावि ति भावेऽ यावियदी अर्थे सिद्धि पर्व त्र त्र र इ त्य
स्य च प्रयोजनं तनः सर्वनामस्थाने पदेन संवं येना
लीति प्रदर्शनं भा को प्लुतविकार इति प्लुत सहितन वि भा र इत्यर्थः
व इ से चा वित्यत्र स वंनान इ र्व व इ चित स हितस्य प्राप्तिय
द्विक संज्ञायांस्यो लं किं पुनः स्वा पुत्यत्तो प्रत्ययलक्षणे
न पदसंज्ञायां ऊ व प्राप्तिः पदादादि रित्यु क्तो च प्राप्ति बे
भावेन चच प्राप्तिः वड से चा वि ति न हि सु प्रती ति ड नं भाव
नन्स त्यु नर पदा वि त्व त्या स्मि नु च प्राप्तिमा त्र एतास्मिन्प्रास
ति चच प्राप्ते रि त्या पि प य व्स हि तन प रा दे र्न त्यु च्य मा ने पी
त्य ने ने नो कं तं त्रा प त न ज भा वे न ला प वा न्या सां न रे प्या श्री
मयमाणे न र व स्य मे वति क प्या मित्य ने नो क्त क्न प पा द य ति ।
सभा सेति व इ च्छ व स्य च न लो प प दा दे र्नो ति ष यी न न इ रु थ
एवाति द्वष्ट का द हे त्य स्य ति भा ष्य क्र म ल पर म ध्य म पद म दा ।

ःतिकृत्वादिति । इदमुपलक्षणं समासो यो निरपदानयवाः समासांतानामिति समासार्थपद समुदायावयवा इति पदेन त्यंत स्वार्थिकत्वात्तेषां सुपः पूर्वम् ... समासान्ता ...

वै. वि. 71

र्त्तव्यं झलि पदत्वं विलाप्य कृत्वस्यासिद्धत्वान्मध्य एवेति भाव

व्यतिरिक्त समासावयवे उत्तरपदशब्दस्य रूढिमाश्रित्येत

दुक्तं परमार्थस्तु उत्तरत्वस्य व्यवस्थितत्वेन चाः समासान्त्या

वयवेत्यर्थ प्रतिपत्ति हेतुत्वे योगरूढ उत्तरपदशब्दः तथा

च मध्यमेन मुख्यः न च मुख्ये संभवत्यमुख्यस्य ग्रहणं

न्याय्यमिति दूषयति मुख्य इति किमाकार प्रकरणा

दित्यस्यानवस्थैतन्नियमार्थमिति व्याख्यानं संघट

यति किमाकारस्येति प्रस्तावादानइत्यस्यारंभादित्यर्थः

जस्त्र प्रसंगोनियमार्थं चमात इति किमस्यापर्वादिसिद्ध हेत

मुपपादयितुमाकार प्रकरणादित्येतदन्यथा व्या

चष्टे अस्येति आन्तर्यति सिद्ध इत्यस्य विशेषणमि

ति सिद्धत्वान्तादिति लभ्यत इति भावः अधिकरणेचा

संभवात् पदुदेवासंभवादित्यर्थः । षष्ठी चतुर्थी द्विती

यात्वोपलक्षणं किंतु विशेषणमितिपरिहारं तु समा

हत्य पदद्वयेद समस्तोरिति समुदायलक्षितानि

भावः मुख्येएवपदे समानाधिकरणे संभवत इति संबंध

उपलक्षकं चेनतयोरित्याह अत्रेति यद्यपि द्वितीया

[illegible]

तेपदे इतितत्रतात्पर्यान्महदालक्षणंतस्यावेकस्यापान्य
त्रापिलक्षणेवतस्या पिपरिहारान्तेयूंवक्ते सर्वग्रहणम॰
मधीतितदुपपादयति अनेकेतिसर्व ग्रहणमिति अनुदा
त्तंसर्वमित्यत्र तदुच्यत कथमिति भाष्यमनुपपत्र
लावस्यायामेव ले किंकृत प्रत्ययपल ते नापितिङ॰त
त्वाभावाप्ति तत्र आह परवादितिसावकाशप्रत्या
लुकत तत्र विति वादिषुप्रवर्तनात्यान्यामित्यस्याति
वत्वयामित्यतिङ॰: परचंदन्यर्थ: लुकिकृत इ.
तिमित्यत्वादितिभाव: इडिमिगाधिकारविहितका
र्यंचादितिभाव: इदप्रतिय ओनप्राप्नोतीत्यनुषंग:
तेविद्यन्तस्ये नेति केन इत्यन्त्रानुवर्तस्यतत्त्वहितस्याविशे
ष्यचामिति तदन्ताविधिरित्यर्थ: ननु स
कारादि विशेषणत्वेपरस्मैपदस्य विशेषस्यविभि
त्तत्वे विभित्तत्वाविशेषणस्यापीत्यत आह विशे
षणत्वेनि परस्मैपदेष्विन्त्युपलक्षणेनाविशेषणा
मितिभाव: ॥ अलोन्त्यात्पूर्वउपधा ॥ निगमनेहेचा

= एवंचात्रामेद... परस्मैपदो ... भाव: ॥५८
= ... ॥
... तत्र ... ॥

शब्दार्थ: १२

= तैलुदायस्यैवेति॰ शा३ तिलुदायस्येत्येवाकारोकार योरुभयोरपि कार्यित्वात् भवेभव त्यवैकाज्ज्हि र्वचन वादीभाव:।११= लिंगादिति॰ नन्वंत्य विशे
षणत्वेप्यत एव हि गान्तसंघातस्य त्यमवतीत्येवकं लोतसमपहृतामिति चेन्न॰ त्वयकमपे स्थलघुसंम्य धातुप्राप्य कृतो वक्ष्यमाणत्वात् ।१२= सञ्ज्ञायदति॰ त्वा
तिग्रहणप्राप्त:।१३= सु तेरेवादौ चरितार्थमिति भाव:।१४ = ननु पूर्वस्याविशेषेण लोप्य स्यवहि नस्य वर्णमात्रस्यैवसा कस्मात्रे त्यत आह ।१५=

कै॰ वि॰ भास्वमित्ययुक्तामित्यत आह मध्यमा र्षां इति नन्वलंत्या
दित्युक्तेसम्मासंदेहः स्यादित्यत आहांत्यादीति साह
चर्यादिति निष्ठयोर्भवतीति यथाथ्याप्रायेलिपिति तंहस्या
भवेदयम ग्र इति भ्रलभह णमंत्यालिहु रा३ त्यलयो:
सामान्याप्रकरणकाय निर्देशा द्वाद: करणसाधनं ३
त्याह निर्दिश्यत इति भ्रमिति धाति लकरणविशेष
विवक्षयान्यानिर्देश ३ मित्युत्याय व्यात्करणवि
शेष्यानिधे रेणायाल यहणमिति सर्वेष्वन इति पुन
पुनकयो भौर्कैकेसमाना प्रकरणपनाविक इतर इति
द्रष्ट व्यत्वाल्पयोर्यमाह पादिति प्राप्ति पूर्वं वात प्र
तिथ धास्य प्राप्तिमाह पूर्वस्येति कार्यि चातस्याव प
संज्ञायाप्राप्तायां प्राप्तौ धइति शेष: ननु संज्ञिवद
वधिरपिसजुदायो नेति कस्मान्नानिश्चि ग्रन इत्य
तआहांत्ये ऽसतिप्राप्ति रवेति लघु चाभावादिति भाव:
संज्ञिनिर्देशायाल इतिप्रथमा चवदुव चनामिति व्या
ख्यानेन सूत्रभेद इत्यत आहालिति षाष्ठस्येति षष्ठ

= इतिभाव इति॰ नन्वंत्यविशेषणत्वपक्षेपि लिंगादेवजातिग्रहणं कृतो न बाध्यते॰ क्रांतालसुदायान्तु र्विभागस्यपकारलघुत्वाभावादेव गुणप्राप्त्यावदतो नस्यैव
पर्यादिति चेन्न॰ कदाचिदेकस्यापल्लजात्याक्रान्तत्वात् ततः पूर्वस्यवर्णस्य संज्ञायां गुणप्रसंगान्नेदारणादंतत्वस्य सार्थकात्॰ न चैकादि किंचिन्न्यायादुन्यासमु
दायस्यैव ग्रहणं॰ तद्ग्रहणकार्येण नयवालग्रहणफलार्थस्यानन्यथा त॰ न चालसुदायस्य संज्ञित्वे पैव प्रतिवाच्या॰ शिष्ट इत्यादौ कुचित्प्राप्त्यतो

=नेदेश ग्रौजननिति: निर्दिश्यमानपरिभाषया चतुरचस्यैव भविष्यतीति वाच्यं कार्लात्स्यपरि भाषयातस्यावाधनात्तन
नेच
दीर्घ्रादवस्यादित्यापाद्यात्.१४=

शेकाद्युद्दत्तमनेकाल्त्वप्रयामस्येकाचो द्विर्वचनेऽभ्या
सस्यापूर्वचचर्शकेवलानिष्पन्न इत्यनेनाव्यक्तानुक
रणस्येत्यस्यानिशे यणोन दत्ताविप्रनुकार्येणा चा
र्यवचालौ दंप्रयो जनतानानपूर्वक इत्रि परिभाषाया
इत्यत आह अव्यक्तानितप्या चकार्यियष्टी निर्दि
ष्टस्य तस्यैवमिति भावः। अत्र पूर्वकोऽस्य महालापकेंचनाम्रेडित न
स्येति सूत्रमत पूर्वकं विकल्प पूर्वा तस्य [illegible] आह आ
डितस्य वा निश्चितस्य चेन्नपूर्व परहूपमिति शेषः। प
रितु पूर्वे णाम: सर्वस्य भवति तत्र विकल्पेन मुक्ते पूर्वे ण=
पररूप [illegible] वत्ति नेति वक्तव्यं हूर्वैणान्त्यस्यान तत्सर्वे
स्येति [illegible] यशंकानिवृत्तयेऽन्त्यस्येति विकल्पात्पर
च वोति [illegible] समयस्तत्र मर्यवदिति रूपवति
भावात्मके [illegible] नीरूपः। वर्णरहित इत्यर्थः। न
नलोपग्रहणाभावे [illegible] रेहाव स्यासस्येत्यक्तो ऽन्त्य
वचनाञ्च कार [illegible] ग्रहणस्यापवादेन तेनतत्या
येनत्वं चमेवस्या [illegible] लोपः धिसोरे द्वावित्युक्तो न तु यथा

तिर्यङ्मा भावादि त्वेतौ घासेरभ्यासस्य चवर्गा घेणस्यातो। ३ =

कै॰ वि॰ संख्येनाल्लेरभ्यासस्य संज्ञा घोषोर भ्यासस्य वम स्तेलीप
इति विज्ञायेते त्यत्र आह न त्रीणि ननु कारे णलोपानुव
र्त्ता वयि लोपोऽभ्यासस्य वर्तिके याभित्यत्र आह तत्र
२१ व्याख्यातादि षि गं नुकालाम न्नानिवेन्द्रपद्य ति त्या
यल्लोपवृहण मनु वर्त्तमान मभ्यासस्येत्यस्यात
न्तरं विधिर्यत्व तस्याव सानि घन [illegible] ल्लोपस्याभ्या
सः इच्छानी संति पलात् प्राप्यस्यो घ घुसा वेत्यस्ये
विभाव: तन्वभ्यासस्या चत्यु कोस्थानि संविहित
प्रसञ्जत्यंतरमेव सम्भवन्नु यान्न विधेयांतर मिति
एचम भ्यासस्यास्या न्नन लोपर न्यत्र आह योगे
ति। अत्र च कारा ल्लोप ग्रहण मनुवर्त्तनं चेच्चं यो
गविभाग सामर्थ्यादि विभाव: सर्वेति पुन र्लोपत्र
हणं हि लोप एवना वष्टो घ: कस्यचिदित्यवगमात्स
र्वापहार [illegible] विभाव: ननु लोप शब्दस्य संज्ञा चेत्ता
विति यो पादानं र्थकाद प्राप्ति यदिक चेत्तता वत्र
स्यादुसा ति: ३ न्यत्रो वाह डस्यादिलोपात्त्राच्छि: न्ना कारा

स्योच्चारणं संभवतीति निष्ठतो द्विशकारकः कथं निर्दिश्यत इत्यत
आह लोपेति शपा गित्यनेन संयोगांतं पदं न भवतीति संयो
गांतलोपाप्यनेनैव [illegible] ननु लोपशब्दो न शकारपर आदेशः
तथापि न [illegible] इति कथमित्संज्ञा शकारस्येत्यत आह द्व
[illegible] मित् [illegible] लक्षणाहेचो रित्यस्य [illegible] भावादित्व
[illegible] सामान्येनेति विभक्तिमात्राश्रयणेनेत्यर्थः। नन्विदूप
स्यादेशः सकारस्य [illegible] चेन्न स्याच्चतेन व्यवधा
नात् [illegible] लादि विभक्तिपरत्वेत्यत आह येन नेति ९८
नैव [illegible] व्यवधानात् [illegible] मनोतिर्न [illegible] ब्रुवन्तीयावत्॥
॥तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य॥ तस्मिन्निति परा [illegible]
[illegible] नमुदाहरति [illegible] आकीरण
[illegible] तस्मा [illegible] दर्शयति [illegible] तीति
न — तस्मादिति सोह चयो [illegible] इति पंचमीति व्याख्या
नेपूर्व सवर्णे दीर्घपरामर्शिनि [illegible] सामानाप्रक
रणाया [illegible] शब्दः [illegible] वयवेवन्तेन स्याचादिव

ऽवेनपारस्य वयवान्तर्वस्य वर्णदीर्घात्पूर्वस्याधिकका
रस्यनचं श्रामंतस्मादितिवचनान्नभवतीत्यर्थः ॥
नापवादिना दर्पेदिनस्य प्रशस्यवान् इत्यनेन वस्त्राणि
बोधितवान् यस्त्रीशब्द इति गं कत्ने प्रयोगेति पूर्वसव
र्णदीर्घविधायकत्वात्पूर्वसवर्णेऽनु चमान्ते लाक्ष
णिकः प्रयोगः स्यादिति भावः सूत्र रंध्य वक्ष्ये चंश्रा
रोति दर्शयति १९ वमर्थोति बाहुल तऽइति यथापिपा
ला प्रकारे बोधितेन कृतोऽभिधानाय मन्वयः कर्तु
ऽवितः वाप्याप्येवमादिप्रयोगसाधुत्वज्ञापनाय
जातीयरः प्रयोग इति भावः ननु स्वैव इष्टितं कथ
मुपहरणत्वेन रूपादित्यत आह लिङ्गं तान्ति इति
करणे इति इतिविना पूर्वेयः पदार्थः तो पर्यान
रूपमिति प्रतिपादयति इत्तत्स्वरूपमिति द्रुच
नात्पूर्वस्वरूपस्य ग्रहणप्राप्तमितीतरपदा
र्थकत्वभावः सम्बन्धयेति यत्वाधिकरणनिर्देशो
वधिनिर्देशाभेत्यर्थः। विशेषपरित्यागेन निर्दे

रितपरित्यागेनेत्यर्थः सामान्यस्य निर्धारितविशेष
इत्यर्थः तस्मिन्नगणितसमाख्येन प्रतिसंज्ञापियप्रकर
एतन्निर्धारितविशेषप्रतिपत्तेरित्यर्थः सामान्यस्य
पः कश्चिद्विशेष इत्यस्य सर्वविशेषेषु इदं तयाविर्छ
क्षिनविशेषेषु भावादभेदेन भावादित्यर्थः सामान्यवि
शेषवाद्ययोः तु समर्थमज्ञानानां संचोपाभिरित्यभिप्र
त्याभिप्रायमाह सामान्येति कथमनवस्थितिरिति
वेमवगम्यतन सामान्यस्य यस्य सामस विशेषयइतिव्यव
स्थापपत्तेरित्यत आह कदाचिदिति सर्वनाम्नोन्यविशे
षवोधकं सामान्यरूपं यानि पदानि सर्वनामस्तूबोधकं सा
मान्यमनिर्धारितविशेषरूपं वइत्याभिप्रेत्याह इति सामा
न्यमनिर्धारितविशेषात्मकं अधिकरणमात्रं तिदिद
रूपमित्यर्थः तत्स्थानिर्धारितविशेषव्यवादिशाव वस्
मान्यं सर्वनाम्नोभिधेयस्तभवति निर्देशप्रयोजनताः
नाविर्देशानामिति यावत्तन्नसयेति द्विवचनविभज्यो
पपदचाभावेतत्तरपः प्रत्ययाभावादितिभावः यथाम्र

= निर्द्धारणप्रयोजनानामिति: प्रयोजकानां शब्दानां मध्ये इत्यर्थः १२ =

= सप्तमीवाद्येनेति: नव्याचसप्तम्यांतनोर्ड इत्यादावेवेदप्रवृत्तिर्वेतेति भावः १५ =

कै. वि. नमेवकस्मान्नगृह्यत इत्यत आह न पुनरिति संज्ञेयम् वि
सा कां हेतुभूयोगय परो धम्र हाणादिति भावः पुनरिति पु
नर्निर्दिष्ट पाठेन वाहिर्य न इत्यु नेसमग्र स्पर्श वहिः
र्भूतात्मक प्रति पादित्वे न्यपर्श भवति कोसौ वहिर्भ
नसमग्रस्य र्थ इत्यपेक्षायां वहिर्भावस्यावध्यपेक्षा
द्वाद्यपत्यस्त्रीणा नस्येव तत्र तच्च ग्रहणान्तस्य पू
र्वात्मकत्वाद् वचि मानापि वहिर्भूतात्मकः शब्दस्व प्रतीयत
इति तद्वसप्तमी निर्दिष्टः पूर्वस्य कार्यमिति लभ्यत इति भा
वः नन्वत्र स्यापर्वः नापौर्वापर्यासंभवात् कथं जनपा
पदे लुविषयत्वात् स्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यस्यो पस्यात्रापि
यत्माहतत्वेनेति नन्चितिन चतुपमुसर्गमा वविषय एव
प्रत्यय रूपसाति किमर्थमुपसर्गा निर्देशः क्रियत नन
निर्दिष्ट इति एवा चेत्येन निमित्तं भवितव्यमिति भावः जन मा
पदे लुविषयत्र जनपदशब्दो यत्सप्तमीपरः तेन तेन पौ
र्वापर्ये न संभवति सप्तमी शब्दपरः निर्दिष्टग्रहणे
सत्यापि परिभाषोपातिष्ठे तत्र्यचे तामीपरचे नि नि
र्दिष्टग्रहणाद् परिभाषोपस्थितो नार्थ्यनपेक्षो वीप्सया

=अत्रउपस्थितत्वादांतरस्यत्वेनवदार्थकत्वकल्पनायेनपाल्लक्षणोपस्थितप्रत्ययस्यैवतत्कल्पनायालघुत्वादितिभावः।१२=

=तत्रतत्किमन्विति प्रादे पूर्वस्येवेत्युच्यमानेतेच्छन्दस्यसङ्गम्यंतरूपेइतिबोधःस्यादितिवाच्यं इतिशब्दपोर्वैयर्थ्यप्रसंगात्स्वंसामित्यनेनैवतल्लू भाव्र।१५=

संभवाद्वतहाचीशब्देग्रहोतेनितत्रार्थनिर्देशोजनपदर्थेयः प्रत्यनइतिविशेषणविशेष्यभावव्या

यामप्रसंगाभावाद्वे नियमफलापरिभाषानोपस

नुमर्हंतीत्याभिप्रेत्यपरिहरन्त्ययामितिषष्ठीहु।

त्रिपदेत्याहयदिवार्तिकाद्वलाघवादसंदेहाद्वाति

भावःलिमितस्यानिनोरत्येनाव्यवधानं सांहि

तमित्वाचोरयातितलितिमर्षेषष्ठी प्रत्यकालाभावःसं

हितेतिपरिहरतिनिनेतिनन्वसत्यापिनिर्देश ग्रहणेनास

त्रीतिनिर्दिष्टपूर्वस्येत्युपस्थानात्समीपभाविलत्रव्य

वहितचेकः श्रवपूर्वीयाभावानुयतीत्यतआहव्यव

हितेपीतिलदयभेदे वलतएभेदश्चेत्याभिप्रेत्याह।

यत्रेतिपूर्वोत्तरेणनिमित्तत्वेनवापियुज्यमानोनाव्य

व्यनत्वानुविशेषितइतिवार्तिकैकदेशस्यार्थःप्रकृत्यर्थ

माहयोगइतिनियमपदान्वषष्ठीप्रकृतिपदःप्रत्या

नुवाददोषाभावादित्यतआहलत्रेतिमहीतिस्थानित्वेहि

कार्यिचेनप्राधान्यंनिमित्तत्वेवसमार्थेनगुणंचतन।

उभयमकारस्यैकदावितद्धर्मितिभावःपूर्वकारान्तरेणचाजुप

८

=भाष्येऽप्यसति त्र्यर्थ इति ॰ अभ्यस्तानामादिः ॰ आदिः ॰ किंच इति सर्वधातोः इति सप्तम्यन्तानुवृत्तिसिद्धये इत्यर्थः ॥ ५= ८

कै॰ वि॰ पत्तिः प्रागुक्ता व्यवहितत्वेपि पूर्वस्माद् प्रवृत्तेः समिधावि
स्यत्रापि प्रसंगः तदवस्थ इत्यत आह इह चानिर्दिष्टस्य
त्युक्तत्वान्निर्दिष्टग्रहणं वेति भावः । ननु कार्यकाल
त्वान् परिभाषयोः पौर्वापर्याभावान्न प्रतिषेधनव
वस्थेत्यत आह स्वेति मां प्रयोगेन: परस्य सर्वनाम
स्थानस्य सर्वनामस्थाने परतो योगेन इ नन्वभयत्रापि
षष्ठीनिर्देशात्स्यादिति भाव प्रधान: तस्याश्च सर्वना
मस्थान इति षष्ठीयोगेन इति पंचमी तदा सर्वनामस्थान
स्यापि चंगोन इति षष्ठी चेस्मिंचं नस्येत्सुजंगोनोसि
चेके दोष इत्यत आह यदीति ङ॰मोङ॰मुङ्गागमेधिनाप्ति
दोष: संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वादिषयनसामर्थ्या
द्धा तदप्रसंगादित्यत आह ङ॰मु इति ननु यद्यपि पंच
मी निर्दिष्टो निरवकाश: । तथाप्यादेशसंबंधविभ
क्त्यभावेन सप्तमी निर्दिष्ट स्वकार्यं लभ्यत इत्यपरि
तोषेण यथार्थं वक्तुं लौकिककृतात्तथार्थशाब्द
स्य तन्नप्रयोजनादिकाचिन्त्यामित्याह यथा विषयमि
तिभाषे

सूर्यस्य षष्ठीति स्वर्गस्य कार्यित्व प्रतिपादन योग्या षष्ठी भवतीत्यर्थः
एवमुक्तस्य षष्ठीत्यपि नहीति वाक्यभेद प्रसंगादिति भावः उप
देशोऽनिस्थाने तत्र न मण्डरि भाष्य यामनुमीयमानत्वे नादेश
स्य उच्चारणाभावादित्यर्थः। ननु स्थाने चेत्संज्ञा लोपाभ्या
मितरन्नु व धरस्यानुमीयमानस्यादेशोपि तत्र हि एवेति
मित्यत्र यादेशः इत्यत्र आहा ह्यानीचेति यदा प्रत्यः
परः प्रत्ययस्तदानीमेवादेशो भवतु संज्ञा लोपो प्रती-
तत्र इत्यर्थः। यानि तानि तास्मिन्निति निर्दिष्टे इत्यस्य वि
षयभेदेन भेदान्न क्वचित्सूर्वस्य षष्ठीति विशिष्ट पर
कचिद्विशेषणपरमित्यर्थः। सूत्र एवेति। तत्रोपदेशा-
सद्भावात्स्वपक्षीय सूत्रे: प्रागेव परत्वादिति भावः तथा-
वयवतार्थीरनुबंधकि एवं क्रियतत्र प्रन्य यः इति कृतत्वादादे
शस्य सावयवकत्वेति भावः परत्वादिति अनत्यत्वो धातो
परस्यानिवतुम शक्यत्वादित्यर्थः। अपेक्षा इति। अपेक्षाति
बंधनः संबंधः अपेक्षा वक्तास्मिन्निति निर्दिष्टे अवस्यनदा-
यदा स्तुत्वा: संबंध्य नभेद स्यानिनुतास्मिन्नाकांक्षा तेति
ऊनः तास्मिन्निति सप्तमी पदत्वात् मिति भावः अपवादनिम-

कृ.वि. स्यायमभिप्रायः प्रयत्ननिर्देशसामर्थ्यात्प्रयत्न २१
म्यणोः स्थानत्वाद्वाभाव इति तेङ् [illegible] युगपत्प्रकल्पक
त्वाभावादिति कुतस्तत्प्रकल्पकमित्यत आह तत्रैव तत्त्वेवदी
र्घादिति चेत् स्यान्नवकारा [illegible] प्रकल्पिका स्यादित्यत आ
ह दीर्घादिति ॥ ॥ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ॥ स्वं रूप
मिति शब्देनार्थो गतेः अर्थे केचित्कार्याणामसं
भवात्तत्राह वचनेति शेषः अन्वेत्वेति शब्दस्य स्वं रू
पमिह ग्राह्यं नन्वविधिरित्यनित्यनेति चेत्प्रदेशो विशेषस
मर्पकः विधेयव्यतिरिक्तं लिङ्गमस्तीति भावः । विध्यन्त
रेतिनहि स्वं रूपमित्यस्यागतेर्ग इत्यादेः पञ्चम्यन्तेन स
मानाधिकरण्येन नाऽवैयधिकरण्येन वा संबन्धः संभवती
त्यर्थः । ननु संज्ञापदे प्रदेशे क्वापि शब्दः स्वरूपं प्रत्य
ययेत् लोकप्रसिद्धमप्यर्थं अभयमिति शिष्ट ह शास्त्रे संभ
वतीतित्याद्येकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वसंभवाच्छा
स्त्रार्थप्रतीयते तत्र च कार्यासंभवात्पर्यायेभ्यः
सिद्ध्यति तु अतिप्रसङ्ग आह हेतिनियमार्थं चानुपपा
द्यमिति सर्वेति सर्वत्र शक्तियुक्त इति शास्त्र [illegible] इत्यर्थः

हर१४

उत्पत्तिप्रसक्तिविषय इति शाब्दा हि प्रतीतो शब्दः कारणं नार्थः
कारणो कार्यान्वयव्यानुपपत्तिप्रमाणिका प्राप्तिर्नैकारणा
र्थः प्रत्ययाभावि तु मर्हाति इत्यनेकार्थप्रत्यायमप्राप्तियु
क्तो चाभावे च शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं पुरुषापेक्षीतमितिः
नित्वाच्चानयोश्च शब्दार्थसंबंधानित्यत्वं स्यादितिभा
वः न च संबंधस्य हि स्वतन्त्रं बंधेन ग्राहकस्याचिन्त्यः
पिंडादेशनित्यत्वेन नहि नाशो प्राप्ति शब्दं संबंधभेदेन
समवायवैलक्षण्ये नं संयोगिन्ना प्रोसंयोगगतनाशाव
तू शब्दार्थसंबंधस्यापि तन्नाशः स्यादितिवाच्यं प्राः
प्तिः संबंधः सा च सर्वार्थविषयापरस्परनिरपेक्षैके
कार्थनिरूप्या शब्दैकनिष्ठाश्रीयतेन न चान्य विषय
नाशे प्राप्त्यप्रवृत्ति नाशाभावान्नित्यत्वं च शब्दा
र्थसंबंधस्यापि न तु रूपतिरूपिणो भेदाभावाच्च वदस्योति
वक्तुरनुपपत्तिसंबंधोपि संबंधप्राप्तेर्न नश्यति इत्युपाति
रनेकव्यक्तिसमवेतन चाभावे नाकाशादिवत्
तत्सामान्यनित्यं न तु नाश केचित् तन्त्रोच्चारणत्वात्कि

॥ विशेषवद्भिर्यत्नेनोच्चार्यमाणः शब्दः । तिसंख्यत्वं । तथापि
न्तोल्कास्फुटत्वव्यापारहृत्यस्यैव [illegible] प्रयोजनत्वेन श
ब्दस्य यत्र समनंतरं च [illegible] विशेषणानुमानं स्यात् । ना
पि स्पष्टव्यंजकाः ध्वनय एवाभिव्यंजनव्यंग्याः शब्दा इति
न च वर्णव्यतिरिक्ताः ध्वनय एव न सन्तीति वाच्यं
दूराद्वर्णविशेषमननुगच्छतः ध्वनिरूपस्य [illegible]
तीनत्वाद् ध्वनिशब्दव्याख्यानाभिव्यक्तियममभ्यापेयता
त्वं च तस्य प्रतनुत्वादीनां वर्णधर्मत्वेन प्रतीय
मानानामसामीप्येऽपि ध्वनिधर्मत्वकल्पनासंभवात्
तथा च परस्परविरुद्धानां युगपदेकधर्मिवृत्तित्वानुपपत्त्या
धर्मिभेदकं चासिद्धं [illegible] दिशाब्दभेदसिद्धिरिति भावः ।
ननु तथापि प्रायेण सामानाधिकरण्येन प्रतिसंख्यासं
ख्येयभावो दृष्टः न च हृत्स्वशब्दस्येत्यतयोः तदसंभव
नम्राहृतत्वेति [illegible] चिन्नत्वस्य [illegible] त्वेन प्रत्ययस्य ।
व्याहृतप्रत्ययत्वेन सामान्यस्य व्यक्तिरभिधीयते [illegible]
वायमर्थः शंशाब्दलक्षणव्यक्तिरप्रिमाद्विशब्दः ।

स्वरूपं त्वग्निशब्दादिस्वं वस्त्वाग्निशब्दादिसामान्यसंज्ञिकाभव
तीति व्यक्तेः सामान्यं स्वं नैवेनतद्रूपं देसंभवः । अपि च शब्दस्य
रूपमित्यन्तरूपस्य स्वत्वं विधीयते यदा तदग्निशब्दत्वादिसामा
न्यस्य स्वशब्दवाच्यव्यक्तेः संज्ञानिर्दिष्टीयसंभवतिसामा [illegible]
नाधिकरण्यं संज्ञासंज्ञिनोरिहापीति सूत्रं यत्तावस्वशब्दस्य
पर्यवसानेन भवतीति वार्तिकोक्तरीत्या सामान्यस्य घटादिभिः सा
मानाधिकरण्यसंभवादिति भावः । केचित्तु सामान्ये चाधिकरण एव नायं
एव संज्ञासंज्ञिभाव इति उभयोरप्यादेव सामान्यवाच्यत्वान्न पार्थक्या
तिपरत्वं जातिः संज्ञाव्यक्तिः पर चेत्तु शब्दस्येत्यत्र स्वशब्दा
तिपरत्वाज्जातेर्व्यक्तिः संज्ञेति रूपग्रहणं विनैव सिद्धमिती
त्यभिप्रायेण पूर्वं भाष्ये रूपग्रहणमित्युक्तमिति नत्यातीयः
वाचिनः स्वशब्दस्यार्थं विहाय रूपस्यैव कर्मग्रहण इत्यत्र परि
आह प्रतीतिविरुद्धमिदमयुक्तं इत्यपरे देशाः संबन्धः तद
नयेत्यनन्तरं पर्यायेवैव ग्रहणादिति यावद्रूपं तुल्य [illegible]
च मध्ये स्वः अभ्युपेत्याह तच्चैति यावत्तन्नियाहि संज्ञाः
शब्दाभिधेयमेव संभवतीति भावः । अन्यत्तु हि स्वं शब्दस्या
भिधेयमित्य [illegible] हारणार्थः संज्ञीत्यन्तरमाह संज्ञितिवेच

वै.वि निःशब्दत्वे पर्योगस्तु तेन यथा वस्तुशब्देनापि तत्पर्योगस्तु
गः शिंपाकादिवर्णानिनरूपग्रहणं कुर्वन्न पर्यायग्रहणं ज्ञा
पयति स्वरूपमिति वचनाच्च मध्ये याह्य न वोभयान्वयः २०
गृहीतार्थवतो रूपस्य सति संभवग्रहणमसति उके
वलार्थस्य च स्वरूपस्य ग्रहणमित्याभिप्रेत्य हृ
दयंपुलामिति दर्शितमिति दर्शितं का विशेष एतस्यातिपार
णषष्ठीलक्षणं वर्णस्वरूपं चमितितनदार्थवता रूपेण
णतापिघ्रियत इति भावः ननु शब्दो द्रव्यं गतिमत्वात् इषुवत्
न चासिद्धः सर्वत्रोपलब्धिगमकत्वेन शब्दस्य बाधः सर्व
स्य गम्यत्वेन सह शब्दस्य निरूपणात् सर्वत्र शब्दो
हि द्रव्यत्वात् गुणो द्रव्ये चैव तिष्ठेत चाभ्युपगमात् न
तावता धर्म्याचरितमारम्भान्तस्य भवतीति सो गुणत्वं तो
वाबाध्यः ननुनतावनन्यथासिद्धः कल्प्यः सति इन्द्रियग्रा नवा
ह्यत्वानुपपत्तेः मनोवन्नवा सेन्द्रियग्राह्ये वा च्चननंतो
पि कल्पनत्वे वा न संयोगाभावान्नाकाश देशकाश्र
दि शब्दस्य संयोगलक्षणस्य बन्धसंभवः सर्वेष्वेव घटप
टादिभिर्विभुत्वेन स वस्त्यापि शब्दस्य संयोगात् क्वाका

पारिन्नाद्वेनघटपदादेरप्यभिधेयत्वंस्यात्समवायस्याविभो।
नीविभुत्वेनरोगोत्तिगाकाशादि शब्दस्यविषयकादिवाचकत्वे
नस्यात्न्गुणत्वे चाकाशविशेषगुणत्वाच्छब्दस्यनभसे
वसंबंधात् घटादिगमकत्वे मस्यात्नं गुणसमवायेनतुगम
कत्वेतिप्रसंगः एवं ध्वनेरप्याकाशकसमवेतत्वसंबंधचे
वसएवदोषइत्यतआहहेतिहि वाचाभावे पिशब्दोरथादि
नीतिकालितायत्वात्प्रयविषयनिह चेन उभयथापी
तत्वलक्षणगुणयोगात्तयोरप्यावृत्त्या संबंधतेन्युक्तं।
संज्ञाविवक्षितार्थेस्यसत्ता प्रतिषेध्यर्थत्वान्पुनरुक्तम्
ज्ञाननिरासायात्माभत्याज्ञासंज्ञायां तदाह संज्ञत्ययइतिन
न्वर्थेसंग्रहस्य शब्दस्यैवकेवलवाचकत्वे स्वरूपस्यैवग्रहणमि
त्यतआह शब्द इतितथाचवगम्यमप्रतीत्यपरित्यागे
भाव कारणत्तानार्थस्यशब्दस्यवरावच्छेनेनग्रहणेयुक्तमिति।
भावः नत्वर्थस्यज्ञानेनत्तरपदंप्रतिनहेतुत्वात्तच्छब्दप्रयो
गइतिकथंशब्दरूपकस्यार्थप्रतीतिरतआहार्थस्ये
ति ग्रहस्यइति स्वरूपग्रहणादेव सामान्यादिकरणेनस्वी
लिंगात्यादिना पदेतेनेतिभावः पुरुषेस्याविधानमस्येत

 हिंकोव कार्या इत्यत आह ईहलीनि सद्भिसाकुश्चिमयो॥ 86
सिद्धिरित्यत्राणानुग्रहीति संख्यावचनसामर्थ्यात्तत्त्वात्
नित्यत्र योवा ध्यनः इत्यामिप्रेत्याह प्रदेशेष्विति वृका
रान्तादित्ति जस्यस्यासो र्लकः प्राकृतप्रत्वा भावादित्तिभा
वः वच्चउत्तरत्यो र्लस्यासोः स्वरूपग्रहणेनलुकिक
र्त्यै येजस्प्रुमसिद्धमित्याह उकारान्त इति चोयभाव
मुपपादयति सामान्यस्यावेनेति स्याप्याचो विशेष
स्यस्येपादानमेवमाश्रितम्याश्रित्याह भ्रूयोमिति॥ ॥
सप्तुदितस्तवर्णस्यवाग्र्यत्ययः॥ ॥किमर्थमितित
नाद्वेषो यं किं तु विशेषजिज्ञासापरमित्याह किमितितुत्तयो
गिक इत्यन्वयः योगार्थीयतिपृतीयत इति नाचिदमःपर
वान्पदायं तरंगवान्वपररूपचेमर्घतनीयमात्रस्यस
वर्णग्रहणेपि सावलितां तरतमस्थादेशः संभवतीतिसु
त एवादेशो भवतीत्यत आह विशेषेति अनुनासिक
इतिपत इतिशेषः आमयीति अनस्वान्यत्र सर्वना
मस्थानेतिसमासो माभाय एष्यानतु हस्मामोविप
नसेतु हावित्यनुत्काम्य मूवचनेनासिद्धावपीतिभावः
=वस्मात इति । विभाषा रहेत्यादौ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्या हृद्यागांयो द्वंद्वः यश्च मगागांमित्येव मनेकवाक्यसंपादने
नैकवद्भावविधानादिसर्वः । अत एव पाणिमार्दंगिकाश्वारोहा इत्यादौ द्वंद्वश्चेत्यादीनां न प्रवृत्तिः ।६=

=इतौ चेत्येवेति । नतोन्यत्र वर्तमानेन लिङ्गसिद्धिश्च परस्मैपदे क्विपि दीर्घ इति धातोर्विरोधप्रसंगादेव पर्व्व प्रसंगादिति भावः । एतेन य
पाविसर्ग [illegible] समासदप्रावृत्तसमास [illegible] पकं तद्धितार्थे ति एवं ग्रहणे वेति नियमादप्राप्तदीर्घाविपर्यस्तो वेतित्यादितिचिंतोऽयं

तिपक्षार्थग्रहणेपि दीर्घादि स्यादित्याशंक्याह ग्रहे इत्यादि तो
वक्ष्यतेनत्वविरो धप्रसंगादित्यर्थः । ववयोरिति चंदसी उक्ता
वनियामनतार्थभाषायां कद्रभ इत्यत्र स्त्रीत्विति ययेति
भाव समभिप्रेत्य ववारियोरित्युक्तहलोभाष्ये सूत्रे मेवद्वाय
कचेत्यभिहितमिति समवोरथादिति वाग्रहणेहैमचेतन
श्चाभिप्रेतेन सकलमेव सूत्रमिति परिहरत्येवंतर्हीति
भाष्यानिति प्रतिज्ञा यावकेस्यवाभिधानं कष्यंतेति
स्मिन्या शंकान्तरह् वनिक परिहरयाभिप्रायेण सा प्रति
यानत्येवं भाष्ये परिहारस्य पैरेत्याह सा ध्यरूपा इति न
तुपक ग्रहणेन योभिधानसमर्थमपेक्षते वेनापूर्ण
वाविशिष्या दाविव प्रत्यभविधानवचोभि प्रतासमर्थ
स्या भिसवर्णग्रहणं किंनस्यादित्यत आह प्रत्याम
इनीति सवर्णग्रहणे हि प्रत्ययादित्योदीर्घ प्लुतयोर्पि
ग्रहणं यतो वप्रत्ययाधिकारात् प्रत्ययावेवं दीर्घे
योः प्रत्ययसंज्ञा चायोभिधानसमर्थेत्यस्मत्वि संभ
वे दीर्घप्लुतयो र्भाष्यार्थप्रतीतिर्हि तत्वाभावान्न प्रत्ययत्व
मितिनतयोर्विधानं संभवतिसवर्णग्रहणेना [illegible] ति
प्रयोजनाभावान्न सवर्णग्रहणमिति भावः । युष्मदाम

॥ स ॥

भवतिक्ष नेन प्रत्याहारस्य तत्रैव प्रयत्न निर्दिष्टस्याकारस्यैरवसवर्णानां ग्रहणं ×पं० ३

कै०वि नामसाताप्रुक्तेन बोधनं विवादितं तत्याचागादिवो
दनात्तसत्वात् प्रतीयमानेरकारादिभिरपि सवर्णानां
ग्रहणमित्युक्तं भवति यो हि मन्यते प्रत्याहारस्यैवोपदि
ष्ट एवाणस्तस्याचा समस्ता विभक्ताविति यकारो ग्राह
को न भविष्यतीति तं प्रति बोधयति यथेवेति
शकतो कथ्यामिति । परिहरत्यतभावितेति । एतेनाप्रत्य
य इति निषेधस्यासामर्थ्यं लभ्यते न च प्रत्याहारस्य तन्नि
र्दिष्ट विषयप्रतिषेधः प्रत्याख्यमानो विषयन्ते सवर्णा
ग्रहणमिति वाच्यं तस्यासत्यको विविधीयमानस्य
पूर्वसवर्णदीर्घस्य कुमार्यो कुमार्य इत्यादावप्राप्तेः दी
र्घोज्जसि चेति प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् तस्मात् खट्वेन
पुंसीत्यत्र तु सीतिवा नर्थकः स्यादितिभावः । मात्रैकपाव
ति स्यात्तेनर तत्परिभाषयेतिभावः । ग्राति तूपरण्ता
रूपरण सामर्थ्या भावात्किं तन्त्याय्यपरिहारस्तमेवेनोपर
दीर्घादित्यत आह न्याय्येति पठुतं पर्य्यवेति तत्राह
त्रहीति स्यात्तमावि क्रियी यास्मिन् प्रवृत्तिः तस्याविरोध
दित्यर्थः । तत्र हेतुः ग्रातिव्याप्तादिति । ग्रागीत्युच्चार

ण समये समग्रस्य सूत्रस्यानिष्पत्तेरित्यर्थः । नचैतत्कालस्थे
ष्वप्यन्यायविषयः नैनैनमिन्त्रकालानां ग्रहणमित्यभिप्राया
ह ग्रहणकेतिनत्वल्पाविषयेण प्रत्यय इत्यनेनकपवर्ष्ट
विषयः परिभाषार्थः शाकटे प्रतिपादयितुमित्यन्तया
हप्रत्ययेन गृहि: आकृतीति प्रत्याहारसूत्रे सूत्रस्य ह्यविल्या
दिषु चेति पोयः नात्रादेवप्रतिबन्धनेऽदिहि ययपाके
कवर्गसूत्रे निषु जातिरत्नान स्वभावेनो दिक्र ग्रहणस्याव
पृथक्कर्तव्य चादित्यभिप्रायाह ह ग्रहदिति नवेव सम्प्र
सवर्णग्रहण सूत्रस्यैवेत्यर्थ शाकटनीयमित्याह यत्रेति
श्रोत्राहि एकस्यैव प्रत्याख्यानच प्रत्यायकवलत्वेन विरोधा
भावादित्यर्थः वार्तिककृता गादिप्रत्याहारग्रहणे स्वव
र्णेनामीकारादीनामप्रतिपत्तिरिति प्रतिज्ञाय कृतत्वा
कांदायाकिने यास्मगादि संज्ञया प्रतिपत्तिरकारेकारादि
संज्ञिभिरिति विकल्प्योभयनिराकरणायानुपदेश्यत्वादि
त्यकं तत्प्रतिपादनादित्यर्थं प्रेर्दर्यतः सौ
विशिष्टचमित्यनेनान्यथा व्याचष्टे मन्तमासनादिति

वै. वि. नन्वीहल्यघोरित्यादावीकारोच्चारणमस्त्वेवेत्याशंकायां परत
निराकरणे तावदनुपदेशादिति योजयति प्रत्याहारे इति अत्र इ
उणित्यादाविनत्यर्थः । अणादिचोदनाभिः साक्षात्प्रतीय
रं नित्यर्थः । भाष्ये संनिहितेनाप्युपलक्षणमभिप्रेत्य
द्वितीयपदानिराकरणाय ध्वनतेदेव योजयति यत्र ध्वनेति सं
निहिताः बुद्धिसंनिहिता इत्यर्थः (संनिध्वनं प्रतीतिः) यथा
योगमुच्चारणेन सत्तया वेत्यर्थः । शब्दस्योच्चार्यमा[illegible]स्ये ए
वसंप्रत्यायकत्वेपुक्तिमहं प्रतीयमानो होति वर्णपुच्चार
णांश्रवणमपि प्रतीतागभावप्रतिपत्तेनस्यापि ध्ये
त्वर्थभेदलत्वेनेहतत्प्येति भावः । भाष्ये अनुच्चार्यमाणः ॥
शब्द इति व्याख्यानदर्शनाद्धातिकेशब्दस्येत्यक्वार्यमा
णविशेषणं प्रतीयेतेत्याच शब्दस्येत्यस्येत्यदपेक्षमा
णस्योच्चार्यमाणशब्दस्योपसर्जनाभिप्रायित्वः संप्र
त्यायकत्वशब्देनासमर्थसमासः । स्यादिध्वनतः शब्द
स्येति कर्तरि षष्ठी मार्गो हि स्यावत नभिन्नत्वेनेन संब
न्धदर्शपि ति प्रतीयमानेनैति भाष्ये न शब्द इत्यर्थः ॥

सि द्धमुक्तमिति विभावः। ग्राह्यो विभाव्योनित्य स्त्री विकल्पितेति
प्रदीपस्तन्नीयोन्वा त्रणग्रीत्यक्ते नहि स्यात्प्रतीतेर्जायिरः
प्रतीतिरिति नवाच्यमित्याः यत्रपीति उपदेशोनोच्चारणं किं ग्र
हणंकथा सूत्रप्रतिपादनमित्याह अइउणितीति तेषामप्यगा
सेत्रायामिति शेषः अगादिसंज्ञाभिरकः सवर्णं इत्युदाविति
षः उपदेशोनोच्चारणमित्याह प्रत्याहारमिति नाभिन्नवामि
त्याह व्याख्यातिमप्युदित्यनेनाकारादिभिराकारादीनां
प्रत्याहारेप्रत्याहारसूत्रएवतावद्भवतीति व्याख्यास्यत
इत्यर्थः। आद्यर्थक्रमेणसामर्थ्यतः प्राप्तक्रमेणेत्यर्थः
नत्वाद्येतिसूत्रपाठक्रमेणेवेत्यर्थः अभ्युपगम्यसूत्रपा
ठक्रमउक्तोनन्वेवमसवर्णग्रहे प्रयोजकः इत्यणइत्यादे
सवर्णग्रहणभावप्रसंगादिप्रमस्यप्रत्याहारित्याहदेवर्णानामु
च्चारणाकारादीनां वा निमित्तमेवेतिसैवानिकल्पभा
ष्यमित्यतोप्याहारेणैवव्याचष्टे अइउणीति प्रत्याहारे
अइउणित्यादौ वर्णानिस्वरूपेणस्थितिमनुगतोनक्वचिदर
कारादिः तस्यनिर्देशः स्वरूपेणोच्चारणमितियावत् तत्रस

=नत्रग्रहणकप्रात्तस्यअएवदप्रातिग्रहस्तवर्णोपदग्रहोतरं तरस्य सुकोचीत्यादि प्रत्याहाराघवर्णोऽखिवअइउणित्यादौ प्रहृतिःकस्मान्नेति चेत्तैवं.
नाव्यत्ताविवत्या घंगेषुस्यात्तन्यासुदिदित्यत्रचसवर्णग्रहणस्यपुनः प्रसंगो प्रागटहीत प्राप्ति ग्रहविरोधप्रसंगादितिनात्तलाविस्तर प्रानुत्तं अइउण

वि॰ वर्णमिय हरणेहेतुमाह व्यक्तीति अत्रांतरे निगुणगादिकृतेति
भावः अप्रत्याद्वार्थस्य वचनादपिकर्षं ग्राहकं चमित्यतआ
हाणिति उभयमत एव चमनुद्धारणं च भाष्ये वर्णितं इति प्र
त्याहारगणां इत्यत्र न सव प्रणीनाम ध्यापातिना मिनिदर्श्यंत
चेनोक्तं प्रत्याहारे अत्र इउण् इत्यादिसूत्रे नांतरीयकमिति
व्यक्ति विनाजातिनिर्देशासंभवादित्यर्थः अत्र च सवर्णे
चेप्रमाणकृतभेदे हर्षोनतत्र भिन्नयगुणकृतभेदप्याह
भूल इति प्रकृतिभेदात्तु वर्णेन्द्रियजन्यालक्षिभेदात्तमेदं जाते
रितिभावः प्रकृतिभेदाहि व्यक्तिभेदसाधको भूसंति तुल्यार
स्यप्रयत्ले चेनाकृतिभेदसाधको न्यथा सिद्धत्वादित्या
हलिप्यपीति प्रत्यभिज्ञानादत्वेसति तल्पास्य प्रयत्न
चेनाति यद्यपि प्राक्ति चनजातिः न्यायपिसाधारण
धर्माभिप्राय... वेणाको एवंवृताकि दृश्वनिर्देशेन व्यक्ति
विवक्षितानामप्यादीर्घानिर्देशो पीति न शंकनीयमिति
... इति दीर्घेति व्यक्तिविशेषवर्णनत्वेनोपल
... मिति भावः ... निमित्तेना

आत्रिको ... इति निर्देशादर्द्धमात्रिक ... तासंवाधित्वाद्विमात्रि
कोविभाविष्यतीत्वदोषात् ॥ १०८ ॥

मिथेयः किंनुव्यक्ति ध्यनेएरजि निमित्तत्वेन चोदित इति
शेषः सर्वव्यक्तीनां ग्रहणमित्यत्रायः अभेदाश्रयणा
दित्यत्राह: उपलक्षणत्वेनाश्रयणादित्यर्थः यद
पि व्यक्तिपदे प्रत्याहारनिर्दिष्टे व्यक्तिलिंगेप्येपीति वा
तरं लि प्रमाणं तथापि लक्षणार्थमनुगमो गमकोऽस्तीति निर्देशः
प्रत्याहारे निर्दिष्टैव व्यक्तिलिंगेप्येपीति ज्ञाता नु पूर्व
परावेनुमे सवर्णमिति ॥ वसंतौ डिन्नस लामित्येः
सिविवर्द्धे जेति वृद्धौ सः स्याद् तुक इति त्वे दैलो
हलीति स्वलोपत्वं ॥ न च हलोक लीति निमित्तं चे॰
नाम यथा निर्देशान्यथानुपपत्त्या प्रत्याहारयति वा॰
व्यक्तिः उच्चारणभेदमित्याह वर्णपराप्येकैव भवितव्य
मीति वाच्यमित्याह ॥ डि ॥ डुकृल्डि अत्रात्मनेप
देकार्थे ह्ले: सिविलिंड वा विति कि चा गुणाभाव हलो
हलीति सिद्धापि लघलक्षणारितिम ब्रावे स्थलाजग्ध
हलीति तज्जस्येव चहणं ॥ भेदएवेति ॥ एकावानर जाति
कोटीकारान्ते तिनत द्वारानेक व्यक्तिग्रहणमिति भावः

= अयं भावः ॥ हलेपुरु षभुक्तारणभेदेपि व्यक्ति रेकैव॰ व्यक्ति भेदांगीकारेपि तादात्म्याव्यक्तिरेकेव वोस्येकः एव॰ =
तद्यथा सकल व्यक्तिषु तात्र्त्ररहीलतंत्रेणा हत्यावा गवालाणह त्यादि निपात प्रत्यनिवत्त ॥ १६ =

वै॰ वि॰ प्रत्यभिज्ञाविरोधाभावान्तरजात्यपलापः शंकाइत्युत्तर
यत्यहेति॥ व्यत्यारम्भकमिति न तौ समवायमभिप्रे
त्य व्याचष्टे॥ कृत्स्नेति॥ प्रत्याख्यातोपि पक्षमाह योगेन
परस्यति कर्त्तव्यमेव तोल्वेत्याह नः न च नैतत्र पक्षादि
स्तस्यति निर्देशोपि न तेषां ग्रहणं स्यादित्याह। नहीं
ति एकेनापि तन्मात्रनिर्देशोपि दोषः। अत्र प्रत्यय इ
त्यत्र एव शेषो नोद्दिष्टादिन इत्याह। विपक्ष इति।
तन्त्वस्य प्रत्याख्याने मानं वादे षिन्नवि यावापि जा
तिनिर्देशान्न सर्वत्र ग्रहणप्रसङ्ग इत्यतश्चाह। प्रत्या
ख्यातेति॥ यच्च भूतमिति। भूतत्वजाति विशेषाव
वच्छिन्ना व्यक्तिरित्यर्थः। विषयो हि तत्परः पाद्यार्थ
इति तज्जाति द्वारा तदवच्छिन्न सर्वव्यक्ति लक्षणमि
भावः। उत्पत्तिवाक्यत्वात्॥ विधिवाक्यत्वादित्यर्थः
विषयो हि प्रमितत्वाद्विधिविषयोपादाने। न वाक्यभेदोऽ
वादेन प्रमितमितत्वात्तद्विशेषणोपादानेऽनुवाक्य
भेदप्रसङ्गेन सम्भवति। सर्वत्रायमर्थ इति भावः। एवं च

कै॰ वि॰ न्नस्य विभोर्व्यवहारानुपयोगित्वात्तत्परिच्छेदाय प्रसिद्ध
परिमाणानां क्रियापादे यति चेत्सैवास्तु कालः किमेतद्गम्भिन्ना
विभुना कालेनेत्यर्थः॥ वर्णं घ्नन्ति॥ मुहूर्तानामेकत्वादित्य
र्थः॥ वर्णान्तरस्यान्तिक्रियायुक्तस्योत्तिष्ठोः वर्णा लिखेति वर्णान्॥
च्छिन्नां क्रियाणां परिच्छेदकत्वस्याभावं उपचार्यमाह [illegible]
म॰ [illegible] च्छदस्य भवत्यन्ते च कालास्थेन सामान्यादि
[illegible] मित्यर्थः॥ [illegible] स्यात् [illegible] व्यात्मा [illegible] द्विरोधमाह॥ वर्णो॥ ध्या=
[illegible] लक्षणं [illegible] स च पञ्चकं [illegible] हि चारितेन्द्रियं ३ १
कं स्मिन्नपि [illegible] दृश्यते [illegible] क्रियायाः परिच्छेदकं
[illegible] त्वसापि दानलक्षणं [illegible] पश्यति [illegible] ततः
प्रापकमिति यच्चाप्यन्यद्ग्रहणं निवृत्तो [illegible] प्रवर्त्त
मानामिदं [illegible] नियामकं भवति [illegible] विदोषभं म
यात्रिविधि संभवेन नियामकमित्यभि [illegible] त्यविधायक
[illegible] ग्रहणं गुणोपलक्षणं [illegible] तासि
केष्वपि निर्दिष्टः॥ दोषप्रहणास्तवर्णग्रहणकोदोषः २ प
लक्षा हन्त्रेति क [illegible] मिति तस्मान्न [illegible] त्यान्तर्वर्णप्रा
प्तो नियमसंभवादिति भावः॥ ननु पत्तेरस्तत्कालस्यैव

नौ ॥ ह्रस्वग्रहणेकादीर्घप्लुतयोप्राप्तिरित्यत आहासव
र्णेतिक्रमान्यतर प्रवृत्तिप्रसंगे एवं प्रलम्बितो विशेषाभावे
विकल्पनोविरोधः समाहा यदीति ग्रामीण दीर्घस्य
भावतनि इत्यतोभिसंह सिध्येद्वि यथलानुणे ग्रहण
लक्षणस्य प्रवृत्याग्रहणमपि संभवकार्य [illegible] तत्र को
र्थाचारणस्य चानल्पाहायचेत्संदिग्धमिति तत्राह
तुल्यबल चेनविप्रतिषेधोपपद्यते [illegible] पर इति
॥ नेनन्दित्विकरत इति सूत्रे तरंगचान्तोरिति सूत्रकारस्योदात्तत्वे
स्वरान्तरानुपरचाक्रुतन्निश्चितान्तरंगचान्तुदात्तस्यैवचेनभवि
तव्यमितिगुणानन्तरं [illegible] ग्रहणं [illegible] पर चेनोपपद्यत
इति मुखस्वरवापत्तिकालत्वस्यप्रतिभावः भिन्नकालावि
ति पूर्वस्य चेप्राप्तावसंभवे [illegible] विप्रतिषेधे प्रवृत्ति पूर्वस्य प्रा
प्तौनिवर्त्तयातिस्म प्राप्तेर्वतिचानिवृत्तिरितिभावः भाष्ये
प्रयेवमित्यत्र नतपरत्वकालस्यैतस्याविषये पूर्वस्य
स्याप्रवृत्तावनुयसंख्यानामिधानविधि [illegible] नियमपक्षे
तुल्यं तत्र नियमपक्षे यस्यां [illegible] प्रत्याहारे वर्णपदे [illegible] त

स्यामेव प्रदेशे श्रुतपरनिर्देशात्त्वं नरे उपसंहरतां विधि
पदेष्व प्रत्याहारप्रवेशयोर्हि निर्भेदे चिन्त्यादिति विवेकः तति
श्रुधृतपर एव [illegible] तकालाः वर्णाश्रितकाला एवेत्यभिसं
धायविश्रुन रिति प्रश्नः वर्णे चारणो वर्णाभिरिक्त धृति
मपक्षयतो वर्णा एव भिन्नकाला इत्यभिमानेन काल
भेदादित्यनंतरं त्रिभागमाधिकाः तृतीयभागाधिका इ
त्यर्थः । प्रवाहित्वता एकत्वप्रतीतिशेषः उपचयाप
चयौ वृद्धिह्रासौ वित्यर्थः । एवं तरस्थादिगतभेदा
ज्जातिभेदो वार्णानिके त्वेकस्मिन्नपि वर्णादिरूपा
दित्यनिश्रुकालभेदादेव [illegible] निवेश [illegible]
कयान्त भेदाभावे विकारत्वानवाज्जातिभेदवदिहापि ल
क्षयोर्वृद्धिह्रासयुक्तो इत्यर्थः । अवतपरसूत्रस्य
तोतिसहत्याहारप्रदेशे चेत्यर्थः जातिस्फोटे हि विवा
दितत्तस्य हस्वादिव्यक्तिकथानपरत्वप्रदर्शनपर
निर्देशप्राप्तानर्थः स्यादिति भावः तत्त्वर्थप्रतीतिहेतु
स्फोटसमुद्भावेन तदभिव्यक्तिहेतौ वर्णस्फोटव्यवहारः

हि॰ एवका लसंदेवकीतिसाध्यसिन्याद्यथ यो निर्दिष्टप्रमाणाह्नि
तत्रैवाश्रयणादि तकालग्रव चितैपतश्रुप॰पृ॰ ९२८

त्रु

सएवस्फोटोसिद्ध इत्यतआहनेत्यादि ननुध्वनीनामिवस्फोटस्यप
ल[illegible]वपिंदुरस्फुटस्योपलभ्यमानोवायुः आकाशगुणो
वास्यकथंवर्णगुण इत्यतआह एवविहस्येति व्यंजकये
नवर्णोपलब्धिप्रतिबंधकालिमित्तापसारणद्वारेव
स्फोटोपलब्धिहेतुत्वेतेनच्छ्यर्थः। नचपुनः ध्वनेरुपलब्धेः नहि
ध्वन्याद्याः नैरंतर्योपलब्धिभेदो भवतीमिति हृष्टांतेनोप
पादयति नवाति वृत्तिभेदेपिव्यंजकध्वनिभेदेपि हृस्व
तिय —— विलंबितमुच्चारितवान् ग्रन्थोद्रुतमितिव
दिहप्रत्यभिज्ञाभावादिविभावः ननुभेर्याघातनोभेरीस
योगविशेषः स्ववयंगश्रुदिन्यतआह भेरीमिति·कं
र्यत्याधीनिघोषः। भाष्यमाहइत्यतआहेति शब्दमुप
लभमानइतिशेषः ननु इत्थं ध्वनेरुपलभ्यमानभेदो नास्त्व
नेनयातिवर्णस्यद्रुतादिवपिवेच मित्यतआहोप
तिननुभेर्याघातजन्यध्वन्यभिव्यंग्यवर्णस्फोटोभि
वानस्फोटस्वाभावानेवेत्यनुपपत्तमितिन्यतआहत्त्वात्रैकि
केतिभाष्यं ध्वनिस्फोटयोस्तत्र इतिशेषः किंगोग्रुन्
५·११· आह शब्दानामितिस्वालपेयानुभयत्रमात्रोपेक्षिति

वै. वि. दर्शयन् परस्परव्यभिचारि ग्रशंकां निवर्त्तयति केषांचिदिति
भक्तवाचा भवं त्र्यवक्तावाचां धुनिरेवेत्यर्थः॥ ॥८॥
आदिः। अस्य प्रत्ययेन विश्वासो न संप्रतिपत्ति र्वा इत्याह अप्र
प्रतिपत्तिरिति। व्यक्तं वा संज्ञानि र्देश्यत्वं तदवाग्मेत्याचो
प्रयस्मीय इति प्रतिपादनाय वाचा शब्दः। किं संज्ञामात्रस्याप्र
तिपत्तिस्ताद्विशेषस्य वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह संज्ञेति। इ
छंदसाहितादि शब्दबोधिता या दि संज्ञा येन स तथा। द्वितीयं
प्रत्याह यौतो वेति यच्चप्यादि शब्दः परमात्रमपेक्षते अन्तश
ब्दस्य एवं भात्र्यंतप्यापि सह प्रयुज्यमा नैस्म व्यापेक्षाविति
भावः। स ध्वंगानामेवेति। स्वं स्वमित्यत पेक्षायामितिभा
वः। तदपेक्षायामादिरपि संज्ञीत्याह स्वामिति समुदायादेवे
ति। तस्यैव संज्ञिनार्थेनार्थवत्तया प्रातिपदिकत्वादिति
भावः। तद्येति विधानविभक्त्यात्र प्रथमयाद्देशाभावा
दितिशेषः। इकस्तेति निर्देशात् केवलेयपिनयति केवल
एव पकार इत्यतं ध्येत विधेयत्वदर्शनस्यानंतरयेनेति करणे
तृतीयान कर्तरि। कर्तृकर्मणोरितिषष्ठीप्राप्तः विधि
प्राबल्ये न च कर्मसाधने तत्कार्यमभिधीयते भावसाधने हि

विधिष्ठाद्रे कर्मणो नुपादाने नसा द्वाभ्यां पमेः करयाजन्यं च का
र्यं करयादन्यथेति मानांतरमः सिद्धेन्न दद्वा पायतद् तदकृत्री
हिल ... च विशेषणं विशेष्यवाचे भिन्नयस्य विशे।
विशेषणं एका नावयवस्य विशेष्यस्य संद्वेति दिष्टते
इ कोयपाचीन्यासै विशेष्याभावान्कप्यमस्यानि व्या
श्विशेषमिन्यतन्मा ... प द्येति । पायूप्य नुमास्य त्वना
पिन: प्राधान्याच्छब्दानुप्राशस्त्यप्राद: प्राबल्याच्च
विशेष्यस्य सर्पक: संभवतीति प्राक्रूपमित्युक्तं न
त्वनेकालिल्पत्वाचिव ष्टीत्यनुवृत्ते: षष्ठीनिर्दिष्ट
स्येवादेश इति कल्पवृक्षस्य निर्दिष्टस्येजे तस्य सर्वस्ये
वादेश इत्यन्तु नाह निर्दिश्यमानस्येति एवं तद्दत्तविधा
वयादे: कार्यत्वे नैतन्नदत्तविधौ सा पुत्वस्य ... मा
ननयाकार्यित्वेन त्रस्थानेन स्य परिभाषया ...
पी ... स्य ... प्रसादे ... निष्पत्तिभाष्यविवेक: । प्र
कारांतो ... वर्णांत इत्यर्थ: । ... दिरिति । यस्मिन्विधि
स्तदादावित्यनेनैव विधिरित्य ... समानाविषय
यो ... र्थ: । षष्ठीति । एवं ... ारिति षष्ठी विधमान

स्य न प्राप्नोति तत्र निर्दिश्यमानपरिभाषाया वाधिका प्रवृत्तिमात्रेण परिचायकत्वामात्रेनात्वितरव्याहृति । सर्वस्य निर्दिश्यमानस्य
भवतीति । तस्येहानिर्दिश्यमानातिरिक्तस्य सर्वस्य व्यावृत्तिन त्वनो त्वस्येत्यस्या विरति । अत्रन्ये त्वाहु: । तत्त्वेद बत्वापरि ब पयोर्य
स्यान्निर्दिश्यमानस्य सर्वस्य न भवति तस्या निर्दिश्यमानस्यान्त्यस्यापि न भाविभ्यानविरोधादिसलोत्यस्येव स्मान्त्रस्य

=एवं चाविशेषात्तत्राप्यस्तु प्रयोगादिपदोत्तरपाषष्ठीनिर्दिष्टः सत्त्वविनिर्दिश्यमानपरिभाषा या: ६
पद्यतौ निमित्तमित्यर्थः ।१५=

वि· चिन्त्यन्ते नवदिस्य पादृ तेनि भावः । गुणः गुणं तेन्यने नानत्रेति
कावच्छेदकलोपात् वैवस्तिलोपश्चास्मेरितिभावः । गुणः पं
चकाश्रयः उठल वन्दुर्धी प्रत्यय इति श्रूयमाणवहिरंगविवे
कं करोति । गुणोहीति गुणस्य इयोरस्येति शेषः । नाना
श्रयत्वं स्वाद्येयण्णादेशः प्रत्यये ... निमित्तत्वाभावः
हूतश्चाद्याश्रयत्वेनेति भावः । व्यहृतीति निराकरोत्यसती
ति सन्निनिमित्तत्वाद्गन्त्वाभावादिति भावः । एवमिति ।
सप्तीनदादिनदन्तविधिविषयानुल्यानिमित्त ...
वहिरंगत्वनिभावः । प्रिलोत्यस्येति । अत्रवार्णिककार
स्यमते सप्तचतुष्पस्येतिनानुवर्त्तत इति नन्वनेनैनदस्याः
वहानियमेनेतिशेषः । नचसमुदायस्यापि प्रवेवयस्य सलो
प्स्येत स्यतया इत्यत्रोति । कदाचिदपि ... स्यकदाचि
दितिन्यस्येत्यादिइ एवं । नन्वेवमेकालादेशावदने ।
कालच्छादेशः सर्वस्यसिद्ध इति किमनेकालित्यनेने ।
त्यतआह । अनेकालिति सर्वस्येतिषष्ठीनिर्दिष्टस्य सर्व
स्येवयथास्यात्तदेकदेशस्य सर्वस्य कदाचिदपिमाभू
दितिनियमार्थं स्यादित्यर्थः । प्रकृतेनानमेवं ज्ञानादिष्ट

।निमित्तयोः नश्राद्यस्य मध्येगुणाद्यास्त्रीयनिमित्तत्वं नश्रादस्यपरत्वात्परदेशादर्शमा दुगाः स्यादित्यर्थः । अयमाशयः । क्वतेरगपरिभाषाया अंग
प्राद्वितनिमित्तस्य कृतेतत्र प्राप्ते प्रत्यासत्त्याश्रावत्तपंग हातेतदपिकार्यनिमित्तमेव एवंसतिय चक्षाशी यानिमित्तमध्ये यमाशी जानिमित्तमंतर्भूतं तन्दंतरं
गतादिवहिरंगंयथाप्रकृतेगुणायणोः । यत्रत्प्रत्यास ... निमित्तमंतरंगत्वादित्यपिनिमित्तेसाम्नीयते । यथोक्त - गुणादन्यापेक्षैवकार्

मत्वर्थनीमानं चेदी हूदेहि विवक्षितात्सिन्याद्योन्नदंतविधित्वे ।
स्यादित्यत आह प्रत्ययानइति । प्रत्ययान्नयस्य ईस्रांविहि
तः नंदतादिविधिप्रगाज्यस्तदंतविधिसंज्ञाभाक् इत्यर्थः । कि
विशेष्यसंनिधिमनपेक्ष्यतदंतविधिप्राप्तानिष्यान्निचोपं ।
ऊनमहाप्रकरणान्प्राप्तेन्नयपेक्ष्यतनाम्य इत्यनुक्रमाध्येयो ।
नेत्यादिना । इहि शास्त्रे प्रायः शब्दस्यैकस्मिन्नेव कार्यं हत्स
नप्रसिद्धकरणात्तावतैनापश्येन शब्देन प्राप्नोविवक्षित इत्यभिप्रे
लो=८ त्यपाद इत्युक्तं । विशेष [illegible] नाकरणेन । विशेष्यस्य । का
र्यस्यावियोगेन दंतविधिरितियोजना । अथवा । विशेष
णेन सह विशेष्यस्याभिधानाय तदंतविधिरित्यर्थपद
र्थपरं न शब्देन राशिमित्यर्थः । यद्वा विशेषणेन स
हित विशेष्यस्य प्रतिपादनाय विशेषणपास्य तदंतसंज्ञात्वेन
विधिरित्यर्थः । इ को यणचि । तदंतेत्यनिबहुव्रीहिः । बहुव्री
हि प्रथमतत्पुरुषव्यास्यास्त्रित्रिसंबंधिरूपसर्वनामार्थः । सर्वना
मत्वप्रसिद्धत्वादविप्रसिद्धस्यसंनिधानात्सूत्रेऽत्रित्रिप्रकारस
त्रकारव्यापाराधीनोग्रहणे इको यणचीत्यादौ नसूत्रकार
व्यापारात्प्रसिद्धिर्विशेष्यस्येति नात्र तदंतविधिरिति भावः ।

वै॰वि सेनामन्त्रादेकवडावः आत्रेनीत्यतस्माह बहुिति। बहुर्थ्येवा
विपूर्वीनरपदकरणिकतेवड्डावाह्वि इस्येत्यर्थः। उपाधन्यो
विधोपपणानीत्यर्थः। कोतिके नदंतोपाधिप्रसंगाद्रुतिभा
वप्रधानो निर्दिष्टः। तिाक्रमत्यास्वयविनत्यर्थः। विरोधादि
ति॰ यदनास्कान्वेसतितस्यपंचम्यभेत्तां व्यस्त्रिहूपकं
नान्निहूप्यपन्न यथिपरित्युच्यते शब्वयवीन बहुिपरीति।
तितैकस्यपंप्रस्यवाधितंते प्रत्ययवयांवित्वाभितिभावः।
नचोक्षः पूर्वोयस्येति बच्च पर्वेबहुव्रीहिः तथाचपूर्वप्र
वदत्यप्रत्ययमावयव वाचिना प्रावयवपवत्त्वमोक्षसपल
भ्यते। तिवाच्यानत्यसतिग्रहणम् वर्तिनत्वा प्रोक्तत्वाभावप्र
संगादितिभावः। भाष्येनिष्ठेत्ती। न्यत्रत ध्यार्व्येतिनिष्ठा।
नत्वप्रतिषेधः। पुरुषप्रधानभावावपेक्षा। अतएवतद
पुरुषवाविहितत्वात्तिशेषः। पत्तन्तंसंज्ञाहीतितत्राह तत्रे
ति। सुवंतस्यसुपित्युपरिष्ठान्नस्येतिशेषः। नदितिसूत्रोपा
त्तात्सुवंतात्। तथाचसूपसहिते। श्रितादिभिर्द्वितीे
यांतंसमस्यत इत्यर्थः। संपत्तरमितिभावः। विसर्गांतेश्रि
तांतेनभवतीत्याह। श्रितांतानामितिकरपंपरमाश्रितरति

=तथाचेति॰ श्रितादीनां विधोव्यत्यात्तत्र विदोषणात्ते नाचितस्य सूयेतस्येन तत्रान्यथ्रो नपुरुष ते गुणानां चपरा पत्या दिति त्यायादि तिश्रत्सयग्रहण
परिभाषया शब्दस्वरू पविशेष्यम ध्याहत्यास पेत्य तेनतादि शेषण सोवततेत्यर्थी तसोक नीयः। तथासतिसुवंते वेतिश्रितादीनां विधोषणं स्यात्तत्रचाल
वंतवधाधात्सुवंतेनैवसमासः स्यात्सुवंस्य श्रितउत्पादयीति श्रितादीनांततस्तरति केवल [illegible] कर्तव्यास्यादितिभावः एतेना [illegible] तेसंव्यातिरिक्तविभ

मध्येसंबुध्यंतमेवेदा हृतंसंधित्तेः अविवदिमत्वानं
नं इतिनान्यर्थं। तदंतविधिप्रभाव इति। मड्डहीनाविदे
ध्वत्वान्नादिकस्य विशेषणान्वेधिनदन्तस्य नङ्ग
संभवादितिभावः। ननुमाभूद्धिनिरसंबन्ने दन्ताविधिः
न्यथापिगोनादिषु पोठादनुपसर्जनाधिकारेण न
ोकारहत्वेषु तदंतविधेरापन्नादेनिमत्तो निरर्थकं
नीतिनिदमुदाहरणयुक्तमित्यत आह नैवं तिडी
श्वित्तीम। नन्यो इति शेषः॥ पूर्वस्य ङ्नकार्यविधि इ
इतितिति हर गपनदंतादेवविधिर्भविष्य [illegible] त
त्यामित्याहतदिति। वाह बिरित्यादौस्वरी [illegible]
इतिभावः। अकचीति। यद्यप्यजातादिषु कचनदधर्थ
वृत्तिस्वरस्वतस्य प्याचजसि हनर्थितिरपेक्षः यदि
वोनरगोकचः लगेव प्रवर्तिनो नव्या प्यकाचिंहतौ
नतदुन्नाजावि [illegible] हिन इति यस्मान्प्रत्ययविधिस्त
दादितदन्तस्याप्रत्ययइति प्रातिपदिकसंज्ञा निषेध
नैनपर्यवत्वालत्प्रातिपदिकसंज्ञा या प्रातिपदिकावयवः
त्वात्तद्धेचापात्प्रातिपदिकयोरितिनिष्पोल्यातो पुनः स

वै.वि वृत्यतैस्त्र्यश्रीभावोन स्यादितिभावः ननु तिवृषपिसो
र्हल्ङ्यादिलोपेनापितिरूतिः सिद्ध्यति तस्याप्येकवचनोत्
मुत्सर्ग इति यदा सर्वविभक्तीनामेकवचनोत्सर्गस्तत्
दालुगोषिरुवः सन स्यादित्यर्थः । परांगवदिति तस्याचा
मित्वात्तस्यैसा पुवतः स्यात्तु चित्वेः सप्रकृतेरित्यन्तोदात्त
स्यात इतिभावः । ननु ये नाविधिस्तदन्तस्येत्यापित्विन
प्रसंति योन दंतविधिप्रकृतेस्तदभावात्सर्वादीनीत्या
वाविधिकल्प मत्यप्रवृत्तिरित्याशंक्याह नत्वातिशेष्यय
संज्ञासिद्धः अन्यथा वयसंज्ञासिद्ध्यन्यथाः । भूप्त्या
ग्रामस्वैकानावादी येषामिति बहुव्रीहिः । अद्यादिरा
म प्रत्यैक भि नि तव पत्ते वाद एष इत्यादि शब्द स्वप्र
कारवाचीभ्यावय इत्यत्रवयत लक्षणा वा चीत्याशिवे
ल्याह धातुवृत्तिनात्विति । सोतो स्येत्युक्तावत् नूपप
त्त्यभावादितिभावः । सो वयवी प्रत्यय वयस बुध
नान त्वनि यो सम्भवेत इति मत्वात्तरस्माह शब्देति
तिसर्वावयवेच्च बवदी व्यासञ्ज्यवृत्तिरिति सर्वावया
हत्रयवेति भूरव्या विशेषण सम्भादाय वारितार्थमिदं

त्वेकसमासोक्तिर्वत्यादिन्यनस्मात् गौणोनात्रापीतित्वेवि
न्तेलिंगासंगेनखरित्वेनाधिकारः इत्यस्य प्रवृत्तोत्तस्य
खरित्वेवाधिकेकार्यमिवतीत्यस्यपेक्षया प्रयाणात्
दितिभावः। नत्वेवं दात् इत्यानन्यात् छत्रादिः। छत्रादिभ्यो
णः इत्यनेनसमासमर्थ्यात् छत्रशब्दात् छहि शिविरवा
र्वेवावित्वेत्यस्येवेतियथापे प्रत्ययोविधीयते छ
त्रशब्दस्यानपत्रमुरव्यायी गुहा छिद्रावरणं वृत्तिः
स्य शिलेत्युत छिद्रावरणपालः शिष्यः आवश
द्ववाक्येभवति। नच्यायामपि पावो देहायाविशेषे
मुख्योयथापित्यादि गौणा हृत्यान्द्ररूपायवर्ती
मानान्तरमीयता इति छत्रेन्यासमिवस्थैपास्त्रु
मानित्वेभीनिचनेनप्युत्तशब्दात्कन्यायः पार्श्वे
कशिलि नव्यासयोसमयेस्थूलेदडाजिनयोः सम्मुख्या
वयः स्थूलदंडाजिनशब्दो यथापित्यावायमनुख्याया
इत्यतोहिलोभ्यायास्यदम्भेहूतीपारिग्रह खातापकामसी
पासमर्थ्यान्नामान्विच्छतीत्यासित्वर्थैः ५०: स्थूल

कै.टि इडाजिनाभ्यामित्यत्रैवं तत्र कुञ्जौ क्राय: मूलिकोदंडाजि
निकशतिनित्यास्यायांवि ग्रीवे मुमुरव्या[illegible]वि पीतनोस्मा
[illegible]गौ[illegible]पान्वन्या हुस्वप्रो घ्यवृत्ती क्राणिकान्यक्रिया
विशेष[illegible]नत्या द्वितीयासमर्थाभ्यावृत्तौ[illegible]त्यर्थक
[illegible]कशतिनित्या[illegible]हस्वशब्दोमुख
[illegible]विशेषवर्त्तिनावोपि[illegible]
[illegible]माया[illegible]नत्या[illegible]गोहान्यदीर्घत्वनत्याः
[illegible]पितत्योरुदात्तविभाग: तत: क्वाचित् प्रावद् कापासा
[illegible]पिकस्यामित्यत्र घाथप्राथ:। यस्याङ्कुजादि[illegible]देव
[illegible]वेताकुजादेर्विशनावदितिवाति कार्य: नत्व
वृद्धि: सर्वामित्यनुवृत्ति[illegible]मिति। गाणादिपावका
पिष्टतादि शब्दतुल्या[illegible]र्थ: निष्कि हि शब्द[illegible]
ज्ञा [illegible]त: प्राग्वत्[illegible]कर्द: सर्वाद्यकदेशत्वेनासिद्धा
[illegible]मित्यत्र[illegible]हयप्रतीते[illegible]नोभेदव
क्विनकुर्वानीत्यर्थ: यद्यपि[illegible]तदत्ववि[illegible]प्रयोजनं ५
[illegible]मेवेत्याह सर्वामित्यत्रायमस्वं[illegible]तदनावि

रित्यांह यथेति निमित्तं वाचकादिचोदितं इह समभिप्रेत्याह
नैमित्तिकप्रतिषेधविरोधीति तत्त्वैव विधिर्विवादित इति
प्रतिषेधस्यापि प्रयोजनं न्यनुपपन्नमित्याह वि धि
यत इति विधेरवं धर्मित्यनुवृत्तावि शेषणं तदेव
सैव स्वरूपानुकारिकेति निर्विकल्प चैत्यतेनेत्यनव्यारूह एव
मिति प्रत्यक्षात्स्वतन्त्र डिम्ब इत्यर्थः तत्त्वादिनार्थ्यर्थः।
स च डिम्भ यत्त्वेनोडिम्बित्यतेनेति कोचिन्मत्र यद्यज्ञा ते
रित्यतेनेत्यत्र कुः। विधिरूपविधिविषयेव प्राप्ति यदि के
वि प्रेषो वा यावदर्थोऽपि नवकार्यविषये वेत्यर्थः। मा
थ्य केवलादि तिरस्कृत्य धीतेन वेदवादप्राप्ताधिकारात्
सिद्धयते इत्यादौ विमत्यर्थः। सिद्ध मन्त्रोक्तिप्राप्ति पाद
कादियुयाविकतनस्य सूत्रादिभिर्विशेषणादिति भावः।
शायामिति न्यायाय वचनस्य सबलीयत्वादित्यर्थः।
विरोधे वचनं बलीयः स एव नास्तीति नाचेन्तु ते
सर्वस्मात्पूर्वं प्राप्तं व्यतिरिक्तादपीत्यर्थः। न मुख्य
नद्त्तविधिः सत्यै न तत्र तस्य चेति केवलादर्थिमवतो

कै·वि· निचेत्युधात्वयवेऽपिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यत्रञापात्प्राति
पदिकेनेति किं निचिता ह इति रथेऽतितौ वय इ निमत ज्ञनु हल
दिति चवा निकिरण्वाद्दिभोयद्विपिर्दृश्वत्वः । ठश्विपोह
लसीतादित्यनेन भाष्येवसुपांचालक इत्यादावद्भाद
थिवद्भवचतेति बुन इसर्वार्धाजनपदस्येति दिशो
मद्राणामिति चात्र पदवृद्धिः । राद्भिमद्भिनिमित्यर्थः
अवयवानां पूर्वपदस्य इति शेषः । पारदश इति । पूर्वाभिः
धोऽनरामित्यकदेशिसमासः । अत्र केवलाण्ड समाधिवे ।
लाघ [illegible] नदत्तेभ्यो ण इ इत्यनेनावयवाश्रिति चात्र
पदवृद्धिः । नन् शार [illegible] द एवकालवाचीत पूर्वशार
[illegible] इति कपठन इत्याहतसेति । न र [illegible] थेवे [illegible] र्थः
सुमासतादि [illegible] र्थेत्यनेनेति शेषः । ठञ् प्रतिषेधाद
हादगापु [illegible] त्यनेन अप्रत्ययप्रत्यपाद्यविदं
प्राग्दिदिति समर्थविभक्तिनिर्देशादिति याज्ञनात
नात्र [illegible] लुक् सवर्णामिति [illegible] वनादनेन विहितस्य लु
गवाभावादित्यर्थः । क्विदेवेति । अनुवर्तमानेनसोऽस्य
त्यनेनसाहितेन परिमाणसंख्याया इति विहितस्य लु

तस्यग्रत्यग्रप्रतिषेधत्वात् नत्रतदंत विधिर्भवत्येव·१६= अत्र भवतीति· प्राग्वतेरित्यधिकारे संख्या
याः संघेत्यनेन·१५=

किं कृते पुनस्तदस्य परि[illegible]मितिवचनसामर्थ्यात्तत्रा-
र्थे तज्ज्ञानीयप्रत्ययान्तस्य च विधानसामर्थ्याद्वि-
गुनिमित्ताभावाद्वालुगभाव इत्यर्थः । पदाधि-
कार इति इन्तविधेरपवादः अन्तस्यान्तस्य चे
तिपुनरभिहितान्त च चपदाधिकारे तदन्तविधेः
उत्तरपदाधिकारगतप्रयोजनाभिधानात्पदप्र-
वदुत्तरपदान्तिप्राय इत्याहपदशब्दे नेतितदन्त
विध्यपवाद इत्यपिचिन्त्य संनिधावेव प्रवृत्तिरि-
त्यभिप्रेत्य विशेष्यं दर्शयति उत्तरपद इति ।
समासान्तविधेयः अन्यत्र विनिमाप्रोरिति चो-
षः अविति स्वरूपमात्रं विवक्षितं नन्तस्त्र विशे-
षणत्वमित्याह यथा भीतिभाष्येनालीत्या हेति
यतोऽन्तस्त्वेवाचार्यदेशीयस्याह पवन हीति ।
सन्निधे क्लिङ्गं बलीय इतिभावः । पदाधिकार
मात्रित्य शंकते नेन त्विति । नदन्तविधि तदपवा-
द उत्तरपदविधिरित्यर्थः अर्थाधिकारमाश्रित्य

कै॰ वि॰ परिहरन्तीति नेदं न विधित्वं उत्तरपदविधिरित्यर्थः
एवं सर्वत्र व्याख्येयं भाष्ये प्रत्ययो प्रयुज्यमाणप्रत्य
यग्रहणमित्यर्थः। ननु ... यच्चात्मिन्निसमासान्त
स्य तत्पुरुषना दितीति ... भाविष्यतीत्यत आह
नेति। रच्चाभावितव्यं राजाहः सखिभ्यश्च प्रत्ययेनेन प्रा
पंचार्थत्वमुपपादयति ... एव वच
नादसमासो रथितद्देन वि धेरादेयपादिति योजना॰ कु
... मित्यत आह॰ ऋादित्याद्यधिकारादिति॰ ...
नतोर्नुमित्यतः। ... ममोरिति ... प्रत्यप्यानुमासो
बाधकः स्यात् ... नुम इति भावः नदं तस्य
... पूर्वमात्र लक्षणानुमानादिति भावः उप
सर्जनत्वेऽपि तस्य सर्वादिगणेऽनिवेशाभावाद
ति भावः ननु ... यदि तदुत्तरपदस्यापि
ग्रहणं ... किमर्थं ...
... [illegible] ... भाष्यमुपलक्षणं
... प्रातिपदिकेष्वलित्यादवपितद्दंतावि

=अन्यत्रोदा ... त्रिमिति ... पर्त्रं॰ ... हि उदाहृतं॰ नच तदेतदुदाहरणत्वेन ... प्रांकं॰ प्रत्ययविधावेतद प्रवर्तते: ... पकृताश्रद ... सारणं ... दित्यत आह॰ उपलक्षणमिति: ... किमेतस्योदाहरणं स्याद तआह तत्रेति ॥२=

देर्शनादिज्यमिश्रेत्य परिहरति उच्यते । लिंगप्रत्ययग्र
हणे चेत्यत्र नेति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि नं
न स्येव ग्रहणाय प्रत्ययग्रहणपरिभाषा वक्ष्यमा
णा तस्याः सत्वात् किमनेनेत्यत आह प्रत्यय
ग्रहणे इति न च प्रातिपदिक वचनेनैव वाप
यसिद्धिरिति वाच्यं यस्मात्प्रत्ययादि
प्रकृतेः प्रत्ययावयवकसमुदायेन विशे
षणसंज्ञेनैव सिद्धं तदन्तविधौ नियमार्थं तदि
ति सूचनीय त्वाच्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव
किं यत्नाभिति वाच्यं यस्मात्प्रत्ययविधिरिति
सूत्रं न कर्तव्यमेव वक्तव्यम् । यत्र तेन परिग्रहः
सूत्रयतेन तदन्तविधौ प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति शे
षः ननु यदि संज्ञया विशेषो प्रत्ययग्रहणे न तदन्तस्य विधिः
स्यात्तत्प्रत्यये ग्रहणे संज्ञायां विशेषे तदन्तविधिनिषेधो
नर्थक इति निष्ठांकृते संज्ञाभिन्नार्थ इति । घादितिर्जरपदस्य
विशेषणादिति भावः । पञ्चमीनिर्दिष्टात्प्रत्यया पर

सा प्रत्ययपदस्येत्तादि ... नेनापि प्रोषणान्तदन्त ... : स्याद् ... यिति ... । १२ =

१६० २

कै-टि प्रत्ययो विधीयते तत्र प्रत्यासत्तेः पंचम्या इति निषेध इति के
चित् तदाह पंचम्या इत्यस्येति । पंचम्यन्तात्पंचमी
निर्दिष्टप्रत्ययादित्यर्थः तस्य प्रत्ययस्य विकारावय
व विहितप्रत्ययादेवेत्यर्थः तत्र प्रोक्तस्य विकारे
वयवो वोवृद्धकः ऽ वृद्धाच्छ श्रुतनोतिन धेन्वादिविकृत
एव वृद्धिद्विरै स्यानामित्यर्थः । यद्यपि यजित्वं क्रीत्यद्वा
दि स्व ४ १ प्रातिपदिकाधिकारादस्ति पंचमीन पक्षायितस्याविशे
षणं यति त्रोः फविधावुपसर्जनत्वात्तयोः किंतु प्रा
प्रातिपदिकात्षष्ठी समर्थात्स्वभवति सचपंतिमा ।
नंतर इति सूत्राच्च मत्वा भाष्ये पठितो कागि स्युक्ते तत्र
परमत्वार्थायएए इति हर्षाता तद्दुप्रुव हरणमिति न्य
मः कस्यचित्स्थानतो विहृ त स्य र्थमाह तत्रेति तस्मादि
प्रत्ययस्य ४ १ ति ग्रहणे यस्मादिति नियमे सत्यं ग्रीपंचम्या इति वि
धेयत्वे प्रत्ययग्रहणं चेति त्याम्या यामभिन्न मत्स्ययाति
व समयोपरमणार्थं शब्दादपि फलावइत्येव त्याव
कुत्वादत्तार्थं इत्यर्थः ननु पंचम्या इति किं चिविनि
र्दिष्टस्य कार्य विधायपत्र प्रत्ययो

नु घटेततो न त्वत्र प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधौ घटत्वेत्यादावपि तदन्तविधिप्रसंग इतिभ्रात
आह उत्तरेति । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्वित्यत्राण्ग्रहणादेव सिद्धे लेखग्र
हणेन तदन्तविध्यभावस्य लेखग्रहणेन ज्ञापनात् घातेन घञन्तस्य हृल्लेख इति प्र
योगाभावादिति भावः । अयं च मया इति चकारान्यथा विशेषणगतिशेष्यभा
वलभ्याय एणीय इति सख्यतेन पूर्ववन्नत्वत्वे नो च्यत इत्याह उत्तरेति । धातो
रिति नीति । ललु दीर्घान्तग्रहणं विशेषणानामिति भावः । स्यत्वासी विशेष्यते
त्सतेनेत्यत्राप्या हलनु दीर्घेति वर्णग्रहणं सर्वत्रेत्यत्र यद्यपि जातिग्र
हणं तथाप्यपूर्ववत्परिभाषया पाश्चात्यं वत्ता सह न तदन्तविधिरित्यलेवेत्य
नुपपत्तमित्यत आह अपूर्ववदिति । स्थितं संप्रत्यमित्यत्र केन हेतुना
यत आह वर्णोत्ति । गुणनत्वात् तदन्तविधिनियमप्रशेषत्वादित्यर्थः ।
दीर्घो भवतीति । इ वहुन्निति नियमेनानिवार्तितत्वादिति भावः । न तदन्तविधिरि
ति । अतन्त इवत्रहणग्रहणाविन्यादेनियमादीर्घाभावः । नवर्गान्तस्येति । पदं
तस्येत्यतः पदग्रहणमनुवर्तनत्वोरित्यनेन विशेष्यते इत्यभिप्रेत्य न वा
र्गान्तस्येत्युक्तं ननु व्यतिचाराभावात् न वर्गेणोदोविशेषणेन व्यर्थमित्यत आ
ह नोदिति । पदप्रकरणादेह दधातादतीति शोषः । पाय सविशेषणेनेवा
करोतेन वर्णेण व्यतोनेत्यत आह पाय समितिति सिद्धे विधिरारभ्यमाणारा व
कारमन्तरेणापि नियमार्थ इति जत्तदभिप्रायमा इत्याहालैवेतिभ्रमंदे
हैप

कै. वि. हस्वोत्तरपदस्येव वचनाद्येयद ग्रहणमुभयाभिप्रायं स्वरितेतिलिंगेनेत्यभिप्रेत्या
हपदांगेतिनापीति समासावयवविशेषो ह्युत्तरपदं न च बहुव्रीहिरित्यादि सा
मासस्थानिभावः पूर्वाभिभाष्येपदांगाधिकारश्चेति समनंतरं नीति दि
नत्याभिधाने किं प्रलेवेत्यादिना व्यवहितेनादिति व्यवहितविषये एतच्च
देनपदांगाधिकारश्च त्यस्य परामर्शं कृत्वा हपदेति वचनेनार्थवत्तोव्यावर्त
नाभावात्तेनार्थवतानदंताविधिसद्भावादित्यहा लेवेति । तदंतविधि
रेवेति नियमाभिप्रायं भाष्यमित्याह प्राप्ये प्रीकेति भाष्येन पीत्य
तदुच्छितं यदुक्तमस्माभिः पदांगाधिकारश्चेति तदंतविध्यपवादश्चेत्य
नेनैवेति न परमात्मिमहान्तिनित्युगिवंदानापि फगिद्युत्तरपदमिति भा
वः ॥ अत्रैवानेतिमम्स्तत्ताद्धातादित्यर्थः भाष्येलेवेत्य
स्यापवादो तिन स्मानिति सलोपो न ः रह स्वार्थमांसी
त्वसंतस्य चाधातोर्मरूल इत्यादिषु वर्तमाना तीत्यर्थः । यस्मि
न्विधिरित्यस्यावा अभिधानोप्रासंगकि नत्वस्याभावमाह नदंतेति
नान्येनेत्यविशेषणे नेकाय एचीत्यादिनेत्यर्थः ॥ ॥ वृद्धि
र्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं ॥ ॥ विशेषणमीतत्र रांगी कृत्य वृद्धिग्र
हणं देपोनुपपन्न इति चोदयति । विधेयग्रहणं तं गीकारे हि सर्वस्य वृद्धि
संज्ञाप्रसंगादिति । प्रसक्तिवृद्धिग्रहणसामर्थ्यस्यादेवेति तद्धाविशेषणं त

रस्वीकारश्रुतिभावः। संकोचे प्रमाणाभावादच्छब्देनाचः सर्वे ग्रहीतेषु
तदादिर्हलेवभवतीत्यभिप्रेत्य परिहरतीत्यस्येति। ननु वाचामिति
तिर्धारणे षष्ठीति धारणं च तुल्यजातीयस्येति यस्मादिरजितिवि
हायमातेदन्तदीनामितिप्रयुक्तिरित्यत आह। अप्रसक्तीति। भा
त्रापीतिमत्र एप्रकृतावित्यर्थः। पदद्वयमिति। नाम धेयस्येत्यतेनानन्
हलादेः सर्वस्य वृद्धसंज्ञायां ककर्यादीनामपि स्यात्र एप्रकृतावित्य
र्थः। पदद्वयमिति। नामधेयस्य त्यतेना ननु हलादेः सर्वस्य वृद्ध
संज्ञायां ककर्यादीनामपि वृद्धत्वाद वृद्धमिन्तुलोकाकर्यादीनां तु स्ति
प्रसंगइतिमुधाककर्यादीनामिति चेदत आह। प्रत्ययइति। वृद्धः
देवतिनप्यावृद्धप्रदेशेषु त्यदादिविषये मुख्ये प्रवृद्धप्रसंगेनेति।
गात्यदिदर्पिसाभविष्यतीत्यत आह मालेति। वाचामितिष
व्यावडपाहृतसामर्थ्यातन्नादिशब्दो ध्याहरिष्यतइत्यादिग्रहणं किमर्थमिति बो
दितेत्वामवयविनोयस्यवृद्धिरवयवइतिविना ध्याहारमन्वयसंभवाद
ध्याहारोयुक्तो न्यथ्यातेषु व्याध्याहारप्रसंगादितिभाव्यय स्या।
र्थमित्याघदाहरणं तन्नसंगादेहाद्युग्रहणेऽसतित्राघंतवदित्यत्र
एकस्मिन्नित्यस्य सभासनयनइत्येनतन्तदाहरणेनभवतीति किं तस्य प्र
त्युदाहरणं मित्यपेक्षायामन्नसनिएरजित्यत्र धातोरित्यधिकारात्ता

कै. वि. ...रित्यनेन विप्रोऽध्यमायोतदं न विधाविवर्णानलक्षणं एव च तस्याभा
वः प्रयोजनं इत्याह असंसतित्यिति। नन्वस्त्वेवं मात्रकायावेसंनिव
शोत्राम्रित्यत आह सर्वस्येति। उक्तसंज्ञानिबंधनं कार्यं प्रायश्चाप्राति
पादिकाधिकारे तस्य चाज्ञलाभदायकत्वादित्यर्थः। स्वाम्रित्यु
क्तसमुदायितेदः समुदायो निर्दिष्टः। आदिपद्व्यथावयवविशेष
वाचीसमुदायपराववयवीसच समुदायस्याने नैतर्येण वस्ति
तीस्तत्वाचा च समुदायस्यावयवमात्र यवो वृद्धिर्यस्य स वृद्धसंज्ञकः इत्यर्थः
संबधेतेन चैवंभूततत्तातकस्यचित्प्राति पदिकस्य संभवति इत्याह चामित्या
त्रेनेत्यादितान्तनुप्रत्ययांतानां जन्महणाभावान्नरत्वेकपंचभाव्येऽजे
वादिरित्युक्तमित्याशंकातिर्यग्योनिष्वस्त्रीकस्यमाजितिसमानजाती
याविषयत्वान्निर्धारणस्येत्याहाजितिहलघ्ववहितस्येति शेषः
पध्यामनुष्याणां नाविषयः। धूर्तत्वम् इति नाविषयत्वजात्वाधूर्तत्वम्
नत्तुपेनमनुष्यापेक्षयैव निर्धार्यते नसिंहशार्दूलाद्यपेक्षया पित्रदेचा
वृद्धिरादिरितिवृद्धिर्नेन हेत्वन्तादित्यत्तुपेणाजपेक्षयैवानिर्धार्यते
हलपेक्षयापीत्याह। अजपेक्षयेति। मनुष्या[illegible]मिति निर्धारणाव गौ
ष्यामनुष्यत्वविषयइत्यर्थः प्रतीताव्यपिदविषयस्य मनुष्यत्वाव्याभि
चारात्तममनुष्यत्वेननाविषयोवि शेषणीय इत्यनुवादमात्रं नन्दि हन्त॥

गुरुत्वाजलद्रवाणां वृद्धिसंभवात्त्रैधीरणाययथाप्राजवृद्धिरिति कृशादित्वे संभव
त्येवि। मित्यात्येति कृशादित्वं गरहो तेन्यान्यमिश्रे न्याह अकामिनिवृद्धिति
यस्येत्यादिवृद्धिरिति निर्विशेषवणादे वणागीर्या हत्यादावव्याप्तिरिति
तिमिश्रेनोवावृद्धिविष्णोयत्नोऽव्याप्तेरसाधारणमुदाहरणमाह
नतयेति। एवं तावत्पक्षेपेनिवृध्यापजनितमत्वात्निरेकेमापुज
लिलक्ष्य तिरेकेवायथ्वीत्वं गौरवात्वायिनिविधीरणायस्मांदे
वामिहित्वोत्पत्रनितन्यातिरेकेपत्येति यथ्याऽऽपितंचक्रमकाता
दित्वमित्याफलंभाव्यतमाचवृद्धिरेकोत्रात्वतियस्यमातिपदिकस्येति
संबंधः। यत्र वाचामितिप्रत्येकितत्राचौविशेषणे नैवैषांयस्यो
निर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वात्वात्यादिः। यवादितत्वात् किंतु याद्भिः
अचामित्यनेनत्यादिर्विशेष्यतेसविधानात्तद्वद्भिः। चहवाहित्वा
त्वात्नपाचयस्यद्धि। चामादित्वहुद्धमित्युक्तो मृजपतोदित्व
सि द्वयेमच्येकर्णेनानापिहत्वाकृति निर्वि वेदाते न्यामिश्रे न्याह उभये
ति। सिंकाचेप्रमाणाभावमात्रमित्यसर्वोपेतमादित्वं गरहोत इ
त्याहसकलतिसत्वापीति अमदोमद्येचेति शेषः। अचामिति
वचनाद्धिति केवलेसत्त्विवेषणासंभवादिति भावः। एवंपद्वयापुक्तो
यः समवायुसंतनदव्योविधीयतेत्रतएवसत्वविधावादित्वं न इति।

कै॰ वि॰ च प्रत्ययमनिर्दिश्य इत्यभिप्रेत्याह यश्चेति ननु यथायोग्यत्वां व्यञ्जनं तस्य
यस्तु दातत्वादिभागेव मन्तावइति निषेधा लिङ्गादन्यस्मादित्यादिकम
पि न वि हन्तीत्युक्तमित्याशङ्क्य कारो मनुष्यहस्वयोर्तव्यवधायकं
इति न हस्व नः रूपा श्रेति मनुष्य उदात्तत्वं स्यात् इत्यत आह स्येति
तद ्यातमिति मनुष्यनुदात्तत्वाय नु हृणं यदिवमनुष्य वे
व्यञ्जनं व्यवधायकं न स्यात्तत्तो मोहि इति मनुष्यो नुपविव वे
यय नोल्ककारस्य लोपो न लोपः स्वरविधौ स्थानिवदिति कारस्या
व्यवधायकत्वात् हस्वादित्येव मनुष्य उदात्तत्वसिद्धमिति किं नु इह
लोनक मं नु न तत्ताप कस्यस्विन्न वेव्यञ्जनं व्यवधायकमेवित्यस्वे
त्यर्थः ॥ ४ दुहितित्याति तिस यइलित पोसंचयमामा धुनिकामित्यर्थः ॥
भा थे देवदत्तीयाः इत्यादौ व हवयदेहो न्यायात् वस्मान्नाच र
श्वसाद्यादित्यादौ कगोत्रान्तर पदस्येति लौकिकं गोत्रमपत्य
मात्रे गर हृत इति या लिति शाब्दार नीयं तौप्यकदा ह नः चितो
रनपाणिनीयाः इत्यत्र वृद्धसंज्ञा यां छः ॥ ३ सम सवृन्त्रस्य
वृद्धत्वेन व्याख्याति तिस वृद्धस्य मनोत्र लिभेदः स्यादित्या
त आह नैतेतियेन यूनि विहितो न गोत्रेनेनेत्यर्थः ॥ ६ अस्ये त्या
त्र गोत्र इत्यनुवर्तते पारिभाषिके चैक एवादिश्य इत्यत्र गोत्रं स्यात

इतिभावः। तिङन्ताकाल्यादिवर्जनं भाष्येऽकृत्संज्ञापदेपि दृष्टत्वां। स्यात्
इतिसर्वकेवलेभ्यः कएवाशिष्यः। ष्यापवादः नेतिसमुदाय
स्यकएवादिसुपाठाभावात्मायविधानदेनविनिमामिषेधाचेति
भावः॥ ॥स्यदादीतिच॥ ॥भाष्येनुवर्ततइति एवंस्मात्सत्त्वा
त्वरूनोगच्छमितवेतिविचारः। ननुपदर्जिता संज्ञादिग
विशेषाभावात्सर्वलिंगत्वसत्यदादिस्वापिनर्त्तिवेषाइति
वस्यत्यदादीतिस्पाहयत्तद्वमिविविज्ञानेपिहप्रज्ञावेत
दोयः। इत्यत्रस्माहातिवावेनुपसर्जनतेषिंत्यदादीनांनद
दिसमुदायस्यइसंज्ञापायदोअनंभाष्यादितिभावः। स्या
दितिभूतत्वद्धगत्येतिभावः। हृद्यस्यादिग्रहणंसंवंधेभाष्य
स्यमात्रपर्यंतात्रमिप्स्यापिसंवध इत्याहचोमित्यस्येति
तिधात्वस्येत्यनुपलक्षणशोषवत्स्यामापिपूर्वत्राचाद्भवि
द्वत्तस्याविवादिनत्वाचामितित्यदाविविशेषणेवाव
र्णमपिनिषिदूत्वांच्यपदेशिवद्भावेनकेवलेपिपिसंयद
दिस्वाभाविष्यतीतिइहचोतिकपभाष्यमित्यत्राह ष्व
यदेशिवादितिभावेन इसकेनालुपेपश्चापवावे स्वापिकारात्यद
तोवासहृपविधिर्नेतिसंवंधमिति नपुंसकमप्यमेवाच्यनमनुपपन्नं
२ ति

कै॰ वि॰ संबंधस्यत्वसत्वांतरेणानुपपत्तिरित्यत आह द्वितीयांतमिति। वृद्धी-
त्यादीनां द्रव्यात्मकत्वाभावात्साक्षात्कारकत्वेपि न संबं-
धासंभवादिति भावः। वतनावनत्यागोदाने संभवतीयस्या-
८ दित्यस्यानुकर्षं तेस्याता मित्यतेआहेत्यादिति। योग्यत्व-
दादित्यस्य हि॰ टे॰ कर्तृवत्वात्तेन संबंध इति भावः। तत्यक्का
नीयस्यत्वनुपलक्षणामविपरि नैष्यवादित्यस्यानुवर्त-
माने डित्यत्रैवान्वयसंभवे विपरिणाममस्याव्ययोगादिह
नुवृत्तेकन्तरार्थ -- पपत्तेरित्यपिद्रष्टव्यम्। द्रव्यग्राहणसंबंध-
तिनुनोक्तं। आचामित्यस्यानुरार्थमनुवर्तनम् स्येद्वयादि
ग्रहणसंबंधाभावाबोधनेसामर्थ्याभावात्॥ ॥ ङ्प्राचादेष्टा
॥ ॥विधेयसंज्ञासंबंधलाभान्यथाग्रहणमाचार्येनिर्देश्यार्थमि-
त्यनुशासनमाह उणिमरोयनि॥ लक्ष्येवैयर्थ्याभावाय व्यवसि-
ताभावेयत्नाह व्यवास्थितेति। व्यवस्थितविभाषाफलमाह ते-
नेति। तेनात्वयसंभवोधिकृतेनात्र्यपोत्तरचित्रः स्वत्वभ्युपान्वे
व्यापारस्यक्रियात्वाह अन्यैरितिवाहीके बुद्धेशाद्वयाद्धि तेच्छि-
त्यर्थः॥ ठञ्जिठाविति हादित्यनु वर्तमाने वाहीकग्रामेभ्यश्चे-
त्यनेनैत्यर्थः॥ कथंकौशिहर्षीनमारुष्टितवागित्यत आह से

= आत्रेण दु ह ऐ वेति न चम्पड क मेत्यत्र ङ स्य आवतत्वेतादृतिवा चं: गाङ्कुटादिभ्योनेन तयोर्विधानेविप्रत्ययातीकारेस्य काग भावेन
प्रत्ययत्वाभावात्तत्कारणाकारयोरिच्छावाय तौलि सम्बन्धं वेवाञ्चिणप्रसक्तं वृद्धेः कृपादौ प्राप्नोति सम्भवन्दुष्यादो
कृविन्नं भवेयि कुटादित्वाभाव्या वद्धेदेनत्त दसंभवत्तियावदेनुबंधके तत्प्रकारं प्रयोजयत्तत्त्वाङ दरे वत्तत्रोऽत्वनिर्णायो ऽभावः ॥ ८ =

१ त्यमिति ॥ अपत्यो तिः ॥ ङ्दी चायं ग्रादिभिर्विनिरत्य पृ प्रत्यनेन चेत्यर्थः ॥
॥ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्रामचन्द्रस
रस्वतीकृते महाभाष्यप्रदीपविवरणे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथ
मपादे नवममाह्निकम् ॥ ॥ ॥ श्रीः ॥ गाङ्कुटादिभ्यो ॥ ङिति
हृचन इति वार्तिकोपन्यासस्य हृदन्तिदेशे ऽयुक्त इति शंका समाधि
त्सुः पचविकल्पान्दर्शयति चत्वार इति। अत्र। सत्वे। एवमाध्य
त्यतेन वैयधिकरण्येन संबध्यते। ङित्वं किमेवसंबंधेनतया
प्रतिपादितमित्यर्थः। भाव्यताऽत्वस्यान्वत्वान्न नु गाङ्कुटादिभ्यः
परो यङादिङित् स्यवत्यनआह सत्व इति। भाव्यतेत्यस्य युक्तो ङि
ति षष्ठ्यस्याविशेष्यपरत्वेस्य सत्वस्य वैयर्थ्यादित्यत आह।
गाङिति विशेषणपरत्वे तस्य निष्प्रभावः दिशा विशेष्यं लोपोऽभ
विष्यत्तीति तावदेव तेचेन्न किमर्थं विधानं तत्राह कृते चेति।
ननु योभवति सङ्ग्राहेश इति तियमाभाववादादेशप्राप्तिरेव घटत्य
युक्तमित्यत आह हटि न्योति। बहुव्रीह्याश्रयणादिति। अनाम धा
तादिति शेषः। ननु बहुव्रीहौ ङित्। एवन्नत्र प्रत्ययाभिधानात्
ध्वं स्वयं स्याद्वः स्यादित्यत आह तन्नु हृ स इति। बहुव्रीहापर्याः
नुपपत्तिमेवोपपादयति कुटि नोऽभि। गाङ्कुटादिभ्य इति सं
ज्ञाकरणं किमर्थमित्यत्राह ङिन्नेति। संप्रसारण पर्थमि

के॰ वि॰ तीग्रहिस्यादिस्तत्रविहिमेतिशाघः। वचनसामर्थ्यान्मेतो एक
देशहाराप्रत्ययेव्यते। इत्यत्राह क्ङितिचेत्यादिश्चिति॰ संज्ञाप्रसा
वोधियप्यायेन हृदतिङसालत्यास्थानिवत्त्वे प्रतिपादितो न
न्वन्वयदेप्रातिपदिकेपि छ्पदे शान्स्य लाश्रयस्याति वर्तताम्न
न्निमित्तोऽसमासमः प्राप्तोनीत्यत्राह कार्यकालमिति दे शाऽनिति। नन्वट्
नाङि॰ वदि॰ त्यमेन स्वविधैय्येव कार्यमतिदिश्यते॰ श्रातोङिन इति
त्यकार्यस्याव्यापिदेशान् दित्यत्राह विशिष्टमत्रैति। आसिन्ट्
वहत्यर्थः। अवशस्य पूर्वोवावतीरित्यबुक॰ सरूपीसमर्थ्यादिवर्थ्य
नमवि धानादित्यत्राह सम्यक्पूर्वं इति गविलिंगं व्याख्यानमपु
तमित्यत्राह उपदेशोनितन्वनुवंधभेदविचारः हग्रहणमनुपर
योगादप्रकृते इत्यत्राह एकस्यानि॰ माख्याश्रविधिपदिति। वि
भाषा घेट्धेट्वितिबहुः क्य स्यादिति॰ उहतेभ्रियत्युह॰ स्वपुनोरित
कारः। अवाचादित्यत्रा स्यतिवत्नीत्यह। ववउमित्युगमनाट्
यागनुवंधकरणेकत्यमितवस्तुकः कितोतिप्रतिषेधोनभवती
त्यत्राह ङि॰ त्वेनेति॥ ॥सार्वधातुकमपित॥ ॥गांकुटादिति
वं ङ॰ ञो ङि॰ त्करणालिंगादित्यर्थः। तुल्यजातीयस्यलापकेन
जादौङि॰ त्वमतिव्याप्तासामान्येनत्नापकेऽप्रव्याप्तं श्रार्धधातु
कशब्दस्यडगंतत्वेऽगंतोदान्तत्वात्कित्वरेणवकृचोंतोदात्ताः ४

इगंतत्वे इति॰ चारत्यर्थ इगंतत्वे इत्यर्थः॥१४८=

= इत्यस्मार्थ इति · एवमप्यधातुकामितिवक्तव्ये श्राधे धातुकीयानित्युक्तिः श्रियत्रादित्वविमितेतिबोध्यं ।१५=
= केचित्तुरूपजोगीतिः विदितित्यास्य हृ यंवि धायबोधाणात्रिगतीः स सर्वोपिविदित्यर्थः त्कविधिर्यातिपोः पित्वं त्वात्यास्त्वापतेत
दादिप्राप्यभावं · स्वाश्रयादित्वात् · लोपि पोसंभवाः इत्याहुः ।१६=

ष्ठितिष्ठन्त्रा प्रोतीत्यत्राह श्राधे धातु को षिति · श्राधे धातुकस्य
इर्धे नपुंसक मागितित्त्वरुपवीतोदात्तः समास स्वरेण तत्र श्राव
कृचइत्तिष्ठम · क्तिन्स्वरेणाद्युदात्तत्वं तत्र श्राग्योदात्तत्वाभावाद्
कृचोत्तोदात्तादितिष्ठ न्त्रास्तीति · श्राधे धातुकसंज्ञायां सं
ज्ञित्वं तु भवामिति श्राधे धातुकीयानित्यस्य पर्वः । हुवित्पः
पादः पूर्वस्य प्रेस हृतिर्दिशादत्वे कृतलङ् न्यामिप्रेत्याह ङ्कवित्पश्च तिं
ङि · त्वाविधिष्प्रतिषेधेन एवं स्य कार्ये कृत्यत्राह यथेति ।। अत्र
वयोगात् ।। ऋहनुवधेभ्य इति किमर्थमित्यत्राह विभिदत्व
दित्यादाविति । ष घ पित्कित्क्वाभवतीत्युक्ते गुणे हृतेकित्को
ष्पि भावात्कित्वमेतित्यमिति प्राकत्तेवकृतत्त्याधिक्यपदेशा
ति देशे कित्वं नित्यमित्युक्ते · गुणस्तितितिं । किन्तोकृत्तिश्चेति प्रति
षेधादिति भावः । क स्थान चकारान्वादित्युक्ते · गुणेकृते
षिन्नत्वं वेगत्यावस्तादेशप्रसंगादित्यत्राह यथेतोतान
इ · न्यायपतेति । तानाङि · गुणप्रवृद्धि प्रति ष धा पर्वेन चारि
तार्थत्वात्ङि · त्वास्स्थाने कालश्रीत्तु वे स्ये त्यस्य ङि · त्वेन
त्तेनापवादेन यथाप्यस्पर्धो तत्प्रेत्ययं । ई घि ।। कित्वि
धानसामर्थ्यादनिकृत्ताणया बाधितुः प्रतिषेधोभाविः
ष्यतीत्यत्राहगुणमात्रेति । ननु पदो ध्यमेव तर्हि थिग्रहणं
४८=

कै·वि· कर्त्तव्यमित्यत्राहतत्रेति॥ मृड॥ मृडादिभ्यः क्त्वेवकिदितिनियमः क
स्मान्नभवतीत्यत्राहविपरीतेनेति।प्रधानत्वात्क्वापेक्षोतिनियमइतिभावः।प्रो
पदेशकेकिंकिमर्थमित्यत्राहकित्त्वेति।तिभाष्यविभाषितेडुग्रहण।
मुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याहगुधेति। रुदविद। सनर्थमितिकिमर्थ
मुक्तमित्यतआहतत्रेति॥ इको॥ सत्त्वकिमर्थमितिवक्तव्येकि
मितीकः परस्येत्युक्तंमित्यत्राह इक इति उत्तरार्थं सत्त्वकर्त्तव्य।
मितिनेकमुक्तमितिभावः। इकुरन्यतडुनरार्थमपठितमि
तिसच पताग्रत्याहास्यग्रहणमिक इतिनधातुग्रहणमित्यपि
सूचितं· दीर्घः कत्वेवाघकोगुणस्यगुणएवपरत्वाद्दीर्घस्यवा
घकोयुक्त इत्यत्राह अरूनेतिदीर्घात पूर्वमपि प्रवर्त्तमानोदीर्घो
गुणस्यवाधक इत्याहोचिताने न प्रत्यानिरेवनास्तीत्याहदी
र्घागमान्निति· गुणानिवारणेन रूपविशेषस्य संपन्नेर्दीर्घोते
प्रविदीर्घविधानस्यफलमित्यभिप्रेत्याहगुणेति·भाष्यक
प्रिफलपर्यंतोप्युवहारो विवक्षितो नान्य वहारमात्रमित्यभि
प्रेत्याहस्त्रीति· केष्यमिवदीर्घेणत्ववाघत इत्यत्राहदीर्घा
रंभादिति· स्त्रीसन्निमितत्वेप्य [illegible] गिविमितादूरत्वेव
सत्त्वेनेतीडमावेवेत्याप्रसङ्गः यामीदितिइत्वेहिवचनभ्या
सलोपेचरूपं·विशेषाभावादिति·गुणस्येववाघने·प्रस्तुतमि

मितिप्रवृत्ते: कर्त्त्वादर्थानुपपत्तेनिति तथापि प्रत्योपतिरूपासिद्धिरतोसंयतात्कमिगि आदितिव्याचष्टे· कर्त्तव्यमिति· कर्मादिबोधा
कांक्षा कर्त्राकांक्षा चपूरयति· भोजनादीत्यादि यद्वा· उरा वश्यक इति भावेरायत· तन्त्रप्रवृत्ते विषयाकांक्षा प्रत्ययाकांक्षा चार्थि· कार्यप्रदर्शनेन
पूरयति· कर्तव्यमित्यादि· [illegible] भवतीति· मिजर्थमनेनमोप्य व्याख्यातमित्याह: १८=

लोपस्यैव वाधने विशेषो लोप्याहस्त्र एवेति॰ ननु णिलोपस्येति॰ णि
लोपस्य वाधने गुणस्य वाधन मवश्यमंगीकर्त्तव्यं गुणस्य वाधने मे
वमिन्नु भय वाधाभाव य गुणस्यैव वाधो न णिलोपस्येति भावः
मदम प्रथम शतिपत्रपे लपाय परिहरति ने त दिति परत्वादिति॰
यद्यपि येन नाप्राप्ति न्याया त्त्र स्व परोप मित्सतीत्यत्रानवः
काशात्वा दीर्घेण गुणस्य वत्ती प्रसतीत्यत्र णिलोपस्याभिवा
धनमावतेन च परत्वा णिलोपो भावि व्यतीति विचकुं न तु स
नेन वाधि दीर्घ समान कालीनस्य गुणस्यैव णिलोपस्यैव वा
धो विदीर्घ हतेस्थानि वद्वावा स्मि ग्रहणेन यस्त्र णा न णिलोपो भ
विष्यति॰ न च दीर्घ वि धानासामर्थ्यात परत्वात्रापि णि
लोपो वा धत इति वाच्यं स्तावे सामान्य ग्रहण संपादनेन
विहन सामर्थ्यत्वात् परत्वा दीत्यस्य स्यात् दीर्घ वि धानोत्तर
काले प्राप्त्याति त्यर्थः प्रयोगेह पोति॰ न व्रुप्र योग रूपसाविनी
गति प्रयोग मा वेधि सीयत इत्यादि प्रयोगा ना विद्ध माधात्
यिदी र्घवि परत्वा दीर्घ वि धानोत्तर काले प्राप्तव्याप्तस्य लो
पो वा धते निवर्त्तयतीति एवं गुणो पि दीर्घत्वं निनत्तर्यिदिति
सामान्य चिंतान सम्भवतीति परत्वा णिलोपो वा धतेति॰ य थाप्कृतो ग्रंथः साधुः सावकाशो दी
र्घत्वं परत्वा णिलोपो वा धते एवं गुणोपि वाध्यमेनति भाष्य स्वरस्य मर्थः १३ त्तादित्याशमित्सतीत्यत्र
... एवात्र त्र भाष्य सामर्थ्यादिष्नः प्रवत्तिर्भवतीति मित्र्यमन तर्नाशीष्यव्या नव्याताभित्याहुः १८ =

कौ. वि. र्थः। दीर्घत्वं वाध्येतेति ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिरिति निवर्त्येति स्वपरस्यैव कृतं पाद

१ त्यस्य तु हृस्वत्वं स्यात् । केचित्तु । तस्याप्तित्वेस्मिन् गुणाभावादि

प्यतत्वादेव नैन दीर्घस्य चरितार्थत्वात् चीयतीत्यादावुभयप्रसं

गे परत्वाद्गुणे कृते वाधितात्स्वर्वविप्रतिषेधेन दीर्घे कृते सकृद्गता

वित्यायस्य गुणो न भविष्यतीति । णिलोपस्त्वपरविप्रतिषे

धाभावो भविष्यतीत्यग्राहेनचेति । ३ हुलीति । न च दीर्घविधा

धानादिङ्गादेशस्यागमे पृथक् ग्रहणं व्यर्थमिति विशेषार्थमेतद्व्यक्तं

है हृत्सृष्टिमितिवाच्ये । तेनसाह च यञ्जुलुगिविकरणे ङादेशागमे

ग्रहणस्याधितत्वात् ॥ ॥ हलन्ताच्च ॥ ॥ हलिकोवयववोन

भवतीत्यत्राहेन तूक्तोभाष्येप्रत्ययस्यान्यइति । तत्रयुक्तो

भेदः सत्येवावयवावयविभावादित्यत्राह प्रत्ययेनेति । स्रा

वेन ग्यादिचर्ये शुद्धी हिरिवमत्वर्थोयोयेनातलीतीगवतो

भवत्यस्य युक्तमित्यत्राह हलन्तादिति । सामीप्यसंबन्धेन कृती

कृतीत्यपि प्रेप्सुः हृह वेति । जातिनिर्देशे पौर्वापर्येण

भवतीत्यत्राहनेयसि । धिप्सतीति । दंभइच्चेतीत्वं । अभि

व्यप्रत्ययसामिप्यानयोर्भावादितिभावः ॥ लिङ् । ननुहलादित्वे

= सहविवक्षाभावेपिसर्पैकदेशैषः सारूप्यं लोभवतीतस्याद्विवचनेचेतीत्यत्रोक्तं ॥१२॥

नलिङ्. निर्णयार्थः नचतत्संभवतिलिङ्. इत्यत्रआहलिङ्
शब्देनेति. अप्यवानुलोमकस्यलिङ्. आत्मनेपदसंज्ञा
ऽभावात्कथमात्मनेपदोनाममहाप्रयोगेलिङ्. तिनि याः
मित्यत्रआहलिङ्. शब्देनेति. ननेकशेषेणत्रुपादानाद
केनात्मनेपदेष्वित्यनेनलिङ्. विशेष्यतेअपरेणसिद्धि
त्यत्रआहनचेति। सारूप्यमात्रेति. सहविवक्षाभावेपी
त्यर्थः॥ स्थानिघोः॥ संबन्धेस्प्रेनेति. संबन्धिमात्रस्वरूपरोत्य
र्थः। यथेति. अत्रउपपत्त्यापत्त्यवरूपसंबन्धविशेषविव
क्षायामशेषत्वात्षष्ठी इत्यत्यधिकृत्यविधीयमानषष्ठ्
र्थत्वाभावेनउदीचामिति इह वत्तएप्पिन स्यात्. बहुव्रीहावि
वेत्यत्रबहुव्रीहित्रआहनकारइति. इच्चेत्येवंतकारेवंकस्मा
न्निर्दिश्यतइत्यर्थः। सवर्णग्रहणेपिअप्यमानिकमकार
स्याभावाह एवं ... ानीत्यत्राह आनंतर्यात्
ति. अवाहितन ... कारपतिअसहृशइति. ह
स्येवेति. अनुचारणभावाय. नपरत्वसमर्थनपद
अनंतरइत्यादिलोकेपतिअनंतरपीति. ... लिशेषः

... ४॥ मइतिशांकां॥ १ ...

ड्रुं दृष्टो॥

॥ आद्यो इद्वत्सोपरि. ७३ इत्यर्थेः. ६ हिति नवकारो ... सवर्णं॥ १७॥

अनंतरस्येत्यस्यानंतरवार्त्तिके शुवमारब्धे विंदीर्घः स्यादित्यधा
हारः। प्लुतोप्यत्र भवति वार्त्तिकशेषस्यांकोन्तरत्वेनावृत्तस्य पतितत्वा ति
ति· मा प्रयोजना· इदं तर्हि प्रयोजनं पुनर्दीर्घविधानस्येति
शेषः· प्रयोजनमाह प्लुत इति· पुनर्विधानस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थ
त्वमुपपादयति कृत इति· अनंतरार्थ इति· अत्रेदं हृदयं निवृत्त्यर्थे
हृस्वो निवृत्तो भविष्यतीति न पुनः प्लुतो निवृत्तो भविष्यतीति·
भवतु प्लुतनिवृत्तिरिति चेत्तत्राह प्लुत न श्रेति· विंत्यमेतदिति·
नतत्र द्वितीयस्य पदस्य उच्चरात प्रथमस्य प्राप्तस्यानपः
क्लोकानुवाददोषाभावात् भाष्यमान इन्यतोप्ययत्ने
न पदे प्लुतः स्यादिति तद्विकृत्यर्थं न परत्वेष्वितमिति विवेकः॥
॥नद्यः॥ निष्ठुवेति नियमे गृधिन इत्याद्यवाकित्वमपरिहृतमित्य
त्राह शीङादिष्व इति· प्रत्ययस्यानप्रधानत्वाच्च निष्ठानियमस्य
न इत्यभावः। ननु विहितस्यानिषेधे रेफस्यानिवृत्ति
र्वचनिकी तिविषमो हूप्रात इत्यत आह अत्र नक्षतिनिषेधप्रक
रणे प्रत्ययाधिकारात्तस्यैव निषेधो न तु रेफस्यापीति भावः।
कथं तर्हि रेफस्य निवृत्तिरित्यत आह सात्विति· छ्यग्रहणेनेति

ककारांतात्त्विल्वको देनुतरस्य प्रत्ययस्य भविष्यतेन क्विते:
विधीयमानो लुक् प्रत्ययांतता भावात् छ स्येव सिद्धः इत्यनर्थ्य
के छग्रहणं परिभाषाज्ञापनार्थं सत्यां हि परिभाषायां छस्य
लोपत्वे कृते पि निवृत्तिः स्यात् छ स्येव लुनिवृत्तिरिष्यते।
नवैतत् छग्रहणमंतरेण भवतीत्यर्थेव छग्रहणमिति।
भावः। वरस्यैकाजिति। कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति
नत्वास्थितत्वादिति भावः। कथमेनाववतानोपपचन
इत्यतन्मा ह नत्रोति। २ हिन्वराविति। कियात्वलोपेऽ
द्विहल्त्वात् नत्वलेनवृत्वाविकादेशौ नैका ज्ञादिदिसानिसे ह्वानकि
त्वप्राप्तिवेध ६२ त्येवं नलोपादीनां चककृत्प्राप्तिरित्यर्थः॥
उदुपधात्॥ शप इति पंचमीभ्रमं व्यावर्तयति शपः संबंधी
ति॥१९३॥ क्त्वा वा॥ सेट्प्रकरणमिदि प्रसंगो हेतुः न त्विदिवा
प्रसंग इत्यपशंकासेदु ग्रहणमनुपलक्षणमन्यत रस्यांग्रह
णस्यैतदप्रोत्याह सेडिति। नन्विड्ग्रहणमिहानुवर्तयितुं
न शक्यते इत्येतत्वाभ्युपगमनान्नवाहि किंत्विदिविध्य
कः किमीति प्रतिषेधभावात् सेडत्वे सेट्ह्वाभ्युपगम्य किंता
विधेय ६२ इत्यतत्स्माह प्रसिचेति। सनिग्रहः। प्रोतित्रिसेह्व
३७

१ प्रश्न ... ... ॥ १२ ॥

कै. वि. मकि तस्मात्तेन भवतीत्यत आह ह्रस्वादिविनि॥ ऊकालो॥ संज्ञि
न एकत्वेऽकच्यमवसीयत इत्यत आह संज्ञीति। ननु वर्णत्वेन सा
मान्यमपि नास्ति न हि ह्रस्वो वर्णानिति स्वतन्त्र इत्यत्र समाश्रिका दृश्यो
वर्ण इत्यत आह अप्यवतीति। अनुमानादिति। अनेकसंज्ञाकरणे
न संज्ञिनोऽप्यनेक इत्यवसीयते न च तन्न दनेकत्वमवच्छेद
कानेकत्वं विनोपपद्यत इति नेत्याभ्युपि भेदावसायः इत्य
र्थः। स्याद्युदिति। अत्र स्याद्यसंज्ञाकरणे न वर्णकायिति।
भावः। अनन्तरत्तम उकारादिः श्रवाचेनैवोपनेतोवा धा
नयुक्तेति भावः। ननु सवर्णग्रहणे ह्रस्वसंज्ञाकरणे
मपि भवति येदीर्घप्लुतसंज्ञेऽपि तेषां कस्याला नत्याव संज्ञा
त्रयकरणमनर्थकमित्यत आह हि मात्रेति। उकार इति। अ
चत ऊकाल इति विशेषणात् शब्दसंज्ञायामपि सवर्णग्रा
हकः नाहि सवर्णग्रहणं विना त्रिमात्र ऊकालोऽस्ति। ननु ह्र
स्वादिसंज्ञायामपि शब्दसंज्ञा इति सवर्णग्रहणमावोऽस्त्वत्या
ह। तानि विधानामेव ताः पुनर्नित्व च ग्रहणे नेग्रहणामानामि
त्यत आह उदात्तादिविधिम्। अत्र च ग्रहणे नित्यं तोहलामपुदा
त्तादिसंज्ञाः स्युरित्यत आह हलामिति। महासंज्ञाकरणेन

दात्तादिगुणयुक्तानां वर्णानामुदात्तादिसंज्ञा भवंतीति च हलउ
दात्तादिगुणयुक्तोऽयमिति भावः। ह्रस्वसंज्ञाप्रदेशाश्चैकमात्रादी॰
नामचां ह्रस्वाणामपि संप्रत्ययाय वा स्यादित्यनेनाह ह्र॰
पाणां चेदिति ननु चेदमिति भाष्यं व्याचष्टे प्रयोजनमिति॰
भाष्ये हलि यमिति छेदः। ह्रस्वसंज्ञाया विधाने प्रनियमं
प्रत्ययलक्षणमेव नियमाभावं वदन्नाशीत्यर्थः। स्यादेत
दिति भाष्यं व्याचष्टे एवमपीति॰ प्रदेशे च ग्रहणोक्ति
यमाल्लोपादङ्खाविनाबद्धह्रस्वग्रहणे पि क्रियमाणे इ
त्यर्थेनाभाष्यस्य॰ न चात्र ह्रस्वसंज्ञाविधानमनर्थक
मित्युक्तमत इति भाष्ये॰ ॥॰ ग्रहणं वा त्रपाणां चेदित्या
रभ्यत यदि स्यादित्यनेन प्रयत्नाह्रस्वसंज्ञेत्यादेर्ननु चे
दमित्यन॰ प्राक्तमित्यभाष्यस्याभिप्रायमुक्तः। ननु चे
दमिति भाष्यस्यायमर्थः। ननु चेदं प्रयोजनं तस्या ह्रस्व
संज्ञाया इत्यनुयोगः इदमपरं प्रयोजनमाह संज्ञ
येति॰ ह्रस्वसंज्ञाविधाने च वक्ष्यति नियममवदन्नाशीत्य
र्थः। अयं भावः यदि ह्रस्वप्रदेशे च ग्रहणमेव क्रियते त
दा चक्षीति नियमाभावाद्भुलोपः जाहेपः स्यात्। ह्रस्वसं

कै॰ वि॰ क्रियां सत्यां प्रदेशे षष्ठ्यः ह्रस्वग्रहणे न ग्रहणेऽग्र पश्येतिति यमोपस्था 110
नाद्दचएवह्रस्वादेशः सिध्यतीति॰ एतान्निरावष्टे स्यादेतादिति॰
यावद्ज्यहणमकालो जित्यतोऽनुवर्तमानमचश्चेत्यत्र ता वा॰
ह्रस्वग्रहणं मेवेव॰ अयमभिसंधिः ह्रस्वप्रदेशेषु सर्वत्र ह्रस्वग्र
हणमपनीयाज्ग्रहणमेवकर्तव्यं नचविधिप्रदेशेष्वज्ग्रहणे
क्रियमाणे हलोऽप्यजादेशः स्यादितिवाच्यं॰ अचश्चेतिपरि
भाषोपस्थानात् हलः प्राप्त्यभावात् ह्रस्वग्रहणाभावे कथमच
श्चेतिपरिभाषोपस्थानमितिचेन्न॰ अचश्चेत्यत्राज्जित्या॰
प्याप्यनुवर्तनादजित्येवयथादेशलब्धाप्यचश्चेति परि
भाषोपस्थानात्॰ तत्कथमितिचेत्‌ उच्यते॰ अचश्चे॰
त्यत्र दीर्घप्लुत इत्यजित्यकाल इति चानुवर्तते॰ तत्र दीर्घ
प्लुतयककालः सोचइत्येवंरूपयाविधानेनियम इतिलभ्यते॰
अज्ग्रहणमिहानुवर्तमानं पूर्वस्यार्थपदार्थकमपीह स्वर
पदार्थकंसंपद्यते॰ तेनाप्यविधौकालेविशेष्यमाणेऽजि
त्येवंयककालः सोऽप्यचइतिसंपद्यते॰ असत्यां ह्रस्वसंज्ञा
यामेकमात्रादीनामत्र याज्ग्रहणमित्यनिर्देशो विज्ञापके ह्ये
नेकमात्रस्य दीर्घप्लुतसंज्ञाभाव एकमात्रानिर्देश उत्पादर्थं

ऽइतीति । यथा तत्र चश्चेत्यस्मात्तेनैव इ गित्येतावत्कृत्वा तत्रो का इति इत्यवधीर्ज्ञातव्याः इत्येव अचः स्यात्ते विधी
यमान ऊकाल इग्भवतीति तत्राप्याह स इ गितिसर्वत्र द्वाररूपो लाघवमभ्यो ज्ञाप्य लाघवे बोधपलक्षणार्थ प्रदीपमंचे

एवाविज्ञायते । अचश्चेत्यत्र ऊकालः इत्यविशेषेण तानुवृत्ताव
विशेषः । न्येवं यऊकाल इति द्विमात्र एव विशेष्यते संभवात्तत्र
तः इत्येवं यऊकालः इति च संभवात्त्रिमात्र एव । अपि त्येवं यऊ
ल इति एकमात्रादय ह्रस्वा एव विशेष्यन्ते । तेन ह्रस्वप्रदेशे च
ग्रहणेऽक्रियमाणे पञ्च अचीति परिभाषया पञ्चात्ता दह्रलोपः
ज्ञादेशो न भविष्यतीति संज्ञया विधानं नियमार्थं मति
ह्रस्वसंज्ञाविधानं नोपपद्यत इति । लाघवोपलक्षणार्थ
मेतदेव तावत्कनीयं ह्रस्वसंज्ञाया प्रत्याख्यानार्थं ह्र
स्वप्रदेशेषु ह्रस्वस्थाने ऽज्ग्रहणं कर्तव्यमिति ह्रस्वप्रदेशे
षु ह्रस्वग्रहणस्याज्ग्रहणेन साध्यत्वात् प्रदेशेषु चेव इगि
त्युच्यमानेऽपि ह्रस्वग्रहणानि भवन्ति । संज्ञाकरणे संज्ञायाः
ह्रस्वग्रहणेन पञ्च ग्रहणानि भवन्तीति । किं च स्वरा कृत
स्थितिः प्रसंगविज्ञानन्याय इत्यत्र आह पञ्चेति । काचि
दिति । इजन्तः इत्यादौ । अत्र हि परत्वान्नसंप्रसारणे कृते ॥
नः प्रसंगविज्ञानाद्द्विर्वचनं प्रवर्तते । श्ववादिष इत्यादौ
परत्वाद्धियादेशे कृते परस्यादियादेशस्य पुनः प्रवर्तन
मानेनाद्विर्वचनेन बाधाभावे पुनः प्रसंगत्यायो नाश्री

=अयच्चेति॰ नद्यादेरपि सत्त्वोयं तत्वस्य स्थाने सत्यप्युदात्तत्वे चेत्तत्र नस्यात्तत्र भविष्यति नाप्युदात्तसंसकोजितिया
व॰। तत्राप्याशंकते॰ नचेति॰ १६=

पै॰ वि॰

पतः त्वनिषेस्वकं विदित्युक्तः॥ उवेवा॥ यथाशेषनिर्दिष्टा
जयेह स्थानेदृष्टो वाक्यभेदेन संबंधेत्याह उड्वेरिति॰ प
रिभाषा प्रकृत्यभावे दोषमाह सत्यामिति॰ समास
स्येति त्यच्च वाच्ययस्यापरस्थाने ऽचाःसमासविशेष्य
मात्रे ग्रासेण इचादित्यादौ नस्यादित्यर्थः पत्नोनाव
इत्यनेन पूर्वपदे तस्य सूत्र स्वाद्युदात्तत्वं विधीयते॰ या
वत्वेति॰ नचाच॰ स्थाने हलपुदात्तत्वादि शब्देन प्रत्या
सित्तत्वात्स्य न इति वाच्यं स्थाने न र नमपारिभा
षायस्थानान्न अचः स्थाने हलः प्रसंगाभावात्॥
ज्ञायत इति॰ उदात्तत्वादीनामङ्धर्मत्वे योज्याय लघुत्वा
दत्तार्थमित्यर्थः॥ उदात्तहृति॰ निपातनाद्याद्युदात्तत्व
त्वनेन॰ निघातइति॰ तिङः तिङः इत्यनेन॰ प्रकृत्यन्त
इति॰ अप्रचिकरणेष्वेतनोदात्तत्वाख्यात्वा निषे
धे प्रकृत्याः स्वरूपे॰ नवदम स्वर्ववकर्त्तव्यामिति सुप्त
च्ययोरिति परवास्नुत्ययतिपारिहरति समाहरेणेति॰ अ
त्यत्वेति॰ एलादे॰ कार्यमित्यच्चतिनत्वरेनतिस्वरि
तत्व॰ कन्याराजन्यामिति कन्याशब्दांत त्वरित

त्वरधातेरभवा ३ तत्र नस्या विद्यमानवत्त्वाभावेपि स्वतोनुदात्तत्वाभावादत्र निहृः। न न्वेवं हलादेराद्युदा
त्वस्य भस्त्रादेर्जेव प्राप्नोतितत्रापि स्थानाभिन्नस्यादि न स्यादत आह॰ अतत्रयेति॰ अतत्त्वोत्तर पदे स्वदात्ता

मद्यर्थकृत्स्य शब्दस्याय व यव व वचनन्येन प्रमाणं वचनन्याभा॰
भावकथ्यमल्लं निरस्यत आह अर्थकृत्येति॰ आद्येषु यत्र इ॰
ति॰ संज्ञाकरणसामर्थ्यादिति भावः॰ ८३ दाताद॰ किमर्थ
नोच्यत इत्यत आह उदात्तादेरिति। आकार प्रश्लेषा
भावेष्य [illegible] दात्तादिति पंचम्या अनन्वय इत्याशि
प्रेत्याह औच्चैरिति॰ नेनेति॰ प्रातिपदिकस्वरेणोदा
त्तोदात्तत्वान्नेमेशब्दस्यानुदात्तसर्वमाद्युदात्तवि
धानुदात्तत्वादिदमः परस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्व
रितत्वं न स्यादिति॰ [illegible] लौकिकतव्याया॰ भाष्ये [illegible]
[illegible] एकश्रुति
[illegible] योगो हरतेष्वादिवचनात्। कथं [illegible]
एक [illegible] उदात्तानुदात्तयोगः इत्यत आह सतीति चोदितः॰ स्व
रितस्येति॰ [illegible] पदकालोपदेशाय सिद्ध इत्यर्थः॥ ८४
प्रकृतो विवादितमाख्यातमाह तिङ इति॰ हरि
वः स्वत्र मन्तुवसो [illegible]॥ ८५ देव [illegible] विषमा [illegible]
दिति॰ आर्याचितिपूर्वमित्यनेन योगेनेति॰ सम [illegible]
हरोत्यर्थः॥ ८६ देवयाति मन्दासार्थ्यवतां व्यमे व॰

कै.वि. भाष्ये हि: पाद उदात्तहल्कैको यत्नस्त्वविशेषणमित्यायेतत् ॥ स्व
रि सरकोप्यवचनत्वे चेत्केश्चित्तिवड्ढकत्वेनाभाष्यामित्यत्त
आह हित्राधेत्ति सख्यायोरेकश्रुत्यविधानायोगात् सख्यानुप
पत्तेरित्यत आह लोनेति · विनेत्यस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्यत्तराश्व
ब्दात्स्वार्थे यन्तादित्वाच्छप्रत्ययः आर्पैकः नञ्समासे
नलोपाभाववर्जे दर्शयदादित्वाद्विनोधं परिहरति शब्दिति ·
एकश्रोत्रेभ्रष्टमिति चैवस्यादित्यत आह वर्गत्रयेति : ॥
सदेति · एकयाचि व्ययायुगपत्तवानकस्यपृष्ठमपपत्तत्त्ववाय
आनिवार्यत्वेच्छात्सह विवर्जितस्यामित्यर्थः ॥ अकृहणकः ॥
अरा एवेति · तस्यापत्यमिति सामान्यन वाविहितस्य ·
प्रत्ययतालिविधाख्यमाणत्वदंत्वविधमावाद् दविरि
त्यादौ आमिरवेनाल्लीत्यत आह प्रत्ययस्येति । ननु वे
रह्णास्यपत्यावाल्लुत्तानासिकः परावयवेयायमित्तस्य वर
एकस्यलोपोभवतीतिवेद्यते · दविरित्यादौ वाविर्नां
नासिकपरः अयमेवेकारस्य संज्ञानास्ति · तथा च एतत्संज्ञा
यांसत्यामपिन दोषइत्यत आह इदं चेति · भाष्ये य ह्यतिके
वलीत्यकइत्यपः । अन्यमात्मीति · समुदायात्मकइत्यपः ।

त्रोः भयत्रस्या दित्यर्थः । कथमुभयत्रप्राप्तिरित्यत आह यदी
ति । यत्तु हलग्रहणादेयस्तस्येकग्रहणं प्रत्ययेन हलं विशे
ष्यते हलो वाऽनन्तरः । आद्येकल्पे हलात्मकवर्णाभावो यस्य
मुखस्य स्यादित्येवं वा ० किमन्त्ये · द्वितीयेपि प्राप्तिरित्याह
प्राह नत्वनुपात्ति · प्रदेशवाक्यपर्य्यालोचनया संज्ञावाक्यार्थी
र्थावस्थापनोपपत्तेरत्र सो प्रातिकावृत्ताद्वत्तं भवेदनूतस्ये मन्त्या
श्रयणात्स्यत्वा पत्त्या नपुंसकेपि प्राप्तमहीनेनेत्स्मेवमु
गुणोपन्यस्ताप्यकल्पनामित्याशयेनाह इहहलशब्देन हलां
नवयवा वयविनारम्भे दोपवारान्नहिनत्वात्प्रत्ययवरिह
रति नेवब्दे इति · यथा हि प्रपदे प्रदेशवाक्यपर्यालोच
नेनैसंज्ञो वाक्ये स्थवकाप्याभाने विरोधाभावाद्धलग्रहणे
न हलं एव वग्रहणं नन्वत्र · कार्यकालपक्षेपि संज्ञायाः कार्या
— वृत्ति संज्ञावाक्यार्थे नियत्वात्तरकालं नत्वस पदप्रदेश
वाक्यार्थप्रतिपत्तेः संज्ञावाक्यार्थप्रतिसमये विरोधः तत्स्मात्
ध्याभावाद्धलग्रहणेन तस्येव ग्रहणं न तद्धलतः । न चैव वे
रष्टत्तास्येत्यत्र प्रतिकाभावात्तर्हि तस्यैव संस्पर्शायाम्
भित्रत्वाद्धहलशब्देनेति · किमन्त्ये नेति · वेरष्टत्तास्येत्यत्र

कै·वि· विशब्दमात्रग्रहणं इति भावः ॥ अत्र ग्रहणम् इति । ननु पदानाम
र्थानां जातिर्गृह्यताम् इति भावः ॥ तत्पुरुषः ॥ पर्यायपुष्यावा
न्यार्थेति चेत्तत्र केचि· गौरश्वः पादानामिव ग्रहणमिति नित्य
मुक्तानां समानाधिकरण्ये नाम्नि इत्येकामिव पर्यायादि
ष्टं· तत्पुरुषयामिति· समुदायनिवर्तिनी तत्पुरुषसंज्ञेति
भावः अव्ययेति· एवमपि तत्पुरुषस्य पद इत्यत्राचिन्त्य
कोचिद्धि भन्नेयत्तस्य पदत्वात् पूर्वव्याख्यानमेवाभिज्ञानमि
व स्याद्विभक्तिसंज्ञावाच्यतत्पुरुषस्यैकदेकविभक्तिर्वा न
संभवन्तीत्याह एकेति· सामानाधिकरण्यमपेक्षिवैयत
स्यदिशत्वायनतोगोत्वं हि शब्दमात्रनिवेशात्तत्पुरुषात्
प्रबलमिति तत्सम्बोधनेरेगन्यायस्तत्पुरुषसमासपर्यायात्पर
भ्रस्वन्यायात्प्रबल इत्यपि प्रेत्याह नेष इति ॥ समानाधि
करणतत्पुरुषस्तत्पुरुषस्य कर्मधारयसंज्ञायोगलाघवपक
संज्ञाधिकारात्कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञाया
बाधः स्यात्तत्पुरुषइत्यनुवृत्त्यापि विकल्पः स्यादित्य
भिप्रेत्याह तत्पुरुषेति प्रयमान ततएवेति· तथा च
समासः प्रथमानिर्दिष्टः स्यात् न तु समासेत्र प्रथमानिर्दिष्टः

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधि प्रतिषेधात् प्रत्ययसं
ज्ञामिति विकल्पत्वमित्यभिप्रेत्य प्रथमांतमित्युक्तं · किंचिद्
ग्रहणेऽपि यस्मिन् तस्य समासस्य ग्रहणं तस्य गुरुत्वात् यथासंभवा
द्वितीयो ग्राह्यः · सर्वकाय इत्यत्र पूर्वो परेत्यादिना समासः ।
द्वितीये द्वितीयस्य कामिति · तृतीये तत्पूर्वमित्यादि एकवि
भक्तिश्चाभाव एव समासग्रहणे गोप्रावृद्रूपेण कविभक्ति
न्तत्वे चैव न प्राप्नोतीत्यत उक्तं परवल्लिंगमिति · प्रा
... विधिप्रत्ययाख्याने संज्ञासूत्रे एकोविधिरनि
त्य इति एवमर्धपिप्पलीत्यादौ स्वाभावादुक्तं ॥
॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थश्रीरा
मचन्द्रसरस्वतीश्रीवरणाम्बुजवृत्तिभाष्यप्रदीपविवरणे
प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकं ॥
॥ कृष्णार्पणमस्तु ॥ सर्व ... ज्ञानमेवं सर्वं विषयावच्छिन्नं इत्यत्रापि
चारोऽत्र न प्रयोजनवचनः · ... धनादिवचन इति कारिप्रो
क्तादभिधेयवचन इत्यभिप्रेत्याह अभिधेयेति · न तु जात्या
दि · कस्येत्याकांक्षायामाह संज्ञिन इति · केवलेति · प्राधान्येनाभिधाने
क धर्मसंज्ञानादि त्यार्थः । संज्ञेति · लोके यादि इत्यादेः स्वाभिधा

कै·वि· यकवाक्ये नैव वाक्यत्वे नैतिभावः नचेति· क्रियावचनत्वाभाव
दितिभावः एकस्मिन्नेवैकवचनमित्यादिनियमेपूर्वोक्तोदोष
स्तदवस्थ इत्यत उक्तमर्थवन्नियमइति· प्रत्ययनियमेपिन
दोषइत्याह प्रकृतेति· [illegible] र्थः अव
श्यमेवमभ्युपगन्तव्यमित्याह [illegible] यादिवदिति· समुद
यस्येति· इदंतस्य [illegible] प्रतिषेधे [illegible]
[illegible] प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोतीत्यत आ
ह [illegible] आगमस्येति। नचासति निषेधे [illegible] तस्य प्राति
पदिकसंज्ञा स्यात् [illegible] स्येति वाच्यं [illegible] तदंतविधि
निषेधे प्रत्ययग्रहणं यत्र प्रत्ययग्रहणं तत्र
विधिः किंतु नियम [illegible] इत्याह [illegible]
ति· नवा [illegible] प्रतिषेधवाचनार्थं [illegible] ग्रहणस्य
कारक इत्यादौ [illegible] ग्रहणस्य नियम [illegible] प्रातिपदिक
संज्ञा न प्राप्नोतीति [illegible] यतः [illegible] प्रातिपदिकसंज्ञा
याम [illegible] पवाद [illegible] प्रतिषेध [illegible] सर्वत्र ह
[illegible] तस्य प्राति न्यायाः
पदिकसंज्ञा नियमस्य [illegible] सर्वत्र प्राप्त्या तत्र येन ना प्राप्तिन्या

यस्यभावानां छेपवादाद् इति येन नाप्राप्त इति वचनाय यद्यप्रा
प्तेत्र न्यतर परिग्रहे नियामकाभावादुभय परित्यागेन वा
ध्यमप्राप्ते त्वया ऽधातुरिति प्रतिषेधस्य तद्भिन्न प्राति
पदिक संज्ञा नियमनस्य च कृत्प्रातिपदिक संज्ञापवादे
विज्ञायते येन नाप्राप्ति न्यायाश्रयणेनापि परत्वात् कृ
दिति प्रातिपदिक संज्ञा सा धातुरिति प्रतिषेधस्य बाध
धिकाभावि स्यादिति यत्तेना बहुव्रीहा स्फयणं तत्प्रदर्श
यति प्रतिपदं विभक्त्यादिना समुदायस्याविति · तद्गुण
विधित्वानियं धनम नाम्निः स्त्रप्रत्यय इति स्वार्थविधि
र्न भवति · स्वारति एत च भाष्यप्रकटीभविष्यति गोचे
तिनित्वकं कव चक्षेतिसाम्नूहि कस्तुप्रत्ययः । नन्वन्वितार्थः पदार्थाति
रिक्त उपलभ्यते वाक्य इत्यत्र आह पदानीति पदार्था एवान्वितत्वेन
पदानां संसर्गबोधन व्यापारेणान्वीतानि दर्शयन्ति · प्रतीत्य पर्यवसा
नमाकांक्षा · आसत्ति पद व्यवायाभावः सन्निधिः । प्रमाणान्तर
बाधविरहो योग्यता । पदार्थादन्यस्य संसर्गस्योपलब्धिर्न भवा
वाके · वाक्य · स्याना वा राभावे वा पदार्थस्यैव तत्राप्युपलब्धिः २
संसर्गस्यत पदार्थेभ्य इति आकांक्षा दिः । वाक्यार्थो गतिः · संसर्गस्य

कै॰ वि॰ बोधकत्वादिति भावः। वाचकमिति॰ अत्रैवाभिधानपदे॰ अ
भिहिताव्ययपदेनबोधकमिति द्रष्टव्यं॰ पदार्थानामेवसंस
र्गबोधकत्वे दोषमाह अन्यथेति॰ नत्वप्रस्तावोऽपिनपदार्थ
बोधकत्वात्संसर्गस्य शाब्दत्वं प्रत्यक्षत्वोऽपिनधर्मबोध
स्यवत्वेऽपि प्रत्यक्ष चक्षुःसंयोगादितिभावः। एकदेशव्याप्तिरि
त्यत्र प्रतिपादकं कुत्रोपयुज्यते इत्यत आह नहीति॰ भेदेति॰
भेदस्यसंसर्गश्चभेदसंसर्गौ॰ भेदधर्मस्तौयस्यापकत्वस्य
नस्यकारणत्वादिति विग्रहः भेदः पदार्थयोर्विभागो संसर्गाकां
क्षासंसर्गश्चपदार्थान्वयः। नचवक्तव्यमेवइत्यत्रापि भेदः
त्वबोधाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां प्रतिपादनात्। उ
हिकर्मत्वस्य जातिर्विधेयं इत्युक्तापहरणे॰ आख्यातमित्यस्य
ख्यादतमोदनेत्युपहरणं॰ समर्थेति॰ समासेनकल्पनाः
या: एवविभागेनप्रयोगात् हैम्य पदेनतत्वेन: किंयदि प्रकृ
तिभागो— वा तस्य केवलोपिप्रयुज्यतेऽपापद्यते किंवा नै
नत्रप्रमाणं नास्तीति विकल्प्यापत्तिरस्यातिक्रमन्वयेति
द्वितीयं प्रत्याह अस्त्वेवेतिसर्वैतिचानकां प्रतीयत भावात्
इतिचेत् भवत्येव संख्यायाः तदन्तोपव्याप्तिरेकान्तविः

धायिनेः प्रत्ययाः नमेवाल्पसंख्यायां किंघोतकत्वक
ल्पनेयत्ति भावः। अर्थकस्येति विशेषणं कुत्स्यमाहेति
षात्नानामिति। निधानस्य पदविधित्वात् समर्थपरिभा
षोपनानत् सति व्यपेक्षा लक्षणे सामर्थ्येति घातेनचा
र्थंनचेहनेनेत्यतआह प्रपदिति। नन्विति। नवाच
प्रयोगोबाधस्यादिति भावः। कुत्सितो वृत्तिनेवानुक
रणार्थमिदं तेषामपि सत्य प्रकृति प्रत्यया नकुत्स
नसंभवात्॥ ह्रस्वेनपुंसके॥ नन्वाधिकरणशक्तिप्र
धानत्वात् नपुंसकत्वस्याभावात् कथं ह्रस्वप्राप्तिरित्य
तआह दोषा सहेति अधिकरणानुपपादयति ग्राह
लोत्ति वीहिरं वादिति। अर्धधर्मेन पुंसकापेदत्वादित्य
र्थः। उपजातव्यतिरेकमिति। प्रतीयमानसंख्यादिविशे
षणमित्यर्थः। पुंगवरं त्रायत इति। आतोनुपसर्गइति
कः॥ गोस्त्रियोः॥ धातुस्त्रियमेदेतामिदं शोहन्नुमाह
धाविति अतिकारीषगन्धपुत्र इति। कारीषगन्ध्याम
तिक्रान्तः नरस्यपुत्र इति विग्रहः। अनुपसर्जनस्त्री प्रत्यययाः

 विषयश्चेत्तदादिनियमप्रतिषेधः। नेह स्त्रीप्रत्ययस्य ष्यङ उप
सर्जनत्वात्तदादिनियमे प्राप्ते न त्वयमस्याहि कारीषगन्ध्य
इत्यत्र यः ष्यङ् तस्य पूर्वपदं न भवत्यतो विसंसृष्टस्य ग्रहणं न भविष्य
ति। प्रधानेन तदादिनियमाभावेऽपि दोषं केचित्केचिदाम
ति। पुंवद्भावे स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः स्यादित्यत आह यद्ये
ति। गोस्त्रियाविति। प्रकृतत्वादिति भावः। तदन्तविधिनि
षेधो नास्तीत्याह ग्रहणेनेति। पंचानां कुमारीणां समाहा
र इति द्विगुं कृत्वा बहुव्रीहौ क्रियमाणे पूर्वपदत्वान्न निषेधः
सिध्यतीत्यत आह द्विपद इति। कपः प्राक्प्राप्नुवन्नयं ह्रस्व
कार्यं बाधितुं निषेधेन कप्यनिवर्त्यमेव यतः शाकलान्तर इत्यत
आह कपीति चेति। बहुयवागूक इति। यवागूशब्दान्तस्त्रीप्रत्ययान्त
न इति भावः। ननु ह्रस्वयोः स्पर्धमानयोरेकस्य बाहिरङ्गत्वेन तद
पेक्षमपरस्यान्तरङ्गत्वमिति प्रकर्षाभावादातिशायनिकोऽनुप
पन्न इत्यत आह परेति। तेन ष्यङ्योरन्तरङ्गत्वेऽपि तत्तोऽन्तरङ्ग
स्य प्रकर्षविवक्षयातिशायनिक इति भावः। परवल्लिङ्गमिति
शब्दशब्दात्तद्भिन्नस्य प्रत्ययस्यानेकः परिहार इत्यत आह

परिहारांतरमितिमाह लुक्का क्रियालुकि॥ प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रति
षेधस्य प्राप्तिमाह अप्रवर्तीत्यत्रेति॰ उपसर्जनमिति॰ तत्
पूर्वस्य प्रत्ययार्थं प्रति विशेषणत्वात् स्त्रीप्रत्यय इति॰
यद्यपीहोपसर्जने स्त्रीप्रत्ययो न भवति तथापि विधेयः प्र
करणेन संबंधे उपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययो भवतीति भावः॥
लुग्वेति॰ द्वन्द्वे इति विहितस्य प्रत्ययस्य कुहनीदिप्य इति वि
हितस्य प्रत्ययस्य चाशिवाभवतीत्यनेन अलुगिति तदि
नल्कीति परत्वमीति भावः॥ नाक्तिलुक्परो यस्मात्
स्त्रीप्रत्ययादिति बहुव्रीहिः॥ वार्तिकस्य कोर्णानिरित्यनया
ह बहुव्रीहाति॥ तत्र प्रधानमिहोपसर्जनं वेद एकदेशाव
पूर्वत्रापि तत्पयेवस्या॰ तत्त्वावलंबनादि भूहस्वत्वकस्मा
न्न भवतीति वोपस्यानुपसर्जनत्वादित्यकं परिहारं पू
र्वोक्तं हृदि निधाय परिहारांतरमाह स्त्रप्रातिपदिकत्वा
वेति॰ तद्धितान्तादि नोप्यनुव्यजातेरिति स्त्रीप्रत्ययो
न्यायदिति भावः॥ चकारादनुपसर्जनत्वाद्बाह्यत्वार्थः।
तत्त्वास्य प्रातिपदिकत्वान्न ह्रस्वाभावस्य तत्त्वापि योजना॰

कै॰वि॰ चकाराल्लुगभावश्चान्नत्वप्रातिपदिकत्वात् इत्यभावश्चेन्नक
च्चप्रामलकमित्यत्र लुगित्यनेनकाह॥ आमलकीमित्या
दाविति॰ आमलकीशब्दात्मयडिति तत्फलेलुगिति लु
कि च प्रत्ययलक्षणेन ङीषा हिला तत्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञे
ति भावः॰ लिंगेति॰ अभिमत्योपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्ते
न प्रातिपदिकस्य विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः॥
इहो एवाः॥ प्रतिषिद्ध इति नगोएया इत्यो त्ति शेषः॥
नहि तमेतरेण प्रमेयवद्वत्ति वं। गोणी शब्दस्य कपमि
त्यत आह प्रथमेति॰ तदापीति॰ तदा हि प्रातिपदि॰
कार्य्यमात्रे इति प्रथमानं प्राप्नोतीति परिमाणग्रह
णमपर्थकं तरं नन्वलुगित्यनेन विशिष्य हूलग्रहणं गो
णया इत्यत्रान्वर्थायित्वं नशाकुस्तेन तत्राह गोणस्त्री
रिति॰ लुगपवाद इत्यनेन प्रातिपदिकस्योपसर्जन
स्येति सर्वमनुवर्तन इति दर्शितं॰ योगेति॰ इदित्यका
योगः लुगपवादत्वविधानार्थः। ननु पंचसूचीरित्या
दिसिद्धं॰ गोण्या इति द्वितीयेन पूर्वयोगस्य सार्थत्रि॰
कत्वं तावन्न इत्यन्तिप्रसंगोन भवतीति भावः। ननु लु

गपवादार्थं चेदिदं विधीयते न तदा यत्र लुङ् नास्ति तत्र लुङ् प्र
सवाद इत्यत आह त्वमपि तावत् स्त्रीनिकपं गोत्रिनि रिति निखिलध्यत्नीत्यत आ
ह गोत्रेति रितीति लोपे नेति लुक स्यर्थः ॥ गलुकि युक्त
वशपदार्थेन वगते न ह्यावर्त्तर्थमवगंतुं तस्माकमित्यत आह
आर्थं आह प्रकृतीति नच वचनस्यानिवार्याणां वृप्राप्तिरेव
नास्तीत्यत आह फलेति पुष्याण्यैवप्राणे हेतुमाह नेति
ति तनु न च वचनमिति पारिभाषिकी संज्ञास्तिकथम
नौ लिङि प्र इत्यत आह तुल्यैवेति नान्तरीयकमतुल्ये
दातुं बाध्यते नन्वाद्यैः दिश्यते ते न प्रादुर्भूतं ुम
प्रोचापि इत्यत आह तुल्यैवेति लुपो भाव आह पश्यकथम
भिधायकत्वमित्यत आह लुप्सहेति कथं प्रकृत्यर्थाभिरे
काभिधायित्वमित्यत आह क्रमिति न इति तेन एवं पवस्तु
यामुपसर्जनार्थस्य संख्याभिधानं न बाध्यते कथं तदा
ति दिश इत्यत आह वृत्तावेति तेषु तत्र संख्यान्ति
दिश्यत इति तन्निवं पतावयस्ती कस्मान्न भवतीत्यत आह
वृत्तावेति समर्थमिति विशेषणविशेष्ययोः व
पु-१५- हुवं वचनस्य वतीति नियमाभावाद्बहुवचनान्तस्य लुवं न

118 १९

कै·वि· स्ययुक्तवद्भाव इत्यभिप्रेत्याह एवमिति । बहुवचनग्रहणं तु
लवंतस्य हूर्वं पदस्यानियमो मा भूदिति - तेन गोदसम्पुत्रा
इति भवति न तु गोदसम्पुत्र इति ॥ ॥ विप्रोष्ठपदानां ॥
ननु सर्वत्र सर्वाणि लिंगानि संभवन्ति वचनानि तत्कथमा
विशिष्टलिंगत्वमित्यत आह सर्वं चेति - शब्देति । व्यक्तिरा
त्मीलौकि - व्यक्तेरधिकरणस्याभिधेयत्वात् । भवतु
वद्भावनियमे पंचालिक पशुदाहृतमित्यत आह वि
शेषणानां विशिष्टं ॥ संज्ञायाम् आयमव
ख्यायाम् यमित्यभिप्रेत्याह यथेति - इयं तदा
र्थे लिंग ... योगीकत्वाभ्यां विशेषस्यमा शब्दमाह
नचेति । जात्याख्यायां । जात्याख्यायामित्येक
स्मिन्नितियदेकार्थेन युक्तं - कृतः । सामान्यानि घावादि
नियोजनावार्त्तिकस्या - लुपगमसामान्यमेवादिलक्षण
नुमाह बहुष्विति - गर्गत्वं नवति तन्नु गार्ग्यमित्यर्थः
॥ अस्मदः । ननु त्वात्तस्य विवक्षायामपि कर्तुरेकत्वात्
कथं बहुवचनमित्यत आह रचितेति । फल्गुनी । ननु च
द्वन्द्वः फल्गुनीप्रोष्ठपदयोर्व्यवस्था वाचनत्वाहितेकम्

लुडन्यद् इतिमो षष्ठपदार्थ इति कथ्यं प्रयोग इत्यत्र नक्षत्राः हस्त्यदृश्यौ
इति · न त्वन्यायो पात्र न शब्द प्रवृत्तिरिति भावः ।। तिष्य
पुनर्वस्वोः ॥ तिष्य ॥ नक्षत्राणामेव विशेषण इति किम् · द्वि
तीयषष्ठ्यन्त श्रविष्ठा फल्गुनी त्यनेन लकुपरिच्छेदका
कांचायां कालसंबन्ध इति काले वा हि रगः । अत्र कर्मक
ग्रहणेन माहात्मक कर्मार्थि व्यावर्त्यमाने तेरगे से तु व्या
वर्तितार्थत्का · नक्षत्र ग्रहणं तु व्याप्यसमर्पणद्वारान्य
विवक्षितविशेषणस्य कालमेव कोव्यावर्त्यमित्यत
आत्यामि प्रेत्याह नक्षत्र द्वन्द्व इत्युक्ते याति · नक्षत्र्याणे नक्षत्रा
ण · नक्षत्रः सन्नाम्या नक्षत्राणीति किं दृशः । पुष्यावि शेषणे ।
र्थ मव पर्यं नक्षत्र ग्रहणं कर्तव्यमित्याशि प्रत्याह यत्नात्
इति · पुनर्नक्षत्र ग्रहणम् इति · एवं हि तदार्थ पुनः तिष्य पुनर्वसोः
श्रावण्यार भिप्रायेण तत्र वर्तमानौ यौ नक्षत्रशब्दौ ताद्वन्द्व
इति । तथा च पर्यायाणामपि ग्रहणं सिध्यतीति भावः ॥
प्राशिनामपि ज्ञानं द्वन्द्व एकवद्भावनिवृत्त्यर्थं किमर्थं प्रा
शीतानामपि तिष्ये पदस्य तत् प्रपास्येति · नानिति
तथा सति वार्थे द्वन्द्व इति एक समास विधाने सर्वथे
वद्भावादिति भावः ।। छ ।। सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ सरूप

भाष्ये ध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं ॥ छ ॥ संहतत्वणार्थं श्री
समानाभिन्नच्छन्नमानेसरूपाणामित्यत्र: कोविशिष्टस्य
त्यस्याह प्रतिपत्तीति · भावसाधनमाश्रित्याह एवं त्रेति ·
कारणसाधनमाश्रित्याह त्र स्य चवेति · प्रथमपदे याह एण
मुपादानं द्वितीयेरूपलब्धि · द्विवहुशब्दयोः संख्येयमात्र
संख्यायां तो वहुत्वात् द्विवचनानुपपत्तिमाशंक्याह द्वि
त्वेति · शुद्धानशब्दयोर्बहुव्रीहो वहुव्रीहिरिणागतार्थत्वा
न्नमन्त्वर्थीयाभ्यामदिष्यत इत्याहो द्वाविति · पद्मेलिम्या
स्वाप्रतीतिसमुदायस्यार्थः। लोपसंवंध इति तो द्विता
त्यभावप्रत्ययेनसंवंधाभिधानादितिभावः। वचनसा
मर्थ्यादिति · यत्र ओ श्रुति वचनसामर्थ्यात्। कथं जातो प
दार्थं द्विवचनं वहुवचनेत्याशंक्य त्यन्तस्याह अस्य यत्रि·
नकदाचित्तथेमेक शब्दप्रयोगः प्रत्यर्थं इत्येतत्स्याह
यावंतीति · सहविवक्षायामेकशेषः स्यादितिभावः। वक्ते
दूत्यत्वमारम्भेयोपेव व्याख्याने हेतुमाह शेषाने·
नत्वेकवित्तत्वादिति · पदं वर्णकिमवधूयत्वाभिप्राय
स्याह किमथमिति · प्रातिपदिकसमुदायान्वेकिमिति
द्वादितिनवतीत्यत्वमाह इत्याविति · मातृजात इत्यादे

संख्यामेतावगमसमासेसत्यपि कुविलंकेति हित्यभिधानाय स
र्वत्रैवोक्तं। परस्य रत्निात्त हि पदार्थानामेव परस्पराकांक्षा
यत्तायत्तुति स्वत्स्यपूर्वार्थस्य विसाहृस्यते [...]तः प्राति
पदिकार्थानामपि सामुज्यमेव इति भावः परशब्दः
वयववाविशेषवाचित्वंव्यावर्त्तयति विभक्त्यादिति
न्दसामान्यवत्वादित्यर्थेन [...] विभक्तिः [...]
[...] बहुव्रीहिरेकशेषश्चान्यपदार्थे २
[...] विभक्तिरिति [...] दितिपक्ष
[...] प्रकृतिरा हि [...] वृद्धिरिति [...] ६८
केवलानामिति डपलब्धिशब्दे कार्यं बाधितानकारा
[...] प्रयोगो [...] प्रयोग इति संयो
गान्तस्येति बहुव्रीहिः। [...] वयववाची
पदं चान्यपदार्थः। [...] संयोगान्तस्य
संयोगान्तं [...] इति भावः। [...]
[...] हलङ्यादिलोपवत् [...] संयोगान्तलोपप्राप्ति
[...] एकपदस्येति संयोगस्यान्ते [...]
[...]

कै. वि. ग्रहणं एवंग्रहणमाय पति इति स्वं कास्यात् अन्तमाह उ
इत्वेतितदा भ्रमश्यात् ब्येनिकि प्रत्ययान्तत्वादि घुटु
न ग्रहणन् प्रतिभावः ।। तिरवकाश इति · भ्र पवादत्वे
नवाधक इति श्रूद्रक्षः । एकवधूनां नयोरस्थिसमासेक
नेसमासादेकशेषविमित्त विभक्तौ परतः पत्वा कृत
दीर्घयोः कृतयोर्वैद्यपादेकशेषेण प्राप्नोतीति वक्तु
मशक्यत्वात् इत्येकवचनान्तद्वयमुदाहृतं उचितमित्यत्र स्वेन शोक
नेकिमर्थमिति तदाचेति समासाविभक्तिनिवं धनगुण
दीर्घयोरेकशेषापेक्षया बहिरंगत्वेपिक्र न वर्तिविभक्ति
निमित्तगुणदीर्घाभ्यांभाव्यमितिमितिभावः । यद्यपे
कशेषएववचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणेनभवति
गुणदीर्घापोवद्द्वं प्रवृत्तौ बाधविति निमित्तानांभावाद्विव
नैयालानप्राचान्तर्वतिन्यां विभक्तौ साहचर्यं तत्पराधिस
मासार्थं विभक्तेर्लुकः प्रागेव वचनसामर्थ्यात् नाम
वाक्येपि एकशेषे क्रियमाणे पिबेत् त्यामित्यपि प्राय वर्णे
नमपि प्रत्ययमिति न काविदनुपपत्तिः । नवेत्यत्र एकग्र
हणमत्र प्रत्याहरणाय न इति श्रमसंख्यावतीति पाति एकैकेति ·

एकविभक्त्यन्तानामित्यनुवर्त्तमाने कार्यमेकस्मिन्नेव हीत्याद्युक्त
मित्यत आह एकविभक्तिसमानाधिकरणे क्रियमाणे इति र
वाति यदुच्यते तदेव विशेषणप्रदर्शनेनैव — यत्र इत्या
दिग्रन्थेनाह एकविभक्त्यन्तानामिति नाक्रियत इति: नवैतद
नैकत्र आह समासप्रत्ययविधावव्याप्त्या यत्र न विभक्तेः नाना
मिति · तत्र वपदेशे यत्र हीत्यनेन तदेव समुदाय व्यपदेश
नेन यत्रानन्तरं पारिभाषिकी संज्ञा व्याख्यापमाक्षेपिन
कश्चिद्दोषः · कथमयमिति · नानार्थाना मपि सह
प्रयोगाणामित्यनेन · प्रातिपदिकानामेकशेषे ह
रित हरिणादीनामेकशेषो न प्राप्नोति प्रातिपदिका
तेषां वस्थायां वे हृदयादित्यत आह सख्यस्य प्रातिपदिकस्य
ग्रहणस्येति · प्रत्यक इति मत्वा भिः — व्याख्यान निरपेक्ष
हि क्रियायाः स्वैव संबन्धविवक्षे — स्यार्थः । एकत्वे क्रि
यया: प्रातीत्यमपि प्रायेणेत्याह स्म व्याख्यानेन भाष्य
याप्या वृत्तावित्यपि · क्रियाया वृत्तीनामर्थः । इत्येक
स्मिन् लकारे क्रियया लोपि लक्ष्यत्वेन तत्त्वविरुध्यते
इत्याह लकारेति · ननु भव — समुदायस्यैका प्राति
पदिका संज्ञा स्वावयवस्यापत्तेरिति तत्रोपि विभक्त्यनु

वै·वि· न्यन्तीन्तस्य च प्रातिपदिकैकदेशत्वान्नावान्तलुकृते
प्राप्नोतीत्यत आह अवयवानामिति तावयवार्थे
संख्याभिधानाय विभक्त्युत्पत्तिः अवयवापेक्ष
तीतिरित्यभिप्रेत्याह समुदायेति अवयवार्थगत
संख्यां विना समुदायार्थस्य संख्यावचासंभवात्
संख्याभिधानायापि समुदायाद्विभक्त्याऽवयवानां संख्या
वगमवगम्यत इत्यर्थः । १६ ईर्षपदधासर्वतन्त्रानावेद
यमाह अत्यस्य इतिकर्मकारकत्वात्पदे· ननु प्राति
पदिकैकदेशवेस्वर्णन्तान्नाच्छिन्नविधानन्तरसंशुल्काः
प्रागेवैकशेषबहुत्वेसत्युत्पत्तावपव्यवात्रच्छिन्न इति तो
पसंख्यानं कर्तव्यमित्यत आह प्रातिपदिकेति उ
पसंख्यानं समर्थायितुमयमपन्यासादिरिति प्राचीनाः इति
भाष्ये· ननु पञ्चजोऽप्य नृतेन वा स्त्रियामिति वा
ई तेनैव चकवमिदानीं यजादिनेति विशेषयितुं शक्यत
इत्यत आह तेनैवेति । गोत्रग्रहणेनुवर्तमाने ऽत्तरापे
त्यविहितस्य आलुक्कृतप्राप्नोतीत्यतो लौकिकस्येत्यु
क्तं नहावयव अपत्यप्रत्ययानि· वड दड शब्दरूपयोः क
प्रोच्येणवघ्रादेङा [illegible] वितिश्चिन्त्याकिमर्थाविरूपाणामित्

वत इत्यत आह हेहेति । अर्थज्ञानमित्यादिमित्यत्वे पक्षकर्तृ । व्य
मित्यावदेः इति । कथमितदन्यदृष्टावेधर्म्यव्याप्ति प॰
नादित्यत आह । सविपक्षमिति । [illegible] वे नष्टं [illegible] प्रमा
हर्मित्याहुपस्थेति । इदानीं [illegible] हेतुत्वा [illegible] मान्यान्वा
येदत्याज्ञा यम जगु ष मत मे कृपाके नैव जानीत
[illegible] न्वर्थः । उद्दत्तावयवमिति । द्विवचनं बहुवचनार्
थिप्यर्थं उक्तं । एवं परं नासकानन्येदानीं नानात्वं च
विषयभेदमाहतदेवमिति । अन्यत्वे कोविषयो व्या॰
त्विमित्यत आह पुरोगतिनत्त इतिज्ञानमर्थः । विम
र्शप्रत्ययः अभिन्नविषयः [illegible] काकार प्रत
यत्वात् संमतवदिति प्रयोगमभिप्रेत्याह संअनुमा
नामानी । नानेति । तः प्रमाण [illegible] उपप्लवस्तत्व
स्मरण [illegible] तोपप्लवेन्द्रिवचन [illegible] मितिविग्रहः ।
अपवक्ता विगात प्रमाणाभावा [illegible] पलि॰
व द्विवचनात् [illegible] ति विग्रहः अवयवावकस्मान्न दूष्यां नि॰
तइत्यत आह य च पीति वो द्विवदो द्विवयवि [illegible] निविप्रति
पन्नाः । सर्वविषयावेदिति सर्वा [illegible]
वर्तमानेत्यर्थः । प्रतिव्यक्ति अन्यावात्या वज्जातिरिति

४पतिसमाप्यत । विपवसमाप्ति [illegible] पं॰ १८

वै·वि· वस्तुव्यक्तित्वमभिप्रेत्याह तत्रापीति· [illegible]पृथग्भेदेपितज्जा
तेर्भेदाभेदैकाभावादित्यभिप्रेत्याह सर्वमिति· ननु च
व्यापकत्वं व्यक्तिपरिसमाप्य वर्तते इति व्याप्यमित्याह·
सर्वत्रेति· नन्वप्रत्यक्षत्वाविरोधेन सामान्येन स्तातिभेदोनुप
लब्धं शक्यते· धर्मिग्राहकं प्रमाणमविरोधमूलतिभावः·
यथाग्नेयादीति· स्वातिरूपसामान्याभावेपुण्यादि
पसामान्य [illegible] लीतिभावः· वृत्तिविकल्पावेति· व्यक्ति
सर्वगतत्वाज्जातिः पिंडसर्वगतत्वेति वृत्तिविकल्पः·
[illegible] तत्र जातिन चेत त्रासीदित्याह दूरस्थां हितो
ये वृत्त्वादित्यक्तावापि गोचरत्वे जाति सर्कर प्रसंगः·
इत्येव मनो वे मन्यमान इत्यर्थः १ एकव्यक्ति विना·
[illegible]पिनयनात्तर सहावान् कर्पासस्थानत्वरे दित्यतत्राह
त्वपीति· सर्वव्यक्तिकथः संभूयज्ञातिमभिव्यज्यं
तीत्यविशिष्टद्रूषयत्राभ्युत्क्रेमितिभावः। सर्वव्य
क्तयश्च सम्भूयाभ्य[illegible] इत्यहोति·
प्रत्यग्रजातायांगाविव्यक्तौ नवस्तु गोत्वं न यानियेन मे
गोत्वं प्रतीयते तेन वपर्वं तत्रासीत्· नाम्नस्तत्वगोत्वमि
तिनववाव· यतः पश्चादस्तिया तीत्यस्मित्पदेउभय

यद्यन्निर्वल्लुं शाकान इत्याह लवो शावदिति । नवाभि
नवायामेववल्लुं शाकान इ ह जहातीति । भाष्येस्तु
माभिपृक्तवेपुमातित्यस्यार्थः । स्तुतेः प्रस्तवेपुमानि ।
त्यर्थः । केच्चामिति । सपेसकार पकार इत्यर्थः । स्तु
तिशब्देन तर्कठितीभवलपागपाः प्रत्यद्वाविवदितः
। तलावरन्नस्तय इत्यस्यरूपाभा वेतव्ययोव्याभि
वारोनायंकलीयः । पुरुवचनवद्धत्याभ्युपूर्वस्मा
द्धिशोषमाह आतिनवद्धतोरिति । श्वताभितर्त्वेषा
नामित्यत्र आह पृथ्याणुरगाना ति । समवेतकि
पायां समवांपोद्दित्यर्थः । भाष्येपल शब्दस्तदक
दशाववर्तति । स्त्रीपुंवदेवानायेपुंवद्धृवद्भते । पुंसीतिवा
कृत्वापुन पतिभावः ॥ सूत्रत्रो तत्प्रधान स्त्रीपुंसकृत
एवविशेषोवाय त्रैकशेषः । न वात्र न प्रत्यत्राह तव
त्रकाप्रियादिति । नैनैकशेषेनिमित्त इति । एवविशेष
इत्यवकारएकवि त्काविलयनेतसेवयानेत इति भा
वः । भवतीकारोपणादेश ष्यामि । भ्रात्रैरूपेपयेति
भावः ॥ ॥ वपुंसकं ॥ श्रानैतीति प्रधानसंभवतीन्
त्यत्र मोमानित्योति । स्त्रीवायुमान्येतस्यतक वपुं

कैश्चाच्चित्तत्त्वदर्शिनामित्यनेनाह्वायश्चेतिति । न
तस्य च तत्पुंसकस्य पुंस्यत्र भावोस्तीतिभावः ॥ ॥
पितामात्राभिवाश्रीति · एकापत्यत्वेपुंस्त्वं भ्रान्त्या श
ब्दस्यत्वेदवत्त्वीत्वविशिष्टस्य — शब्दस्य ॥ ॥ न
दामश्च — परेति । वार्त्तिके तु त्रिया — श्रपांउत्पन्नउ
— ॥ छ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य
श्रीरामचन्द्रसरस्वती श्रीचरणविरचिते भाष्यप्र
दीपविवरणे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादस्य
तीतयमाह्निकं ॥ ॥ पादश्च समाप्तः ॥ छ ॥ ॥
वतीत्यर्थः । इत्येतेषु के स्युर्जनीत्यर्थः । प्रवृत्तिर्हिहित्यर्थः ।
उक्तयोर्व्याप्तिमाह · सर्वापेक्षेति · सर्वेषां परिच्छिन्नपरिमा ।
णाः इत्यर्थः च पक्षयावादाद्वत्स्य गुणाः अपकृष्यिवीत्यं
तेजस्यत्वसीयांसः त्रय इत्युपलक्षणं यायोरूपस्या ।
पभावादाकाशस्यर्थास्वापिप्रवृत्तिः परिमाणमित्यर्थः ।
अप्रवृत्तिर्धर्मकत्वे विवक्षितः प्रवृत्तिः शब्दवाच्यालिंग ।
रहितत्वेपीत्यर्थः । अन्यत्वेति अन्यप्रवृत्त्यनुयायि
त्वात्परिणामवदन्यतादात्म्याच्छासनतत्परिणा
मानुयायित्वादित्यर्थः । भाष्ये कथ्यत इत्यसंकर

ऐत्तिशेषः ।१९ कस्मिंश्चिन्नित्यादे । एकस्मिन्नेवेत्यादि द्रव्यं ।
नित्यत्वापरत्वानां वासनिका भीत्या युक्तमित्यत आह ।
संकीर्णमिति । सर्वेषामिति । द्वैकयोर्द्वित्वं व्यनेकवत्वं नहूत्पाद
रापेक्षितं द्वित्वैकत्वयोर्द्वित्वादिनित्ययोरित्यादि द्रव्यद्व
व्यः । द्रव्यमात्रोपयमपि उपसर्जनमपि किंचं नच्यूत
उपकार ३ [illegible] आह । नेनेति । पूर्वोक्तस्यादस्य परिहार
स्य भेदमाह । [illegible] । ननु नित्यमानकर्ज्ञातिसामान्य
लक्षणविरुद्धं जातेरनाश्रितत्वमित्यत आह । स्वयत्वेति ।
द्रव्याधीनस्थितित्वेन तस्य द्रव्ये संस्त्वेवभावः । न तु नाशे च नाशः
मात्र संबंधमात्राश्रितत्वमिति तदभावश्चानाश्रितत्वमिति यदी
ति द्रव्यत्वम् । ननु वं पूर्वोक्ता हेतुत्वागेत्यत आह । पूर्वोक्त
इति । गुणानां त्विति । द्रव्यैकस्थित एवानन्यस्यानन्यस्य गु
णस्य प्रतीतः । गुणानां मूर्त्यानि विना स्थावितिभावः ।
ननु द्रव्यगतभेदविज्ञानेः स्वगतभेदाभावात्कथं जाति
यद्वा विरुद्धविरहावित्यत आह । तत्र द्रव्येति । तन्निमि
त्तमभिन्नत्वयाभिधानानिमित्तमित्यर्थः । कथमन्
यगतत्वे सामान्यमन्यत्राभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमि
त्तमित्यत आह आश्रयानरेति । षोडशो भागः षोडशभागः

कै·वि· तत्वेन परस्येति विशेषः । भावेऽपकलशब्दः । फलावयवेकर्तृ
संबंधिसंबंधात्संबंधिसंबंधिसंज्ञा संबंधादित्यर्थः । सम्भा
व्यापारामपि सामान्यमुपाधिरूपमित्यर्थः । सामान्यमाह
जातिरूपमिति विशेषः । निरूपकत्वं भावविलक्षणत्व
मित्यर्थः ॥ ८ ॥ इति ॥ ॥ नन्वभयत्रापि निर्वचनं किं
मेदं तत्राप्यत्र निमित्तग्रहणमनुपपन्नमत एवैतत्
नेत्याह · सुपर्वेति · नावश्यकं निष्पादयेत्तथैव वाच्य
वाच्येवेत्यर्थः । शब्दान्तरसन्निधानात्तत्र जातीयवा
चो विशेषावच्छिन्नविषयाविषयः । शब्दः शब्दान्तरेत
त्सन्निधानादित्यर्थः । अन्यथेति । एकशेषाभावेऽहह २ अ
नेन नुस्यादित्यर्थः । सम्बन्धसंभवात्समाहारे तत्तद्यो
गासंभवादित्यर्थः । वृहत्पमरणयत्नो हि शब्दे विश्वत्र ॥
लीपवर्ग ॥ ॥ तदिति · उपरितनाधिकारे २ यस्यायमध्य
र्थश्च निमात्तः । टीकावारीति · स्वाधिकारविहितस्यापि
त्तिनारद्वंद्वात्सूत्रेणाधिकारात्कृहणेनमभवतीत्यभिप्र
त्येन तु मोनुसार्नेसातुवदित्यनिर्देशात्किन्नवटावाघमा
वाक्तियामपिटावादिरिति भवन्तीति सामर्थ्यात्कृष्यत
२ त्यभिप्रेत्याह · ननमेति · इन्द्रोसूत्रेणापि । कायान्त्व

रूपग्रहणेपिकिंस्त्रीणबहूनांपाणिग्रहणप्रसक्तावान्तस्त्रीशब्दग्रहणं
संभवः अकरणे पुनर्वैलीयत्वाद्दर्थग्रहणमितिनिश्च
यः॥ पुंस्त्वस्यप्रातिपदिकत्वेनाविभक्तार्थत्वात्पुंसियः
प्रासिन्यन्वयासंभवात्तद्द्वयोर्बहुत्वंपुंसीत्यनेनवि
शेष्यतेप्रस्तुतत्वाच्चैतन्मात्रनिवृत्तिरितिबहुत्वस्यविवाहितं
नैतच्चप्राप्तिविशेष्यत्वं २ न्यामिप्रेत्याह · नायमिति॥
॥भाष्य ७॥ ॥ एकस्यापत्यमेकापत्यंतस्यभाव
एकापत्यत्वमितिविग्रहः सार्वत्रेति · सहस्राणामित्य
त्र · एकविभक्ताविति प्रत्यय ९ ण्य कुकरणान्यस्यहा
णामितिप्रकृतिस्वरूपमेवविवक्षितमितिभावः॥
अत्रैववत्स्वेवकारेणपुंमात्रस्त्रियेत्यत्र · स्त्र्यधिकारवि
हितटाबाद्यन्तस्यास्त्रियेत्यनेनग्रहणमित्यर्थः॥
स्वचामिदलिंगाविंतस्यादिविषंकानिवर्त्यते · त
त्रस्त्रीतिलिंगान्तरेप्रमाणाभावात्स्त्रस्यचास्यो
त्प्रकारेणान्यथासिद्धत्वादितिभावः २ तस्मात्
त्रस्त्र्यधिकारविहितटाबाद्यन्तग्रहणमित्याह · १
पदान्तरेति · अनेनभाष्येजर्द्धप्रहृतेरित्युपलक्षणं॥

वै॰ वि॰ प्रकृतिव्यतिरिक्तकृत्तविशेषस्येनयुक्तं भवति । एता॰
वित्ति । तत्राशिष्यमाणस्यनिवर्त्तमानार्थो विधा॰
यित्वमपीति । स्वार्थस्यापि वाचकत्वात्पुंवाचकस्य शे
षेपि तद्विशेषणस्य सर्वनाम्नः कप्यनियमेन पुंवा
चकत्वमिति तेन वाक्यं मतः पुंमात्रे येनस्य च पुंवाद्
त्वकृत्त्वस्यार्थस्य पुंस्त्वमतीदं प्यन्त इति भावः ।
पूर्वं पांस्त्वपूर्वं सूत्रमिति समासमध्ये प्रान्ते पूर्वं स्त्र
त्र इति भाष्यतात्पर्यमाह । पूर्वाचार्येति । तत्साह च पर्येति
ति ॥ भडऋग्यपपन्नादे पूर्वाचार्यप्रसिद्धा प्रयणात्कि
मिह पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या गान्दृष्ट्वा किं वा वयोविशेष
युक्तमिति संदेहः त्रिमापत्त्यविशेषणवाचि पुंवच्छब्दसा
हचर्यादहः शब्दस्यापत्यविशेषवाचिनो ग्रहण
मिति भावः । गार्ग्यापत्यत्वं गर्ग्या । पौत्रप्रभृत्यपत्यत्व
मित्यर्थः । अपत्यप्रत्ययो गर्गो इति स्यात्तत्र गार्ग्यो
वितिवत् गार्ग्यो वित्यनेन । प्रकरणाद्यपेदं वृद्ध
त्वः प्रति प्रत्यय एकशेषस्वारभ्यते किं वा न ह्येवि
त्वादेव हेतुवचनादत्याह । आरभ्यमाणेपीति ।

नादित्तीय इत्याह · इंद्रोपीति · ननु स्त्र्यभिधानं तेनाभि
न स्त्रीप्रत्ययानिवृत्त्यर्थं पुमान् स्त्रिया इति पुंसः शेषोऽयमारम्भ
णीय इत्यत आह · स्त्रीप्रत्यये चेति · ।पुमान्॥ स्त्री
त्यये चेति · यतिसत्ये स्त्रीपुंसयोरेव विशेष इत्यर्थः ।
इत्वमिति · सतीत्वे स्त्रीत्वस्य प्रतीतिः । तत्रास्य वाचक
मित्यभिधानम् · ननु ग्रामणीर्वस्त्रे इत्यत्र एकशेषाभा
वाय विभक्त्यादिव्यवस्थानुवर्तिनी यथा स्त्रीत्वेनार्थे स्त्रीविशे
षणीयानवशब्दार्थयोः पूर्वपरभावः संभवतीत्यत
तत्राह · वैश्लिष्यादिति · शब्दस्वरूपेति · इत्वविधावपीत्यु
क्तत्वादिति भावः । कारिकेत्यत्रात्यर्थे कृतो विशेषो
नत्वर्थकृत एव शब्दकृतस्यापीत्वस्य भावादित्यत आ
ह · यद्यपीति · ईकारस्योगित्वान्नित्यविधीयमानत्वा
दीप् इत्यर्थः । ननु यद्यत्र वोतो गुणवचनादिति वि
हितेन ङीषा सिद्धमिति विधीयमानो यण्णादेशः शब्दात्म
कस्त्रीकृतो विशेषो भवतीत्यत आह · नात्रेति · त
दभावे दक्षत्रेत्यादौ शब्दात्मकस्य भावे योगपत्ते
ति प्रत्युदाहरणमुभयोरित्यर्थः । आसिमन्निति · वि

वै.वि. शेषत्वस्य सामान्यस्य त्वविभिन्नत्वाद्विशेषेषाप्यविनाभित्व
मिति भावः। पारंपर्येणाप्रवृत्तौ अव्यवधानेनेत्यर्थः। त्रिप
न्नरयाः परस्परमंगांगिभावरहितयोरेकस्मिन्पदे उप
सर्जनतयो॥ नाभिधीयमानयोरित्यर्थः॥ ॥लघुस
का॥ ॥स्थितिः सत्त्वादिपरिणामानां साम्यावस्था
साम्यवृद्धिह्रासमध्यवर्तित्वाद्वृद्धिह्रासौ स्पष्टावितिर
द्धिह्रासयोरपि विवर्तितत्त्वमपि प्रत्यक्षसाम्येत्युक्तम्· नन
ज्ञातेनाज्ञातपूर्वकः प्रयोगः स्वानुपपन्न इत्यत आह·
सामान्येति· नचाचेति· एवं च प्रजननता समर्थस्या
पिपुरुषनन्तर्भावाद्धर्येऽस्यानुपपन्नमितिभावः। रुपस
देहलीति· गुणसंदेहद्वितीयाच्छगुणाश्रावोपिवृत्तः।
नत्रसंदेहस्य हि कोटिद्वयात्मकाहि धीरूपमिवेत्येक
कोट्युदाहरणमयुक्तमित्यत आह· यत्रेति· उक्ताट
कोटिकः संदेहः संभावनेत्युच्यते संस्थानतत्कोटो
रमेदविवक्षयाम्महि धीरवत्युक्तम्· पृच्छानन्तरू
पव्याख्यानेऽपि नवाशिषेधः प्रश्नानन्तरं तु साक्षा
न्माधिकरणेन व्याख्यानान्तदविरुद्धायेहापि

नथा व्यासव्यानादिति मंतव्यम्· एवकारे इति· नह
हाण्मेदेइव विशेषवत् स्यादु वृत्तस्ये हनंतु सकानपुंसकल
लिंगकृतएवविशेषश्चेदित्यर्थः मिथ्यानोरस्याबी
नीत्यवत्वहि सारूप्ययोर्महत्त्वहृतिमहत्वेनाधिकृतोऽ
विशेषाङ्गीकृतेनास्यैकशेषः इति भावः॥ ॥पुमा
न्स्त्रिया॥ ॥नहींद्रवा प्रलायवकाचे एकशेष
ऽस्यत्तत्क्राहा नाभिधानाद्विति· इंद्र इन्द्राण्येवेति·
एकशेषाभावप्रयोगे पिता मात्रेत्यादावन्यतरस्याग्रहा
णानुवृत्त्या द्वंद्वस्यापि भवनान्नानाकिं इति भावः॥
॥त्यदादीनि॥ ॥सर्वैरिति· पुंनपुंसकयोरिति द्वि
तीयान्नपुंसकस्य शब्दस्य परत्वादित्यर्थः। सम
र्थितेति· इदंनपुंसकस्य यारिति षष्ठीति भावः। नद्धि
शेषवत्स्यात्कीति· प्रत्यनं स्वस्वाकृपाणामिति भा
वः। बहुष्वग्राम्यमिति प्रकरणाद्धतानौ वदेऽविर्द्धि
रितविशेषणपमित्यर्थः। स्यदादीनीयवेलप
रस्यशेषवाक्यपरावयोरताऽभिनतत्राह· सतीति·
भाष्यपरस्येत्यकशेषाभावादित्याभ्युपयवाविलोप
स्यशेषेवनाव्याभिनिति भावः। हर्वशाषेणत्वनेनलज्जाया।

कै॰ वि॰ रणत्वसमर्थित इत्याह । सतीति विमि । ग्रामारण्यादि[illegible]
नत्वस्माद्देवपदत्वेकत्यायाभुत्यत्रनुत्रः तत्रस्थेति । य
लीवर्दशब्दसन्निधौ गोशब्दत्वं स्त्रीतिरिक्तलीवर्दवि
व वर्त्तनत्र्यस्तिभावः सामान्येनेति । वस्तुमात्रविव
क्षायामिति भावः सामान्योपक्रमस्त्विति । उपक्रान्तं
सामान्यं यदि सन्निहितं तद्विशेष एव वर्त्तन इत्यर्थः ।
ननु वाक्यं विशेषणविशेष्याविषयद्वन्द्वस्तुभयपद
वृत्तत्वाभावात्तत्र चार्थविषय इति किं यथेतेव
द्वन्द्वमेकमित्यतआह । यथेति । प्रकृते किमाय
आह । तस्मिन्नेवेति ॥ ।।यामथा ॥ ब्राह्मणस्यम
हिमानं इत्यर्थः । महेति । महानीवासग्रामवा
दित्यर्थः । प्रकारेणेत प्रकारेणेत्यर्थः ॥ ॥ इति
श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण[illegible]परमहंसपरिव्राजका
चार्य[illegible]विरचिते महाभाष्यप्रदीपविवरणे प्रथमस्य द्वि
तीये द्वितीयमाह्निकं ॥ पादश्च समाप्तः ॥
॥ भूवादयः ॥ ॥ प्रयोजनाभिप्राये प्रश्ने यदिति वा
दित्वात्संज्ञानामित्यत आह । तदापेति । तेनुभ्वा
दय इत्यत्रौपचारः सलक्षणकत्वं त्विति प्रश्नस्य

नन्वणपादकग्रं चनिरोधः स्यात् तत्राह· यणादेशोनेति· इकः पूर्वकस्य वकारस्य।
लक्षणाभावादप्राप्तेरिति भावः। अत्र संहितेति च्छेदः। ननु वाच्यकार
न्त्ववकारानुपपत्तौ चेदि नायाना च्यगत्त्ववकार प्रयोजनाभिधा
नमसंगतमित्यत आह· सूत्रेति· तत्र श्लोक इत्यर्थः। प्रस्तुतं प्रकृ
तं शब्दरूपं नास्ति संबंधिनेनास्य प्रस्तुतं नेत्र इति· मंगलेति
मितस्य प्रयोजनाभिधानमुपपन्नं त इति· अर्थात् त्रिविधित्वस्य
कथनमिति भावः। रक्षा इत्यादि लीभा वृत्तिता पालनम्। किं पुनः कु
तिक ग्रन्थेन त्या प्रसिद्धा इत्यत्र मेलादे लीभ सापित पाव
संवादि त्यत्र आह पर्वतेति· व्याहृतीनां भूर्भुवः स्वरित्यर्थाद्वे
दे सत्त्वेन मंगलस्मरणं मंगलार्थं चेत्यर्थः। येषां धातु संज्ञेष्वन्त
न पादि तावत्स्वत्रेपकांते इच्छिप्रवतीति· एवं सम्पूर्ण मदश्च
मूप इतिभाष्य प्रयोजनान्यत्र पर्वतेनैषामग्रहणे यतत्त्वादित्यग्रहणं
गोपिकार्यांतरविधानेन ग्रहणाद्यपि त्वं कर्तव्यमित्यत
आह· भूवादीनिति· अत्र सर्वे धातवः स्वाभाविक इतिचोपवः।
लप घवादकरणमेकत्र तदनादरेण करणं मन्यत्र त्रुकव्यव
च्चकरणमित्यर्थः। न हृपठिता इत्यस्य भाष्यस्यायमर्थः।
प्रथमावयव वाचिनाऽदि शब्देन तत्स्यार्थद्वारा एक समुदाया
वयवित्वे सति प्रथमत्वेन बोधितं नत्त्प्राकीनमिति· धा

स्तदर्थको नवेति· अयमथः कृतोभावेविधानादसत्वार्थस्य सिद्धत्वेनासिद्धत्वे नवाभिधाने भावपदार्थत्वात्काष्ठशकुंदहगित्यादिप्रयोविहितेनकृत्प्रत्ययस्य सिद्धार्थकस्य सिद्धत्वेनाभिधानं भवतुपोप्यमितिनसम्भवतीतिभावः। एतेनसमानशब्देभ्योभावेनव्याप्तत्वात्निः प्रयुक्ता· ५१·= ११९

स्वरूपेनैवेति· नचधातुपाठेयाइतिस्वरूपेणोपादानादादिग्रहणोनेहाधितये वापादानमितिवाच्यं· अस्य धात्वर्थत्वेनार्थोपा

वै· वि·

१२८

तुपाठेधातुगणाइत्यर्थः। नेषां येति· य एतेषामर्थनिर्देश उपलक्षणार्थोन न प्रयोगाइत्यर्थः। ननु यदि पाठ येत एषेदोषस्तर्हि प्रकारान्तरेणैषां लक्षणं क्रियतामित्यत आह· नवेति· समानलक्षणार्थतइत्याह· समानप्रकृतीनामिति· धातुत्वेनव्याप्येनहि एकैकतामित्यर्थः। एवमिति· नन त्रापि दर्शयतइति प्रयोजन मन्दवितव्यह्यपतइत्यापिस्यादित्यर्थः। धातुवाच्यप्रकृति वाच्यो। वास्याक्रियानिपदान्तरवाच्यक्रियेत्यर्थः। नादर्थ्यानुम नः क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावादप्रसक्तोराह· प्रावेति। प्रा तिपातनादिति· स्वार्थिकोपिप्रकृत्यर्थद्योतनायतत्र प्राति पदिका दुत्पघमानत्सुभवन्तदर्थद्योतनमात्रइतिभावः। प नचनेति· नहि तत्र कश्चित्क्रियापरिस्पन्दित इत्यर्थः। धा तुसंज्ञायामिति· ...दानेनान ... प्रातिपदो क्तपरिभाषानत्र धातुसंज्ञाया ...निभावः। प्राजइति· वा र्णादांगंबलीयइत्येकादेशात्पूर्वमेवेति भावः। नन्वापीति यद्यपिसोदाहुराणां यत्र ... वंधक परिभाषानन्याव्य कृष्णंप्यापवादः। ननु ... वधानादेरित्याधिकू न्यणोनइतिननत्वे स्यादिति ... वानु ... पिनय प्रत्ययस्यनव्या

...। पूर्वैसवर्णदीर्घीत्व:१४=

= अग्रहणस्य भाष्यदृत्वापरभाष्यादिरेधाधाघपदाएवज्ञा
मात्र• तथोपपत्तिमाह• यपरत्वादि• १४=१=

भावः संभवतीत्यलमत्राह भाष्यवेति • स्थाण्डुत्यो णादिको ष्टुर्भाष्ये धातु
गणे वृषपितुः पठितेनत्थापिकार्याथत्वाद्धातुसंज्ञा याः एषु भाव। {तकारेसती त्वर्थः।१२=
यवत्वसति धातुसंज्ञानित्वं धनका र्थेभागितित्तस्यैव धातुसंज्ञा
धातुत्वादेरिति भावः प्रधानो निर्देशः। हेतुपंचमी च प्रयोजनं चा।
प्रयोजकत्वाद्धेतुः तथा च धात्वादित्यर्थे णेनो भवतीति सूत्रा
र्थेनोरेव प्रवर्तमानत्वा धातुसंज्ञाया नकारो धात्वादिर्भवती
ति नन्तदर्थमपि णो धातुसंज्ञे षितव्या एवं च सतो रूपलक्षण
र्थं इति चेत्सत्यं स्वतो धातुसंज्ञा प्राप्नोतीति मत्वा श्नुग्रहणं प्र
त्ययमात्रस्य धातुसंज्ञाऽभावाय ज्ञापकत्वेनोक्तमत्रेति दिव
शब्दस्येति शेषः ज्ञापकमिति समुदायस्याल्कद्दृह एतत्परिभाषया
प्राप्नोतीति भावः। यद्यपि धातुपाठे दिवु इत्युकारान्तः पठितस्त
था पि इह दीर्घान्तरीत्याकारो पलक्षितो दिवशब्द एव प्रयोगे धा
तुसंज्ञा लक्षणया सम्भवत्येवेति भावः। अप्रयत्नमित्यादि
लघुसूत्रस्य धातुदृशब्दस्योपलक्षणं दगमाविरुद्धत्वेन समाना
तु पूर्वीकत्वाद्धातुसंज्ञायाम प्रातिपदिकत्वाभावतः स्वादेरनुत्पत्तिः प्र
संगात् भाष्यमेतस्येति• दिवडौदित्यत्र निरनुबंधकपरिभाषोपस्थि

मानसइति · इथत्र तु क इत्यर्थः । इथत्रकांक्षा
सहृहातदिति · कोवादित्तिभावः । १ =

वै · वि · त्वादिवु इतिसानुवंधकस्येत्यर्थः । ननु कारादिरवधिर्न तस्य धातुसं 129
ज्ञा · अतइत्यत आह · अवधिमानिति · ननु ईहाभामममानसो व्या
पारस्तु चेतनिकायिको व्यापारः अतः कथं चेष्टाशब्देनेहाशब्दार्थ
विवरणमित्यत आह · ईहेति · भाष्य एवकारो भिन्नक्रमः शब्दा
नेत्यवति · पाणिनीयादिशास्त्रस्वरूपाणीव व्याकरोति · स्वरूपा
तिरिक्तस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । तेभ्याः स्वरूपं क्रियादिशा
ब्दाभिधेया न त्वनेन स्त्री क्रियत इत्यर्थः । जातिर्जातं च सामा
न्यमिति सम्पूर्णार्थकस्य प्रकृतेनन्वयो दाह · अर्थ्येति · साध्य
मानावस्थेत्यस्य विवरणं पूर्वापरीभूतावयवेति पूर्वापरी
भूतावयवत्वं च न देशतः किंतु कालत इत्याह · भूतेति · अ
वयवानां पौर्वापर्ये लोत्पन्नावयवानां युगपदेव सत्या
नेस्यान्यत्वं द्वनानहोन्न दर्शयत आह · सदसदनेकेति · स
दसत्तु वर्तमानवस्तित्यर्थः । पिंडीभूता : कार्यात्मना स्थिता इ
त्यर्थः । अथवावाह्यमतमाश्रित्येत्युक्तं सत्वपुंसक इति
नपुंसके भाव इत्यपि कृत्यल्युटो निविधानादित्यर्थः । न्यत्य
यार्थादिकरणादौ · नत्वभिधेयविशेषणं विधीयमानलिंगता
स्यात् भावकरणादावपि नपुंसकलिंगमेव त्वत्याख्यामित्यतः

भूतभविष्यद्वर्तमाना इति अवयवानां सदसत्वे हेतु
गर्भविशेषणं · यतो भूतभविष्यद्वर्तमाना अतः
सदसंत इत्यर्थः । ६ =

= तत्रैवं प्रयोगः । विमलं दृष्ट्वा निधत्ते पचतीति शास्त्रे दृष्टत्वात् विषयत्वात् यत्रैवं तत्रैवं यथाघट इति ।१३=

= अप्यवा पचतीति प्रतीतिः साध्येतर विपर्यास कृत साधन समाप्ति व्याहारे प्रयोगा नियमाच्च घटप्रयोगानिय

= तच्चेकार्थीवो धूला कालत्वात् सामानाधिकरण्यप्रकृतेर इत्यतआह सामा तं तत्र प्रयोगा विषयं यथा घट इति ।१४=

इत्यर्थः इति ।१।१

प्रकारांतरमाह - अथवेति - घञि भावे इति शेषः । यस्मिन्नित्यधिकरणा

न प्रत्यय वाच्यः क्रियात्वमुक्तं स्यात्तत्र ज्ञात्वा क्रिया प्रयोगहिस:

तत्क्रियात्व मत्र आह - सतीति - प्रयुज्यते देवदत्तादाविति शेषः । तत्र

त्वेति - यस्मिन्निति साधनइत्यनेन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः

इत्याह इति शब्दा याम्या हेत्यर्थः । एवं ग्रहणमाकाङ्क्षाविग्रहणा

भावादित्यर्थः बुध्या संकल्प्य स्वरूपा विपर्यीकृत्येत्यर्थः

तत्र एकस्मिन्नपि पचती

त्यत्र एव संकल्प्यतिनियमः एकस्मिन्नपि पंचती

ति प्रयोग इत्यत आह पदापीति - सामान्यविशेषभावेन

ति - यदा करोति व्यापार मात्रवाचीतदा करोत्यर्थः सामा

न्यन हि शेष प्रयोगात्व स्वे वरवंड त्वादिः अस्मिन्नपदो

किं करोतीति सर्वनाम क्रियाविशेषणं क स्य व्यापार विशेष

स्य वर्त्तमानस्याश्रय इत्यर्थः पचतीन्यु तर स्य विवर्त्त मा

न पाकात्मक व्यापाराश्रय इत्यर्थः । करोत्यर्थस्य पचत्य

र्थ व्यभिचारेपि पचत्यर्थस्य करोत्यर्थाव्यभिचारात् प

चतीत्यनेन करोत्यर्थावगतः पचति करोतीति सामाना

धिकरण्येन प्रयोगः शोणोऽश्व इति पर्यायोपि किं करोतीति प्रश्नो

त्तरस्य पंचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यर्थमाहुः । तेषामपि पाकमि

ति क्रियाविशेषणेन करोत्यर्थे प्रतिकर्मकारकमिति द्रष्टव्यः

१५=

पदिः१ नः२

वै. वि. ननु क्रियाविशेषवचनाः पचत्यादयः कथं तर्हि किं करोतीति प्र-
श्ने करोतीति क्रियाप्रतिनिधित्वेनाद्विरुद्धक्रियाविशेषाभिधानमा
स्त इत्यादिनेत्यत आह · यत्नादीति · व्यापारमात्रस्येति · यस्य
कस्यचिद्व्यापारस्येत्यर्थः ॥ ॥ व्यापारविशेषेति भावरूपोत्पो
त्पत्त्यनुकूलो व्यापारो व्यापारविशेषस्तद्विषय इत्यर्थः स्पन्दा
दिपरिस्पन्दादिरूपो व्यापारविशेषः पचाद्यर्थः प्रयत्नरूपस्तु
स एव करोत्यर्थः तदापि करोत्यर्थः पचादेरेवाभिधेयः नैष
त्ययस्य प्रकृत्यर्थत्वाहितस्य व्यापारसामान्यतद्विशेषांत
रेषञ्जकस्मरणाकिकरस्य पचादेः करोत्यर्थरूपविशेषांतरएवश
क्तिः कल्पनीया तस्याख्यातार्थत्वेन व्यापारसामान्येनहि
शेषकरोत्यर्थे शक्तिः कल्पनीयेति गौरवस्यात् पचतीत्य
नह्याख्यातपाकंकरोतीत्यनुकरोत्यर्थस्यैति स्फुटत्वान्तद
तिरिक्तस्तत्रवविशेषः पाचिवाच्यः यथाख्याताभिधेयत्वपदे
पचतीत्यत्र ह्याख्यातात्मकं पाकं करोतीत्यत्र करोति नाम भा
वलायातिस्फुटत्वात्तदतिरिक्तकर्तृसंख्यामात्रमाख्याता
वांच्यं तत्रप्रवेसिन्यत्वे प्रकृतिवाच्यत्वात्करोत्यर्थस्य भवति
पचादिः क्रियावचनः एकधात्ववाच्ययोरपि विशेषणः परस्पर

कर्मक्रियाभावः जीवत्पादादौ निर्वचनविरुद्ध इत्यपि द्रष्टव्यं ॥ अस्मिंश्चप
क्षे प्रत्ययानुवादेन किंकरोतीत्यवच्छेदकविशेषावच्छिन्नः करो
त्यर्थः ॥ एवञ्च तेपचतीति पचतिनाप एवपाकावच्छिन्नः प्रत्य
यत्ते सामान्यं साधारणं विशेषो विशेषणं व्यावर्तकं व्या
वर्तकभावेन सामानाधिकरण्यं प एकाभिधेयत्वं ॥ क्रियावि
शेषवचनाः क्रियावच्छेदकवचना इत्यर्थः ॥ ननु करोत्यर्थ
निष्ठधर्मैकमात्र इति प्राप्तिवचनाद स्वादीनां क्रियाव
च्छिन्नत्वं न स्यादित्यत आह ॥ यदा त्विति ॥ व्यापारमात्रस्य येन
न वर्तनं विशिष्टविशेषणावच्छिन्नस्य करोत्यर्थस्येत्यर्थः ॥ वि
शेषविषयस्यास्य व्यतिरिक्तविषय इत्यर्थः ॥ विशेषनि
राकरणेन त्रास्य व्यतिरिक्तनिराकरणमित्यर्थः ॥ संघातः कादाचि
त्कत्वादवयवानामर्थवत्त्वमनर्थकं चानर्थकैवेति ॥ भाष्य
स्यापि स्वार्थेऽनुपसर्गाव्यभिचारि धात्वभिप्राय ॥ बहवो हीति
दृष्टान्ताभिप्रायं विशिष्टार्थे प्रयुक्तानामिति तत्र त्यापि प
रिवाराद्वो भवतीति भावः ॥ विशीति ॥ दर्भपवित्रपाणिस्त्या
यगकलापस्योपरीत्यर्थः ॥ विशिष्टमिति ॥ स्मरतीत्यहतु
संस्कारजनकज्ञानस्योपरि स्मरतीति यावत् ॥ अन्यत्रापि धापक।५=

वै·वि· त्ति·गतेरन्यत्रापीत्यर्थः। तिसृतिरेवेति· ननु छ्वा वाचकत्वेन त
द्गतविशेषद्योतकत्वेन चाभोधात्रूपसर्गा विनु गृहीतौ भव
तइतिभावः। नन्वेवं परिस्पंदसाधनसाधारस्यभावन्वात्प
परिस्पंदसाधनसाधारार्थवाचितोगम्यादे धातुर्दर्शनस्या
दित्यत आह· क्रियेति· नैवेति· आपि शब्दाद्रुष्यादीनामपी
त्यर्थः। भावरूपेति· तदर्थ्यं विलक्षणेत्यर्थः। आत्मभ
रणवचनः सन्नव धनं इत्यर्थः। विरुद्धः एकमस्मिन्नर्थे
समवायोयेषां तैस्तथा· ननु तथापि भवांतरसामान्य
वाचितां कथंमहासामान्यवाचितेत्यत आह· सर्वेति·
क्रियेवेति· नान्यन्मस्तानामित्यर्थः। आन्यदिति भ्राम्भरणा
मित्यर्थः। तदस्यार्थोभिधेयः स चात्मीय एव पर्यायाभि
धेयत्वेपित्वाभिधेयत्वाव्यभिचारात्त्व ग्रहणो मननर्थक
मित्यत आह· स्वग्रहणमिति· नन्वयवविभागानुकूला
व्यापारवाचितां भिदादीनां कथमभाववाचितेत्यत आह·
वितापा इति· भाष्ये दोषांतरमाह· पचादीनां चेति· अयं
भावः। उक्तं सामान्यापिकरण्येन भाववाचित्वे कलसाधकं
पच्यापुत्काद्दीनां रूपवाचकत्वेपि नरूपत्ववाचकत्वे न व्यापाक।

त्वेन सत्तायाः सामानाधिकरण्येऽपि न सत्तावाचित्वं · अपरथा घटादिश
ब्दानां वस्तुनस्तत्र समवायात् तूपलभ्यतदणं स्यादित्यस्य बा॰
धकमिति सत्तायास्तु द्रव्यत्वेनोपलक्षकत्वेऽपि धातुवाच्यतावच्छे॰
दकत्वेति : स्वाभाविकमिति · भवेत्तमेव स्वरूपं यायादित्यत्र
हेतुत्वेनान्वये ऽन्योन्यनिष्ठो भेदनयत्वेनेत्यत्र चफलस्यत्वेन
तिभेदः । फलत्वं तत्राद्विघन इति · तत्र अस्यास्य कर्मांशे यत्वा॰
र्थोऽद्विघन इति तस्य कारणविशेषणत्वाद्विधान्यमस्तत्वमिति भावः ।
अनुमानेनेति · निष्पत्तिः क्रियावाची सजातीयप्रक्रियायां तत्र इति
इति प्रतीतेः पचति पादेति प्रयोगः । क्रियात्वं प्रतिपादयन्तु इति ·
अत्राप्यत्यादयोऽक्रियाभिधायिनः कालत्वं सर्वं धात्वर्थं पचति
वद्विति प्रयोगः ॥ ॥ उपदेशे ॥ ॥ इन्द्रियगोचरार्थस्येति · यद्यपि
अनुनासिकत्वमपीन्द्रियग्राह्यं तथाप्यनुनासिकस्य प्रति॰
पादनावेलायामिन्द्रियागोचरत्वमिति भावः । एकवत्त्वो भेद
भावासिद्ध्यर्थं समानमतस्याह · एवेति · वाक्यस्येतेन
वाक्यार्थः शाब्दबोधविषय इति दर्शितं · आचष्टे इत्यस्य॰
कर्मीभूतो वाक्यार्थ · एवैकेति · अधीयेति किं पाठ्यमानतावं॰
प्र·१५ अनुवाकमेव भवानधीयेतेति · अप्रभासं बहुत्वात् · अपराह्णेत्य

स्यादित्यरासरो विहितत्वादाह· शास्त्रेयउच्चारितं इति· तित्वेन बोधितो नानुगुणंपप्रदेशो स्यादित्याह इतो वेति· समुदायस्यैतत्संज्ञेति· आदेशेन नासिकत्वमभ्युपेत्याक्षमे तत्र· शक्यते न च तत्रानाजनुनासिक इति पाठ तत्र सत्का र्यानुगुणत्वेन स्थितिः स्वरितत्वमउधर्मः इत्यभ्युपेत्य परिहरति· नैषइति· तस्य धात्व तोरित्यर्थः ननु कुंभीति विशेषणं नायोगव्यवच्छेदेन यस्य धान्यमस्ति तस्य कुंभीमिति मत्स्यैवेति अयोगव्यवच्छेदायोगादन्ययोगव्यवच्छेदेन विशे षणं इष्टं तदाहेति केत्ययोगव्यवच्छेदेन विशेषणस्मिवान्नकुंभीधान्य न्यायसंभव इत्यत आह· यद्यपीति· इदितेति· धातोर्विशेषणत्वे इदितः का र्यित्वं स्यात्तु यत्तत्संभवतिलोपश्च बलवत्तर इतिसदसत्वात्तु चयव चतस्मा द्धातोरिदंतः इंगस्यापि लोपस्यानुपपत्तिरतात्तदभावेपि वचनस्य विपरीतविशेषण विशेषदभावे नोपपत्तेः ननु गस्यै तीत्व विधानाद्दिभित्युत्वनाविति परत्वेच हल्ड्या इति लोपे चर्वे रूपधात्व इति दीर्घत्वे च भेदीरु विदारणं इत्यादि विद्धाः स्यादित्यत आह· अनंगस्यापीति· तत्रेति कृत्यत्र शास्त्रेण तत्संज्ञा वि धीयमानं तत्रां कल्प शास्त्रेण प्रतीयमानं तत्त्वस्यानिकमित्वं बहिरंगं न वित्तुं तृप्याकृत्यस्यासिद्धत्वादिकारस्येत्संज्ञा [illegible] वत्सनद नंतरमेव कु लोपानि दृश्यमानस्याद्धाधते प्रयोगे तवित्वस्य पूर्वं वह्लोपे सिद्ध त्वादुकारस्ये त्संज्ञकस्य लोप इति· नयति· इत्वासामानाधिकरण्यं विरोधेन समवतीति तकारे

=ऽन्यार्थ इति । न चात्र त्रिविकारके इत्यपि सं तायां नैव न ऐ तेषा अंश्रे इति भीनो नकारी इति । येन संज्ञा पंचम्ये के नत्र नकारस्य अमिनत्रा नवा वकार ना ग्रामणिवृत्ति
सोलवरेरेणीकाना नः॥१३=

णसमासः इत्यवगम्यत इति भावः । समासे कर्तव्ये णासिद्धत्वमित्यस्य पूर्ववद्
दृष्टव्यं । ननु उपदेशिकोयं नकारो न त्वहारिणिको नुमः स्कंदिरित्यादावि
त्यत आह । नुमेति । नकारोपदेशेपीति । अनिदितामित्यत्रेदि ग्रहणे
नेदिन्निमित्तक नु मूलत्वणाणं नाला लिनिमित्ता मितिभावः । अन्तः
इत्यनुवृत्तमिदं योत्यात्यर इत्यवधार्यतां । विशेषणं किं त्वा
नुवृत्तिसामर्थ्यादुपसर्गात्तस्यापी न इत्यभिप्रेत्याह । नेनेति ॥ ॥
न्तस्य ॥ ॥ आकांक्षितत्वे सन्निधानादित्संज्ञकस्य लोपः स्यात्तदेव
कुत इति शंकायत्तो दत्तायाह । अभाव इति । भावो पाधिः प्रभा
प्र= वइति योगिकः भावप्रशब्दोनुशासनप्रस्तावा द्वृद्ध्यात्मकः ।
न चसर्वस्य शब्दस्य लोपः शब्दव्यवहार लोपप्रसंगात् । तत्रा
विशेषणायेतायां इतः तकोयहीष्यत इत्याहेतिप्र । अनियतक्रिया
शब्दाः ध्याहारे प्रसक्तेः नुशासनप्रस्तावादर्शनरंगो ग्रारणक्रियाध्याह
र लोपदेशा इत्यधिकरणसप्तमीति भावः । नेनेकृत्वेति कत्वर्थो
विचारस्ते त्रपुरुष कर्त्राप्राप्तेति घटित्वसमान कर्तृकत्वात्क
तप्राप्तेती त्यत आह । एवं स्थित्वेति । ॥ ॥ हलंत्यं ॥ ॥ हस्य
लिति । ग्रामहूय इति वत्सर्भी पि एव वचारोपेणासमास इति भावः
हल्ग्रहणादिति । नवम्नेत्यादौ प्रतिकूलपर्षेनतः सतिसीति
१४ प्रत्ययेः प्रकृत्या सेपेणा नयाद तिसिद्धरिति भावः । ननु तिरत्त
=कावयवानामसत्वादिति । उपदेशस्यात्तीहायिसंबध्यते ॥१४= पूर्वमिति । आद्यपदं त्यग्रहणसामर्थ्याद्वितीयपदो ऽप्रथा
नत्वात्कालतिकांत्यस्याग्रहणामितिसमुदितार्थः॥१४=

* इत्युच्यत इति । किं दन्तस्येत्यत्र प्रदिव्य पदे व्यपदेशिवद्भावात्केवलस्योरपि स्थितो स्वचरत्वेदिहि चं वकायति
दित्यादौ केवलस्यापि स्थितो देशस्थापनजाप्रयातन्तं प्राप्तसमाहायेप्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेर्न भवति । १३ =

वै॰ वि॰ इति । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेध इतिभावः । स्वरोत
सि अनीति । तत्सिद्धवत्पूर्वपदस्य व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति । प्र
त्ययविधिविषयमित्युच्यते तदंशे दूषणम्प्रातिपदिकान्ता
नोपदेश इति भाष्यात्प्रातिपदिकानाम् उपदेशाभावादुपदेश
ग्रहणेन तत्स्थेत्वं तथा वारणीयम् । एतेनोपदेश इति हन्तावृ
त्तेन स्यतिनश्यसरोक्तिः प्रत्युक्ता । तद्ग्रहणेन ग्रहणादिति । निर्दि
श्यमानस्यादेशा भवन्तीति परिभाषा नेह प्रवर्तते । किम् । कथं तस्या कव्या
पर्यन्तिकादेशविधानेन तत्र पतितत्वात् विषये तदप्रवृत्तेर्ज्ञा
पनात् । पदस्य [illegible] इति सूत्रभाष्यरीत्या ज्ञापकस्य विशेषापे
क्षत्वं न ज्ञाप्यार्थभाष्ये किं सर्वनामस्थानसम्बुद्ध्योर्मादिभ्यः प्रत्ययलोप
लक्षणमिति । एकं तु पदभेदज्ञानसापेक्षत्वेन बहिरङ्गप्रत्ययापेक्षं सर्व
मन्तरङ्गत्वादेवस्य एवेति भावः । संयोगान्तस्य लोप इति । इदं बहि
रङ्गलक्षणत्वादिति तृतीयपक्षे । णत्वः प्रतिषेधो वा अनेन वा
लक्षण बहिरङ्गत्वाद् [illegible] पदस्य [illegible] इति च शब्दनिमित्तको लोपो
व्योरिति यलोप इति भावः । अन्त्यत्वाभावादिति । लोपो व्योरि
ति यलोप इति [illegible] बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादन्त्यत्वाभाव इति वोध्य ।
x॥ ॥नवीन ॥ ॥x वस्तुतः कारणवर्जेनोपदेशपदान्तत्वात्प्र
[illegible] उच्चार्यमाणं त्यो हलि [illegible] प्रयरागन्तयोमे श्रूयमाणं त

स्यनेत्वमिति हि समाधानं· पकारादीवुं चुम्बणे पाविति भाष्ययोजनार्थेन
स्पर्शस्यावश्यकत्वादिति केचित्· करणादिति· नित्य शब्दे विपरी
णामो नुपपन्न इत्यत आह· सादृश्यादिति· तत्वाध्यवसायो
ऽभेदाध्यवसायः तस्य ग्रहणेनेति· यस्येत्यस्य स्मानस्य लोपोत्र
यवस्थत्वेवं भाष्यस्य लिङ्गग्रहणेन किं ग्रहणे न तत्रन्त्रिवंधनं कार्यं
मित्वा इत्यभिप्रेत्याह· आपित्विति· निर्दिष्ट लोप इत्येतत्स्त्रस्वारूढं करोति
तस्येति· इत्संज्ञेति भावः। तत्रानेन प्रयोगे इति शेषः। सिद्धिः प्रा त्र
मास्य स्याभिप्रेतेति दर्शयति· विरोधादिति· चरितार्थं वे
त्तु उत्सर्गापवादसादृश्यमिह विवक्षितमिति व्याचष्टे· यथे
ति· तत्रैवेति· ग्रहणाद्यपतितीति शेषः। तत्र चान्यत्र चोपल
ब्धिर्नानवयवत्वे हेतुः व्यभिचारादिति शंकते· नत्विति· शक्तिभा
ष्ये ग्रह इत्युच्यते इति ग्रहणस्य सर्वादेशादाप्रतिषेधे पुंवद्भाव इत्य
ध्याहारः। दोपप्रतिषेधे पैकोदेशे इत्यत उक्तं पञ्चकानि इ शा इति
ग्रदापूर्वपाविति ति इ व्याप्यत्यर्थः। किमिति दाप ग्रहणेन देवा
ग्रहणे न भवतीत्यत आह· अनाकारान्तत्वादिति· अनुबंधस
त्वेऽभावात्ताकारान्तत्वमिति भावः। लक्षणेन हि पकारे भवतीत्या
वहन्तपूर्वानुसंधानेनतदाविश्यत आह· उपदेश इति· सनुतस्ये
ति· यस्यानुबंधस्तस्येत्यर्थः। संबंधाभावात्पततीति सिमित्त संबंध

भावत्॰ नन्वनेन नशादिषु प्रतिषेधः स्ति बहुव्रीहिः शनैः नत्वादिषु प्रतिषि
द्धः कथमित्वनेषु स्यादित्य नआह॰ यथायीति॰ कितिङित्तीत्याः
दिति इत्यासामर्थ्यादित्यर्थः तत्र च सति निर्दिष्टः कर्मधारये
ण नत्त्वा सतीतां सकके कारखकारादावित्यर्थः स्यात्॰ नच
सतितवर्णा इति यश्चि संप्रसारणनिषेधो मुधा स्यात्॰ नच
तेन ङि॰ त्यादे न गादिविषयभावो ज्ञाप्यत इति वाच्यं तद्यापि
तस्मिन्त्रनंतरे कार्यविधीयमानं वर्णोयं ङि॰ संप्रसारणेन
वृश्चा प्राप्नोतीति प्रतिषेधः प्रतिषिद्ध नोगुणादि रित्संज्ञकङ॰ कादि
ति भित्त्वाः संभवतीति संदेहे सति व्याख्यानतोऽनतिप्रसंगः
सरवकुतर इत्यत आह॰ एकोनेति॰ व्याख्याने लक्षणसापे
ति द्विप्रभृतेः सूत्रत्वपरिहृतिति॰ तस्मिन्निति॰ वैत्यं नतस्म
र्यतायाह॰ भाष्ये ति॰ ॥ ॥ वध्यासरव्या ॥ ॥ संख्या एका
दिका चेत्॰ .... त्यये नान्वयो पि नदत्ति कम इति सूत्र
मनास्यसमस्या दित्यतः प्रासिद्धि परित्यागेन आन्वयियो
गेता यमाह॰ संख्या नामिति॰ अनुदिष्ट तेषु प्रकृति हि प्रव
नः स्त्यनुदेशाः पूर्वनिर्दिष्टसमानमये व्यभवतीत्यभिप्रेत्याहानुदेश
ति॰ प्रत्यासत्त्या साम्यं संख्या न एवेत्यभिप्रेत्याह॰ समसंख्याना
मिति॰ नदृश्या नादशिना मध्ये नुदेशिनः न दृश्य नासह यथा

संरब्धं संबंधस्थलद्वयस्य योजना • एकान्वाविवक्षायस्यनायसाम
र्थ्याद्धि घटितत्वादिप्रदर्शनाय पुनर्द्विश्रिभिरित्याद्दि बहुवचनेन प्र
क्रिसंख्यासामान्यमिति व्याख्यायमानार्थेनो नोपादानात्ः
सामान्यमित्यर्थः ॥ वैशिष्ट्यमिति • इकः पूर्वस्य स्थितिर्यणः सह
यत्वेन प्रवृत्तानामिति • स्थानिवदादिनिकार्यं वदर्थोन्यानि •
द्विप्रयत्न इति भावः ॥ प्रकृष्टो यो यो नित्यः संबंधस्तस्मान्नित्या
च्छब्दार्थसंबंधादित्यर्थः ॥ पाठ इति ॥ यस्यां मंत्राणां कर्मणां
चस्थानप्रकाशाभिधेयात्पाठक्रमादन्वयः तस्मिन्नपि भवि
ष्यतीति भावः ॥ परस्मैपदानामिति • तिप्तस्झीति वादी
नां परस्मैपदानां विशेषणं णलादीनां परस्मैपदानां च सं
ख्यासाम्यमिति भावः ॥ सत्यपि पाठक्रमे केवलेनचान्वय
क्रम इत्यत आह • द्वंद्वेनेति • अनेकस्मिन्क्रमः समुदायस्त
क इति तास्मिन्न्यायमः क्रम इति भावः ॥ प्रकारांतरसंभवा
देव मितिन वा च्यमित्याह • निपात इति • एषां द्वंद्वे प्रोविंशेलहो
वन्यादो किं लौकिकोऽधिकारः उत शास्त्रीय इति • नाद्य इ
त्याह • एषामिति • न द्वितीय इत्याह • व्यवहितानामपीति •

वै · वि ·

प्रतिपद्यतीति · पूर्वं स्योनरक्तानुवृत्तस्यापि तन्त्रान्वयो वि।
द्योतकत्वे त्वन्त्रैवान्वय इति लिङ्ग्यानुसारेण प्रतिपत्ती गौरव
प्रसंग इति भावः । निष्पापीति · प्रापय्या खाद्ये व्यवहारे ।
कुताश्चिन्यानसाद्वरा छड प्रतीतावप्यां प्रतिपत्ते स्त्र्यो
प्रतिपत्तावपि प्राद् प्रतिपत्ते श्च तत्स्यापिकर्षं चिन्त्याय
त्वविवक्षितत्वसंभव इति भावः । क्यपेत इति · एलादीनां
स्वरूपारोपवार्थं इति भावः । नन्विति · भाष्येणलादय
इति स्वरूपवाधका विवक्षिता इति भावः । तन्वर्थत्वेन
सामर्थ्यपर्यायमेने परस्परस्मैपदविषयभेदेन प्रथमस्येति
प्रत्यापितः षट्क्रारोस्ससूत्रयतिवचस्याद्यास्सरवात्मनु
दृशान्तप्राप्नोतीति समातो दोषात् नमेकमक्षो योभवन्ती
त्याशंकयाह · यदेति · स्वविषयपगमकत्वाद् अगमकं इत्युक्ति
रयुक्तेत्यतस्याह · संरक्षेति · यद्यति · एतद् देवाभिप्रेत्यलि
दोस्तिति द्विवचननिर्देशात् · द्वादिष्वपीति · उचितं चैतत् ।
एवं हि समुदायसंबंधेन वृद्धौ विहितैभ्यात् इति भावः । एते
नोतस्यावपि द्वाषौ परिहृतौ द्वन्द्वयो संज्ञापवादानामाश्रि

तेस्वरूपं श्रुतिनिमित्तं तदविधायत्वादधिष्ठानेनानिवर्त्तीत
स्वरूपं पंचकेन तदपेक्ष्य यानङ्गाना विशिष्टिवचनानिर्दिष्टाः । यथा
प्रत्येकं वृत्ति तदुङ् नामकानि : यथा बहुभि येयानि दास्य
नान्ना दिशु तदुङ् श्री उद्वृत्ति तदपेक्ष्य यानङ्गा नावितिनिर्दिष्टाः सतिसं
भवे श्रुत वचनेव वचन परित्यागेनाश्रुत वचन स्वीकारेण विग
हेन नाय्यः । तामिमेवमभ्यां स्रावे धानुकस्चित्य हणे ख्याति ।
दोष स्थल विशेष प्रदर्शनावसरे बहुवचनमुपादानेन तत्त्वं
त्व बहुत्व विषय मन्य प्यातिङ् पि तु पसार्द्धे धानुकाचित्ता कि
शब्दः । वृष्यप्य मित्यमभिप्रेत्याह । छाविति · नैनेति · निरस्याः
पूर्वोरित्यादि व्यावृत्तये । स्वभिन्नायः । संख्यानामनुदेशः
य श्रमति ऋ वालेविशिष्टावलोपः स्यात् · बहुवचनेन स्वरान्यः
लु योरपत्न स्यादि ग स्तनेदायविधि विधानवचनतेऽणोः वंभव
नीति स्त्रयितम ङः पूर्वं वच प्रातिबे पद त्वन्तं · भाष्ये संवृत्ता
गणे स्थाना पुण्यलनलं केवलतालव्यस्य के अनतालव्यः कंबोध्यस्य
कंबो व्यत्र स्वपि इत्यत्र शयावो राजावा प्रासंकर्षाय · ङि · छन्द
श्रादैः स्यक त्वे पीति कृत्वामि प्रायं ककारे तिविशेषणमेवास्ति तद्वा
छिङ् न्नावशिष्टेपिनिमितत्वं इति भावः । ननु हीन्य समस्तानि दैः

कै·वि· प्राग्नोपपदमु... इत्यत आह· इंद्रांव मिति· इंद्रन्तहिं समाहार 136
द्वंद्वे नपुंसकलिंगत्व... इत्यत आह· पंचग्राम्य इति· तस्मादि
त्युक्तरस्येति ... पंचग्रामार्थः तत्रपरस्यकार्यमित्युक्ते
ऽर्थात्पंचग्रामार्थ युक्तं एवं लभ्यत इत्युक्तं विभाषामित्युक्तो
विनिभावः। ननु ... कर्मसाधने ... द्विपदव
हुव्रीहि ससार्वनामसंज्ञा ... इति विशब्दस्य एवं तिपातः
प्राप्नोतीत्यत आह· गौणत्वेति· ... शब्दो भावसाधन
विभावः। ननु भवनैः किं कर्मण्युपपदे ख्वलि ... त्या
ह· भवनेत्विति करोतेः ... इति· कर्मण्युपपदे ख्वल्व तेन सा
मानाधिकरण्यमुपपदेनेकं तेनेत्यर्थः व्याधिकरण्य
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

पत्यर्थे स्वार्थः । शोषइत्यधिकृत्य शेषयेतोः प्राधान्ये तिवि
धीयमानो वृत्तनु घ्रुत्नेत्यनेन यदभवानिनदसंख्याना
नु देश्याः प्राग्रामी निरोप घेनारीति निवार्निकार्थं । बहुधा
प्रतीयिता पूर्व पञ्चनाभिप्रायं किंतु व्याख्यानाभिप्रायमि
ति व्याख्यावैः जन्मने इत्यस्मिः । प्रतिविधेयंदो षेविषेति प्रातिविधा
नमुक्तेन देवाश्व वेत्यनेनोच्यते वेष्यवाप्राब्दानुपपन्न इत्य ६
तआह । प्राति विधानंलिति । अन्यथेति । तद्रूपत्व एवद्य
तिविधानांतरं के नुपपन्न इ यसाधारणं प्राति विधानमुच्य
त इत्याह । यतीति ॥ ॥ स्वरितेन ॥ ॥ ननु स्वराणांतिश्चि
तप्रयोजन चिंतास्वर एवाधायिन निश्चितः स्वरितेनेति स्वरि
तार्थ्ये निश्चया लक्षणा वदिये कर्त्तरि स्वरीया अधिकार इ
ति हृ घोषो षष्ठी प्रसंगाक्ष पिकरणे के र्व्यापार व्यापार्थादि
करणे नचेहकर्त्र व्यापारः कश्चिद्दृश्यते इत्यत आह । स्वरितेन
ति । विनियोग उपकारको व्यापारः स्वकांतादीत्यादि
प्राबेन योग्यता सन्निधी गृहीतेत्यर्थः । युक्त प्रयोजनं
चान्यारि गृहीतामित्यु स्वभावः । एव तन सव्यापेक्ष लोक
व्यवहारः स्वत्वं कर्तव्यं स्यादन इत्याह । वचनार्हितादिति ।

कै॰ वि॰ आकांक्षया प्रकृतान्वयः सैषकेन इत्यत आह॰ संप्रदानेति॰ लाघ-
वादिति शब्देहि चाद्येतान्वयः। श्रुतस्याल्पत्वाद्युत्तत्वं प्रत्ययमा
त्रं कल्प्यानीयं प्रकृतस्य तु प्राधान्यात् तहा वीशब्दोपि कल्प
नीय इति गौरवमिति भावः। तन्वाभिधिषु यौभाव इत्यत्रेनुपपा
दनो विवक्षितिरिष्टैवेत्यत आह॰ नन्वेति॰ अनुवृत्तिरिति
संबंध इत्यर्थः। किंत्वामिति॰ सजातीय प्रकर्षे प्रकर्षे प्रा-
प्यय इति वक्ष्यत इति भावः। परमतेति॰ अल्पयोगा इति
परमतं अल्पेतर इति स्वमतं तुत्र मतद्वयापेक्षया अल्प
इति सजातीयापेक्षया स्वाभिमतस्य वा॰ तथात्वे वाच्ये
पिनाव दत्त्यां [illegible] सर्वार्थाविवक्षया अल्पीयांस इति प्रकृ
तिप्रत्ययः। [illegible] बंधुत्वा सद्वयपीति भावः। छेति॰ सर्वस्य छ
इत्येतद्वृत्तित्वेन गटहीतं॰ तुधाति॰ काल्पितैकत्वइत्यर्थः
र्थः। गौणत्वपीति॰। एव च पंचमीविभक्तिरिति नवकाव्यं॰
नया मेवेति॰ प्रवाह इत्यर्थः। नाच्येति॰ लक्षणयेत्यर्थः।
स्वार्थे उक्तार्थसंख्या एक श्लोको भाष्ये पठितः। प्रथम
प्रयोजने श्लिष्ट बहुः कर्तास्वर्थविशेषणं प्रवर्गान्तव्य
क्तौ लोकेवाक्यशेषः। द्वितीये तु प्रयोजने कारकशब्दे

कारे मुच्यते तद्विशेषणमधिकार्यं वृत्तिराधिशब्दः । तृ-
तीयेनुभावस्य । यतः कारशब्दो ऽधिकारवाची एवं वदधि
कार्यवृत्तिरधिः कारविशेषणं उभयत्रापि भवतीति
वाक्यशेषः । तुल्यजातीयस्येति । नित्यत्वात्तरस्य त्व-
हिनस्य वकारस्येत्यर्थः ॥ ॥ इति भाष्यप्रदीपविव-
रणे प्रथमस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॥ ॥ ॥
॥ ॥ अनुदात्त ॥ ॥ ननु लादेशविधिवाक्यैकवाक्यत-
या विधिर्यतस्तत्र लादेशविधिसमये ऽनुदात्तङित आ-
त्मनेपदं विधीयमानं लादेशविधिषु तरकाले सार्वधातु-
कत्वेन विधीयमानेभ्यो विकरणेभ्यो नैव प्राप्तिः
याप्यनुदात्तङितः इति नियमः । तथापि पदशब्दस्य
वाचित्वाद्विकरणेभ्यः । एवं भवत्येव विकरणेभ्यः ।
प्राप्नोतीत्यत आह । लादेशे विति । नियमात्प-
रस्मैपदमित्यादि भव । ननु ङिति चेत्यादिकार्यप्रवृत्तौ बहु
धोऽवयवस्य कार्यार्थमतिदेशोपि ङित्त्वं हि च यदवहुव्री-
हिरेवाति ङकारस्य त्वेतः कार्यतामितिरिस्येति विकरणेभ्यः

वै·वि· प्रतिषेधो माभूदात्त इत्यादौ रूपदेशानंतरमेवेत्संज्ञायां लोपे चेतो ङका
रस्याभावात्ततो विधीयमानमात्मनेपदं न स्यादित्याह · केवला
देति · ङि · देता दिति ङि · त्वोपलक्षणमिति शेषः कदाचिदिदंता
त्वं प्रत्ययति दंता दध्यात्मनेपदमिति भावः अत्राणीति · पा·
घाथिगाङ् · त्रुरादिभ्य इति सत्तो ङि · त्वं तन्यतामवकाशत्वं धातुः किं
त्रुत दंतं नयतनताङि · तो धातो विशेषणत्वादं तविधौ प्राप्तिर
स्तीति भावः । किमर्थमिति चोपेत्तु दोषः प्रयोजन विषो
यति लासमान्यमपीत्याह · किं विहिता नामिति · नानुस
भवत्येकवाक्यत्ये वाक्यभेदो नत्यापद्यः तस्याविधेयो
वृत्तियास्लिकानुवाद प्रसंज्ञक तियमोपीत्यत आह · एकवा
क्यतायामिति · विधिलिङ्व्याबृत्तिये आह । धात्वकसंज्ञायाम
पीत्युक्तं न सर्वत्र विकरण प्राप्ति मात्रेणानवकाशत्वेमु
च्यते किंतु विकरण प्रवृत्युत्तर कालमप्राप्तापीत्याह ·
सर्वेति · आत्मनेपद [illegible] स्मैपद प्राप्त्यभावे पित्वगुणा
पेक्ष्या वर्णवालिंगमिति [illegible] पीत्याह आत्मनेपदेति विहि
तेष्विति · सार्वधातुका प्रत्ययेष्विति प्रोक्तः अत्र त्र एव चा।

धस्वादिष्विति॰ लाघवस्याप्यभेवेति लिपिसद्भावेपिलियोगा
मिप्रायप्रतिबंधकसद्भावाद्विलंबयतीति यद्यपि हरति॰ ३ च्यत इति॰
॥ अथ ष्यलचुविवरणं॥ ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ अनुदात्त॥
ङि॰ नाधातोविशेषणमाणे यथायङ्-नाङ्-त्वनिकेवलाचु॥
ङि॰ तोव्यपदेशिवद्भावात्तथ्यासत्तेनादायि ङि॰ दन्तत्वात्मे
प्रान्तीत्याशंकापरिहरति अत्रापीतिएतच्चोपलक्षणं ३
पदशास्त्रग्रहणंचानुवर्तनीयमित्यपिद्रष्टव्यं॥ परिलादेशा
गुरसादपवादापरत्वाच्चवाधकायः स्युरित्यत्राह येनेति ननु (लकारेति॰ १८=
भवंतुयेननाप्राप्तिन्यायेनलघाविवाधकाः॥ प्रयतादिषु
प्राप्तेष्वपिस्यादयोऽभविष्यन्नित्याह॰ येनेति अप्राप्तस्यम
णाः कथमिवतेषांवाधका इत्यतआह॰ शब्दादीति॰
ननुअपरत्वादपवादत्वाच्चयतादीनांस्यादयोवाधका
इतिभावः प्रयतादिविधाविति नत्वक [illegible] शब्दादिविधा॥
वित्यभिधानशावपदेप्यपवादत्वेनास्तीतिमत्वाल्युविक
रणापूर्वविकरणेऽयशाषिकतेनविहतौचत्रयस्यादीनांप्राप्ता
प्यावकाशत्वात् ३॰ [illegible] विलेपेति नवस्येपभुभयभवनितिहिहृङ्
एवेतिलिंगयप्राप्ते ननुस्यादिति [illegible] नयासस्यनयतत्रतिह
४-७-

कै. वि. तौ कु किं निवर्त्तितः निवि निश्चानेन तस्या तत्प्रयोगात्तन्निर्णये पक्षे 139
कस्मिन्नाविरुद्धः स्मतोरिन्यप्रसक्तेशेषविषयपर्यवतायां
वेरस्य प्रसक्तेनस्माल्लोविषये शेषेवस्य यस्तीया न स्यात्
स्योर्विकल्पविधानं तत्र पक्षे कर्मवाति भावः। नन्वयोश्च ग्रहणं
क्रियसारान्योपिभावकर्त्तृणोः परस्मैपदं प्राप्नोति कर्त्तरि
यदि परस्मैपदं भवतीति नः। शेषादेवेति नियमो भावकर्म
णोः। शेषात्पदस्य शाच्च परस्मैपदस्य व्यावर्त्तितत्वाद्व्या
पि शेषात्परस्मैपदं कर्त्तर्येवेति नियमस्तेन व्याख्यानो
भावकर्मणोः परस्मैपदस्य निवर्त्तितत्वादिति कोत्यंता
कर्मभेदेन कर्त्तर्येव परस्मैपदमिति निश्चितो यत्र नियमन
भावकर्मणोः परस्मैपदस्य व्यावर्त्तितत्वादिति क्रियस्य
णोः शेषग्रहणं दोषो नास्तीति भाष्ये पर्यवसानं पू
र्व्ये परस्मैपदाभावपक्षे यथात्मनेपदं तस्या न तथा विक
ल्पविधानात् पक्षे मध्यमित्यत आह। लकार इति। उक्ते चेति
परिहारभाष्ययोजना। उक्तेन च विकल्प इति भावः। न च प्राप्त्या
त्मनेपदमित्यनुषंगः। यदात्मनेपदं विकल्पवचना द्वि
ष्यतीत्यनेन च विकल्पश्च तत्र प्रत्ययाधर्मे च विष्यतीत्यनुपायेक
किं वा लकारस्य व्यवधानं किं वा केवल प्रकृतेः प्रयोगार्थमाह ॥

एकवचनशब्दप्रयोगाद्येति विकल्पेनु मेयम्नूयवयति लका
शिष्यादिना यवनाम इत्यर्थे प्रतिपादनसामर्थ्याभावा
दितिभावः स्तानीयमिति कस्मिन्नर्थः भवतीति यत्र
वेनाप्येवभविष्यतीत्याशङ्क्याह एकवचनेति तत्र च
पदेनातिप्रसक्तकर्मणिविभक्तिः सामर्थ्यादित्यावसाह
त्रणीयत्यामिति भाष्यकारेणेत्यर्थः एवमेव
नः॰ वाग्गृहीतेनक्रियतेदाभिविवक्षायामात्मनेपदकर्मणिप्रतिपर
स्मैपदापवादोनभवतीतिविवक्षायामेवकर्तरिपरस्मैपद
प्राप्नोतीतियद्वक्तव्यं एतदेवकर्मणिवात्मनेपदापरस्मैपद
प्रभावकर्मणिरित्याशङ्क्यमानेतत्प्राप्तिर्यायेन
योयादित्यस्यापवादोभवतीतिभावकर्मणोरित्यत
हिषयेयादित्यनुवर्तनादितिकर्मकर्तरिपरस्मैपद
निवृत्तयेहिशीर्यतेश्च ह एवकर्तव्यमितिप्रकृत्यर्थ
नियमश्चोवाच्यं नचेतियङ्कोर्ह्नानिगचिकीर्षुरातामर्थ
कारः श्रद्धास्पर्धिनियमेणीवाद्वह्येमयादिना एकैवा
नुविवक्षयामिति एकपात्र्यर्थेविवक्षयामीत्यर्थः किंगत
कृ॰ प्र॰ रेतियोगाविभागेनयोप्राप्तिः सामर्थ्यापवादप्यायो तथा

=अपवादत्वात्. सर्वत्रापवादवदेवं बाधकपरं. तत्र योगविभागस्य परत्वाद्बाधकं त्वचरितार्थत्वात् त्वत्रापवादत्वा
दित्यर्थः । क्वचिदपवादत्वादित्येव पाठः । तत्रायमर्थः. अपवादत्वादिति. बाधकत्वात्परत्वादिति यावत्. १५=

कै. वि. द्विभावकर्मणोरिति षष्ठ्यमाप्रत्वात् [illegible] द्वितीया कर्तरि
ति योगविभागेन तृतीया सप्तमी द्वितीयकस्या प्राप्तौ या बा
दिति प्रथमाप्रवृत्तिः स्वरितत्वात् [illegible] द्वितीया अनुपराभ्या
मिति तृतीया प्रसक्तान बाधते सेव नु परत्वाद्बाधत इति
भावः अपवादत्वादनुपराभ्यामिति परस्मैपदं कर्तरि
ति योगविभागेन प्राप्तस्यापवादः ॥ ॥कर्तरि॥ सा अ
कर्मण इति. ईप्सिततमस्यान्यसंबंधिनोऽन्येन स्वीकरणं
व्यतिहारः [illegible] क्रियायाः संभवतीति शंकते. क्रि
यायामिति. तद्धा [illegible] प्रयोगात् [illegible] एव तत्प्रतीति
रित्यर्थः [illegible] संदर्शनादीनामिति. [illegible]
[illegible] पचेद्याकर्मत्वात् [illegible] प्रतीयमानेति
[illegible] ग्रहणाद्विहाभिप्रेतत्वात्. कर्मग्रहणमन्तरेण
[illegible] उभयग्रहणस्य [illegible] व्यापारात् [illegible]
[illegible] क्रियाया [illegible] विपरीतत्वात् किंतु [illegible]
ह. क्रियाया [illegible] ॥ ॥ तयोर्हि [illegible]
[illegible] आत्मनेपदं [illegible] नियोजना. ३
[illegible] हिंसायो [illegible]

= नांतरीयकत्वादिति॰ ग्रामंगात्र इत्यादौ देशांतरप्राप्तिर्गतिं विनानुपपन्नेतिभावः। ग्राम्रिस्तु संवेधमात्रं न संयोग इव॰
देशांतरस्यापि भ्रमणेन प्राप्तेति व्यवहारात्॰ १२ =

= ६। [illegible]

इय[illegible] [illegible] दिति हरणेरपि प्रतिषेधः प्रतिषेधो [illegible]
[illegible] त्यभिप्रेत्याह॰ [illegible] वेति॥ [illegible] ॥ [illegible]
सर्ग एव वेति [illegible] वा [illegible] नोनुपसर्ग [illegible] भावात् [illegible]
[illegible] नेपदमिति [illegible] पसर्ग एवेत्यभि [illegible]
[illegible] भावः॰ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] भावः॰ [illegible]
[illegible] भावः॰ [illegible]
[illegible] रति [illegible]
[illegible] परस्परेति॰ [illegible]
[illegible] भावः॰ [illegible]
[illegible] मिति भावः॥ [illegible] देशा [illegible]
वेसंभवादत्तास्य [illegible] प्रसक्त प्रतिषेधः इत्याशंक्याह॰ ग्रा
[illegible] त्याचेति॰ [illegible] विषय [illegible] समवेतत्वस्य
भावादत्तास्य [illegible] प्रतिषेधः॰ [illegible] त्याह॰ [illegible] त्तास्य
[illegible] चेति॰ [illegible] ति॰ नेतस्य कर्मकादत्तास्येति निषेधः

यंदासस्यातिप्रतीतौ [illegible] पदायतेन मुखव्यापादिके व्यादत्ते इत्येव प्रयोग इति न व्याप्ते वीरव्या नेनत्व
[illegible] पापापाधाय॥ [illegible] विहरणादग्रहणस [illegible] चा विहरणविहारोपलालनं [illegible] ख्वापो

मै॰ सि

स्यागकर्मकादिति परागकर्मकादुत्तस्येतिनिषेधाभावादात्मनेपदम
वतिष्ठ ॥ २५ ॥ ॥ अकर्मकाणि [illegible] कर्तृस्थक्रियाणि [illegible] इत्यस्य
व्याख्या॰ [illegible] सकर्मकाणि॰ मत्यस्य [illegible] इत्यादिना चतुरसमावेशः
[illegible] लोपेचस्को [illegible] लोपेप [illegible] कायपेचापि दोर
तिति [illegible] उपपचत [illegible] इत्यर्थः॰ [illegible] विति॰ [illegible] निवृत्त॰
[illegible] तिति॰ तुल्य [illegible] इति॰ [illegible]
[illegible] ॥ ॥ २६ ॥ ॥ [illegible] इति॰ नेनेहात्मके [illegible] कर्म [illegible] आत्मनेपदं
भवतीति [illegible]
[illegible] ॥ ॥ २७ ॥ ॥ [illegible] कर्मकादिति
[illegible] भासत [illegible] ॥ ॥ [illegible]
ति॰ [illegible] कर्मक [illegible]
[illegible] कर्मक [illegible] निय [illegible]
भावः ॥ नियम [illegible] इति॰ [illegible]
[illegible] इति॰ [illegible]
[illegible] न कर्मकान्यपदे [illegible]
कर्मकादित्यादि [illegible] इति॰ नेच्छ कर्मकस्य कर्मणः॰ अन्तः॰ [illegible]
वधात्तो [illegible] कर्मवद्भाव [illegible] वाक्यविषय

मार्यमित्यत आह ॥ अकर्मकाच्चेति ॥ प्रयोजकव्यापारस्य विवक्षा
यामिति भावः नन्वेवमप्यविकर्षं कर्मवद्भावेन आत्मनेपदादि सि
द्धमित्यत आह ॥ न चानवस्थेति ॥ नन्वेवं प्रयोजकव्यापारवि
वक्षायां सकर्मकस्य तदविवक्षायाम् अकर्मकत्वे कर्मवद्भावे
न सा किं कर्मोऽनुत्पन्न इत्यत आह ॥ कर्मकर्तरीति ॥ ॥ कृञ् ॥
ऊर्जुमन तन्तुसद्य इत्यर्थः ॥ ॥ स्मृमः ॥ ॥ धान्तोपीति ॥ समा
सविधानादिति भावः ॥ ॥ दाण ॥ ॥ श्रुतिस्मृतिनिषि
द्धैः संकीर्णैः कारस्वैर्मिति निषिद्धः ॥ विक्षारयेति ॥ द
त्तेत्यर्थः ॥ ॥ तृपाय ॥ ॥ अन्तरंगत्वादिति ॥ निष्ठातस्य
ग्रहणादिति निष्पन्ने निष्पादनेनेत्यन्तरंगः करोत्यर्थः
॥ गलीनोन्नतेः ॥ ईषच्चपलेति ॥ शोधि दर्पयतीति वक्तुः ॥ ॥ स्फादेः ॥
स्फादेः ॥ शील इति पंचम्यो व्याधिकरणे विकरणोप्य चलतीति यतो
बलीयानित्यपि प्रापणं पूर्वपदवार्तिकेन चोपरसोपदाश्रयत्वे
पि नमुपपादयति ॥ शोदीति ॥ नन्वपीडयन्ते ॥ श्वाकापी त्यूह
नित्यमप्यविकर्षमित्यत आह ॥ योप्यनयेति ॥ विकरणः ॥ लिभे
प्राधान्यस्य प्राप्नुयान्वेत्युच्यते ननु प्राधान्यस्यासिद्धिमाव ॥ तदेवं

वै.वि. स्थितत्वेन तद्विकरणे कृते पश्चादिडागमो भवति कृण्णोतमस्तो धा
तोर्थं व धातुक इत्युपसंख्यानं कर्तव्यमिति : तत्र भाष्यकृ
तो विकरणेभ्यः तत्र : प्राप्तिः यमस्यादत्र समसंप्रधारणाकरो
ति · एवं तर्हीत्यादिना · लादेश इति नियमो विवक्षितः कृ
ध्यां नियमः कृतेप्यदित्राप्नोति यावता पश्चाद्धातुमिति
तत्राह · धात्विति · तत्र नित्यत्वमाश्रित्य लाकयं नियमो
नित्य इत्यत आह · प्रवृत्ति · लादेशेष्विति · नियमोऽयमिति
र्थः कथमसौ विकरणापेक्षया नित्यत्वमित्यत आ
ह · विकरणेष्विति · भाष्ये नित्यत्वादिट्शादप्रस्थानस्येव
इडागमो भविष्यतीति फलितनिर्देशः तेनानुपसं
ख्यानं न कर्तव्यमिति भावः पुनरुपसंख्यानं वा यत आह ·
नित्यत्वाद्बलादेशस्येति · तत्वंनिमित्त यह लुप्य प्रयोजनमा
माह · कृतेपीति · यत्र विकरणेन प्रातिषु प्रमाणत्वात्
इडभिप्रेतनियमं प्रवर्तितत्वात आह · पचपीति · तत्रावेप
लाभावधस्तितवार्तिकशेषमाल्लिपतित · तावेति · परिहसति ·1
ते पठति · लादेशत्वाप्रवृत्तिवादिष्वनित्यत्वप्तेनिहन्तव्येनैव
मात्र एव नित्यत्वादिडागमो भवति नित्यत्वाद्विकरणे कृतेपि

प्रवर्त्तमानो विकरणांतर्भक्तत्वात्तद्ग्रहणेन बाधक इति येनना·
प्रात्मनेपदाप्रसंग इति नियमाप्रसंग इति भावः॥३॥ स्यसिचावू
तमस्यापि विकरणेभ्यो नियमो बलीयानित्यस्याभीहनियमस्या
ह प्रतिषिद्धत्वेन प्राप्त्यभावान्पूर्वप्रतिबंधकाभावेन प्रवर्त्त
नपक्षाद्वडागमः स्यस्य विकरणत्वेनभक्तत्वात्तद्ग्राहकत्वा
तिनियमोनप्राप्नोतीति विकारेभ्यः केऽर्थानित्यानिमित्तत्वादि
त्यस्यानंतरंतेदृपेणापि विकरणस्थानि सत्यादि त्यधा
तुरः॥ आद्येनाद्येति नियम इत्युक्तानानस्यानंतरंगत्वेति·
निषेधः· किंचिति· यद्यस्मात्स्मिन्नाद्येति पूर्वं इत्युक्तेनादि
तत्वात्प्रीतिं· भाष्येनलभ्यामित्यस्याननंतरं विकारणमिति·
प्रकृत्यभिप्रायः विकरणस्यापि प्राद्वांतरात्सा प्राप्त्याऽस्मित्स्य च
न चप्राद्वांतरस्येति वाच्यं विकरणेन शब्दांतरात्सानुपपत्तिविक
रणेति प्रयः स्यत्· किंत्वादेयाच शब्दान्तरस्य प्राप्नु
वतइति शब्दांतरात्प्राप्नुवतोऽप्यनित्यत्वं यथानि संबंधि शब्द
ईप्राप्नोति तत्र आनि संबंधित्वेनापि प्राप्नोति हनानाकेन प्रभृतिना
भावेनानित्यत्वाभावस्योभयत्र लक्ष्यत्वात्तस्मात्पूर्वमडाग
मेकृते विकरणांतरं विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वादि इक
रणोत्पत्तौ पूर्वं वा नियमाभावे प्यनीतिनाप्ये उपसरस्यानेवाति॥

कै॰ वि॰ अतएवैवोपसंख्यानवादीनन्तसमर्थनायकारणांतरमाह॰ अं
गादिति॰ अत्र टीकाबाधकस्यांगस्य बाधको विकरणः पुनराम
होबाधक इति केचित्कल्यायंवक्तुं अडागमो चेत्युक्तं विकर
णापूर्वित्वियमः स्वाङ्ग॰ लक्ष्यतत्त्वर्थेतदसमानः स्यस्कते॰ न
न्विति॰ स्वाङ्गस्य तन्तु॰ उक्तमन्ते ह्यादि॰ भावो विधीयतेनव
साङ्गाप्त्रिष्टस्य पाचांगम्भक्षमेवनाहि प्र इ एवं व इ णम॰
भावादित्यत्नमाह॰ स्वाङ्गेति बाहिरिति॰ विधायकणम॰
स्वङ्गीति परि ह ए विषयाभ्यामित्यादौनसम्भवतीत्यत॰ भा
ष्ये॰ अप्यवादाविति परिहारांतरंनिविषया मइ त्यत्र विश्रिः कथं
पदमित्यत आह॰ विश्री पाचेनेति॥ ॥पूर्ववद्॥ ॥उत्तरे सुप्या
गेषु पूर्ववत्सत्त्व इत्यनुवृत्तो सनंतता देवाल्म नेपदंस्यान्न केवला
दित्यत्राह॰ उत्तरे ष्विति॰ पूर्ववद्य हणमनुवृत्तिसामर्थ्याच्चाकार्मे
हेन संबंधः ग्रन्थ पापन इत्येतावता कार्यमितिपूर्ववदित्यस्यानु
वृत्तिस्तावाध्येकोतिभाव॰ ननु पूर्ववदित्यनुक्ते नामात्रें॰ अप्यन
भाष्यव इत्येतो कथं प्रति पत्तुं शक्यत इत्यत आह॰ इहत्यांति
नतु तिथिचोदात्तनेतादात्म्येपदमस्तीत्यनुमीयतां पूर्वव
द्विधिः कथमनुमीयत इत्यतः पदान्तर परिग्रहः विधेय
नयतिविधीयस्येति॰ ततश्च सत्यपि पूर्ववत्त्वे विज्ञायमानेन

कांश्चिद्दोषक्तस्मिन्नेव सिद्धिः॥ ॥ आम्यान्त्यय घ॥ संविधानं
प्रयोजकव्यापारः॥ ॥ येनस्तेनान्नि निर्दिश्यत इति। विशीय
ते इत्यर्थः। किन्तदेव प्रतिपादनोपि कर्मत्वं किं न स्यादित्य
त आह। गुणवदिति। कर्त्रा हि क्रियायां गुणभूतः कर्म
तु प्रधानं न त्वेकस्यैवासौ पदस्यैकदेव गुणत्वं प्रधानत्वं
च संभवतीति भावः। भिन्नानि वाक्यानि परस्परं निरपेक्षा
णीति चेदिति प्रसंगा इति वाक्यैकवाक्यतां दर्शयति।
एवमिति। निवृत्त प्रवर्त्तनादिति। द्विधाभवनादिः प्रयोज्यव्या
पारमात्राभिधायिनः प्राकृते प्राकृतिर्वा येके दाराद्रीं
नाकर्मत्वावस्थायां हि धाभावनादावित्यर्थः। लावय
ति केदारोदेवदत्तेनेति ऐवेहह। हरणं समानक्रियप्राति
पदार्थतया एवं हेतव्यापारो क्रियत्वं एवं न स्यादन्येनता
मानेपदं मन्यते। समान धातोरिति कर्मवद्भावे समान
धातुग्रहणं कर्तृव्यापारमिति वोदयिष्यत इति भावः।
स्त्री क्रियमाणेपि वणादिनिवृत्तिर्न प्राप्नोति स्मृतेन स
ह लोहितायमस्य प्राप्यभावादिति शंकते। कर्मप्रवृत्ति
३·७ ति। नैवाव्यवहितेति विकार्येण तलाघुपादिति तद्वोधयितुं

 कर्मकर्त्रीवासंभवतीत्यत आह॰ णोरिति हेतुमणिजन्त इति
ण्यणावकर्मकादित्यत्र हेतुमणिजन्त एव ग्रहणं संभवात्
इहापि णौ ग्रहणेनावलिङ्गि ग्रहणन्न्यायदेव णेरित्यत्र हेतु
मणिजन्त एवानुप्रतिभावः । णिचश्चेत्यत्र इति हेतुमणिचो
ग्रहणं स्मरणादानितु प्रतिषेधः सामान्येनेत्यत आह॰
प्राप्तिषेधश्चानिष्टत्वादिति । अपीगार्थेत्यत्र ग्रोव प्रतिवर्त
नप्रतिभाव उपाध्यायमिति [illegible] परं [illegible] मीत्यत्र प्रति
निभावः किं च [illegible] इत्यत आह॰ तत्पाटीति
[illegible] धातूनां [illegible] क्रियावाच्याः एव प्रकारान्तेनैव नेया
जनाक्रियायाः कर्मस्थतायाभावेऽपि कर्तृस्थतायाः
कथं न [illegible] इत्यत आह॰ धातुनेति । अस्मादेवेति स्व
वक [illegible] कर्तृ [illegible] स्वनेनायमर्थः । अन्यथा वा
[illegible] कर्माभावात् [illegible] कर्म [illegible] व्यवस्थायामि
[illegible] व्यवस्थायां [illegible] कर्म [illegible]
[illegible] व्यवस्थायां [illegible] क्रियते समानाक्रिया [illegible]
याहशी हि कर्मावस्थायां दृश्यते [illegible] व्यवस्थानन्तरं [illegible] क्रि
यातादृशी [illegible] व्यवस्थायामपि प्रयोज्यप्रयोजकभावः स्यात् ।

144

पूर्वत्रभाष्यमतेपियत्कर्मेत्यादिसूत्रस्यकर्मपदवशेऽजनीयमनमा॰
वेसूत्राहरणत्लीनाधिकंलाविभाष्यस्यागत्यंतस्यैवेतिपुरु
षस्यभोकृत्यमेवतत्कर्तृत्वमितिनिसंख्यातस्तेष्वामतशरीरात्म
शरीरत्वाश्चिन्त्वश्चिदात्मन्यैवव्याख्यानेसंभवत्यपिशरी
रात्मैवात्मेतिसुखाद्यपिसमानाधिकरणेपकथ्याचिन्तय
तंसंभवतीत्याहशरीरस्येति·सुखस्यहेतुनादुःखस्य
हेतुनाचसंबन्धतइत्यर्थः॥ ॥सवारितु॥विषयाणा॰
तुपदयोर्विषयविभागमाह·अनेकार्थेत्यादि॥त्यादिसो·
द्वितीयपदव्याह·अपयेवेति·प्रत्ययोःयोनकृतोपरिह
रतीति·प्रकारेति·वाशिनीति·कर्मण्यणंपिपुरप्रत्ययोविरो
धिकारणायतस्योपनिपातहस्यसंभवइतियावत्·तत्र
व्रतसूत्रातैअयतोहि·दीयतेवास्यकर्माएणीतियस्माद
तादेः॥ ॥मनु॥परस्मैपदेविधीयमानकथमात्मने
नेपदप्रसंगइत्यतआह·अयमिति॥ ॥अण्यन्तावकर्म॥
न्तुनेति·तत्राव्याधर्षः एतस्मिन्हेतुमाभिवि
षोकर्मकाश्चितवत्कर्तृकश्चेतस्यहेतुनावस्थ
यामात्मनेपदंभवतीत्यतस्मैणावितिसमानाधि॰

३ति॥पं.१ १८५

145

कै.वि. करणपदेन विन्तु तत्पदार्थविषयो यत्नमित्यपि द्रष्टव्यम्॥ ॥श्री
भाष्यप्रदीपविवरणे षष्ठस्य तृतीये द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥
पाद समाप्तम्॥ ॥एकदश॥ ॥परेति. उभयोः सावका
शत्व इत्यपि द्रष्टव्यम्. पूर्वपरयोरित्यनेन स्थानिनः सावकाशत्वाभि
धानाह. विरुद्धकार्ययोरिति. दधि ददातेर्वा धीत्यनुसारेण: निवृत्ति
र्न भवतीति विप्रतिषेधः यदुक्तं निरवकाशयोरिति. तत्राह. ने
वकाशयोरिति. भिन्नफलत्वमेव हेतुरस्तु विरोधाभावो वा किमि-
ति विविधेच्छो हेतुरूपा दीयत इत्यत आह. दधि तक्रयोरिति.
विरोधाभावादित्यनेन वस्तुच्छमालेदर्शितक्रयोर्व्यभिचा-
रेण उक्तं. भिन्नेति. भिन्नफलत्वादित्यनेन तावत्तु व्यभिचारेऽपि त्वा-
भिन्नफलत्वमपरापरत्वद्धशास्त्रयोरत्र व्यभिचारो जातु कु-
विरोधाभावादितीति भावः नानियमार्थत्वमिति नियमार्थत्व
हि किन्तु तयोः सावकाशयोः परमेव भवतीति नियमः कि
यता किं वान्यतरस्यामनवकाशयोः. नाद्यः विप्रतिषेधे परमि- वि॰
त्यनेन सिद्धत्वात्. द्वितीयापि यदि परस्यां निरवकाशायां तन्नि
तरस्यां न तत्र चेति रवकाशत्वादेव परत्वाभावेत्यभिप्रायः पूर्व
स्यां परे वा भवतीत्युक्तौ पूर्वसंज्ञानप्रवर्तेत चेत्तद्विधानमनर्थका-

मेवस्यादितिभावः। विरोधाभावेकथंपूर्वेणापरस्यबाधः प्राप्नो
तीत्यतआह॰ एतेदेवेति॰ यत्रपरमइति॰ यद्यपिप्रत्ययग्रहणप
रिभाषयादेवदत्तादेः समुदायस्यादिवृद्धिर्नभविष्यतीवकुंश
कंसमुदायाद्वृद्धिविधानादितत्र्यानुनोत्कोमित्येव॰ कुमुद्यादि
ति॰ कुमुदनडवेतसेभ्यइतिड्मतुप्॰ एवंतसमुदायात्कथंतन
द्धितः। तद्धितोत्पत्तौवालघुस्मान्नभवतीत्यतआह॰ परंकार्य
मस्येति॰ भाष्येंगसंज्ञापूर्वत्वेहेतुस्तद्वृद्धिरितिपर्यायइत्यंत
रंगहेतुरेकेति॰ पर्यायेत्यग्रहणाद्वतुरहणिरस्तर्थिकेत्यतआ
ह॰ एकेति॰ अंगसंज्ञानुवृत्तिरितिभपदसंज्ञाभ्यामंगसंज्ञा
यानिर्व्वाधइतिभावः। तत्वेकसंज्ञाधिकारपक्षेसमानाधि
करणग्रहणमपिकर्तव्यंमाभूद्विशिष्टस्यतन्मुख्यग्रह
णेकर्तव्यमितिचोद्यतइत्यतआहभाष्यकारः। एकसंज्ञाधि
कारइतिचोदितमिति॰ अन्यत्रकर्मधारयसंज्ञायाअप्येक
त्वंएकसंज्ञाधिकारेत्वधिकारादेवसमानाधिकरणइति
लभ्यतइतीतन्मुख्यग्रहणमेवकर्तव्येनेतिचोदितंवार्तिक
कृतेतिभावः। कर्मधारयप्रकरणमनुवर्त्स्यतस्यांतोद्वितीया
श्रितेत्यादिपठतीयः। श्रितादिष्वपितन्मुख्यसंज्ञाविधेयेति

२८६

वै॰ वि॰ भाष्यार्थं न त्वा पंक्तौ॰ यद्येवमिति॰ यदा तु द्वितीया श्रितेत्यादिः क्रिया 146
कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्यते तस्यां तोष्ट्रितादिमत्र न्युत्पत्त्व र
न्यस्य कर्मधारयप्रकारणं न च श्रिता पपदे न्युच्यते तदा न
किंचिद्वाधितमिति दूषणं॰ एवं बहुव्रीहौ॰ एवं तत्कर्मधारये त्यनेन॰
एवं बहुव्रीहिः न च कर्मधारयसंज्ञाभावेपि स्विया द्वि एवं दिति वहु
व्रीहौ भविष्यतीति वाच्यं तस्य न कोपधायाः इति निषेधात्
भाष्यां तरस्तु प्रेरयाद्रिते त्यत्र नद्वि युक्तोत्र कर्मयोः समावेशे प्र
८ योजनं पंच गव मित्यत्र सुसमासांतः गतिराइतिगतिरनेनर इत्यनेन तण त्वा
स्वर्गादि समासे पीत्यनेन यत्वम् पसर्गात्सुनोतीत्यनेन कर्मसंज्ञेति ग्र
नाणं कर्मसंज्ञायां अत्र एव वक्तव्यं स्वभावासौ कर्तुः कर्मसंज्ञा
निवृत्तिः करणत्वान्तृतीया वेति दूषणम्॰ ननु निरवकाशा कर्म
संज्ञा सामर्थ्यात्यदो द्वितीया भविष्यतीत्यत आह॰ कर्मसंज्ञाया
ति॰ तथापि करणसंज्ञायाविरवकाशत्वेन तदाश्रयात्तृतीया प्र
वालातिपरत्वादित्युक्तमित्यत आह॰ करणेति॰ यदापीति॰
यहस्यनेन स्यात्स्यो विशेष्यमाणे इकाससकारोः अमसस्वीरा
स्मिन्विशेष्यमाणे इति भावः। तस्मैवं कृत्वेते न व्याप्रापे भवति
न च भदत्तीति पंक्तौ॰ तथापीति॰ न चायचन सामर्थ्यापत्तस्मा

दसंज्ञा भविष्यतीति वाच्यमित्याह ॰ प्राप्तयैवेति ॰ नत्वेकसंज्ञाधिका
र दोषापि पचयत्योदनमित्यादौ प्रयोज्यस्य कर्तुः प्रयोजकव्यापार
जन्यफलाश्रयत्वात्कर्तृभिन्नत्वेन कर्मसंज्ञा कस्मान्न भव
तीत्यत आह ॰ एकसंज्ञेति ॰ ननूक्तव्याप्तियमापि [illegible] योवना परत्वान्
कर्तृसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञाविधानार्थकं तस्मादित्यत आ
ह ॰ तथाहीति ॰ आवेशादिति ॰ इह कारके विप्रतिषेधे परस्य प्रा
बल्यं पूर्वं परमिति वचनेन [illegible]: पूर्वयाः समावेशप्रति
पादनेन विरोधाभावे परया संज्ञा द्वयप्रसङ्ग इति योजना ॰ य
दि [illegible] नामापि कर्तृ लौकिककर्मसंज्ञा एवेति नियमः
क्रियते तेन: यथा [illegible] प्रयोज्यस्य कर्तुः संज्ञाद्वयप्रसंगेऽपि द्वयं
[illegible] शब्दस्योपसर्गयुक्तो [illegible] शब्दस्य वाच्यपदार्था
वाचकः प्रसंगाद्युक्तोऽहि हरिरित्यत आह ॰ यदेति ॰ यदि गणनामिति ॰
कुगति प्रादय इत्यत्र क्रियमाणे [illegible] उक्ताः [illegible] इत्यादि ॰ कि
मिदानीं [illegible] संज्ञाविधानामिति वक्तव्यमित्याह ॰ सप्तैवेति ॰ पा
लकेरिति ॰ पालकशब्दादिदं [illegible] पालकं [illegible] [illegible] ॰ लं ॰
पालकादय [illegible] ॰ ततो [illegible] [illegible] [illegible] पेलादि [illegible]
क ॰ [illegible] पेलाया [illegible] [illegible] निषि
[illegible] ॰ प्रातिपदिकसंज्ञायाम् इह प्रकरणे करणादि

कै. वि. सर्थवद्ग्रहणाकृतेरणपञ्जत्वा वेति संज्ञान्तरविनिर्मुक्तस्य लाभावादेकसं 147
ज्ञान्तरेः यथोपासिद्धान्तु [illegible] सामर्थ्याद्गुणवचनसंज्ञा थायोगो
कथं तदानीमेव प्रवर्त्तमानस्य मृदः प्रत्ययपञ्चत्वतत्त्वे प्रवर्त्तमाने
गुणमपेक्ष्य बाहिरंगत्वामित्याशंक्यापरिहरति यदा त्विति
हिता भाव्यमृदो बहिरंगत्वं पूर्वं धातुः सा धनेन युज्यत इत्या
श्रित्योक्तमिति द्रष्टव्यं गत्या गुणस्यागसंज्ञाप्रस्तावे उप
सङ्ख्यानं चोद्यत इति मन्यते उपसर्गं व्याजकरणोपि संयोग
दित्वाभावात्कथं गुणः अतिस्पर्धीत्यत आह बहिरंगत्वादि
ति परस्मिन्योगी [illegible] ग्रहणं चोक्तकर्त्तव्यं नेत्यातः पूर्वं धातु
रुपसर्गेणेति चाश्रयितव्यं तेनाथ्युपसंख्यानेनेति मूलवा
हयदीति इतरत्व स्पुटोत्तरं गत्वसंगीकृत्य कार्यकालपक्षश्रयह
णेन स्पुटोऽन्तरंगत्वाच्चितमित्यगसंज्ञा वा सर्वे वेयतिमाह
स्वमर्थे तेति स्पुटो बाहिरंगत्वा दग्रात्त्वगुणप्राप्त्यर्थं तन्नार्थ उप
संख्यानेनेत्यर्थः किमर्थं तर्हि परस्मिन्त्याल्लिमित्यत आह
हृदंतेति तदादीत्यादिपात्तेः कथं तस्यागसंज्ञेत्यत आह
यथेदेशिवदिति अन्वती[illegible] वलन्तानामंगसंज्ञा [illegible]
स्यात्त्वक[illegible]दीपचारि कीहन्निराशीयत इत्यशिप्येत्या
ह [illegible] एको वाचक ते तत्त्वः [illegible] योगे बह्वाभावं

करत्वं तुम्भावेनापाद्य इत्यत्र नव्याः ह० एकेनेति॰ ननु कथं प्रत
यलक्षण प्रतिषेधः यावंतांगसंज्ञाश्रयं कार्यं न भवतीत्यत
आह॰ इयङादेशस्येति॰ अंगत्वादिति॰ अंगाधिकारीय
त्वादस्य सर्वोपि त्वाद्युत्तमरसानातिमिच्छतीति न्यासेपि अंगसं
ज्ञाधारे यङादेशस्योल्लुत्र प्रत्ययलक्षणनिमित्तकत्वादितिभावः न
नु हित्यादिभाष्य प्रत्ययग्रहणमात्र प्रत्ययाख्यानपरं चेन
केनेदानीमिति हिमाष्यंनस्संगच्छतेताहि प्रत्ययग्रहणमेक
रणे प्रांगकार्यकायवानानुपपत्तिः अंगसंज्ञायामंगस्येत्य
धिकृत्य दीर्घादिविधानसंभवात् यस्यहंत्याधिकार्याणां
कार्यायेनेव प्रयोजनाभावात् संज्ञाविधानमनर्थक
मित्यतः सत्त्वप्रत्याख्यानापर्याजुपपत्ति॰ अत्र एव पक्षांतरेति॰
मिरस्यादनः॰ क्षिक्षिणामितिलोमादित्वात्तप्रत्यये टापि॰
क्विन्नीयैकवचने वहूपं॰ प्रत्ययग्रहणेन नामिविशेष्य
मारते क्विमिरणामित्यत्र नामः प्रत्ययसमुदायत्वेन प्र
त्ययत्वाभावादीर्घाभाव इतिभावः पचेति॰ नामीत्यादे
वत्वादिति॰ पत्नोनावइत्यादौ॰ केः पुनरत्रे लघुनामगाः
कात्स्युतामेहि प्रत्ययग्रहणेचित्तमारो पूर्वमुडादेस्यानाम
मिति विशेषणमलोकत्वादिदमेकैवाह॰ प्रत्ययग्रहणे यतःपृष्ठति॰

ननु सूत्रमिति । न च प्रत्ययग्रहणाभावे ऽङ्गसंज्ञायामसत्यां ब्राह्मणा-
भिस्से साधौ दोषः [illegible]
[illegible] इति मन्यते । वस्तुतस्तु [illegible] मित्यादौ इ-
यङ्गाप्रत्ये [illegible] संज्ञा तदधिकारस्थ [illegible] अधिकारस्या-
ने प्रत्ययग्रहणमिति [illegible] मित्यादौ हलश्चेति दीर्घः ।
प्राप्नोत्येव तदर्थं संज्ञायाम् [illegible] तदधिकारस्य [illegible] प्रयोजकत्वम-
वश्यमेव [illegible] योगविभागेनाङ्गसंज्ञा [illegible] वदुपनीतेति वा ।
भाष्ये योगविभाग [illegible] एकैकवाक्यता
[illegible] इति मन्यन्ते ।
योगविभाग इति । [illegible] इति कर्मणि ल्युट् । भाष्ये [illegible]
कुला [illegible] निवर्तमाने [illegible] इति समासः । [illegible]
[illegible] अत्र कर्म [illegible]
यामिति [illegible] एव । [illegible]
[illegible] — प्रतिषेधः [illegible] इत्ययुक्तं [illegible] परिभाषा-
याम् [illegible] किंचिदतिदेश [illegible]
समास [illegible] इत्याहुः । [illegible]
[illegible] परिभाषायां [illegible]
[illegible] स्यात् । [illegible]

दगादिस्वरः बाधित्वा परत्वादन्तोदात्तत्वं भविष्यतीति न च व्या
ख्यादिस्वरस्य बाधितत्वादिति वाच्यम् अपवाद इति व्याख्या
दिस्वरस्य बाधित्वा धित्वाद्गतिस्वर एव प्राप्नोतीति वाच्यं या
स्तोऽन्तेऽनुनासिकस्यान्तरङ्गत्वात् नस्य पदान्तत्वात् नस्यैवासावप
वादः कारकादुत्तरस्य तु बाध्यत्वं ग्रामिन्यनेन पूर्वान्तादात्
त्वनस्यापवादोऽन्तर्वर्तीति व्याख्यादिस्वरं नैकस्वरः ए
निकृत्स्वरापवादो गतिस्वरस्यान्यत्र सर्वः ॥ ॥ स्त्रियां ते ॥
नरवं तस्य तु दत्वादिविधिर्नित्यत्वान्न च नरवोऽपि व्यपदेशिवद्भा
वेन नरवं तन्त्वाद्युसंज्ञायां तस्मिन्नपि परतो गोरीति ह्रस्व
प्रत्ययस्यादिनिवारणं रक्षःस्विन्यत्र लघुसंज्ञकस्यानुदात्त
त्तस्य संभवादुत्तरपदेऽन्तेव विभाष्यमाणा नरपक्षे सर्वे
त्तु नरपदस्याभावान्नास्मिन्परत्वात् ह्रस्वो न प्राप्नोतीति भा
वः कुमारी गौरितरेति भाष्यमपुंस्त्वो नरत्वं नस्यान्तरप
दत्वाभावात् ह्रस्वप्राप्त्यभावादित्यत आह भाष्ये त्विति केवलस्या
पि कृतः प्रातिपदिकसंज्ञायां कार्यं न विशेषो ह्रस्वत्वं नरत्वा
न स्यादाह तत्र प्रयोगेति ॥ ॥ नञ्जो ॥ ॥ नलोपस्तिवचेष्ठादिति
न च नलोपस्तत्र कार्डादिषु परतः क्विप्ल्यप्त्यस्मिन्प्रत्ययलक्षणेन
ङ्गदीः तोऽनकन्ताम्न्यायापदसंज्ञाया तामप्यस्मिन्प्राप्तं नलोपस्य प्रसङ्गे न

कै॰वि॰ द्विःसंबुध्येरितित्वेन रूपादिति वाच्यं तस्यापि षष्ठयोगाभावात्सत्य
पि वा तत्त्वरणत्वात्किंलोपः कप्यं वाहिरंगत्वान्निषेधेन वा पेत॰ वार
चनस्य मध्यादिति वेति॰ ननु॰ स्त्र न्यप्या नियमे वचनस्यवद
रितार्थत्वादिति भावः॥ ॥ सै॥ ॥ अन्न त्यत्तरस्या ग्रहणानुव
र्तनादिति॰ प्राप्तिरस्यादित्तोऽल जन्यत्तरस्यामित्यत्तः॥ मुंनु
विति भाष्यस्यायमर्थः मन्नुवर्च्य एवार्थो यस्य प्रत्ययस्य
तस्मिन्नुपलक्ष्ये उपलक्षणभूतो मन्नुर्नुवर्ततिश्चति॰ कुतो
नवर्तत इत्याकांक्षायां चुमाह लुपलक्षणस्येति॰ अहल्लक्ष
णस्यामुपलक्षणस्यकार्ये योगो नास्तीति भावः यद्वाऽमुप
लक्षणस्य कार्ये योगो नास्तीति॰ तदाह यमर्थ इति॰ प्रकृतेरर्
मन्नुर्थ उपलक्षणस्य रूपमन्यर्थत्वरूपलक्षणरूपं तच्च मन्यो च
स्तीति मन्नु विषिकार्ययोगीभवति इत्यौनेति वचनादिति भावः
तस्यापेति॰ स्वार्थस्यत्यागेऽवत्तं चरस्या सितत्तमोभवतीति॰
कर्मसंज्ञो देवदत्तादिरिति भावः। संख्याकालयोरिति॰ तो
तस्यपकालाम्प्रिति भावः। ननु सर्वत्र संदर्शिता दीनांभावाद
कर्मकेषु कर्मणः संप्रदान संज्ञास्यादित्यत आह॰ यदेति॰
ननु एवं जायायपत्यौ कारणं माऽनुदृष्टवत्कर्मत्वाकिं मुपसं
ख्यानेनेत्यत आह॰ रुद्रदेवतानामिति॥ ॥ कुध॥ ॥ कुपेत्वे

धामित्ययुक्तं नहि दीक्षादीनां सामान्यं कुवि धात्वाधिकरणं संभव
तीत्यत आह । कृपा वितिः ॥ ॥साधक॥ ॥ननु यत्रानवकाश
त्वं तत्रैकपर्यंपरत्वं हेतुरुभयोः सावकाशत्वे हि परत्वं हेतुः संभ
वतीत्यत आह । विप्रतिषेधे इति । सावकाशत्वं स्पष्टं तथा हि
त्यवादः नाहि नाम [illegible] क्रियमाणे सावि षयोरस्ति सत्ता
नरस्य यत्र करणे संज्ञान प्राप्तो नीति कारक प्रकरणोल
र नाम योगाभावे [illegible] स्य कर्म संज्ञा स्यादित्यत
आह । तत्रेति । प्रासिद्धि [illegible] फलपर्यन्त तो का इ
व साधकतत्त्व विवक्षा [illegible] मिन्यभिप्रेत्याह । यस्य
चेति । ननु नैकेषु सन्निहितेषु परस्य रापेदयासाधकता
मस्त्वमेकस्यैवैकस्यां क्रियायां युगपदनेककरणानि
न स्युरित्यत आह । कारकान्तरेति । ॥ ॥उपान्वध्याङ ॥
ननूपपदविभक्तिः कारकविभक्तेर्बलीयसीत्यत आह [illegible] पदति ।
[illegible] ति । [illegible] नेव नदर्थाल लक्ष्यते नेन सप्तमीति
स्पष्टं तस्य वाक्योपपद्यते । ग्रामाधिकरणं न भव
तीत्यत आह । विप्रतिपत्ति ॥ ॥कर्तृः ॥ ॥ननु [illegible]
वेतु [illegible] नासाचामि [illegible] युक्तमित्यत आह । नेड्
लामिति । ननु नेप्सितमात्रस्य कर्मसंज्ञा विधीयते किन्त्वी
प्सि

=संदर्शनादिति· यद्यपि क्रियाकृतो यत्र कर्मत्वे न कश्चिद्विशेषो दृश्यते तत्रान्यतमस्यापि मितिद्रव्यादियोगे प्राप्यमेव कर्मत्वं क्रि
याधिततेप्सिततमात्रापि संदर्शनादित्यादिपदग्राहतेर्विवक्षितायेदंतस्या ईप्सिततमत्वमितिभावः ॥ ३ ॥ ३

मै· वि· ईप्सिततमस्येति कृत्यमीप्सितस्येत्यनुवादोऽयम् आह· ईप्सि
ततममेवेति· निष्पत्तिः कटादेः संस्कारः ओदनादिना
व्रीह्यादेः । प्रतिपत्तिः प्राप्तिर्ग्रामादिना पयस्त्राद्दः भवतु पे 150
ष्यत्वनु उभयस्मीः ईप्सितं किमेतावन्मात्रस्याह· प्रयोजकोऽति·
॥ ॥तत्याप्तुतः ॥ ॥योदयति· विश्वामिति· परिहरति भ
वत्येति· ननु प्रसज्यप्रतिषेधपक्षादेकस्याप्यभिप्रेतत्व
ग्यासत्तिरव्याप्त्युद्भावनस्यायोगादित्याशङ्क्य प्रसज्य
प्रतिषेधपक्षादेवलक्षणाय यावदीप्सितविरोधाभिप्रेतः सर्व
नमातिविधिर्यत्नमाभिप्रायमाह· यत्वेति ॥ अकार्यितत्व प
कर्तृरीत्यन्वादिप्सितप्राप्यत्वस्य कर्तृत्वविवक्षायां इतिभा
वः प्रयोजकत्वाभावप्रति· गोसंबंधे पपत्त्याजनामिति प्राप्त
तेः श्रावृतः किं पाजनकन्याप्रतीतेः यो येता गौरत्यादि वि
षमेतत्कर्मत्वाभावात्कर्तृत्वनस्य च विवक्षणादनैता
प्सितकर्मत्वं· तेन गंधमाल्यरूपेक मिरिग प्रत्ययोतन्तु प्रयो
ज्यकर्मणि· अत्यन्ययाजाययागंधमाल्ये प्रतिग्राहितामिति
स्यात्· कर्तृत्वाविवक्षायां तु भवत्येवानेन कर्मत्वं प्रयोज्यस्य वा
प्याजिय हंजनकोधनुलादि त्यभादि प्रयोगे· एतेन गवा
पयत्याजीति वैयर्थ्य प्रयोगस्याजीतेः फलमुक्तवानीरि

= न भवतीति · ऐवज्ञाया प्रति ग्राहित्वं ध प्राप्त्या मित्यत्र प्रयोज्या = तथा कृतात्वाभावाद्विति · न मा बालेन मर्यादित्यत्रैव संबन्धमा
त्र विवक्षया फलाश्रयत्वाविवक्षणादिति भावः १४४ = प्रयोजकत्वाभाव इति · गोः संबन्धि पयस्याजनमिति प्रतीते रादतः क्रिया
जनकत्वा प्रतीते · १९२ =

त्रिकालिकस्य प्रयोगस्य नाविरुध्येते · दुहादिसूत्राहित्याद्यो:
स्तत्र हत्तुमा धवैतोऽस्य · न जयते: कर्षति मर्थे चेतुषि दुह्यते: ।
पचेत्नारमा हेतूधामेवेत्याजे ऽर्थे पियस्य संग्रह इति · हेतुत्वं
ज्ञाया मध्येवमस्तु · यथा निवृत्तप्रेषणं ह्याङ्कुहः प्रयो
जकव्यापारद्वये विवक्षायां लयनास्सौ शुद्धे तत्तुल्यार्थे
कत्वा दुग्धि विवधनत्वा च संज्ञायां दुहि यह एव ग्रहण
मुत्यत्र प्रयोजकस्य गोस्तत्वेना विवक्षायां मनेनकर्म
त्वगा पयो दोहयतीति न विवक्षायां तु गवा पयो दोहय
तीत्येव भवति · कारकाधिकार मध्य निविष्टत्वमित्यस्य
प्रतिवचने संदर्फले इत्या शोवृत्त प्रयोजनान्तरमाह · प्रश्ने
ति · कथमन्तेन हृष्टि पादि इति दर्शितमित्यत्र आह: कृ
टिश्विति · निः क्रियस्या पीति · तेन प्रयोऽयत्वाभावेन
दृष्टेन प्रयोजकत्वेप्य भावान्न प्रयोजकव्यापार प्य
मेनकया कर्मत्ववर्जन प्राकृत इति भावः । यत्र विवक्षा
कर्तापायो भविष्यतीत्यत आह यानि विहितेति · सर्वेषां कथम
पादानत्व मित्यत आह · इह संकीर्तेति · किमित्यस्य संकी
र्तितत्वे पीयो कार्यित स्वार्थे तस्मिन् इत्याशयवानाह · पार
प्रधानेति · अपादान संप्रदान संज्ञे इति · अपादानत्ववि

कै·वि· वक्षायामपीति भावः। ननु अपचस्वादयोऽभवेत्वित्यत आह·
मत्वकर्मणीति· प्रश्न इति· सर्वोदाहरणवादिन इति भावः।
सूत्रासंगतिवादिन उत्तरं· काथितेति· ननु लाघुत्सर्गेः
प्राक्षेन काथितत्वमित्यत आह· प्रधान इति· कारक
त्वाभावादिति· संबंधमात्रविवक्षायां सत्यामपि क्रियाव
पेकत्रीदिपेक्षान्यतरत्वाभावादित्यर्थः। भाष्ये त्वेवं
हरणवादीष्वपीति· काथितेलादिभिरिति· कथितेऽपि चाते
न्यादिभिर्विशिष्टे सति गुणकर्मण्यप्रधाने गुणकर्मत्वाभिमतः ना
इत्यर्थः। उदाहरणं ग्रयवादीगवादिकिमपादानरूपत्वेः
नत्वविवक्षितत्वात्त्वविवक्षितमिति विकल्प एव ग्राह्य इत्याह·क
थितेलादयश्चेत्यर्थमिति· कर्मणि भवन्ती गुणकर्मत्वेनाभि गुण
मताः इत्यर्थः· षष्ठी कर्तव्येत्यत्र इत्यत आह· अकारकमिति·
अकथितादिति· भावप्रधानो निर्देशः· तदेव व्यतिरेकमु
खेनोपपादयति· कारकं मा इति· सर्वासहरण वा याह·
कथितेऽपि अप्य कारक इति· तस्याहके यु ८ः। विशेष्यति
अपादानादिविधौगवादि विशेषवस्त्वित्यर्थः। अप्यवा·
दखानेनावयोगाइत्यत उपयोग इति विशेषवस्त्वित्यर्थः।
पत्तोऽसहिताभिप्रायमाह· कारके चेद्धि आतीयादिति·

नेमे तद्वितीयस्योपादानं कृतं॰ कर्मण्यविवक्षिते चेति॰ का
मिवमेव छन्दसीत्यर्थः॰ ततो वृद्धिकृतस्येति॰ एवं च यत्र स
र्वथैवापादानत्वाद्य विवक्षा तत्र सप्तमी सूत्रोदाहरण
तामिति वदन्नुदाहरणं च यथावादिन आचार्यस्योदाह
रणसंभवात्सूत्रासंगतिर्दोष इति सूचितं॰ न तु यथा त
त्र मतं॰ सर्वोदाहरणानामाह॰ काश्चित्कर्मणि कृतिः
प्रधाने कर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मण्यप्यविव
क्षयापादानादिविभक्तिर्विषयान्तरस्य [illegible] मन्त्रयेत
ते किं तर्हि कर्मसंज्ञेत्यत आह॰ गुणकर्मणीति॰ आदिश
ब्देन संप्रदानसंज्ञापरिग्रहः॰ लादयः॰ परिगणनफलं दर्शी
यति॰ अपादानादिविशेषैरिति॰ गुणकर्मणि लादि
विधौ किमाह॰ यत इति॰ अनुपपत्त्याकृतेनैव लादय
इति॰ गौणे लिङ्ग प्रधानव्यापारविषयत्वाद्गौणः प्राध
प्राधान्यस्य तत्त्वस्वभावकृतेन पाति बुद्धिस्थत्वस्याविवक्षा
मन्त्र परा [illegible] भाष्यादेतत्संग्रन्थ्याख्या
प्रधानस्यायस्य बलवत्त्वान्निवृत्तेर्मिदिन्यपाक्सं॰ गुण
कर्मणीति गुणकर्मणि कृत्यं योगा गुणकर्मणि लादि
विधिर्भवति॰ [illegible] गम्यते एवं गुणकर्मण्ययोगात्

वै॰ वि॰ इत्यत आह॰ गर्गस्यामिति॰ तत्र फलितमाह॰ तस्मादिति॰
गोविशिष्टे नाद्युहितापयसः संबंधस्तस्मात्प्राक्संबं
धस्तास्मिन्युगे लादय इत्यर्थः॰ उत्तरस्तु वक्ष्यति॰ गतिबुद्धि
तिसूत्रे हृक्रोरिति सूत्रे चेत्यर्थः॰ अयमेवविधिरिति॰
अयमेव प्रकार इत्यर्थः॰ तत्रैवं प्रयोगभेदः॰ स्यादेतत्त्वा
ह॰ माणवकं धर्ममिति॰ इदं दृष्टांतार्थमुपात्तं॰ यत्त्व
माणवकं धर्मं ब्रूत इत्यादौ ब्रूञो दुहादिषु परिगणना
दुपलक्षणत्वाद योर्गुणप्रधानभावस्यानियतत्वा
दनियमेन भवति माणवकं धर्म उच्यते माणवको धर्म
मुच्यत एवं बुद्धिप्रत्यवसानार्थ वाक्यकर्मकेभ्योऽन्य
तेभ्योऽनियमेन लादयो भवंतीति विकल्पस्तत्र फ
लित इत्येतावताह व्याख्यास्यति॰ माणवकं ध
र्मं ब्रूत इत्यादौ गुणप्रधानभावस्यानियतत्वेपि प्रयो
गदर्शनवशात्माणवकादेर्मुख्यकर्मत्वं विवक्षया तत्र
नैव संभवति॰ एवं माणवकं धर्मं बोधयतीत्यादौ प्रयो
ज्यस्यार्थे गुणकर्मत्वमाद्य प्रयोगदर्शनवशात्
नैव संभवति॰ अत्र पक्षे एवं श्लोकेन गुणकर्मणि
प्रत्ययोऽपि दीयमानः प्रयोज्यकर्मण्येव विधीयत इ

त्रि एंच नैकर्तृस्य कर्मण एकत्वेन न विरोधः। आपद्याख्यायां
तु वचन छय प्रामाण्यमाह्विकल्पे इत्यापत्ति: पतिवदना [illegible]
यौग्या कुरिति सूर्वं गुणमसंबंधः। साकां घु त्वा दध्यादुरेण।
यो जयाति एक मेणः संभवादित्य पर्यंइति। अपर्यावेति एत्र
स्मिन्नपि पदे समासस्यभावप्रयोगात् त्वं दृष्टव्य। परिहृत्ति।
गोदोहत्वादीनामिति। आति [illegible] संगो निवारयाति संस्या
वेति। सत्स्वपायः सम्हिते ग्रासादीनामनतु यान्न पर्यंः। क्रिया
पदन्तु योगेगणं सूत्रे [illegible] धीत्यां एवं प्रमाद्य विवक्षायां
सुप्रमाण्या वृक्षु नवम हायिका समसंहत्ये व्यसनवसन्छ
स्ययोगमात्रावक्यह। पादु पायनेति। त्यायोत्तमवनी
स्वत्र हि साह। पद्मश्रीनिर्णयात्काएवं त्रौभाष्यकारः॥
गतिवेदनामार्थिति। होतस्थामात्यवचना एवं बृह्म पर्णी
[illegible] तेनवत्ता शुश्रवचना इति भावः। पादविव
यत्सेवेति। भूतेद्वियत्र हस्त सूपर्णमित्य र्थः। एवं च यद्
विशेषार्थितेन तद्गुपस्थायत्वात्सिद्धिरिति भावः। चित्र
मेणादिति। बुध्यर्थवादनयाः सिद्ध्यतीति यरेनाविदु
संतदत्ताश्चिंत्यमिति। भाष्यादीपि सत्तांतरदृव्याणपरेषां

१५५ 153

के॰ वि॰ यं ग्रंथेन तु भाष्यदूषणमित्याहुः । सर्वं च दृष्टोरिति ॰ ज्ञानस्य सा
मान्यार्थकत्वाभावादिति भावः । न तु पशुपार्थैर्ज्ञानालो
चनस्पति दर्शनाद् दृष्टोऽपि सामान्यार्थकत्वाद्यु पर्थकोति
नाशिङ्क्य नेत्याह ॰ चन्द्ररीति ॰ दृष्टार्थं प्रत्यादयति ॰ चन्द्रः
हार ५ वं ५ प्रति यालकैरुपलम्भाविषयत्वद्वारा तु पर्यन्तसमस्त्येवेति
भावः । न चैवं सति स्मरति जिज्ञालिप्रभृतीनामपि पृथ
क्त्वात प्रागस्मारयति प्रापयति स्वेदजेनेत्याहोक
मन्यस्यापि दिश्यावा ॰ अस्मादेव वचनात् स्वे ज्ञानसा
मान्यार्थे लोयेव दूरमिति व्यापनेनादोषात् । स्मरत्व
स्यैतं वक्तु युलभद्विति भाष्यस्य योगादधीना पर्वस्मरयाति
योगेन तु भवत्येव ॰ तेन पातालमृ दृ तफलकृति मंगकोऽयमामध्यः
संस्मरपत्तीवभङ्गलोक ह्यलप्रयोगो व्याख्यातः । तथा च
दृष्टो मेति वचनं नंद्वा पना पर्वकर्मव्येन नु विद्युत्र्पत्वे फलाभा
वादिन्स्युपलन्धायालां गूढोऽस्मि संगरेव विज्ञेयः । अधारि
वन्तीति ॰ सङ्गियां गत्यादीनां स्मारिका रणीहेन स्मारस्य चाह
त्र रागस्य दर्शयितु श्रावयत्तेनानाप्यालि भावः । ^ [redacted] पूर्वस्मादि
शेषमाह ॰ संभवति । अप्यमन्त्रनीय योविशेषमाह ॰ अस्मक

^ अन्यथेति ॰ तथा च देवदत्तेन पाचय
तीत्यादावोदनादि कर्म... ग्राड्गेव

कः प्रत्ययेति । द्रव्यकर्मणोरिति । तदुद्देशेन प्रवृत्तेः प्रवृत्तायाः क्रि
यायाः परिमाणेनेति व्रीहीणां यवानामादिभिः संबंधो बहिरंग इ
तिभावः । वसन्तादिकालयोगः पल्लवजन्मादेः प्राप्ति वस्था
दीर्घपुष्कलत्वादिर्वर्णस्य दण्डादिकालयोगः परिमाणं वया
ह्नितास्थकरंभादि फलसंपादनस्य कालविशेषयोगः सं
ख्यावपानं सकर्मकपदेनकालादेः कर्मसंज्ञाविधान
स्य मर्यादकालात् कर्मत्वेऽपि विप्रतिपत्त एवास्य नेयास
ह्रस्तिकर्मणि लकारः सिध्यति ॥ ० वचनेति तद्वाच एव प्रा
प्रातिवाचयप्राप्तेरिति वेत्तुभयत्रैव धारणमभिप्रेत्याह । तथापी
ति । प्राधान्यवत्तमानं तत्र वयाहरणमित्यत्र हेतुमाह नेवेति ।
ननु हेतुमतः प्रयोजकव्यापारस्य कर्तृसंज्ञातेऽप्युक्तेत्याह
ह । प्रयोज्य इत्यस्य इति । स्वातन्त्र्यमिति । उक्तमिति यो व्यः
मा क्षेत्रवेदः कुर्वतीत्यादिभवतीत्यस्यानन्तरं किं न कुर्वतीत्य
स्याहतन्त्वस्वतन्त्रत्वेऽसाविति । असावुपसंख्यानलभ्यकर्तृसं
ज्ञकः स्वतन्त्र इत्यर्थः । एवं चोपसंख्यानानि प्रसंगवारणाय
वार्त्तिके पि स्वतन्त्रपदमन्वर्थतिरस्कारमप्यशीघ्रेण प्रकर्षमा
श्रित्य कर्त्तृः स्वतंत्रत्वात्तेनैव कर्तृसंज्ञानाकुर्वन्नित्व
व्यामित्याह । प्राकृतत्वाद्वा इति । तेनेच्छदमिति । उक्तदोषवा

कै॰ वि॰ रणायेत्याशयः। एवं चेदिति॰ प्रेरणेऽनन्यत्वकरणं चेदित्यर्थः।
स्वातन्त्र्यमस्त्येवेति॰ अन्यथा स्वार्थाभावविषयीत्यर्थः। ए
वं च सूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानं व्यर्थमिति भावः। भाष्ये ज्ञाप
कं॰ अनुमापकं॰ नकारेतीत्यस्यानन्तरं स प्रयोजकाभावादि
ति द्रष्टव्यं प्रयोजकत्वस्य सद्भावात्स्वकरोति स्वतन्त्रो सौ भवती
त्याह॥ ॥तत्प्रयोजक॥ एवं मन्यत इति॰ कर्त्रीवाकारकविशि
ष्टः॰ स्वतन्त्रो वा न च्छन्देन परामृश्यत इति पूर्वः पक्ष इति भावः।
इष्टसामर्थ्य इति॰ न च्छन्देन स्वतन्त्र एव परामृश्यत इति भा
वः। हेतुमतीत्यत्रेति॰ भाष्ये वार्त्तिकार्थः॰ कंसं घातयती
त्यादौ सामान्येन हेतुमतीत्यनेन कृतत्वादुपसंख्या
नं कर्तव्यं॰ यं सामान्येन कृतत्वामतः प्राह॰ हेतुत इति॰ सुष्ठु
रव्याकुलत्वः। पौराणिकादिविशिष्टस्यत्यर्थः। स्वतन्त्रप्र
योजकत्वात्पुनः॰ प्रेषणेन च कुर्वतोऽस्वतन्त्र्यादप्रयोज
कः॰ स्वतन्त्रप्रयोजको भवतीति चेदिति॥ ॥इति भाष्य
प्रदीपविवरणे प्रथमस्य वतुर्थेन्त्री यमाह्निकम्॥
॥ ॥श्रीः॥ णमुल्कमुलौ स्मृतीति॰ शाकिणमुल्कमुलौ वि
त्यनेन विहितयोः॰ एवमुभ॰ कर्मण्याक्रोशे इत्यनेन विहितः
स्वादिणादेश्चतुरस्रो वि धीयमानं णमुलादिरित्या

ते॰ नन्वव्ययसंज्ञाविधानं कथं ज्ञापकं निपातसंज्ञाभावस्या
त आह॰ व्याघ्राविति॰ कपिंजलानित्यत्रत्वाविति॰ अतीता
नागतानां च सर्वेषां कपिंजलानामालंभस्यासंभवा
त्केषुचिदालब्धेष्वपि किन्न त्रय एवालभ्यन्तामित्याशाहोसि-
चतुरादय इति विषये ध्रुवमात्रिकेष्वेकारणाभावात्तद्वि
शुपाशत्रयस्य चरितार्थत्वेन ततो हिंसा स्यादिति विषये यत्वा
पत्ते सामर्थ्याभावात्त्रिषु पर्यवसन्नो चतुरादीनामालंभो
लिषि प्रयोगः स्यादिति भावः॰ चादिष्वक्रियायोगे
प्रादिषु सादाद्वास्थ्यति षु विकल्पितगाते संज्ञाविषये
पुगातिसंज्ञाभावपदप्रतियोजना॰ ननु प्राग्मत्तहणेपि
पूर्वं निपातसंज्ञा न स्याद्विकारस्य इति कथं लभ्यते तत आ
ह॰ रीश्वरादिति॰ अत्र संबध्यते निर्दिष्टयाति ईश्वरादिति भा
वः॥ ॥चादयोऽसत्त्वे॥ ननु द्रव्यवचनेनैव सिद्धत्वशब्देचेः प
ठितत्वात्स्वादीनां निपातसंज्ञाप्राप्नोति स्वरूपप-
दार्थकानां तेषां गुणवचनत्वेन द्रव्यवचनत्वाभावादत आ-
ह॰ द्रव्यशब्देन चेति॰ मेघत्वेनेति॰ विशेष्यत्वेनेत्यर्थः॥
निपातानां तत्स्यादिति॰ ननु पूर्वपदं विशेष्यमस्तीति भावः॥ ॥
प्रादयः॥ अत्रागोदात्तं यतिरित्नीयाकर्मसंसीति पूर्वपदम्

कै॰ वि॰ कृतिस्वरेणेति भावः। अव्ययसंज्ञेति॰ निपातसंज्ञायांसत्या
मिति भावः। नन्वपसर्गसंज्ञायामविशेषेणसत्यां उपस
र्गे घोरिति किं प्रत्यय आनत्योपसर्ग इत्यत्रख्यादिष्वत
आह॰ अनभिधानादिति॰ एतत्वामिति॰ उपसर्गादसमासे
पीत्युनेन प्रकारान्तरेणेति मत्वर्थीयप्रकरणे॥ ॥ प्राति
पद्य॥ पतेनोहित इत्यत्र द धातोर्हिः नत्र धातुग्रहणस्येति पो
गविभागेन तस्य करोति प्राप्तस्य पंजु छत इत्यत्रोपसर्गा छंद
सि धात्वर्थे इति वाति। प्रणसमित्यत्र ततेना सिकाया
इति वर्तमाने उपसर्गाच्चेत्यनेन नासिकाया नसभावश्च।
प्रेवमिति॰ प्रगता अपो मासिन्निति तिव्यहुव्रीहिः घा ह्वयूर अरिति समासांतः। अंत
तपसर्गेभ्य इतीत्वं॰ प्रास्फिगीति॰ उपसर्गात्स्वांगमित्वतो दातित्वं॰ प्रेषत इति॰
प्रकृष्टानामक्षैणाकमिति प्रादिसमासः बहुवचनस्य वस्तसाविति नस्याभावः।
उपसर्गा बहुलम्कमिति एलत्वम॥ ॥कान्तु॥ ननु सूत्रालाभे ऽनुकरणस्य गति
संज्ञा सस्या दतः किमर्थमिति प्रयोतोपपद्यते इत्यत आह॰ ज्ञानितिप
रमितीति॥ ॥आदरा॥ कथमसत्कृत्य इत्यत्र पत्र सत्कृतस्य भावे नवनः।
समासोपपन्ने रत आह॰ यदीति॥ कथं तीयम द्वयसंभवो इत आह॰ तत्रेति॰।
उपनिषदिति॰ जीवात्रि कोपनिषदा वातीय उपनिषद्च्छ्रदतत्यर्थता इत्यर्थः
॥ ॥करणे॥ घोलकत्वाद्विपातानां प्रोक्तं वंत इत्ययुक्तमत आह॰ अग्रपुत्र

मानइति॰ कदाचिदपिनिपाताः क्रियांनाहुरितिसंप्रतीतिविरोधपरं व्याख्येयमित्य
तआह॰ क्रियावाचकत्वमिति॰ क्रियांनाहुरित्युक्त्या क्रियामाहुरित्युक्ते कथंतद्वि
रोधोऽतआह॰ प्राकाल्यस्येति॰ तद्वत्संबंधावच्छेदप्रकारमाह॰ विशिष्टक्रिये
ति॰ विषयतयेत्युक्तियाजतितत्वसंबंधेनसंभेदांत्रासंबंधि प्रवर्णदास्ति त्यर्थः॥
हेत्वहेतत्वादिति॰ अस्मिन्पक्षे हेतुत्वस्यापत्तादिति प्रवर्तकत्वमित्यर्थः।
प्रवर्तकारकविभक्तिरित्यतआह प्रथेति॰ तत्संबंधस्येति॰ द्वितीयायास्तत्वंधस्य
क्रियाविशिष्टत्वादितिभावः॥ ॥ ननुलिङाद्यप्याद्यनुत्तरमिति॰ उत्तराभावमित्यर्थः।त
होति॰ कल्याविभ्रलिखं तदुत्वितिभावः। तन्वेकस्मिन्नस्मिन्निति प्रतिहेतुसंबं॰
पदि॰४॰चं॰८ धांतरं प्रसक्तं ननुप्रातिपदिकार्थमात्रमतआह॰ किंतर्हि धात्वर्थप्रतीतिः॰ त
द्वन्नुरितिप्रथमांतस्यपदनार्थकत्वमित्यनेनसंबंधायोगादतोरिति
वक्तव्यमतआह॰ हेत्वितिवेति॰ ननुसा धृतवाहेतुःप्रयोजनं नसंभवतीत्यत
आह॰ हेत्वरिति॰ ननुविध्यंतरस्यवैकल्येनापवादत्वाद्द्वितीयायाःकथं
तृतीयापवाधकमतआह॰ येनेति॰ स्थानांतरप्राप्तेरिति॰ तृतीयक
द्याप्राप्तेरित्यर्थः॥ ॥ आर्थिपर॥ ननुधेनत्वेनार्थेनार्थबंतोवेत्युपयम
तर्थकाविभक्तिरतआह॰ तस्मादर्थप्राबल्यादिति॰ प्रकरणादेःसामर्थ्येनशान्तया
यगतोविशेषबोधस्यइतिवक्तव्याहिः। ननुप्रकरणादिसहकृतेनधात्वर्थमा
त्रवाचिविशेषउच्यतेनावानेवचेदुपसर्गसार्थकत्वमपिचेतत्तदुपसर्गैरणा
तआह॰ नचैतदुक्तमिति॥ पक्षाद्यपि॥ ननुसामान्यवाचिनःकर्तविशे

वै॰ सि॰

क्षेपे वादौ वर्त्तते न स्यादित्येतस्य पदार्थवृत्तित्वात्प्रत्ययेऽपि: कर्मप्रवचनीयसं
ज्ञेति प्रयोजनम्:। यस्य परस्य पदस्यार्थे यस्यं वर्त्तते तेऽपि प्रत्ययेऽपि: कर्मप्र
वचनीयसंज्ञा इति द्वितीयः। उपलक्षणार्थोऽप्यपि यत्र कर्मप्रवचनीयसं
ज्ञा तदुपलक्षणार्थमित्यर्थः॥ ॥अधिरीश्वरे॥ यदीति। यदा ईश्वरस्या
द्योभाव प्रधानः यस्येत्यर्थे गुच्यते न स्यात्कर्मप्रवचनीयमुक्तादि
ति। न त्रस्त्वामितो निर्द्दिष्टाः इतिभावः। ईश्वरेण यदुच्यत इति। यदि पूज्य
त इत्यर्थः॥ ॥सुः॥ सु इत्यादपूजायेत्यपाति। अन्यत्येतौ तरस्वेति इत्ता
वित्यनेन संबंधो तस्यादितिभावः। असादेवेति। लिंगादेवपुरुषसंज्ञा
विषये परस्मैपदसंज्ञायां सिद्धायां पुनः पुरुषसंज्ञाविधौ परस्मैपदसंज्ञानु
वृत्तेः समावेशार्थ इतिभावः। सामान्येति। तिङा वमये दप पुरुषसंज्ञाभिः
सर्वाणि वसावेशानीति ज्ञापयतीत्यर्थः। मन्वंतरेणापि सामान्येन ज्ञापकं न इष्टा
हणस्यामध्यादौ तेन पदसंज्ञायां सिद्धायां पुनर नुवृत्तिः समावेशार्थमभवि
ष्यतीत्यत आह। अन्यथेति। आवकाशमपि। परस्मैपदे स्यादितिभावः॥ ॥ति
ङः॥ ननु कृतेकशेषाणां द्वंद्वे सिवादि त्रयस्य प्रथमत्वं नास्तीति कथं प्रथममध्य
मयोरित्युच्यते इत आह। तिङामिति॥ ॥विभक्ति॥ त्रिक इति। अर्थतत्रयेन त्री
णि त्रीणि चेकैकः समुदाय इतिभावः॥ ॥तदस्मा॥ ननु प्राक्ग्रहणं तदस्मादसदः
प्रयमनिवृत्यर्थं स्यादित्यत आह। तद्भदिम एव एवेति। तद्भदस्मदो
रनकशेषभावः कस्मादित्यतनआह। सेहेति। एवं हीति। शब्दपरविप्रतिषे

156

नानित्यादि वृद्धव
धेन परकौ वादिति भावः ॥ ननु कस्य समंत्रिनादकर्मकत्वात्कथं
नामित्यत आह ॥ न त्वावयवेति ॥ अप्रयुक्तत्वादन्य इति ॥ उपयुक्ताभावविशिष्टत्वात्तु तयोः
किमवेत्यत आह ॥ हकारादक्षरदोषिति ॥ न सिद्धयोक्ता नैतदभावादेतेषिस्य घ दा ।
ऋति भावः ॥ ननु यस्योपयुक्ताभाववैशिष्ट्यः शेषपदात्तदोषो ॥ नैव सन्त्वभावविशि
ष्टे हस्वदस्येतिकाप्य मन्यामि सत्रि लक्ष्य दक्षा तपवदे यो मध्यमो तनाभाव
श्रो घन इत्यत आह ॥ इतरेति ॥ शेषप्राप्तसामर्थ्यमित्यर्थः ॥ उपोद्घात ॥ ततः शेषत्वनाली
त्यत आह ॥ ह्रस्वादक्षरदोषिति ॥ शोभनत्वसिद्ध्यर्थे भूमवित्वमेवेत्यत आह ॥ त्वामति
कौतुहली ॥ अथ केशिष्ट्व छ द स्य क दक्ष ध्रुव समानार्थत्वात्तद प्रयोगेपि
सद्धानित्यादि मध्यमः शाश्वती त्याक्षः ॥ तद्युक्तो लिंगविशिष्टो पर्यामि धापित्वेन ॥
भवतीत्यादि विशेषात्पर्यामि धायिनीकवादक्षदा समानार्थत्वानर्कानाम् ॥ परः ॥
ननु द्रुताद्यं वृत्तेय ॥ सान्त्विकपक्षे तत्त्वप ॥ सान्त्विकप्रे द्रुतायां ॥ ज्ञाविजि तस्त्वे
रन्संहिता तं ह्रोयता ॥ सिद्धत्वाय द्रुता वा वृत्तौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोतीत्यासे धार
मयुक्त मित्य शं कानि वर्जय न्वा त्रि कासह तत्र बादस्यतत्वमित्यमाह ॥ पूर्वकस्येति
परस्याद्यो त्यवायौ तत्र भवतीति पूर्वोक्तशंकानिवारणमिति ॥ तदपं नमः संहि
ताया वेन तत्र रसकौ उत्तरपदार्थे प्रधानत्वात्तस्याः संहितामिति निर्दिष्टे उपपन्नैव
त्यत आह ॥ संहितासंज्ञायां ॥ सिद्धान्ताविधमानावेति पूर्वपदे मित्यपदार्थे त्रिद्ध ।
तयं ॥ सर्वास्विति ॥ द्रुतायुक्ता सो चित्यर्थः ॥ वृत्तीत्याभिः ॥ उच्चारणानामुपलब्धोना
मित्यर्थः ॥ ननु वर्णानां सर्वासु दत्ति व्येकरूपत्वात्का यं मध्यमविलंबितयोस्तत्का

के.टि. भ्युपगमनित्यत्वं तस्मादाह । वर्णोपलब्धेरिति । प्रकृत्या वैकृतरूपेण भेदा
दिति विग्रहः । वर्णाभिव्यञ्जकेति । यो ध्वनिः स प्राकृत इति व्यञ्जक 187
स्य वर्णस्य तत्ये वा वस्थानाय उत्पन्नरूपादीयमानो ध्वनिर्वैकृ ३९
त इत्यतो मत्शाके न सन्निकर्षो दृष्टान्तेन इति श्रोकीति वर्णयति
हस्ति नयति । ननु नित्यत्वाच्छब्दानां कस्यचिदपि विनाशो ना
ग स्तीत्यनिमित्त इति विशेषणोपादानमनर्थकमित्यत आह ।
यद्यपीति । श्रावणशब्देन साह वर्णोच्चारणं लक्ष्यत इति भावः ।
वर्णो विरामेऽपीति । वर्णोपलब्धिर्विरामेऽपीत्यर्थः । ननु कर
णशब्देन ध्वनिविशेष उच्यते । स्पर्शोऽघोषोष्माणश्च
विधाय सन्निधानात्स्पर्शोष्मघोषा एव गृह्यन्ते न घोषा महे
त्यादयोऽप्यस्मात् ह इत्यपि प्रायश्चाचष्टे । वर्णपार्णमिति ।
अघोषाणामेव स्पर्शानां ग्रहणे अभिप्रेते ह इत्युच्यते नाघो
षशब्देनैव स्पर्शविशेषाणां श्वासानां च ग्रहणस्य सिद्धत्वा
द्वार्णिके स्पर्शग्रहणमनर्थकमित्याह । अघोषेति । अत्र
न ह्यघोषवत्स्पर्शग्रहणाय स्पर्शमात्रग्रहणमित्यत आह ।
नचेति । कुक्कुट इत्यत्र यदि संहितानस्याच्चतः को दोष इ
त्यत आह । ऊकु इ वेति । भावेन संगमुपलभ्यत इत्यस्या
प्युक्तगुणान इत्यर्थं चेद्दृष्टान्तान्तु गुणानामर्थांकारकगुणमुप

लभ्यते इति॰ आख्यायामभिप्रेत्याह॰ आप्रपाणेरेति॰ ननु इ
वापराभावादित्ययुक्तं स्यादिरवकालभावादपरस्यापित्वा
कालः इत्यत आह॰ युगपदित्यन्तानामिति॰ नन्वेकस्य वर्तितो
र्वाद्वेन समासे ऽमु एव वचनं तेन न लोपो एव च नस्येति
पूर्वद्रव्याभावादेकवर्णे वर्तिनीत्यादिति वक्ष्यामित्य
त आह॰ सामान्येति॰ कर्तृसामान्योपक्रान्तत्वात्
संकार्ये व्यक्तिवचनस्त्रीप्रत्ययाभाव इति भावः। अनेनो
त्यपूर्वयोगपद्यं विरस्तामिति॰ द्रष्टव्य॰ क्रमेणेत्यनेनापि
त्यनेन कालकृतमपि पौर्वापर्यं वर्णनीनामस्तीत्युक्तं
तिन्यवाच्यानीकस्यानुच्चरितप्रधंसित्वामित्यत आ
ह॰ पंक्तिकेति॰ अन्यत्रेति॰ न परस्परं काकस्येत्यत्र तानवं
नादितिसंपदादित्वात्केप॰ क्रोपसादीनामित्यत्र नास्ति
न लोपः अत्र पाकेऽत्र विद्यतिवादरूपो वाहि सर्वविहारता
र्वतापूर्वमिति कृत्वापपश्चाद्विहितिसामान्येनोक्ते उत्तर
विनु प्रकृतपौर्वापर्यं वा हुमित्युक्तम्॥ ॥विदामेतानत
संज्ञाद्यपस्यैकार्थविषयत्वेऽप्यव्ययीभाव इति कथम
नत इत्यत आह॰ पूर्वाचार्येति॰ वचनसामर्थ्यादिति सूत्र
पदार्थप्राधान्याभावेऽप्यव्ययीभावः स्यादिति सूचिते
नाविति॰ ननु व्यक्तप्रयोगोऽविशदादौ स्यमाधान्यक

कै॰ वि॰ व्याविन्याल्समासस्तु पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यमित्यत्र स्व
पच्य एव प्रमाणमन्यत्किंचिन्नेत्यत आह॰ अप्यर्थेवेति॰
ननु चेति यो यस्य प्रकृतोपयोगमाह॰ इदानीमिति॰
ननु द्विपात्पदेन केवलेनैरावती पाद्येन वाद्रिपाविप्रोक्तो
नाभिधीयत इति कथमसाववयपदार्थो न स्यादित
त आह॰ अपामिति॰ यद्यतो व्यये मतस्यार्थौ भवती
त्यभिधेयस्यार्थोपस्थितिः कथमन्यदेवान्तुकामि
त्यत आह॰ अस्येति॰ ननु कथमुत्तरगौणवाद्ययो
विप्रतिषेध इत्यत आह॰ पुरस्तादिति॰ त्रिकपतिसंबो
जसः ननु तत्पुरुषे एतत्समासो नैनभाव्यमिति न
काश्चिद्दोष इत्यत आह॰ यस्मिन्निति॰ वचनस्य का
गतिरित्यत आह॰ अव्ययीभावेष्विति। समाहार
विवक्षायामिति॰ अव्ययीभावेनाति चार्थः॥ ॥५८
हित्युष्मा॥ तपाविति॰ गोरतद्धितलुकीति ८१३॰ नपुंसक
स्यागुले रित्यत॥ ॥ द्वितीयायाः प्राप्तं गमीत्यादौ केचित्त
कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्यां प्राप्तं केनोरिति प्रतिषेधस्तु के
लत्वानानित्यारित्याति॰ तत्पुरुष इति॰ अहीनः प्रसिद्धः विशेषण
कृत्यदर्शयति॰ अनीनादिस्मिति॰ पदानीति॰ सव

= एकाप्रयीविद्दितिद्दमांतोपादानं यथाप्रत्ययवमप्रयत्नादोपात्समाहार उच्यते
एवं प्रकृतेऽव्ययीभावस्य प्रदर्शनार्थं॰ १५ =

158

भेदाभावाभाव्येप्रतिपादितः। किंचबहुव्रीहिरप्यत्रकृतत्व
मुच्यत इत्यत आह· बहुव्रीहिरणेति· ननुसमानाधिकर
णानांबहुव्रीहिः द्वितीयान्तमुरूय वस्तुव्यधिकरणानामि
तिकथमुत्सर्गापवादभावइत्यत आह· सर्पाभदइति·
सर्पभावेनोत्सर्गापवादभावस्योक्तत्वात्कथमसर्प
तिप्रांकावकाश इत्यत आह· कवचिन्नुत्रहीतिभव
नुरुहादीनांक्तः कर्त्तरिधातवःस्यानपवर्गेकथंभि
नादिषुकिमायातमित्यत आह· आदिपाद इति· १
आदिकुथ्यमापिधातवःस्यात्नपवर्गः कथंतर्हिभूतको
लाविशिष्टानिषेधइत्यत आह· सर्वस्यापि· परिनिष्ठितइ
ति· परिसमाप्तइत्यर्थः। ननुप्राक्वोर्थेसंप्रत्ययः कथं
प्रत्ययदोषेणानुच्यतेऽत आह· प्रत्ययधानेनेति॥ ॥
खबहु॥ सोनेनामसमावर्ततेभाष्योदितवादितंद्विपस्यप्र
तिपादितत्वान्नातिप्रतवानितिप्रश्नः किमर्थमभिधान
मित्यत आह· खब्बुरो हंशाविति॥ अनंतन॥ ॥ यवाग्वृ
नीतांयुगपदुत्सवानालीवा कथंयदृच्छंतीतिलक्षणाद्
त्यत आह· वासेरोति· ॥ ॥ [illegible]॥ तदसमासस्यचो

वै·वि· ति· स्वात्वाद्विति शेषः अयमुक्तं साध्वा [illegible] पर्यन्तास्तीति
समासेन तस्माविभक्तीति तात्पर्यं [illegible] सम्बन्धेनेति· इह
त्विति· खण्डि धातुवाच्यक्रियापेक्षयेत्यर्थः नामार्थान्तरेण
ति· कारकत्वनीयातिरिक्तेनानेदं प्रवर्तते उत्तरसूत्रेणेति·
पुरुषादिव्यवहरणाज्ज्ञापकादितिभावः शंकुला खण्डइत्या
दौ करोतीति क्रियापेक्षायाद भावहुरित्यत्र भुजिक्रियापेक्षे
तिविषमसमाधोकाऽहः परस्परेति· स्वभावसिद्धमिति·
दंडेनघटइत्यादौ दंडहेतुकोघटइत्येववोधात्कुत्वप्रा
क्तिस्वाभाव्याद्घटादिपदार्थव्यास्पासिद्धत्वेनैववोधात्
क्तत्वप्रतीत्यभावइतिभावः। तत्कृतत्वमस्तीति·
दंडेनघटइत्यादावुक्तरीत्या घटादीनां तत्कृतत्वाभावेपि
सर्वत्रयौगिकेः पाचकइत्यादेर्व्यापारेण धीयत इतिभिन्नपाके
क्तरीत्या यत्र वपावदादि [illegible] संबंधविधित्वद्रव्यप्रा
तीति तत्र वपादिसंबंध [illegible] वादिकृतत्वावधि [illegible] स्या
[illegible] कृतत्वमस्तीति तात्पर्यं· व्यतिरिक्तेनेति· पूर्वप
दोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः तदपेक्षेति· भुजिक्रि
यापेक्षेत्यर्थः मतुब्लोपेन द्रव्यवचनत्वं वेधकत्वातिन्न

कारित्यात्वमर्पीत्य(वि)रावादर्थभेदत्वप्रादेः कामत्वज्ञोपवैयर्थ्यं चेत्युच्यते ॥

नन्वर्पीत्यत आह · अर्थभेदेनेति · ननु भवति हि त्यत्नुपपन्नं
क्रियया हिंसादावकारकाणां संबंधः प्राक् षष्ठीवचनेन संबंध
भावात् क्रियाकारके तु सामर्थ्यं दुष्प्रापम् इत्यत्रापि समा
सग्रसंगादित्यत आह · अव्यतिरेकेणेति · अव्यतिरि
क्तकल्पत्वसमासान्तर्भाव एतु · तत्र वा तत्र गम्यप्रतीय
मानाविष्ट · ननु सूत्रविपर्यासपरिहाराय भाष्ये वाक्य
भेदो योगविभागो भिन्न इति वक्तव्यं तत्र तत्र तत्केन
व्योनेति द्वन्द्वनिर्दिष्टोक्तयानुरूपवचनेनैव तत्समा
सेकदेशस्यत तत्केन तस्याविशेषवशस्यादित्यत आह ·
तत्केनेति · तृतीयायामिति · ननु तत्पदी यत्र ग्रहणार्थ
मर्थग्रहणकर्तव्यमित्यत आह · अर्थपरावृत्तेति ·
प्रानुकूलारवेंड इत्यत्र खण्ड्यात्वा क्रियापेदास
मर्थसंभवति कर्यात् किं पायसमासत्वसामर्थ्यं कस्माद्
कामित्यत आह · सत्यमिति ॥ ॥ पूर्वसदृशा ॥ केन ·
कालेनेति · वार्त्तिक कारकेन प्रयत्नाविशेषाबादि केन :
स्यम्भूतकालत्वेन संबंधेदितत्वादित्यर्थः । अर्थभावः ।
कार्यस्य कारणत्वेनोपचारात्तस्य चाक्षुषत्वबाह्यतस्य

पूर्वपदप्रकृतिस्वरभावेत्वंतोदात्तत्वं स्यात्। २४१

कै॰ वि॰ ऽइत्यर्थः। पूर्वपदेत्यादि। भविष्यन्तीत्यंतमाधिकारि
कव्यासत्वा नेक्षयेत्यादि। द्वितीया समस्य नित्यत्वाद्विकृ 16
त्यायेन तृतीयासमासप्रवृत्तिर्यथा मासाकारि वस्तु।
समासः। त्रैरूप्यस्यादि स्वादय उक्तं तत्प्राचेति। ॥ ॥
कर्तृकर॰ ॥ लाघवात्तृतीयाग्रहणं कर्तुमुचितमत आह स्वयंभाव इति॥ ॥कृत्यै
ननु यत्र कृत्यैः समासेऽगृह्यते तत्र कर्तृकरणे कृतेत्यनेन समासस्य सिद्धः।
त्किं कृत्यैरधिकार्थेत्यनेन तत्राह। कृतिमिति। काकपेयेत्यादौ काककर्तृ
कपानकर्मनदीति बोधेऽप्यांभस्त्वपूर्णत्वाभसत्वादिना तिदाल्पतिमात्रतात्प
र्यात्। क्रियायाविशेष्ययोजनत्वेन गौणत्वात्कर्तृकरणयोरपि गौणत्व
मिति भावः। केचिदिति। कर्तृत्वादेस्तृतीयाप्रयोजकत्ववत्समासप्रयो
जकत्वसंभवोऽत्रारुचिः। ननु कृत्यैरेवाधिकार्थवचन इति नियमार्थं
स्यादतआह। काकपीतेति। नेदमिति। कृत्यैरधिकार्थवचन एवेत्ये
वं नियमार्थं नेदमित्यर्थः। साधनं कृतेत्यस्य समानार्थत्वाभावाद्
प्राप्तोऽनुपपन्न इत्यतआह। बहुलेति। अनेनाधिकरणतृतीयायैवस्तु स
मासः करणइत्यनुवृत्तौ त्वाभिप्रायेण सामर्थ्याशंका॥ ॥अन्ये
न्नाकर्तृकरणे कृत्यैरित्येतत्सूत्रद्वयेत्यर्थः। बहुलग्रहणसाकृतमिदं वा
कर्तव्यं तत्साहित्सूत्रसंदर्भोवितितात्पर्यं बहुलग्रहणात्त्वत्राधिकर्तव्य

मेवयरभुताच्छिन्नत्वादित्याशयः · पादाभ्यामित्यस्य कर्तृकरणत्वतृतीयां
तत्वेयस्या न्यासे विधिश्चयतीत्यतआह · पंचमीति · कारकद्वयस्यापि
प्रयत्नं तत्र्भावानिष्पत्तये एषां कारकाणां समर्थत्वाय युक्तमित्यतआह · ति
प्रयत्नीप्राद्येति · ननु नाना शब्दरूकारकार्थं प्रतिषेधेदधोदनं इत्य
त्रापि कर्मकरणभावेनोदनस्य यद्वा अन्नत्वात् समासनिषेधः ॥
स्यादित्यत आह · मिश्रेति · दध्नेतिसहयोगतृतीयाया युक्तत्वात्कर
णतृतीयाभावात्समासाप्राप्तेरात् · जीवातीति · नलोकेतिनिषेधा
दध्यादीनामिति षष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह · संबंधेति · दध्योदनइत्या
दिसंग्रहाय पंचतद्युक्तग्रहणमिति · ननु धावसानुसंप्रत्ययइति पर्या
यसंख्या चेत्तु सा धयोरविशेषः इत्यत आह · सर्वलोकेति · प्रतिनाना
र्थस्य साध्यधर्मविशिष्टस्य साधनत्वत्वेनेभवतीत्यर्थः ॥ ॥ एकदेशो
पनुपातत्वाभ्रनत्वतणमादिति · एवं चैतत्तृतीयाहितयक्त सज्ञापक
सिद्धमेवहितयोगे चेति वार्तिकमिति · रणार्थः स्ववचनेनैवेति · स्व
पार्थेना वृषर्वपत्नीत्येयः ॥ केषुचिद्वृत्त्यर्थमिभुरसमासवृत्कृति सर्वश
ब्दः संकुचद्वृत्तिर्वक्तव्यः ॥ तत्र केनाकारेण संकुचद्वृत्तित्वमित्यत आ
ह · स्वसमत्यपीति · आनंतर्यार्थमिति · सर्वन्यासेषु वचनारंभस्याव
श्यकत्वरूपसामर्थ्येत्यर्थो बोध्यः ॥ भाष्ये समासस्याभिधानमिति ·
समासार्थविशेषार्थः ॥ ननु सति संबंधविशेषे संबंधसामान्यसद्भावा
त्तदाश्रयषष्ठीसमासाश्रयेण श्च्यासादयः साधंतेनततो यूपदार्वि

161

कै॰ वि॰ द्योपित्यासाधयितुं प्रक्रमंत इति किं च तत्पूर्वी समासेनेत्यत आह॰ सूप
दार्वादिष्विति॰ अत्र यपदेऽविलोकि कार्यं न तु रूपं॰ दर्शयति॰ तद्दर्शयति
ति॰ सुप्रावत्स्याचिति॰ इति विषय एव तस्य सत्त्ववाचित्वमिति भावः।
विग्रहमात्रं नाति विप्यत इत्याह॰ अत्रैति॰॥ ॥सप्तमी शौण्डैः॥ ननु
तौ बहुवचनं तन्नत्र दर्शयति बहुत्वमाह॰ इहायं शौण्डे स्वस्वरूपा
त्यात्तत्र्यवैकत्वाद्भूती दिस्वरूपस्य च शौण्ड शब्दार्थत्वाभावात्कथं
वचनं कथं वा धूर्तादीनां ग्रहणमित्यत आह॰ धूर्तादीनामिति॥ =
अंतः शब्दो वेति॰ मध्यरूपाधिकरण इत्यर्थकः खिनांतरित्युद
हरणं॰ वनवनिर्मिमध्यभूतमर्थं तत्स्य॰ पञ्चाधिकरण इति मा
वति स्तेनाव्ययीभाव एव॰ अंतर्वणमिति यथा॰ कार्ये: भाष्ये
नियोगे इति॰ आवश्यके इत्यर्थः॥ देयविशेषे शब्दस्य प्रसि
द्धत्वात्कथं नियोगात्त: कर्तव्ये प्रवृत्तिरित्यत आह॰ आवश्य
ति॥ ॥भाष्ये पङ्क्तहरणं चेति॰ चेत्त्वर्थे॰ यच्छ्रहरणं चितितदर्थः।
दूर्वका॰ भाष्ये इह कस्मादिति॰ समाहारद्वंद्वोगोरिवास्यापि बाधः
स्यादिति प्रश्नः। एकत्वाविशेषणादिति॰ एकत्वविशिष्टेन न
धात्वर्थेनेत्याप्यार्वर्तनादित्यर्थः॥ लघवेति॰ नदीत्वेन नदीग्र
हणान्वैकत्वे तत्यर्थः। भाष्ये वि प्रतिषेध इति॰ एकशब्द
निरिक्तसंख्यापाचे अव्ययीभावस्यचारितार्थ्यमिति भावः॥ स
माहार इति॰ सच नात्रेति भावः॥ इति प्रदीपविवरणे द्वितीयस्य

॥नद्धितार्थेति॥ तत्रायं शब्दस्वरूपमात्रविषयः प्रश्नः किंत्वर्थविशेष
विशिष्टशब्दविषय इत्याह · किमिति · किं चात इत्यत आह · नवेति
तिनयोः संप्रश्नार्थः । द्वयस्येति · अशब्दार्थत्वात्तस्येति भावः ।
समाहरणस्य ताद्धितार्थत्वाभावाद्वचनाह समाहारस्येति योजना · अ
द्वैतेति · तद्धितार्थादिति विषये सप्तम्यानुपंजनीयत्नुपसर्जनत्वाह
स्येत्यादि · एकविभक्तित्वाभावादेकविभक्तावित्युपसर्जनसंज्ञा
भावादित्यभावः । द्विगावेति · समाह्रियमाणार्थत्वे समासस्ये
ति बाभ्यां कल्प्याद् द्विवचन बहुवचन प्राप्तौ एकवचनार्थमित्यर्थः
तन्वत्र कुमारीति चेत् कथं कर्तृविषयकावैक इत्यनेन चैकस्मिंग्रा
मामिति वचनाद् संज्ञायां न प्राप्नोतीत्यत आह · संज्ञायाः
रांचेति · कुमार्यर्थस्येति · तत्र कुमार्यर्थस्यानानाक्रिया
संबंधयोग्यत्वान् क्रियाविशेषसंबंधेनानाविभक्त्युत्पत्तावे
कविभक्तित्वाभावादेकविभक्तावित्युपसर्जनसंज्ञाभावमाह ·
प्रत्ययमालिति द्विस्थमित्यनेनानुपसर्जनसंज्ञा कुमारीशब्दस्य
नास्तीत्यर्थः · समासेति · भावसाधने तु समाहारस्य प्राधान्या
कुमार्यर्थस्य द्विशेषणत्वा नानाक्रियासंबंधयोग्यत्वाभा
वात्तत्र क्रियाविशेषसंबंधाभाव समासलक्षणविशेषणसं
बंधस्यैकविभक्तित्वादेकविभक्ताविषयमात वचनामित्य

कै॰वि॰

स्यचैकदेशिसमासविषयत्वादित्याभावादेकवि भक्तीत्यनेनोपसर्जे
नसंज्ञायां ह्रस्वः सेत्स्यतीति बोद्धव्यं॰ भाष्ये पंचकुमारी त्यत्रोपसर्ज
नस्यार्थमाह॰ पंचम्य चेति॰ पंचरव दीतिचेति॰ अत्रेहि यथाकाल
वंतस्यति स्त्रीत्वेन दातनुं कह्रस्वत्वाभावाद्गोस्त्रियो रुपसर्जन स्येति
ह्रस्वत्वमिष्यते ह्रस्वत्वाभावे खकारांत स्वभावानुं प्रसंगोस्तिह्रस्वत्वे चोपस
र्जनत्वाभावान्न प्राप्नोतीति पंचखट्वीति न सिध्यतीत्यर्थः अर्जे
समाहारे अर्जनाभावे पंच ग्रामीत्यादि न सिध्यतीत्यागंकयाह॰ ए
कस्या मिति॰ वृध्या हस्तादिव कारकत्वम्नयाएकस्यां क्रियायां क्रिय
त्वेपि इत्येतत्स्वरूपेणाव स्थानि समीचीनकरणस्य घटनामित्यर्थः अर्जे
नाविमिनत्वादिति वहुव्रीहिः अथ अवि घेता वतेदमार्जितामित्येक
क्रियायां घटनं भवतीति भावः अर्जनस्य रत्या कतेतता करणं
एकवर्णीकरणे नेति॰ फलरूप हे तो ह्रतीया॰ ग्रामिरूपत्वात्पर्थका
इत्वर्णीकरणं लब्धं॰ भाष्ये साह पुनरपि वर्तते इति॰ एकक्रियाकारक
त्वादिरूपस्य दृश्य मेव समाहार शब्दार्थोस्तु हस्तिवत्॰ नत्वनुवृ
त्तिकस्यैव भवत्वापत्तिरनन्यथा ह॰ भाष्येऽपवेति॰ किमितितावन्से
वनावति ष्ठन इत्यत आह॰ नेयति॰ तच्चाधिकपंसमाहार इत्यत
आह॰ नव चेति॰ सच समाहार इत्ययुक्तो न च यस्सातोक्रियायामलयो॰
समासवाच्यत्वेन हाविशब्दप्रयोगेन प्राप्नोति प्रयोगेवाविशेषा

162

मित्यकथं नञ्जाचिनः क्रियापदत्व सामानाधिकरण्यं नियमेन प्राप्नो
तीत्यत आह । नञिमित्यादिति । वाक्त्वभेदाभावादिति । इत्था
कत्योरिव समासे हान समासाहिय महाप्रायो वाक्यभेदाभावइतिभा
वः । तन्वेवं गावां समाहृद्धइतिमेदे वक्ष्यतीत्यस्याह । किंच । कर्मसाधन
वत्वे द्वन्द्व राम भुजान दर्भ दपवोभाव साधने पि प्राप्नोतीत्यत आह । वृत्तीति ।
ननु द्वन्द्वयोत्तरपदयोरिति नियत्स्य विचार इत्यत आह । द्वाभ्यामिति । न
नु पाणिनीयस्य व्याख्यानादस्य हृ नत्स्या किमित्य । दीर्घलघु राग्वि
चारं इत्यत आह । पाणिनीयं चिति । किन्तु समासलक्षणे कस्मि
न्नाध्येलवलक्षयो पारिभाषिकत्वानुभवनाविशेषदर्शनात्केवलन्त
तेरप्येतनेया माघेल नाशविचार्यत इत्यर्थः । ननु द्विगोरिति प्रत्य
यो नाविधीयते तत्कथं द्विगुत्वमितः प्रत्ययलक्षणभावे वाक्य
र्थमितर्द्वता श्रयत्व मिति यत आह । पंचविति । प्राति पदिक
त्वं कविदिग्वनिमित्ताभिनिमित्तनिमितः प्रत्ययोद्विगुलिमिन्न इ
तीत्तरेतराश्रय इतिभावः । नन्वेवं समप्रत्तरपदत्वे तरे तराश्र
यो द्विगोस्तत्पदनिमित्तादिवहुव्रीहौ तत्पराम्रयिमात्रेवाद्वि
गुत्वमित्तत्वाभावादित्यत आह । पंचेति । किमिति नतुहव
वने वहुव्रीहिर्न्नाभावि त्यत आह । स्वपदार्थेनेति । अविशेषेण
वहुव्रीहिरिति पदस्याविशेषात्समासो नेकप्रकारे रलेनेतरार्थ

ना॰४पं॰७

उत्तरपदत्वस्य = ३१

कौ॰ वि॰ भयोद्भावनं न संगच्छते न च परिनिष्ठेऽस्याह । आपचेति । संदिग्धत्वे हे 163
तुरेकार्थीभावादिति । एवं च हैमिनत्रप अलक्षार्थस्याव च्छेदक
समनुपात्तत्वाद्वितिरविरोधिसमासप्रसंगादनस्याह । पाणिनी
याविति । अर्थवादोनप्रयोजनवाचीत्याह । नाहि नामिषेव इ
ति । नव वाचो इत्यर्थः । अविकला एव हि पदोपदिष्टनामि ये यस्य सो दितः पं॰
ऽकवेताद्विगुरित्युच्यते तदोत्सने नाहि तोऽहिगुरितीत्वे तत्वाप्य
पत्यत्वदवस्थामित्यत आह । नाहिता पर्यंति । प्रकृत्यर्थव्याप्ति
रिक्तेति । वाचकप्रत्यय स्थले तद्भाव स्यकामितिभावः । अ
भागत द्विगावितिकिमीयायोव्यास इत्यत आह । व्यासव्यय
त्विति । अनूद्यैवेनत्ययं तदात्यवकस्य विदित्यर्थः । पाणिनिदिगो
रिति । द्विगोः परस्यानुक्ति तस्य लुगिति सूत्रार्थे समाहारद्विगोः परस्य
मेद्विगस्य लुगर्थो प्रिदमपि समावकाशमेवार्थविशेषार्थसं प्रत्य
योऽनावि भिन्नादयोति वार्त्तिकात् । द्विगोरनिमित्त यत्ता द्विगस्य
चेतु दोषे वाभाव इति त्रिन्य । प्रत्ययसंज्ञा संबंधमिति । अ
न्ययपरवैतोपादाना प्रत्ययसंज्ञासंबंधमादित्यसमासः । कि
पत्रप्रति योजना र्थः । समासस्संज्ञा प्रतिबंधचेति । समाससंज्ञा
निमित्तकत्वादुत्तरपदत्वस्य समाससंज्ञा प्रतिबद्धत्वं बोध्यं ।
लोके सत्त्विति । नित्यत्वेऽपि संज्ञानां तत्तदीयपदसंके न ग्रहस्यसत्त्वेनिय
मा

४भाष्ये द्विगोर्वा लिंगवचनमिति॰ एतच्च ज्ञापकं द्विगोर्निमित्तं यत्तद्धितं तदन्तस्यैवेत्यर्थे सज्ञे॰ द्विगोः परस्य तद्धितस्येत्यर्थे तु
समाहारद्विगोः परस्य तद्धितस्य लुग्गार्थ्यं स्यादिति बोध्यं ॥ ४पं॰ ३=

पेक्षत्वोक्तेऽसत्त्वमिति भावः। ननु संज्ञा मात्राश्रयो न्यायमिव येन्न प्रयदो
योऽ द्विसंज्ञा प्रत्यय स्तत्र ध्वंभाविनी संज्ञा मा श्रित्य परिहारो ऽत आ
ह॰ प्रत्ययो न तु पदयोरिति विशेष्यतीति ४ तासीत्यर्थः ज्ञापकेन
तद्धितार्थे इति विषय सप्तमीति ज्ञापयत इतितात्पर्य॰ न त्वेकार्थी
नामपि विरूपाणामित्येकशेषः कस्मान्न भवतीत्यत आह॰ २
स्वरूपेति॰ स्वरूपे एव शेषो नतीत्याविशेषा दित्यप्तुकामित्यत आ॰
ह॰ एकार्थत्वादित्यर्थ इति॰ ननु समाहारे रंतु च समासेऽपि समा
हारे कृतेन द्विगुर्द्वंद्वे तद्धितस्याभावीति पंचपदलीत्यत्र नाद्धितलु
कीति ङीप्पाप्तिवेधः प्राप्नोत्येव पंचाप्येत्यत्र न प्राप्नोति द्विगोः
समाहारे वृत्त्यभावादित्यत आह॰ नाद्धितलकीति॰ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] समाहारेऽत्त्वमकस्मादिति पातमित्यत आ
ह॰ समाहारेऽभिधेयमिति॰ समाहारेणभाष्येइत्यर्थः नलक्षणा
लक्षीयेति भावः। एवं तद्धितार्थैतेत्यर्थः॰ नित्यं कृत्वा॰ चकी
त्याति पातनस्य प्रयोजनं संगत्यसमाधानमाह॰ उच्यतेति॰ तदाका
र्येणैवभेदः स्यादिति॰ कार्यकाद्वित्वेति छेदः कार्यस्वभिन्नस्वरू
पेणैव भेदः स्यादित्यर्थः। एतेन स्वरूपकार्यभेदस्य सत्त्वाद्वि

४समाहारान्ताद्द्विगोस्तद्धिते न लुक्
सेनायां ... ... ५पं॰ ८=
स्वप्रत्ययान्तवत्सदेशत्वात्

कै·प्र· स्यमेतदिति यत्तूक्तं· द्विगुसंज्ञकस्योत्तरपदेन समासो विधेय इत्युक्त

मुदाहरति प्राप्तिमाति· तद्धितार्थ· स्त्रवेदो यथाप्रसंगानु· कालाः परिमाणि

नेति समासस्यासिद्धत्वाद्युक्तस्य तत्राह· द्विगोर्लुगनपत्य इति· परि

माणवाचिनोत्तरपदेन द्विगुत्वात् द्विगोर्नित्यमित्यनुवर्त्य बहुतासमासोऽपि

प्रयोक्तव्य इति वार्तिकार्थः यदि हि समाहारो द्विगुः स्यात् कालाः परिमा

णिनेति समासः क्रियेत तेन नो समस्यते समाहारस्य नपुंसकत्वाद

तिप्रसंग इत्यतो न कदाचिदिष्यमाणमिति न्यायात् आह भाष्यकारः । ग

तजातं पश्यति· अत्र पोषवादिति· अलुक्समासः पोषइतिभावः

विकल्पः पोषेत्युपपदत्वात् बहुव्रीहि सिद्धिरिति बोध्यं· चित्रगवादि

रिति संख्यापूर्वपदत्वाभावाद त्र द्विगोः प्राप्तिर्नास्तीति भावः ङी

प्राप्नोतीति· परिमाणान्तत्वादिति भावः तत्र द्वितलकीर्तिनि

ष्कत्रयपरिमाणान्तादिविषयक इति तात्पर्यं ॥ ॥ संख्या

पूर्वो रात्रत्वे काभिदीत्यन्न समस्यामात्रेऽपि द्विगुसंज्ञायामकारान्तत्वा

भावाद्द्विगुलक्षणो ङीब्न भविष्यतीत्यत आह· त्रिलोकी इति·

समासार्थ इत्यर्थः· अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिति वचना

दिति भावः । नत्वेतदुपनसमाहारद्विगुविषये समाहार

द्विगुर्नभवतीति कथं तौ वाच्यमित्यत आह· पञ्चेति· पात्रादी

ह्रस्वत्वमिति· सन पुंसकमिति· प्रकरणात्समाहारद्विगुविष

यत्वं तन्न भवतीति भावः । यद्यन्तर्हिभुवपादेन समासः ङीष्

= आति छ्द्रिरिति· सर्वाश्रयवृत्ति शुक्लादिगुण एक एवकाश्रयभेदानुभेदद्बलद्दसते· तस्यानित्यत्वेपिशुक्लोनष्टइतिप्रतीतिः संबंधनाश
यवगमहत्तेतेनैकस्मिन्शुक्लेनष्टे जगदशुक्लंस्यादिति पूर्वपक्षः अत्युक्त अभिमतेशुक्लत्वादिकमेकव्यक्तिरहितावज्जातिः। ६=

स्यादित्यत आह· भिन्नपदेन त्विति· प्रकृतिस्वरइवपदइति· बहुव्रीहि
गर्भो बहुव्रीहिः॥कुत्सितनाति·॥इष्यत इति· तथैवलक्ष्यदर्शना
न्यूनत्वासत्तेवेतिभावः।अत्रा व्ययदोषः।अप्रतिभातं॥ ॥३
पमानता॥तदुपमानस्वरूपमाचष्टे इष्टं सिद्ध्यादकवचनं
कर्तृमुखितत्वमित्यत आह· सूत्रेति· सर्वोपायेति· यथामतजा
तिमति छद्रिरित्यर्थः। अयपेति· वस्तुतएवविषमतोभेदमा
धारभेदादवसीयतइत्यर्थः। स्ववाचेति· कारणं· स्यप वेदे
प्राकिंतःप्रयोजकं कर्तोत्तु प्रष्टावोध्यः। व्यक्तिगतावंभेदा
तामिति· शुक्लादीनामित्यर्थः। तथा चभेदसत्त्विसमवाय
धर्मसंबंधरुपमैत्येतल्लक्षणतावकांतत्वाद्वैरिवगोविन्दादेतोपमा
लंकारः। किंत्ववतन्त्वयदनुक्तमालंकारिकैः। यथामतस्येति· यथा
मगुणस्येत्यर्थः।गुणजातेरिति· गुणत्वावांतरजातेरित्यर्थः।
परिच्छेदवथादिति· तत्रारतस्यादितिभावः। पितापुत्रवदिति·
ज्ञातप्रदत्वापत्नुपुत्राणामपिपितृव्यवहारस्तद्विषयोदृष्टां
तः।जातिस्मरह्येजन्मांतरविषयोवा।वैय्याधिकरण्यादिति·
समानाधिकरणेनैत्याधिकाराहैय्याधिकरण्येसमासेतनतम
स्यादितिभावः।अन्यथाप्रकरणंवाध्यतामित्यत आह· वव
तेति· तनुदेवदत्तस्यांगतेमातः यथामयाद्वौ विशेषवक्त

त्वात्सामान्यवचनो न भवतीति कथं तत्र समासस्तत्राह । साधा-
रणेति एतच्च प्रतिपादयिष्यत इति हृदयम् । ननु देवदत्ताया देव-
दत्तशब्देनैवाभिधानमिति किमत्र षष्ठ्या इत्यत आह देवदत्ता
यादेन तस्याभिधानेपि समासेनाभिधानाभावे सामाना-
धिकरण्येन प्राप्नोतीति चोपलक्षणमिदं समासमात्राभिधाना-
भावे हेतुमाह । षष्ठ्यैवेति । समासे तत्त्वमनुपपन्नं यद्यपि चित्रगोर्बा-
हुव्रीहेः समासविशिष्टाया गाविवक्षितत्वात् योः समासेन द्वितीय-
त्वे तत्त्वाद्यन्यपदार्थे समासाभिधानात्सामान्यप्रयुक्ता इहोपमेय
समासविधानाभावान्नैतावतोपमेयस्याभिधानाभावो गादिष्वित-
त्राह । स्वाभाविकत्वादिति । एवकरणादिवज्जातिविशेष-
स्येति । अत्र करणादिवज्जातिविशेषस्येत्यर्थः । न-
नु प्रमातृविशिष्टत्वमभावादकविभक्तित्वाभावात्कथमनुपप-
न्नत्वमित्यत आह । अन्यथात्वादिति । ननु भवत्वप्रधान-
स्यापि सर्जनस्य ग्रहणे दोषः प्राप्तेयमेव वाच्यत्वकृत्त्वका-
र्यकिमलत्राह । कृत्रिमविधाविति । कृत्रिममेवेति । लौकिकस-
मानाधिकरणमिति बोध्यं । ननु लौकिकमपीति । केवल-
लौकिकमित्यर्थः । दोषप्रसंगादिति । आचारक्यजन्तग्रहः ।
तिकुमारीशब्दादौ ह्रस्वप्रसंगादित्यर्थः । ननु समासान्त-

नरमनुपसर्जनत्वमितिसमासात्प्रागेवस्त्रीप्रत्ययः क्रियतामित्यतआह ·
अत्रोपसर्जनस्येति · त्रिस्त्रिरिः पुमान्कुंभकपालेक्लीबं · इदमेवाभिप्रे-
त्योक्तंप्राक् · गुणवचनस्याश्रयलिंगानुविधायित्वादिति · पुल्लिं-
गस्यपामश्रब्देनसमासेप्राप्तेऽपिपामोदेवदत्तइतिरूपसिद्धिर्यत्केन
चित्त्रपाश्रयंवर्तसापिप्रत्युक्ता · मनुवर्णेद्वयएकउपमानवर्ती
द्वितीयउपमेयवर्तीतित्रोपमानवर्णोवाचीकस्मादेवप्राद्उपस-
र्जनंउपमेयवर्णवाचीउसमासइत्यनुपसर्जनान्ङीप्ङीषो-
भाविष्यतइत्यतआह · सत्यपीति · अथवात्रोपाचप्रालुल्पेत्या
दिसिद्धयेवर्णमायनुदात्तादन्यतोङीषित्यनयोरनुपसर्जनत्व
मतदंतविशेषणत्वान्नसमासोत्तरस्त्रीप्रत्ययइत्याशयः उप-
मानस्यसमितिननुपुरुषेतुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरमि-
त्यर्थः । एवंचात्रीतारिकल्माषीत्यत्रैवदोषइतिभावः । गु-
णोतातिदिष्टः स्यादिति · एवंचप्रणामापादनस्यसमानप्रव
चनत्वाभावइत्यपिबोध्यं · जातेश्चेतिप्रतिषेधात्कथंपु
वद्भावइत्यतआह · पुंवत्कर्मधारयेतिगवपलेतिभाविष्यतीति ·
स्त्रीवच्चपलेतिविग्रहेत्वयाविकल्पायातत्रैवेतिभावः ।
उपमेयवर्तमानउपमानवाचीनभवतीतिकथमुपमाता
नीतिसमासइतिवाच्यमित्याह · पूर्वेति · भाष्येउपदर्शिता

सिद्धांत॰ पं॰ ३

कै·वि· दिति · तत्रेन वो धार्थमिति भावः । प्रत्यास शब्दस्य कर्मंविशेष·
यत्वाकमित्यत आह · शस्त्रीश्यामेति · तत्रभयत्रैव तेमानः श्या
मगुण एकोन भवतीति कथमुपमेयवर्तिगुणवचनैः शब्दैः
सामान्यवचन इत्यत आह · शस्त्रीशब्दोपादानेनेति · उपमान
निष्ठश्यामगुणगतश्यामत्वावान्तरजातिर्धारतयोपमेय
निष्ठश्यामगुणस्यतद्भासनेन सहाभेदेन तेद्वावीतसामान्य
वचन इति भावः । अभेदविवक्षां विनापि सामान्यवचनत्व
कथमित्यत आह · तथेति · शा इत्यमित्यवान्तरसामान्याभि
प्रायः । एवं चैकप्रकारेण वा सामान्यवचनत्वमित्याह ·
गुणेनेति · द्वयोर्हि निर्दिष्टानेत्याभिन्न इत्यर्थः । उपमितं ५। ९ तन्वादिति ·
इवघटितवाक्यं · यदा चेति · इवशब्दलक्ष्य नोपमानत्वद्योतक
इति बोध्यं · ५८ विशेषणं · तत्र विशेषणं विशेष्येणेति · किमर्थ
द्वायर्थी उपसर्जनाप्रसिद्धिरित्यनपेक्षायेदिष्टोपपादनं नहि
स्यात्तन्न ह्युभयोरुपसर्जनसंज्ञेष्यते उभयविशेषणत्वादित्य
नेन समासप्रसंगवाद्यतीयः । उभयस्य विशेषणत्वादिति ·
समासे विशेषणत्वस्याभ्यसंवर्धितेन विशेषणं विशेष्यसंबं
धित्वाभावात् दृपेन्द्रयायद्वयोगादित्यत आह · उभयापेक्ष
ति · विशेषणविशेष्ययोरन्यतरचेन्नाद्वीभयोरपि उपसर्जनत्वादु
पसर्जनाप्रसिद्धिरिति ह्यग्रणंवा हेतीमित्यतआह · विशेषणेनेति ·

=विशेषणं विशेष्यत्वं च ·१२=

आवर्त्तकं विशेषणं आवर्त्त्यं विशेष्यमुच्यते आवर्त्त्य आवर्त्त्य
कभावस्य परस्परमुभयोरपि विद्यमानत्वादित्यव्यवस्थाप्राप्तेरितीति बोध्यं
न आवर्त्त्य आवर्त्तकभावमाह · विशेष्याविशेषणत्वेन विव
क्षितं किं प्रधानाप्रधाने · प्रधानाप्रधानभावस्य व्यवस्थितत्वा-
दित्यपि शेषवार्त्तिककृतानवेत्युक्तं तस्यान्यतरस्यैवाधार्य्यमाह ·
अन्यतरस्येति · द्रव्यस्य तिलादिरूपस्य · तिलानामप्राधान्ये न विवक्षायां
कोहेतुरित्यत आह · नेहीति · ननु प्रकरणादिना पंक्तित्वानिश्चयेनं य
दान्तदा गुणवचनस्य द्रव्यवचनेन सह विवक्षा संभवतीत्यत आह · य
दि विति · गुणवचनस्य प्रधानत्वात्प्राधान्यशब्दार्थविषययुक्तमि
त्यत आह · प्रत्ययमानावितिति · प्रत्ययमानस्य पाश्चात्यस्य प्राधान्ये
यायास्तानादन्वययोग्यत्वाबोध्यं · एतेनावयवाव्येति · विग्र
हवाक्यार्थाभिप्रायेणेत्यर्थः । समासे तु ह्रहपि एकार्थीभावसत्वा
दुभयोरैकार्थ्यमस्तीत्यत आह · समुदायार्थापेक्षायामि
ति · भाष्येऽवयवार्थत्वे इति · प्रयुज्यते इत्यर्थः । परिहरति · उच्य
त इत्यादिना · किमिति नाव प्रयुक्तः समर्थ इत्यत आह · २
यदा प्रत्ययमानइति · यदा तु प्रत्ययमानमिति · मनेनु न केवलं गुणे द्र
व्यसमभिव्याहारे द्रव्यस्य प्राधान्यमित्येव नियमः किन्तु व्या
प्यव्यापकजातजातिसमभिव्याहारे व्यापकस्य विशेष्यत्वा
मपीति बोध्यं · एतदुक्तं भाष्ये · नावश्यक इति · वा नियम इति

नन्वर्थः वृद्धत्वस्य प्राधान्ये हन्तु द्वयं प्रथमतन्त्रसैवोपलंभादिति स
र्वविषयत्वादिति च महाविषयत्वमुपपादयति · वृद्धत्वस्येति ·
अत्रासिन्नर्थे संशयमपि वैदिकव्यवहारं विदधीतापायत्वस्याति ·
तव्यावेति ॥ ॥ पूर्वापरा ॥ एवमदीनि भाष्येष्वेवं शब्दार्थमा
ह · एत्नादिति · पूर्वं प्रामेत्रकमणं कस्मात् प्रत्यारव्यायतनदृश्या
शंकयाह · पूर्वं काले त्वयाभीति · उद्यमिति · दिक्तं स्थयद्गतिनिव
मात्ता पूर्वाद्युत्पावयपकरवा यौवनभाविवेसमासप्रत्यये
ना मात्रवचनेरे वैतिनिव मायचोपमानानीतिविप्रोच्य ·
स्य पूर्वं विनिपातनियमार्थमुपमितानामित्यर्थ इति · यवक्षिति ·
नीरेकादि व्याव नयवेवहूलयपहणानु देनर व्याख्यावपयकत्वा
नुणादिसमासे व्याहारे वैनेवप्रवतिपातनियमसिद्धिरितिभावः ।
अत्र हन्तु चत्वादि नवावृक्तत्तशब्दार्थमाह · अकृतत्रपातिपादिति ·
व्याख्यानान्तरमाह · चनामीरितो ॥ अवपदेहृदत्वादि प्रा॰बद्धेः
प्रवृत्तमर्थदद्धेन दर्शाललाभादवचेत्याह · अन्योविति · क्वार
कःमितीति · पूर्वत्यादिना वेतव्यापवमित्यर्थः ॥ भाष्येस्व
यं परत्वलत्वपीति · अव स्वर्णविकल्पार्थक शब्दप्रयोगेकर्ता
विपर्यये खुलाघवो दृविचारादु देवतानारूपवैदर्थ्यवहारदर्श
नाद्वेदांगत्वमस्येवेति ध्वनयितुं वेदव्याव हनेनतानारावैम
वहारइत्यर्थः ॥ अश्वेरपा ॥ भरतयादयः पत्नीनइत्याप्रमिश्चा

नं किमर्थं नित्यत्वम्बा ह॰ मूल एवेति॥ नित्यं विकल्पितं गतीः
ति॰ ऊर्यादिच्विडाचश्चेति गतिसंज्ञा स्यात् द्वितीयं बेलं
वैकल्पिको प्रसज्यते॥ तेन वनमाला अधारणाधिकावृत्ते
विधिः षष्ठ्याद्युपसर्गान्तकर्तृ सप्तम्यन्तवनादुत्तीति समान
प्रकृतिप्रत्ययं न कर्तव्यमित्याशंकायां ह॰ विधिषष्ठ्याद्यो यद
ति॰ अन्वितनिषेधे क्रियमाणेऽपि तज्ज्ञीतिरिति नवाह्य
नैव यथावस्यकर्तव्यमकृतमित्यर्थं तथापि समासः प्राप्नोति
स्यात्तत्रा ह॰ नवितन इति॥ अर्थमेदादिति॰ कृत्तयाके प्रयाय
र्थविधेयोर्वाणिपातनं कृतमव्ययमित्यादौ समासाभा
वायार्थ भेदमकुर्वतोऽतिरिति॰ तेनैवेनापीति॰ प्राग्द्यो स्त
वरस्थामित्यनेन समसंप्रधारणेति॰ समयोर्म्ध्ये स्यात् स्यसंप्र
धारणनुवृत्त्याधिकं॰ भाष्येनाप्यतन्त्रितमीति॰ सम्भेवविशिष्टे
सम्बन्धे तत्र सर्वं तत् समस्यत इत्युक्ते तत्तत् प्रकृतिकमेवलभ्य
ते॥ तिभावः। यत्सर्वमेति॰ अयंभावः। स्वस्यतविशिष्टः
पदं लक्षणयाविसमासि वचनेऽल्पं पूर्वव्याख्यानमितिर
वैरोविशि ध्यतीति॰ कयाकायिकेत्यादौ कयप्रासोकपिका
चेत्यादि विग्रहः॥ ॥युवा॥ नोपपचन इति॰ नच स्वरच
कृत्यादेरवेव कृत्वा घात्योपात्तस्यामानाधिकरण्य

168

वै॰ वि॰ षनिजयन्तीत्यादौ पादिनानन्तं भवति॰ वक्ष्यमाणरीत्या गुणाभा
स्यावश्यवक्तव्यतया नञ्लिंगादेशे भेदेनवानुदात्तानुदेशोत्तु
परिभाषाज्ञापनौचित्यात्॰ नवलौकिकानाब्रूतीति वक्ष्यमा
णलिंगेन [illegible]: बुद्धिविषयत्वेनैव च प्रत्यवदना॰ यद
पविचार: प्रत्याख्यानं परः स्यान्नदा लक्षणप्रतिपदोक्तयो
रित्यत्रापि [illegible] स्यादित्यभिप्रेत्याह॰ नतावदिति॰ कि
न्त्वेतत्सूत्रं तृतीयासमासप्रकरणे कर्तव्यं फलसारंग इत्यादि
तृतीयासमासः संपाद्यते उत्तरपदात्वा संकर्मधारय इति विचा
रः इतिभावः [illegible] आह॰ सहत्यादिना
सिद्ध इत्यत्रैव॰ नत्वेतत्सूत्राभावे फलसारंग इत्यादौ सहयो
गे तृतीयातत्पुरुषसमासो नास्ति [illegible] भावादत आह॰
हितृतीयेति॰ समासविधायकेन [illegible] तृतीयात्पुरुष आ
ह॰ श्यइति॰ नत्वनेन वर्णग्रहणं वंपदप्रकृतिस्वरार्थं चे
न्न॰ तत्पुरुष इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यासिद्धत्वादित
त्याह॰ [illegible] इत्यादि विनि॰ [illegible] तृतीया
[illegible] इत्यत आह॰ [illegible] सहयोग इति [illegible] नेनस
मास इति॰ हितृतीयायां [illegible] समासे [illegible]
नेति इतीति निषेधो न स्यात्॰ एतेन च [illegible] सारंगसमनन्तरोक्तं

भाष्ये सहयोगे तृतीयेत्युक्तं । अत्र तेन इति निर्देशस्य प्रयोज
नमुक्त्वा वर्णग्रहणस्य भावमाह । वर्णेति । एतच्च उत्तरपद
वर्णवाचिनः पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधाद्वा वर्णवाचिनस्त
त्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवत्येवेत्यर्थः ।
नन्वेतच्छब्दस्य योगलभ्यत्वेप्युपस्थानादिना लाभो हि तत्वाद्धुत्तर
पदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोतीत्यत आह । कृत्स्वरेति । अत्र का
रकत्वादिति । नाहि शब्दप्रतिकारकत्वं हि मस्य क्रियापेक्षत्वा
त्तस्य शेषविवक्षायां तृतीयाविधानाद्विभावः । व्यवच्छेद्य
त्वेन प्रयोजकोनास्तीत्युक्तो वर्णवाचिनः सत्ताप्रतिपा
दनमयुक्तमित्यत आह । अन्तरेति । अत्र तेन इति निर्देश
तृतीयावृत्तिर्णीत्यस्याधिकस्तो वेभवतीत्यत आह । अनेनेति निर्दे
शे घटति । ननु परत्वादित्यधुनाम सन्निधेनवियोगेण वर्णग्रहणे
कृष्णेन इत्यत्र वर्णेनेति निर्देशप्रवर्त्तनात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्त
भावे परत्वात् बाधकत्वायोगादत आह । कृष्णेनेति । निर्धा
तृतीयासमास इति न्यायसमाने प्रत्याह । अप्येवेति । कर्मसमाना
धिकरणपदन्यायः । तथामित्यत आह । एतदिति । ननु कर्म
तत्पुरुषे उभयोः प्राधान्यमुपसर्जनत्वे वा कथमाह । प्रधानेति
भाष्ये इत्यत्र वातिरा तद्वतिरिति । इत्यत्र द्विजातिविशे
षः । अन्तरङ्गजातिरस्त्री विषयादितिस्त्रेऽयोषधादन्य

येभ्यो दातव्येयेति प्रत्युदाहरणं भाष्ये दत्तमित्याहुः। अन्यपदार्थे
विधीयमानत्वाद्दत्तशब्दस्य न तु पुरुषस्यान्यपदार्थे विधीय
मानत्वेन बहिरंगस्य बहुव्रीहेः कथं विप्रतिषेध इत्यत
आह• वार्त्तिकेति• न्यायप्राप्त्यादनायेति• पूर्वापरत्वा
दित्यादेरप्यपेः। विप्रतिषेधप्रकरणादिर्द्दिष्टरूपत्वं कथं
लभ्यमित्यत आह• प्रत्यासत्तेरिति• केवकालिकमिति बहुव्री
हेरव्ययीभावोऽनुपपन्नः बहुव्रीहिः समानाधिकरणानां
मिति वचनात्तेनाह आह• आधिकरणानामिति• ननु
शाखाविषयेव बहुव्रीहि विधीयमानेऽन्यपदार्थे कादन्यः शेषः
न तत्प्राप्त्यन्तु रूपप्राप्तो बहुव्रीहिरप्राप्तिरिति कथं विप्रतिषेधः
शेषपदार्थेनिरित्यत आह• शेषग्रहणे चेति• कदाचिदिति पद
नो सर्वत्र बहुव्रीहिविषये पदैकदेशानर्थक्यप्रसङ्गादित्यत आ
ह• विधेयेति• विधेयविशेषणः सर्वधनादित्यपः। तालितबल
भेदहान्ति• कचिदुक्तनानान्येभ्ये द्दृश्यते• क्रियाविशेषकर्मणा
रव्योलभ्यतेऽपदेशेनोपात्तमित्यत आह• नादिति• क्रियायोगानामि
ति युक्तः प्रथमस्यसत्तात्पर्यमित्याह• सर्वधनाद्यपि ह्रस्वीति• स
र्वधनादिपदं पूर्वस्य तुल्ये कर्मधारयस्य प्रयोगादित्यपव
लभ्यत इत्यत आह• मत्वर्थीयेति• यत्पुनर्वार्त्तिके प्युक्तं अन्य
पदार्थ इत्यनभिधानान्न कर्मधारयेण तस्याभिधारयमाह

त्यत आह सर्वा एवेति । ननु स्वपदार्थमात्रविवक्षायां सर्वत्र क
र्मधारय इष्यत एवेत्यत आह । एतदुक्तमिति । पदान्तरस्वी
कारे किं भवतीत्यत आह । कार्य इति । ततः किमित्यत आ
ह । नचेति । नाविष्टलिङ्गत्वे विप्रतिषेधेन तदुक्तं इत्यभिप्राय
स्तेन बहुव्रीहिणा प्रकारेणापि सिद्धिर्भावादित्यत आह । विप्रति
षेधापवादतया पीति । स्वपदार्थाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वं कर्मधा
रयस्यैव बहुव्रीहेरपि तु स्यादन्तरङ्गत्व स्यादित्यत आह ।
स्वपदार्थेति । ननु कर्मधारयस्य स्वपदार्थस्य वाच्यत्वे इवि
धानादित्युक्तं सामानाधिकरण्यस्य च अपदार्थत्वादित्यत
आह । स्वपदार्थेति । आस्तिक्यादिभिरातमयुक्तो विप्रति
षेधासम्भवादित्याशङ्क्य न च फलस्य धनान्तरदसमर्थेनोपित
दुष्यतीत्यभिप्रेत्याह । इत्यपि स्वपदार्थे हासमासेति प्राधान्येन
विवक्षित इति शेषः । कथमन्यपदार्थे सति स्वपदार्थस्य प्राधा
न्यविवक्षेत्यत आह । एतदिति । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणादि
त्यत्र विवक्षितत्वमित्याविपदेन ज्ञौरवमाह । पदीति ।
माध्यमिक स्वसमर्थानाम ज्ञातिरिति । ज्ञातिवचनोऽस्य भेदाभ्युपेयो
न उक्तं । ननु समासार्थस्य एकार्थीभावेऽपि द्विवचनं ततो नुक्तासि
५७६ द्धः प्राग्बहुव्रीहिरित्यत आह । आविष्टार्थेनेति । समासार्थस्य

कै·वि· लिंगसंख्याद्याकांक्षारहितस्य सुबंतेन पदेनेति· तेन हेतुना लिं
गसंख्यादिभिः परिसमाप्तार्थस्य प्रकर्षादिसंबंधसामर्थ्य
मितिभावः। तात्पर्येति· केवलप्रातिपदिकोपस्थाप्येत
स्यार्थः। प्रातियोगिकत्वं तत्स्वरूपेण येति· द्वितीयान्तीया· ते
ष्वोपेतरूपादिति· बहुव्रीप्रातिपदिकयोर्युगपत्प्राप्ति
विषयेव स्त्राणां तद्बहुतमपेदस्य सोदृश्यगुण विषयास्पर्ध
भवति· यथास्य स्वस्त्वमालिकस्त्रारूपस्य तत्वसमादति प्र
येनस्स्वतमालीति· एवं च सोहृत्यगुणविषयप्रकर्षस्य
विशेषणस्यैवसापेक्षत्वामितिभावः। स्वार्थीतरव्य· १ ष्य
पं· यदा हीत्यादेः यथागं पत्वात्स्वर्वस्य संबंधमाधाकांक्षाह·
तास्याविति· अस्मिन्ननु हीत्यादेता इष्टप्रत्याख्याने ष्ठी
कृतंतद्धितव रूपाति· अतिशायनमा चेति· द्रव्यस्याति· तथा
चो यतेयोन्वितरूपेणगौतमी प्रागोमीत्वामिद्धवे धङ्गेरिति·
एकस्याभावाविति· गुणप्रकर्षेवद्रव्यप्रकर्षेहृत्यर्थः। स्व
वकाचिप्र्वदामिनिमित्तगुण प्रकर्षो यथाश्लोनरहस्यादौ·
काचेत तारहचारितगुणप्रकर्षः। यथा गौतरहत्यादौ· के
चित्तु द्रव्यगुणप्रकर्षे· यथा प्रकृते· तेन तस्येत्यादिना
क्षिप्तगाविष्टयद्द्रव्यप्रकर्षाभाव एव प्रतिपाद्यत इति बोध्यं·

गुरुः परत्वं च ः कथं धारत्वं च समतत्त्वमाह भेदकत्वमिति ॥ ॥ मह
दा प्रातिपदिकेति । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयोपमानं पूर्वपदप्रकृतिस्व
रोल्लदारण प्रातिपदोक्तपरिभाषया उपमानानीति विहित
समासविषयत्वबाधनायेत्यर्थः ॥ ॥ इति श्रीमाधव
पदीयाविवरणे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयमाह्निकं चतुर्थपाद
स्य समाप्तः ॥ ॥ अर्धं नपुंसकम् ॥ ॥ नपुंसकमित्यस्याभि
धानकप्रयोगमात्रे इत्यत्र प्राप्तिरित्यत आह । नपुंसकस्येति । न
पुंसकमित्युपादानात् किं समासो द्विविशेषप्रतिपत्तये इत्या
समासेन तद्रूपविशेषावगतिः इति स्त्रीसमासस्यापि प्राप्ति
पत्तये ताद्वयन्त्याह । सर्वचर्मीणत्वादिति । तद्वितीय इत्याह ।
कृते चेति । नपुंसकत्वलक्षणविशेषावधारणा तत्कृ
तरूपविशेषस्याभावादिति भावः । तत्स्तीयः । उपरितना
न्यतरस्याग्रहणस्यैवैकवाक्यतयेति भावः । नपुंसकादि
शब्दान्तरपदसमासः सर्वेषु त्वादिर्यस्य पदस्य व्याख्यम् : प्राधि
करणस्याकाङ्क्षायां तत्त्वा विशेषानुपपत्तिमाशङ्क्याह ।
नपुंसकमिति । पुल्लिङ्ग एव लिङ्गं भवत्येवेति । नियमेनेति । से
पुण्या द्विगिति । न ह्ययमर्धशब्दः समप्रविभागे वर्तते तस्यात्र
तिपष्ठीसमासापवादे कदेशीसमासे इति शब्दस्य सर्वत्रेति ।

यात्र प्रसंगः कथं सैवेनातिप्राप्तिरित्यत आह॰ नद्वेति ॥ वस्तुत
स्तु समप्रविभागो नपुंसकलिंगो ऽवयववाची पुल्लिंग इति भा
ष्यस्य पाक्षिकत्वमेव आपद्येत॰ अत एव मरस्येहत्वापि पि
न प्राकलखंडेवाडुंसस्य ह्रस्व प्रतिम्नव यत्वेऽध्रुवमसंज्ञा ह्रस्वसमप्र
प्राक स्यन्दुक्तं॰ नेत्रवाधसीति पूर्वान्वयो च ह्रस्वस्य ह्रस्वि
निरूपमेद्यान्तु नपुंसकत्वे॰ न च समप्रविभागो विश्व
नपुंसकत्वे एतत्रोऽङ्॰ च ३ गितित्सत्वयोर्नैव लोके नापि वेदे
ऽ ह्रस्व एकारो ह्रस्व ओकारो वास्तीति भाष्यप्रयोगविरोधः ।
समप्राप्त्यापत्यवयववाचिनां वर्णायमदमः प्राप्यपत्य
प्रयोगात्॰ नाप्यवयववाचिनो लिंगस्य भेदत्वे ऽस्यार्ह
मित्यादिप्रयोगविरोधः समप्रविभागत्वाद्यप्रयोग
निसंभवेतत्याप्रयोगात्॰ वस्तुतः समासस्त्वेकदेशिसमा
साविषय इत्यत एव प्रमाणप्रार्थ्यार्धं हरीतक्यति कालि
दासप्रयोगात्स्पष्टं वेदे परवल्लिंगमिति सूत्रभाष्ये॰ ह
समर्थं पदानामिसांध्रयाह॰ नित्यं ददेवाति॰ ऐतेनावयववा
चिनोपि नपुंसकत्वोगप्रयुक्तो सामान्ये न हरीतक्यादि प्र
ति नह्यावत्तये नपुंसकमित्युक्तो मित्यपास्तं॰ अवयव
वाचिनो नपुंसकत्वाभावात्॰ लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति॰ नै

नसर्वादीनि सर्वनामानीत्यादौ नंतुंसकानामेव ग्रहणमिति।
नियमो न भवतीति भावः॥ द्वितीयातृतीयायां पूर्वं इति।
द्विकपूर्वपदादित्यत्रासंयोगोपधादीनामनुवृत्तौ प्रातिपदि
गौरवं स्यादिति भावः। ननु तदधिकारेऽपि तदधिकारविहितप्रत्य
यग्रहणे चाभिदानाद्वितीयामित्यादौ षष्ठीसमासप्रापणेनान्य
तरस्या ग्रहणस्य चारितार्थत्वाद्विदा चतुर्थ्येव स्या पाविस्या।
तरस्या तृतीयेत्यत्र ग्रहणमेवेति भावः॥ ॥प्राप्तापन्ने॥ ॥
विषयसप्तमीति। प्राप्तापन्नस्य प्रातिको भवतीत्यर्थः। संप
न्नेः तत्रास्मिन्नपदे प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावादुपसर्जनसं
ज्ञा न प्राप्नोतीत्यत आह। स्वविभीयेति। सूत्रेति। यदि द्विती
यान्तः पूर्वनिपतनं तो द्वितीयाश्रितेत्यनेनैवासिद्धत्वात्स्य
प्रमत्तदर्शयकस्याप्यर्थः। प्राप्तो जीविकामित्यत्र समा
ससिद्धये प्राप्तशब्दो निर्दिष्ट इति व्याख्यानं तथा युक्त्या प्राप्तश
ब्दस्य जीविकाशब्देन समास इत्यत आह। लिंगेति॥ ॥कालाः॥
॥ इह यद्यपि मासो जातोऽस्येति बहुव्रीहिरस्त्यपि मासजातः
इति सिद्धं तिष्ठति पूर्वविपातनं नक्तं जातिकाले स्वरवादिभ्यः पर
त्वान्निष्ठा वा च्यामिति प्रतिषिद्धः। जातिकाले स्वरवादिभ्योऽन्ता
ख्यादत्ता कोमित्र प्रतिपदका स्पतेनांतो दाचाविधानान्न
ले विधानाधिकतथापि वा जात इति विशेषविधाना।

वै· वि· द्विकलेभ्यांतो दातव्यं प्राप्नोति इष्यते तेनु नित्यमिति तदर्थमिदं
सूत्रमित्याहुः। इहेति· वाक्ये नाभिधाने प्राप्ते समासारंभादि
ति भावः। अस्येति· षष्ठी परित्यागे प्रथमोपादानमित्यर्थः।
ननु संबंधस्यानिवृत्तौ नैव संबंधोऽभासेत्यत आह· संबंध
स्येति· षष्ठीविवक्षितः संबंधः कथमभिहित इत्युच्यते· तथा
ह· अनुक्तोपीति· यत्र वृत्तिवाक्ययोरुपसर्जनप्रधानभाववै
परीत्यमनेन त्वाह· इहेति· जातस्य मासः परिमाणमिति
हत्यस्यार्थः· किंपिंडस्य कर्ता· प्रत्ययार्थस्य उत्पत्तस्ताप श्रा
जातिः समहत्यर्थस्य जन्मनः अवधिं निरस्यति· नस्येति·
द्वितीयं निरस्यति नापीति· तृतीयमपनयति· नापि
जन्मेति· ननु कालस्य मासः परिमाणं चेत् कथं त्रिंशाद्र
त्रेष्वपि प्रयुक्तमत आह· सर्वेति· तत्त्वमध्यापि प्रत्यात्मना
परिच्छिद्यमानस्य कालस्याभिधाभाव्या यः। एतदेवेति· यद्य
न परिच्छिद्यते तत्तस्य परिमाणमित्यनुदेवत्य यः· ननु का
लशब्देन कालविशेषस्य मासस्य देशविधाने परिमाणं
प्रावेन कालविशेषस्य बहुव्रीहिर्विवेचः तथा च समासार्थ
उपसर्जनीभूतस्य सर्वत्राप्यपास्य शोऽप्युक्तश्चापद्यते
तत्राह· कालशब्देनेति· नन्वेवं सति यस्य तदपदेन मा
सस्य कालशब्दस्य परिमाणशब्देनासमर्थसमासः स्या

दित्यत आह॥ अप्यवेति॥ उपसर्जनीभूतस्य तु सर्वनाम्नः पर
मर्शः केषांचिच्छब्दानामित्यत्र प्रातिपदिक इति भावः। कथं पुन
रिति प्रश्नः। सिद्धान्तिनोऽपि प्राप्तमाह॥ यदीत्यादिना॥ उपा
धिरूपावच्छेदेन सूर्यगत्याद्युपाधिभाव ज्ञानेऽपि भेदप्रतिपादि
यिष्यते अन्यथा विशेषणत्वेन कालस्यान्तराविशेष इत्य
र्थः। इत्याहेतीत्यत आह त्य [illegible] र्थ। तस्यात्मेति॥ कालस्य स्वरूपमित्य
र्थः। भेदैः सूर्यगत्यादिभिरित्यर्थः। स्वत एव किं न स्यादित्यत आह॥
नहीति॥ स्वतो भिन्नं वस्तु न किंचन तात्पर्यामिन्नं भेदप्रतीतेस्तत्त्वतो भे
दानिरूपणाच्चेति भावः। एकत्वादिव्यवहारः सर्वोऽपि परोपाधिक ए
व न भेदव्यवहार एवेत्याह॥ नैक इति॥ तस्यात्मेत्युक्तं विवृणोति
संसर्गिणामिति॥ जातस्येति जननक्रियादारा वर्तमानदशादिर स्य
पाधिः मासेन परिच्छिद्यते अवगम्यते परिमाणमेकत्वं स्वभावत इ
ति प्रातिपदिकार्थस्य तत्त्वान्मतत्वादित्यर्थः। षड्मासजात इत्या
दौ तु वस्तुतस्तत्तदपेक्षणोपाधिमत्तां निष्प्रयोजनं संख्याद्वित्वादि कल्पना नां॥
श्रित्य मासादिभेदेन द्वित्वादि वैशिष्ट्येऽन्वयन्त इत्यर्थः॥ ॥नभा
वसत्त्वसामान्यमिति॥ अभावो भेदस्तस्यासत्त्वानिरूपयितुमशक्य
त्वात्॥ तथाहि॥ भिन्नाभ्यां हि धर्मिप्रतियोगिभ्यां सदिति रूप्यः। त
त्रापि भेदे च तदात्माश्रयः अन्यभेदेऽन्योन्याश्रयः। तदुक्तं पादे
त्यस्य स्वीकारे चक्रकमनवस्था चेति तन्त्रान्तरे स्फुटं॥ सामान्य

त्वंच वे बलात्वायित्वात् • न हुतिरत्त वृत्तिः। एवं च ब्रा लक्षणभिन्नस्य
र्थः फलितः न त्र प्रयोगे सति कथं ब्राह्मण मात्रस्यानयने मित्याश
ह• आनीयतेति • त्यासभेदेनेति • परवल्लिंगं द्वंद्वैकदेशीनोरिति न्या
सात्तल्लिंग सर्थः। अत्र ब्राह्मण एकोदेशः इत्यादीनिवकुप्रत्ययाभावा
दिति भावः। अपरितोषो क्षेपदात्पूर्वं यत्राह इति दर्शयितु मादिमि
त्यादे दोषं दर्शयति अत्रापीति • अनेकामित्यत्रैकवचनासि
द्धं पुंलिङ्गं भाष्यकारः स्वयमेववदंति • पाणिना स्त्रस्य पद
येन पठनएव भिमतमित्याह • एतत्र दोरिति • अर्थद्वारेते
ति पंचमीति दृश्येक तस्मिन्नस्तीति निर्देशाद द्वारेण संबंधेन इति लभ्य
ते • तन्ये शाब्दः कथंत श्रि शिष्टस्यदत्रियादेशानयन मित्यत आह •
आरोपितेति • मुख्य ब्राह्मणग्रहीत्वा चोद्यमित्युमि प्रत्याह • भावा
भावयोरिति • नत्तु ब्राह्मण प्रावस्या यातिवर्त्तोत त्स प्रयोगेन
स्यादित्यत आह • निदर्शनमिति • अथ आरोपितब्राह्मण्यकथमवसी
यत • इत्यत आह • नञ् द्योतितेति • नास्ति नञ् इति • प्रकरणादि
कंच तात्पर्ययाहकमवेयमिति भावः। कोस्मा समिति • सोहि
डंसू • निरर्थकमितियावत् • सर्वेषां प्रवृत्तानां युक्तसमुदाये
वृत्तौ यत्फलाति तदाह • त त्रेति • कुत्रहीत्या तो त्रमेव स्मारयति •
पदार्थप्राधान्येति • इदानीं प्रकारान्तरमापत्त्यो द्योतकत्वं प्र
तिपादयति भाष्ये • अथवा सर्व एत इति ४ यावता दयोपि त्रा

म्रवरिष्टानामिति • तप्पाचलक्षणप्रतिपादनाय ब्राह्मणप्रयोगः। निवृत्त गुणत्वात्रवृत्ति प्रतिपादनाय नञ्प्रयोगस्त्वर्थः। ५५॰१८

प्राग्गुणाः । बालकपत्नीत्येवं तत्र ... इत्यत आह । निदर्शनायेति । कर्त्रादिष्वेति ।
समासप्रतिषेधाद्धि तस्य कारकमिति समासयोगमप्राप्तमत आह । पो
४ वचनं षेति । पूर्वोक्तात् ... इत्यादिना शेषोक्तार्थस्य समुदायस्य न द्वंद्वपरत्वे
त्वर्थः । आपाकलीयमिति । तथा चासामर्थ्यात् समासो न स्यादि
दि त्यभिप्रायः । संदेहात्पानि प्रायाद्यप्रवक्ष्यतीति कथं तत्समर्थमित्य
त आह । संदेहाभित्रमिति । ... दयास्यादिवत्संबंधेऽन्यस्य
स्य युक्तामत आह । अयमत्रार्थ इति । एकदेशादिनिगमादिति । ए
वं चोभयप्रतिपादनायोभयप्रयोग इत्यभिप्रायः । एतत्तु प्रसज्य
ते । उत्तरपदार्थस्य किं यथा सामान्यप्रयमान्त्रेण ... इत्यादेउ
त्तरपदार्थप्राधान्यं तेनेव उत्तरपदार्थप्राधान्यपक्षोक्तदोषं
प्रतिविधानपरत्वात्तावासिन्यपदेनाभिमतइत्याह । पर्युदासेति
ति । ननु येन त्रोप्रकृत मर्यादं मयत इति ... कस्यैव ...
स्य प्रतिपत्तिः स्यात् ... इत्यत आह । आचार्येति ।
यदभिप्रायेण ततोऽन्याधुक्तं तद्दर्शयति । तस्माद्धवेति । पूर्वविप्रतिः
षेधापत्तेरत आह । ननु प्रत्यय इति । उत्तरपदार्थप्राधान्ये प्र
कृत्यर्थस्य ब्राह्मणार्थस्य सापेक्षत्वान्न त्वयैव पविशेषणस्मा
कांक्षत्वात् । प्रधानस्य भाव प्रत्ययार्थस्यैवं पदार्थप्रधान्ये
१-७ न पूर्वविप्रतिषेध इति तत्स्वभावादिति तत्त्वे भाष्ये । ॥ ॥ इषद ॥

= प्रकृतोपयोगादिति· सर्वदा द्रव्यगौ वाद्रिपन्नानां = आदिना नीलादिपरिग्रहः = ७

योगे षष्ठ्याः वा समासाप्रसंगात्प्रकृतानुपयोगादितिभावः = ६।

वै· वि· ननु ज्ञानाधीयदर्थान्वयासंभवादेवासिद्धः समासाभाव इत्याशंक्याह·
षष्ठ्येति॥ ॥षष्ठीप्रतिषेधविषय इति सर्वविषोऽज्ञानमित्यादौ·
कुशोगायामिति इध्मप्रव्रश्चन इत्यादौ· कार्त्तिक इव प्रत्याख्यानुः
माह· नन्वथेति· तत्रच्छेदितिमिव शेषग्णोपादानस्य प्रयोजनमा
ह· इहकेचिदित्यादिना· इत्यस्यापरं जकत्वेनेति· इत्यं प्रत्ययभेदो
पयोगेण विशेषणत्वेनेत्यर्थः॥ नीलकुसुमः पा इति· अभेदोपचारम
न्तरेणाविशेष्या इत्यर्थः॥ तस्माद्धिविधेति· यद्यपि मे हदादिश
ब्दैर्द्रव्यस्यैकत्वमापन्ना एव गुणाभिधीयन्ते इति त्रिविधेति·
हि वक्तव्यं प्रकृतोपयोगानुविधेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम्· शब्दवि
पेटवा शेष्यान्तरस्यत्वेनाभिधानं यदहीत्वा शंकते· अथेति· अर्थे
स्य तात्पर्यत्वमिति· एवं च गुणिपरस्य वाचकशब्दाभावत्वं
नान्तरपर्यमितिफलितं· नीलशब्दस्य तत्र गुणाभिधायित्वा
भावात्समासप्राप्त्यभावमाशंक्याह· यद्वेति॥ ॥पूरण॥
संख्ययाविगुणत्वात्समासो न प्राप्नोतीत्यत आह· गौविंशति इत्य
दौनिति· प्रातेतितिपक्षे शतमित्यादेः तत्र प्रत्ययोऽपि विधीयते
उक्त· स च षष्ठीसमासेन पुंस्याघः नवसंख्यया समासनिषेधे
संभवतीतिभावः॥ आवर्जितवाचीति· आवर्जनमाहरणं· यथा
मर्यादिभावकिंनवतीव श्लाघसे इति दशकुमारचरिते· आव

ङितातिभ्यामस्य कलसामर्थ्यादिकमनोसीति चरन्त्वावल्यं । नन्वेवं
नरत्वाद्वाद्यंतः शत्रियत्नेनविहितयोरेव शत्रुशानचोः सज्ञेति
द्विषोगामित्व इत्यनेन विहितस्य शतुः सज्ञाभावात्कथं चो
रस्याद्विषन्नित्यत्र सद्व्ययनत्वोति समासनिषेधइत्युक्त्वाह ।
तोसादित्यत्रेति । लादेशत्वादिरूपाधिस्तदसंबंधात्पर्यत्वादित्य
र्थः ॥ अत्र स्थाने लादेशत्वाभावादाह । प्रत्याहारेणेति । अ
स्योदाहरणं तु व्यवस्थापयति भाष्यवदयन्नेतादिति । इत्या
दीत्यपीति । इवोतरसाह चूर्णानुदव्ययमेवग सुतेयत्कतो
रीत्विग हीमहवि भक्ष्ययोगादितिन रद्दितः । नेतद्व्याख्यान
२ रहितं । अव्ययेति [illegible] उदाहरणम्बालरामस्योच्चैरित्युदाहरणं
पेदया विरोधात् । न कर्मणि च । वक्ति चिन्तज्ञकाभ्यामिति । तृजको
भ्यामित्यस्यवकर्मपत्तृजकाभ्यामिति सर्वेदं । कर्तरि चेत्य
स्यैवायमर्थइतिव्यक्तिमतेप्याह । कर्तरि चेति । अन्ये त्वनुप
पदत्वदृत्तौ शेषे षष्ठ्याः समासो भवत्येव गंगाधरम् धरादौ
स्वरेपि तविशेष उभयथाप्यं तोदात्तत्वात् । तत्र सामर्थ्यादि
ति । तृजकाभ्यां कर्तृसंभिहितत्वेन तत्र षष्ठ्या योगादित्यभा
वः । नन्वत्राहस्यास्येति कर्तरि षष्ठ्यासमासाहान भजकमित्यत्वे ।
न सामर्थ्यं संभवतीत्यत आह । आहारस्येति ॥ भवतिवापि

कौ·वि· ति· ब्राह्मणस्य कृत्यमित्यत्र कोन्यायः। अतिप्रसंगइति· अन्यत्राप्येवंन्यायेः।
समासापादने संभवात्तत्रापि प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। कुगतीति।
न कुगतिग्रहणेन प्रादिषु विप्रोभ्यमायोग्य कर्मप्रवचनीयानां प्रा
प्तिरेव नास्तीत्यत उक्तः प्रतिषेध इत्यत आह· प्रादिग्रहणेऽस्ये
ति· निरुक्तो घ्यां विरित्यादौ प्रत्यादयो लक्षणेत्थंभूताख्यानेति सूत्रेविनि
र्दिष्टाः। द्वितीयेति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्यत्र युक्तग्रहणा
दिति भावः। तत्पदेति· अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति मंदप्रा
ध्यापकमुदात्तत्वं स्यादिति भावः। यद्यपि वेदे प्राप्ताघंरूपं तथापि
तुल्याप्येवंजातीयके लौकिकप्रयोगे दोषइत्यर्थः। स्नामपि
मेवनास्तीति· एकार्थियान्वयित्वरूपसामर्थ्याभावे निकृतः सर्वो
मत्रिकयेत्यादौ समासापत्तिरिति भावः। अत्र नियमापादकं तामि
त्यादौ क्रियायोगे नुपसमासप्रपत्त आह· प्रादिग्रहणेनेति·
आकडारइत्याप्रावीपदर्थाभावे कप्यसमास इत्या प्रवर्ताह· क्रि
यायोगइति· दुर्निंदायामित्यस्यानंतरमेव वार्तिकं कस्मान्न
कर्तमित्यत आह· प्रशस्तेपीति· पृथ्वीवाचि कु शब्दनिराकरणाय
पार्थ इतिविवक्षितं चैकपदीभावदर्थे का प्लवणमिति समास
इत्यत आह· ईषदर्थ इति· सहेति योगविभागेन सिद्धं इदं वा
र्थमित्यत आह· सह सुपेत्यत्रेति· एतेनातिनमासार्थमिदमित्यपा

लं· तद्धास्य प्रामा एयेते इह वार्त्तिके पुनितिन्त्य ग्रहणसंबंधादिति
भावः।त्रयाणामिति· गतिविशिष्टतिङ·न्तेनाव्ययस्य समास
विधानादित्यर्थः। उदात्तवतेत्यनेन तु तावि नाम समासः नि
घातेन तस्योदात्तत्वादिति भावः। तिन्नुरुषे तुल्यार्थेति· समपा
दत्वादेष पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वपदानुदात्तत्ववारणायो
दात्तस्वरितग्रहणानुवृत्त्या तेष्वाभिः पूर्वपदस्यैवानुवृत्तौ हि ग्रह
णेत्यत्र ग्रहणादिति भावः। पूर्वपदत्वाभावादिति· विनाच
लादित्यव्ययसमासः·किंतु विविशिष्टेनानेनेति अप्रत्ययः·स्वा
त्यर्थेविकृप्तान्ते उदात्तयणः परत्वादकारस्य स्वरितत्वं
स्यादिति भावः॥ ॥ उपपदमतिङ्॥ उपपद्यहः कर्त्रभिप्रायादि:
पुरुषसंप्रत्ययसादिरिति भेदः· गतशब्दे क्रियावाचित्वं नास्तीति क स्म
थं तिषेधःप्रसक्तस्त्राह· अत्र चेति· यद्युक्तं प्रकृतिवाच्या क्रिया
श्रयः प्राति×त्वांशेपत्ति तत्राह· एवं तेति· ननु तथापि क्रिया
विशिष्टद्रव्यवाचीति वक्तव्यं न द्रव्यवाचीत्यत आह·प्रधान
तेनयेति· क्रियावाचित्वाभावादातिङिति निषेधाप्रवृत्ता
वुपपदत्वात्समासः· कस्मान्न भवतीत्यत आह· अत एवे
ति· प्रत्ययोत्पत्तेरिति· नमुनातुलाविन्यत्र क्रियायामि
ति सप्तमीवाच्यक्रियावाचकधातोरुपपदत्वादत्वर्थाभा
वे पि सामर्थ्यादिति भावः· अतिङिति निषेधे तत्कथं सेन्यस

निवृत्तिस्तदा निवृत्तौ वाक्यं सुबुत्पत्तेः प्राक् कृतेन समासः स्यादित्यत आह॰ अ
त्तिङ्ग्रहणेन चेति॰ निवृत्तं सत्सुबुत्पत्तेरिति भाष्ये दर्शितानन्त्ययमात्तिङ्
सुप्सोपि सुबग्रहणं निवर्त्तयामीति भाष्ये यदत आह॰ सुबग्रहणं त्विति॰
पूर्वपदस्येति॰ चर्मक्रीत्यादौ तल्लोपादिपदकार्यार्थमिदमपूर्व॰
कृतं नावश्यायामीति॰ काष्ठैः पचतितरामित्यादौ समासाभावा
यत्र कृद्ग्रहणमावश्यकमिति तिन्नयुक्तं॰ बहुलग्रहणेन स्थानजंतादिभि
रिव तेनापि समासस्य वारयितुं शक्यत्वात्॰ तत्र स्फुतान्निवध
नहति॰ गतिकारकोपपदात्कृदित्युक्तादिना धनक्रीतेति सुबुत्प
त्तेः प्राक् समासे हि करणपूर्वं क्रीतेन प्रातिपदिकमकारान्तं स्त्रि
यां वर्त्तते इति क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीषि सति धनक्रीतेति न
स्यात्॰ यदा तु सुबुत्पत्तेः समासस्तदान्तरंगत्वाद्यापि कृते पश्चा
न्नाप्यपि समासे च करणपूर्वं क्रीतेन मदंतं स्त्रियां वर्त्तमानं न भवती
ति ङीषभावाद्धनक्रीतेति सिध्यतीति भावः॰ प्राक्सुप्रति॰
षेधातिसिनित्यसमासयोरित्यनेन॰ ननु यदि पूर्वं धातुः
साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणाभ्यास्यते गुरुणेत्यकर्मकः
उपास्यते गुरुः शिष्येणेति केन सकर्मकः स्याच्च प्याश्रप
नेस्तु वेत्तेत्यकर्मकः मनुष्यत्वेन स्वरूपेण दत्तोतेति केवलस्व
कर्मकः स्यादित्यत आह॰ नेत्युक्त इत्यादिना॰ ननु कर्म
एयुपपदेऽस्याभावात्तु चादित्यादिना वितानाकर्मोपपदत्वसंभवः

१तिप्राग्द्वितीयायोत्पन्नत्वं न च तद्वाच्यम्। प्राप्तिरस्ति कृदन्तस्य
त्तेर्यदा कृदुत्पत्तिस्तदोत्पन्ना द्वितीया प्रागिति चेच्छ्रूयाः प्रा
प्तिर्नास्तीति युगपदुभयप्राप्त्यभावाद् द्विप्रतिषेधानुप
पत्तेरित्यत आह· पचक इति· उपपदमित्यन्वर्थता
यां तु नायं दृढ इत्यसमादेवभाष्यालाभ्यत इति भावः। तिङ्
वेति कर्म्मद्वितीयायामुत्पन्नायामप्युपपादनसंभवा
त् अत आह· अपवादेति· अपवादविषयत्वमेव कप
मित्यत आह· कृतेति॥ सिद्धमित्यसमासयोरित्यग्रहणग्र
न्नारख्यालादाह· श्रौतादता दुत्तरपदादित्यत्रेति· एवंचाश्रि
चितत्वादेवाविभक्त्युदात्तत्वमपि स्यादिति भावः॥ अमेवा
॥ तत्त्वेवं वचनवैयर्थ्यमनन्तरसमासे प्राप्तिरस्त्वमेव तेन
रमापि समासो ह्यापनत इत्यत आह· नियमार्थमेवेति·२
वक्ष्यमाण इति भावः। तत्त्वमेवसहविधानमुपपदमव्य२
यतसमस्यत इत्यीयत्तु च्वमानेन ग्र प्रभृतीनां समास
विवारणाय लेषु प्रभृतीनाममव्ययकृता समासेनानिवारि२
नः स्यादित्यत आह· एवकारेति· नत्वप्राप्यमव्ययैः अमे
वाव्ययेन कृतोपपदं समस्यते न त्वमेवसहविधानेयेत्वा२
त्वप्येति· अप्रान्तविधेरिति विशेषणस्योपयोगमाह·
यत इत्यत्पादिना· निमित्तस्येति· तत्र यग्रहणादिति भावः।
=अलंकृत्वा खलुकृत्वेत्यादौ· अलंखल्वोः प्राचामित्यपपदत्वं=५१

177

वै·वि· प्राप्नोतीति · आसीदत्र इत्यस्यानुवृत्तौ प्राप्तविभाषा नास्मिंस्त्र
सत्येवेत्याशङ्क्य : प्रत्ययोत्पत्तौ सन्निधियोगेनोपपदसंज्ञा
स्वीकारादिति द्रष्टव्यम् ॥ ॥शेषो॰॥ उपयुक्तादन्यः शेष
ष: सामान्यसङ्ग्रहरूपेत्यादौ विशेषो द्वितीयाश्रित्या ने
दि: एवोत्तरेति · पथ्यन्यपदार्थवत्पूर्वोत्तरपदार्थ्ययो
रपि द्विधान्नाकल्पिताद्वैतत्वाप्यव्ययीभावादिमहासंज्ञा
बलेन पूर्वाचार्यपरिगृहीतत्वात्तस्यानिमित्तत्वमत्र स्वेवेत्य
भिप्रायतो विशेषणविशेष्येत्यादौ प्रथमायामपु
पयुक्तत्वमत आह · द्वितीयादीनामिति : प्रागदयोगत्ता
यत्वे प्रथमयेत्यादिव्याख्यानं तु स्वतन्त्रं प्रथमावार्त्ति
कत्वेनादितिनतदुपयुक्तामिति भाव:॥ ॥ इति श्रीभाष्य
प्रदीपविवरणे द्वितीयस्य द्वितीय प्रथममाह्निकम् ॥
अनेकम् ॥ ॥ नन्वनेकग्रहणस्य प्रथमस्य प्रयोजन
मत्वाभिधायातिनाविरतेन कस्मान्न पदग्रहणस्य प्रयोज
नाभिधानमत आह · अनेकेति · ननुत्पत्त्यापि प्रथमा
तिक्रमे कारणाभावादन्यग्रहणस्यादौ विचार: कर्तु
मुचितोतित आह · बहुति · बहुपदतो चेति · तेषां स
वेत्त्वादिति भाव: । एतानि पदानीति · समानाधिकरण
नामित्यतत्पदं · बहुत्त्वोपसर्जनमेतत्तु · पथ्यामदीपा

मातेत्यत्रापि प्रसंग इति बोध्यं॰ सप्तानामित्या पुष्पयोगपाठः
अप्यवेति॰ अत्र संवेत्तान्योर्थ्यां व्यंजनावच्चसागम्य इति बोध्यं॰
भाष्ये पदसमूहग्रहणं वाक्यप्रादेग्रहते॰ व्याहृतीति॰ पदार्थग्र
हणं सामर्थ्यार्थान्नित्यायस्येवानुसरणं नानरगन्त्वायुरस्य
र्थेः॰ भाष्यप्रकाजपुरुषसतदपुरुषइतिषष्ठीतत्पुरुषकर्मधारः
ययोः क्रो सेणनिर्देशः॰ एतेन विकारः शेषे व्यधिकरणाना
बहुव्रीहिर्न प्राप्नोतीत्यपास्तं॰ नेन द्वतीत्यादि आख्यापदतो
र्थ्यते वा शेषः अथ्यमाने न च सर्वतु समासः इत्यर्थकं ज्ञेयं॰
अन्यस्याप्यज्ञानं पुरुषमित्यत्र पारिनिष्ठितविभक्तय समा
से सावकाशो तत्पुरुषवद्बहुपदके सावकाशो बहुव्रीहिः प
दयेनविग्रहे स्वपदार्थेविस्यादितिनमात्रेणायं अन्यग्रहणं
स्यावप्रत्यकयात्समकृताग्रथ्या संगतिरित्यात॰ उत्तरपदप
दपरत्वः समासविधान स्वतापकत्वमुपपादयति समा
सेति॰ किमिति द्विग्रहणमुपलक्षणार्थं व्याख्यायते इ
त्यत आह॰ द्वित्वस्वेति॰ न च पूर्वर परेन परिभाषितेति
बहूनां=४। तिप्रातिपदविहितः समासो नास्तीति भावः॰ त्वक्समश्य ने
कग्रहणसरूपसमान त्वौ सुशिष्यतेन समानाधिक
रणमनेकग्रहणं तु दीत्यस्य सत्वं विहायाव्यस्योपसर्जनस
ज्ञां प्रतिपादयन्न नमस्य चित्रग्वित्यादौ रूपेतिनतीया ति

कै· वि· निर्दिष्टगोश्वादिस्यांत्यस्योपसर्जनसंज्ञाभावात्तत्प्रसंग इत्यत आ
ह· समानेकेति· यथा कष्टं श्रितेति· पर्यायेणेत्यर्थः अन्यस्य·
समासस्य· समासपदानां किंचिदेकविभक्तिकमित्यर्थः। भार
ध्वे इष्टा इत्यादि· नानाविभक्तीक इत्यर्थः। पर्यायेणेति·
प्रयोगभेदेनापि यत्रैकविभक्तित्वमेव तत्र यथा स्यादित्य
र्थमिति भावः। तदेवं प्रत्यासन्यता प्रयोगेन समासापदा
नां विग्रहे यन्नियतविभक्तिकमित्याश्रितानेकग्रहणं भगवता
प्रत्याख्यातं ज्ञापकत्वे प्रापरि हर्तुं कृतापुनस्तत्क्तुनामित्तौ ह सूत्र
निष्कर्षः। समासकृत्याप्तसमये युगपदुभयप्रसंग इत्यत आ
ह्याह· लौकिक इति· मद्यं यत्कौन्तिवष्टीसमासप्रतिषेधात्
र्वपष्ट्यादिति समस्ता योगमृष्टावन्यापि· भाष्ये इति· संबंधाभि
धानपदे चित्रगुर्देवदत्त इति सामानाधिकरण्याप्रयोगमाश
ङ्क्याह· तत्र यद्यपीति· सर्वाधस्ता विशेषाद्योगन्नालिंगसंख्ये
प्रापि स्यातामित्याशंक्याह· नपुंति· उभे अपि यावता द्रव्यमभि
धानस्योक्तत्वात्प्रदित्वं इति योग्यायोगमाशंक्याह· पृथ्यति·
विशेषेण विशेष्याभावाभावादित्येति· पारिशेष्यपारिशेष्यदके
भावो हि विशेषणविशेष्यभावः। अन्तोदात्तः स्यादिति समा
सस्वरेण· आद्युदात्तत्वादिति· पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः। एवं च
कष्टमाभिहितं इति भाष्यस्य सर्वदेत्यादिवाक्यः। द्रव्यप्राधान्येति·

एतन्मूलदर्शितिंमाष्येसलिंगःसमंरव्यम्रोत्यनेन· अन्यर्थ्यइति· अर्थग्रहणा
सामर्थ्यात्संबंधमादिविभक्त्यर्थग्राम्यपानिन्न एवबुध्यत इतीहतनवं·
समासेनेति· प्रथमाहिप्रातिपदिकार्थसंख्यामात्रामिधायिनीतित
त्स्तत्रेस्तुद्वन्नमनाभिहित इतिनस्याएवविग्रहेषष्ठीमितिभावः।य
प्यान्यचेति·विरुद्धविभक्त्यपेदयानुवादकविभक्तेर्व्यापत्त्या
मितिभावः।अस्तदेति· स्येचभावाबाधायामितितत्तनदस्येति
न्यायात्तद्रूपेकृतीयस्येवबाधकामितिभावः।वैयधिकर
ण्यमिति [illegible]· निपातानांवाचकत्वपद्योद्दं· द्योतकत्वपदे
प्याह· उत्तरपदेति· भाष्यकर्त्रंभिमतनैवेति· भावकांतादे
र्थग्राधचकर्त्रीकरणेवानृत्तीया· यदितुकर्तृकर्मणोःकृतःस्या
दुत्तरवचनाच्चासमासःस्यादेव· नापिभावेऽसामानाधिकर
ण्यात्तदप्राप्तेः·तथाहिसमानप्रतिसमानेवृत्तसित्वेरितिति
लोपश्चेतिवचनादितिभावः।ननुसमुदायस्यसमासार्थत्वा
संधिवचनेनसामानाधिकरण्यंनत्स्यादित्यतआह· समुदा
यावयवानांयेति· ननुसंयोगादिलक्षणसंबंधेनतद्वयस्यपद
र्थसमुदायव्यतिरिक्तेबहुव्रीहावयवस्यैकवचनमित्यतआ
ह· द्वयोः प्रसंगइति· द्वितीयावयवस्यावयवत्वेनावयवि
त्येवयातमसमुदायरूपेणाभिधेयेवहुव्रीहिर्वक्तव्यःपूर्वा
सापेदत्वेनसमासाभावेसंज्ञात्वांसिंप्रयोऽहृतावयवभेदेह्विवचनं

प्राप्नोतीत्यर्थः । द्विवचनप्रसंगादिति । अत्र द्वित्वीयमनयोरिति विग्रहे द्वि
त्वसंख्याविशिष्टान्यपदार्थोपादानादिति भावः । अत्र यमर्थ इति ।
नचैवमन्यपदार्थीभावः उभयावयवभेदस्य समुदायस्य तत्त्वादित्य
भिप्रेत्याह । यथा चेति । अत्रावयवे द्विगुणशब्दानुपपत्तौ को दोष इत्य
त आह । अर्थस्येति । तन्त्वावयवो वितानावयवविरुद्धवर्तित इति कथ
मर्द्ध द्विगुणो द्विगुणेन त्वमपि च इतीत्यत आह । द्विगुणेनेति । अत्र द्विगुण
इति व्यवदेशो द्विगुणेन वितानं भवतीत्यर्थः ॥ ॥ संख्ययाव्ययासन्ना
त्वाभावादिति । ग्रथनः इत्यादावस्य बहुव्रीहेर्निषेधात्कथं प्रकृते
त्वाय सिद्धत्वमित्यत आह । अयमर्थ इति । अतिकृतिरिति भाव
व्यवस्थानिश्चयेनाविशाल इत्यर्थोऽस्मिन्नुदितेवाध्य इति भावः । के
चिदुत्तमन्तेनन्तु परस्य स्थानिद्वेपकत्वेवार्थः कदाचिद्द्व्योः कदाचि
त्त्रयाणामित्यनिर्णीतसंख्याप्रयुक्तयाहुवचनेन बहुवचनेन साध
मित्याशयो ज्ञेयः । विरुद्धनेकेति । विकल्पार्थे वा शब्दः क्रि
याविषयत्वस्यैव विकल्पोनन्तुवाद्यविषयत्वस्यापीति भावः ।
भाव्ये द्विदशा इति । अत्रापि ऽजात्याभावाभावबहुव्रीहित्वाविम्ब
यः । द्वौ दश येषामित्यनुगथानामेति विग्रहे जनुपपत्तेः । संख्ये
येसमासावर्तितान्न । तस्माद्विग्रह विषय एवात्रापि प्रश्नस्तत्रत्यप
दपरित्यागेनान्यपदविग्रहः कस्मादित्यत आह । अयं भाव इति ।
दशानावृत्तीति । दशानां वृत्तिजन्मागतेत्यर्थः । क्रियाभ्यावृत्तिग

णमेकत्वसुविधानात्. अभ्यावृत्तिसंख्याभिधायीति. अभ्यावृत्तिजन्मग
तसंख्याभिधायीत्यर्थः। सएवेति. उपस्यसमीप्यर्थवादी। तत्रतेने
दं। तत्क्रियायामित्यनुपादानात्कथमदभिधानेन सूत्रप्रत्याख्या
नमित्यतआह. २ निकारणादिति. ननु सूत्रकारःस्त्रैपिकथमिवैक
शेषोवाधितः शब्दः समासस्यकृते पैकशेषेऽवशेषस्तुविषय
त्वेनसंभवादितिशंकामेकशेषप्राप्तिप्रतिपादयन्निरस्यति।
केशेषस्त्विति. सरूपत्वादिति. विलक्षणत्वेनाभिधानात्समासो
नेतिभावः। सम्प्रत्ययथानुपपन्नेति. सरूपेत्यधिकारात्
स्याः पदसमूहवृत्तित्वादितिभावः। ननुतासुखेष्व स्मि
न्सत्वादनेकमन्यपदार्थे इत्यनेनबहुव्रीहिरेकशेषंबाधित्वाभवि
ष्यतीत्यआह. पूर्ववदिति. आकारप्रश्लेषाकरणमेवङ्गाय इत्याह.
एवंचेति॥ ॥वार्त्तिकं॥ सवैकदेशानुवादः पक्षान्तरेदोषा
भावद्योतनायेत्यतआह. यदीति. सकृत्तस्यकथंसंतापेकत्व
सखहेतुत्वादित्यतआह. कृत्वामिति. नन्वत्रवैयधिकरण्या
त्कथंसूतनंतोत्यस्यप्राप्तिरित्यआह. कर्मसामान्यंचेति.
यत्रकर्मसामान्यमेकमाधिकरणमितितत्राह. नचत्रेति.
कथंपाणिनीयसूत्रेणासमपदाधिकरणवचनेबहुलाभ्य
तेनत्याह. न्यासेति. शेषाद्यभावविषयत्वमेवैकपदत्वेतद
र्शनीयामातेनात्रसामानाधिकरण्याभावान्नबहुव्रीहिः

=आधिप्राद्वाच्छिरातीते= २१

कै· वि· क्रिमां शंकामाह · द्वन्द्वाविति · नदो यौति · अन्यत्रैवेत्यादि रूपाणामपी 18
त्येकशेषो वारणीयः । द्वन्द्वं समासमध्ये न वा कीयस्य समानार्थ
र्थत्वं स्यैवा मयवरणादिति भावः । द्यौश्च द्यावापृथिवी शब्दाभिहिता
र्थस्यापेक्षया समासान्तमेतद्धि · एवचनं तृप्यपद्यन्त इत्यत्राह · पृ
थिवी इतीति · अन्यत्र वायके नकस्य मन्यस्य विग्रहे च पाणिपात
मितिशोके निवर्तनं यत्र के मुनिकल्पाद्यनुपपादयति · सारू
प्यादिति · समुदाये गतिमानेकत्वं सप्तावद्रूपं चेत्युच्य धीय
मानस्यत्वमाह · उद्भवीति · भाष्ये लक्षणादिपद्यं इत्यस्यार्थः
अवयववत्समुदायः शब्दप्रावृत्तः समासस्याभिधेय इति · एवं न्य
ग्रोधोपीत्यस्यार्थ · पाराय यो जनसंज्ञानानः एकैकस्यार्थद्व
यमुक्तमितिमत्वाह · यदीति · अत्रानेकायुगपदधिकरणवादि
सिद्धान्तिनः द्वाभिमायप्रकाशतेनावकाशामददन् समस्यव
तिष्ठते · तयोरित्यादिना · अत्र [illegible] तेन सिद्धान्तिन अभि
प्रायप्रकाशनामियं युगपदधिकरणवचनतेत्यादिना भवि
ष्यति प्रदाप्रत्ययं [illegible] इत्यादि · विस्तारेणावस्थानं लक्षणा
द्वार्थः सन्धयो वर्तते एवं न्यग्रोधः प्राग्वदवस्थापयन्न्यग्रो
धपदार्थः सललोपि वर्तते इत्यर्थः न्यग्रोधोपि लक्षणया
स्यार्थं इति वदस्य प्रश्नः किमभिधेय उत गौणः । नाद्य
इत्याह · नचतत्त्वेति · द्वितीयं निरस्यति · नचगौणेति · २

एकैकस्यानेकार्थत्वे प्रतीत्यावृत्तिः स्यात्तत्र समाहृयत इत्याह । ता
चेति । अर्थापत्तेरन्यथानुपपत्तिमाह । समासस्येति । पदेत्या
भावा दिना सामानाधिकरण्याभावे समासो न भविष्यतीत्युक्तं एकस्या
क्रियायामन्वयत एवं द्योतकत्वादिवत्समासः स्यादिति येनत्वा
ह । तत्र च कृत इति । सामर्थ्ये संज्ञयाह । प्रधानेति । प्राप्तएकगा
दीनां समाहार एव द्वंद्व इत्यादि विषयविभाव... साधारण्येकव गा: ग=
द्भावेन वाच्या इत्याह । तचेति ॥ ॥ सप्तमी शौण्डैः ॥ एवम
र्थमेवेति । अन्यथा द्वित्वसंख्यायां शब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते प्राक्
परविप्रतिषेधार्थमित्यर्थः ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरि
व्राजकाचार्य श्रीरामचन्द्रसरस्वती श्रीचरणविरचिते भा
ष्यप्रदीपविवरणे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयपादे द्विती
यमाह्निकं ॥ पादश्च द्वितीयः समाप्तः ॥ ६ ॥ ॥ अत्रनामीदि
ते ॥ ॥ अभिधानमिति । अभिधीयते बध्यतेऽनयेत्य
भिधानीसियांकारणे ल्युट् । ततोऽभिधानमिति विग्रहः
षष्ठीसमासः । पूर्वोक्तेनेति । वंधना पर्यवसानत्वयासंभवा
भिप्रायेणेत्यर्थः । येनेति । षष्ठीसामर्थ्यादपत्यार्थ इत्य
भावात्तत्र चत्वक्षना ... प्रत्ययो संभवति ऽतिभावः । अवि
शेषणस्य वर्तिपदार्थस्य स्व... हेतुमाह । वर्तिपदयोरि
त्यादिना कर्मणोऽन्यभिधेयप्रतिपादत सप्तम्या कयनेक

कै॰ वि त्वादीनां विभक्त्यर्थत्वमित्यत आह॰ कर्मणि द्वितीयेत्यादिरिति॰ ९१
कत्वादीनामपि बहुषु बहुवचनमित्यादौ प्रयुक्तत्वात्प्राप्यस्यात्तने
विभक्त्यर्थत्वमिति भावः। एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वे कर्मादी
नामपि द्योतकतया निमित्तत्वं न संभवतीत्यत आह॰ कर्माद्याश्रि
तानामिति॰ विभक्तिमात्रं मा भूदिति नवाच्यमित्याह॰ केवलानां
चेति॰ अत्र खिरवल्वपीति॰ भाष्यस्यायमर्थः प्रकृतिप्रत्ययौ स
प्रत्ययार्थं प्रकृत्यर्थविशिष्टं सह ब्रूतः न च कृत्नस्त्यत्र प्रकृते
द्रव्यवचनत्वं यतस्तदवच्छिन्नः कर्मविशेष उच्येत॰ किंतु क्रि
यावाचित्वात् प्रकृतिस्तत्र भूतयापपत्तमिच्छतमद्रव्यं गुणो वा
तत्सर्वं कर्मस्वामि धेयं तीयात् प्रातिपदिकाद्द्वितीयमाता
तदर्थावच्छिन्नमेव कर्माभिधत्ते तत्वतनव धवेतेति॰ प्रातिप
दिकार्थावच्छिन्नकर्माभिधानाय ततो द्वितीयात्पत्ति
रिति॰ प्रघटकइति॰ एकत्वविशिष्टं यदेकत्वं तत्र वि विभक्तिरिति
त्यर्थः। अभेदपदेति॰ द्वावित्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तत्वविशिष्ट
द्वित्वाद्यसंभवेनापरितो प्याप्राप्तिरिति भावः नतु पर्युदासे प्रा
क्तौ भेदाभावादिति किं चाप्रत्याधिकरणप्रातिकरणिहितत्वादि
त्यासिद्धे यथाप्रत्याधिकरणप्रातिकरणमभिधानाय सप्तमीभवि
ष्यतीत्यत आह॰ द्रव्यं चेति॰ अत्र पाणिनिरपि नृवृत्तत्र प्रमाण
मित्याह॰ कार्यं चेति॰ कार्यव्यतिरेकात्कार्यभेदादित्यर्थः।

सावकाशत्वमिति॰ कस्यायं पुरुषः राज्ञोयं पुरुष इत्यादौ॥ ॥यस्मादि॰
धिके॥ अवचनादित्यनुपपन्नं वचनाभावे ऽष्टाध्यायीयत्वेन सप्तम्यसा
धुत्वं प्रसंगात् सप्तम्यधिकरणे चेति वचनस्यानन्यार्थं भावाद्धेत्यत॥
आह॰ एतत्तत्त्वेति॰ ब्रह्मदत्ताधीना भूतिर्वेति॰ सप्तमीशौण्डैरिति समासे
पुरुषा अधुनत्तरपदादिति स्वः। अधिब्रह्मदत्तमिति चेति॰ अव्ययं विभ
क्तीत्यनेन समासे सतीति भावः। ईश्वरिनव्ययोः पीति॰ स्वामिविशे
षितं संबंधे पंचालानां ब्रह्मदत्त शब्दा इत्यन्न पासप्तम्याः प्रतिपादि॰
तेऽपि स्वविशेषित संबंधस्वामिनं प्रतिपादयितुमधिना चकुर्म प्रवच
योगात् नीयेन पंचालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोतीति भावः॥ ॥गत्यर्थकर्मणि॥
अत एव प्रत्याख्यानेन निमित्तफलत्वाच्चतुर्थी वेति वक्ताव्यो द्वितीया॰
द्वितीया ग्रहणमपवादविषये विधानार्थं मध्यापत्यातीय मिति योजना॥
॥मन्यकर्मणि॥ आख्येयावज्ञा गतिव्यमित्यादौ पावषष्ठ्यात य
स्मादर्थे॥ ॥इति भाष्यप्रदीपविवरणे द्वितीयस्य तृतीये प्रथममा
ह्निकम्॥ छ॥ ॥कर्तृकरणयोः॥ ॥प्रथमा षष्ठी चेति॰ यदा गोत्रप्र
त्ययेनापत्यस्यैक स्याभिधानं तदाप्रथमा प्राप्नोति॰ अपत्यत्वादायस्वा
मिनीयतेऽवयवावयवि संबंधे षष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थः। पंचक इति॰ सं
ख्यायाः अति शदन्तायाः कन्॥ ॥सहयुक्ते॥ नत्वकरण इत्यर्थे त
पुत्रेणमि प्ररणे साधकतमत्वपि पवनेतस्याभुक्तेऽपवृत्तौ करणसंज्ञा॰
प्रसंगादत आह॰ अंतरंगत्वादिति॰ उभयास्मिन्क मदिलादयो भवंति

के॰वि॰ ध्यतत्राह॰ तत्रैके नेति॰ ननु शब्दानामभिहितत्वात्क्रियाप्रधानत्वेनायेद
प्रधानस्य कर्तृत्वाभावात्कथं तृतीयेत्यत आह॰ अप्रधानस्येति॰
शिष्यरेणसहेति॰ क्रियाद्वारोपात्तस्य परस्य शिष्यस्याहित्यादिति
भावः॥ ॥हेतौ॥ कारणादन्यो विशेषमाह॰ योग्यतेति॰ अनेकविभ
क्तिविधानसाम्यात्सर्वनाम्न इत्यत्रेदं पठितुमुचितमित्यत आह॰ अ
त्र सर्वनाम्नो पीति॰॥ ॥अपादाने॥ अमूर्तस्य ज्ञानस्य कथमप
क्रम इत्यत आह॰ चक्षुरिति॰ सा तत्र ग्रहणाद्विषयदेशगमनं
नु यदित्यत आह॰ प्राप्येति॰ अन्यथा कुड्यादिव्यवहितमपि चेने
ति भावः चक्षुः प्राप्यकारीन्द्रियत्वात्स्पर्शवदिति प्रयोगसंभवा
च्चेति भावः॥ ॥यस्मात्॥ गृह्यग्रहणादर्थग्रहणमिति यत
त्राह॰ तत्सर्वस्येति॥ ॥पृथग्विना॥ अनधिकार इत्ययुक्तं तेर
न्या ध्याहृत्सर्वादिनं रुतेत्यादेरसंबद्धत्वप्रसंगादिश्यत आह॰ अन्या
रादिति॰ योगविभागः॥ ॥सप्तम्यधि॥ नेनाभिहितत्वाद्द्वितीयायाः
प्राप्त्यभावमाशंक्याह॰ यथेति॰ कर्मसामान्यैववाक्यस्याविधानात् भा
त्कर्मविशेषाभिधानाय द्वितीयाप्राप्नोतीत्यर्थः। ननु त्वासमुप
यीतन्तं प्रतिकर्मत्वात्समीप्राप्नोतीत्यत आह॰ मासमधीतीति
॥ ॥इति भाष्यप्रदीपविवरणे द्वितीयस्याध्याये तृतीये द्वितीयमाह्नि
कम्॥ ॥ ॥प्रातिपदिकार्थ॥ ॥ननु सूत्राभावे प्रातिपदिका
र्थे प्रथमाविधिः कथमित्याह॰ ड्याप्प्रातिपदिकादिति॰ ड्याप्प्रातिप
मा

दिकात्त्वादीनां विधानात्तेषोऽजसित्यनेनैव प्रथमाभविष्यतीति योज॰
ना। अतिरिक्तार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति न्यायात्प्रातिपदिका
र्थे सा भविष्यतीत्यर्थः प्रत्ययः प्रातिपदिकार्थ इत्युक्तं न च कर्मादिरूपा॰
र्थमात्रेति वृत्त्ययेत्तत्रामित्यभिप्रेत्य विहितानामित्यादि उक्तं कर्मादिर् द्वि
तीयेत्येवं कारकादीनां नियतत्वात्प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा भ
विष्यतीत्यर्थः। न च द्वितीयादीनामनियतत्वात्प्रातिपदिकार्थ
मात्रेपि प्राप्तानां निवृत्तये प्रातिपदिकग्रहणं यतः प्रथमेत्येव
यत्र प्रथमा बाध्या च प्राप्नोतीति तत्र प्रथमैव भवतीत्येव प्राति॰
पदिकार्थे ग्रहणमेव भविष्यतीति भावः। अस्येति। प्रथमेत
स्य स्वादिविधायकत्वात् … प्रातिपदिकार्थ ग्रहणं … लिङ्ग॰
मात्र ग्रहणात् … वचनादिति भावः। अथवा … लिङ्गपरिमा
णवचनमात्रे न्युच्यमानो प्रातिपदिकार्थेपि प्राप्नोतीत्यत आ
ह। अप्राप्ते प्रातिपदिकार्थ द्विहितानामित्यादिना किमित्युपलक्षणमि
त्यत आह। तदुद्धिजन्योऽपीति। अर्थकार्यस्येति। परत्वे प्रथमायाः
सम्भवाल्लीत्यर्थः। सदैवेति। संबंधित्वाना भेदादित्यर्थः।
अनभिहितेति। इत्यधिकारेणानभिहित इत्यनेन प्रातिपदिका
र्थादः सर्वस्य प्रातिपदिकादिभिरनभिहितत्वेन विशेषणविधि
मध्याद … त्वादकारकत्वादिविशेषणीयमेकत्वादावनभिहिते इति
तत्र … कादिशब्दे … रेकत्वादरनभिहितत्वादिति तत्र … कादिश

कै· वि· दैरेकत्वादरभिहितत्वाच्च प्रथमा न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ मात्रग्रहणेन
नैरर्थक्यमित्याशंक्यैकत्वादिमुक्तमभावधारणार्थं नास्ति
लिङ्गमित्याह· मात्रशब्द इति· सामान्यवचन इति· कार्त्स्न्यवच
न इत्यर्थः· एवं च स्वस्वामिसंबंधार्थस्य षष्ठ्यंते प्रत्ययमाण
स्यापि विषयार्थमाप्नुयादाह· अन्यत्विति· नाप्यतिरिक्तः शब्दान्तरा
र्थसंसर्गे क्रियायां हितः· संपादितो विशेषोऽव्यावृत्तिरलक्षणावि
शेषसत्तायाः स्यादिति वृद्धिरीहिः· प्रथमाविधानमाधिविरुद्धका
रास्मित्यत आह· नाद्विषय इति· लिङ्गादिविषय एव प्रथमाऽपू
र्ववकाशा इत्यर्थः· ननु कर्मण्येव द्वितीयेति प्रत्ययनिय
मे कर्मादीनामसंभवात् द्वितीयाद्यभावे केवलप्रथमास्य
मानाधिकरण्यतद्भावे वाक्यशब्दस्थानवत्ताविति [illegible]
वित्यत आह· कर्मणीति द्वितीयेवेति· प्रसज्यप्रतिषेधादेवनिय
मशब्दस्थाने [illegible] विधीयते द्वितीयादीनां
रूपं स्यादित्यत आह· शब्दस्थान चोदितेति॥ ॥षष्ठीशे
षे॥ [illegible] क्रियायां कारकेभ्योऽव्यतिरिक्तः क्रि
याकारकपूर्वकाः [illegible] संबंधः स्वस्वामिभावयत इति योजना· न
नु नास्ति प्रथमा [illegible] द्वितीयादि प्राप्नोति [illegible]
दिकारकत्वे विवक्षिते [illegible] प्रसंगात् [illegible]
[illegible] यमायोगादित्याशंक्य

रि संस्कार सूचयति यस्मात् सं भवे यथाप्राप्तं प्रायरि सूरौ फलनियमः सं
भवतीत्यत आह । यथेति । प्रागस्य देशाद्विषयं विना संभवाद
र्थात्मिकमात्रविषयत्व देशयोः प्रसंगे एकेन चरितार्थत्वात्पर्यायेण
प्राप्तौ समदेशे यजेतेति समविधिस्थितिरर्थाद्विधमतिवारणे फल
त्वाद्याख्याति प्रश्नः सर्वप्रतेस्तृप्यावश्यंवीवित्विधिरर्थाद्वितीयादि
निवारणे फलनियम इति योजना । गुरुरनुव्यतिरेकमत इति ।
गुरोरनुपदं ... नीत्यर्थः ॥ क्रियाकृता द्वित्वस्य करोतिरपेदाभि
धायीत्यभिप्रेत्य वक्तव्यमाह । क्रियापेक्षयेति । विशेषणप्रास्य
यमाह शाकल्यस्येति । उपजायते इत्यनेनावष्टे । आप्नोयंतेरि
ति । कदाचिदभिचरतीत्यत आह । यदृति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः
साम्यमाह । तदेवमिति । सप्रश्नैः कदाचिद्दिग्रहणैरन्यः पदैः ।
सधर्म इति । क्रियाविशेषलक्षणः प्रकाशत्वैकलक्षणो वा ॥ ॥
अधीतार्थः ॥ ॥ कर्मणः कर्मभावादकर्मकत्वासिद्धेः करणादीनामप
कर्मकत्वमपि सिद्धमिति कर्मादेश्चिन्त्ययुक्तमित्यत आह । आ
दिशब्द इति । धातूनामकर्माश्रयत्वात् पाणिनीयमित्यत आह । द्वितीये
ति ॥ ॥ द्वितीया ॥ ननु योगबलेनाविवक्षितेषु षष्ठीति तदावि
वक्षायां द्वितीयासिद्धेरित्यत आह । अत्रयेति । दिवसादर्थस्येत
त्रहर्वेति विभागोऽपसर्ग इत्यनेन ॥ ॥ कर्तृकर्मणोः ॥ यथोक्त
प्रयोजनमिति बहुव्रीहिः । धात्वोरिकिः प्रसंग इत्यत आह । २६

६

कै·वि· कर्त्रीति· अकृताह्वयस्येति· योगे इति शेषः। भाष्ये· तस्य वा र्मैक
र्त्रर्थमिति· अयमर्थः। कृतपूर्वमनेनेति वाक्ये निवाच्यत्वानुपप
त्तिरित्यत आह· कृतपूर्वी कटमित्यनेनेत्यर्थ इति विशेष इति· कृ
तादिशब्दैः कर्माभिधायिभिः कटादि समभिव्याहारादिविशिष्ट
कर्मसंबंधेनुक्तस्येति कृतः पूर्वं कटमनेनेति एवमस्यामवस्थायां
वृत्त्यभावाद्वृत्तिविषयः कृतपादः कर्मसामान्यवचनः भाववचनो वा
प्रवर्त्तत एव तु कारक कर्मविशेषाभिधायित्वाभावे सति तत्कां
तवृत्तिविषयं भावाभिधायि कर्मसामान्याभिधायि वा भवति
तत आहेति· प्रत्यये सतीनं ताभिधेया क्रिया वत्ता कर्त्रा कटादिना
कर्मविशेषेण संबध्यते तिनचोपसर्जनतयाभिधेयक्रिया
यां कटादिना संबंध इति वाक्यार्थोवि प्रहादौ विशिष्टग्रहणादिहि
तां प्रचित्येनाष्टह्यमाणापि [illegible] धि शब्दवाच्यत्वेन सिद्धता
भावादि कर्मभिः संबध्यते क्रि[illegible]व कृतपूर्वीत्यादिषु कटा
दिकर्मसंबंधित्वेन क्रियायाप्रवत्तानामित्यर्थः। कृद्ग्रहणेन कर्त्ति
वाप्रधानकर्त्तरि युक्ती लभ्यते नच [illegible] विशिष्ट प्रत्ययाभिधायित्वा।
दित्यत आह· करोतीति· हरि[illegible] योजक व्यापार्य्यास्तानतया
कर्मत्वात्कर्त्तृत्वमवैतिपेत[illegible]· गत्यर्थादिसूत्रेति। ॥ ॥ अ
पादानभावात्पत्र्या: प्रतिषेधप्रत्ययुक्तामित्यत आह· नियमेते
ति॥ ॥ कारस्या [illegible] धिकरणमिति घो [illegible] गतीत्यनेन॥ ॥ लो

कार्यसहितग्रहणम् एवबक्राध्येलादेशप्रवृत्तिः किमर्थम् उक्तमित्यत
आह· स्त्रमिति· तेनच्छात्रेदं कर्तव्यमिति द्योतनार्थं स्त्रमर्थः· क्वचिद्
सम्प्रत्यर्थमाह· उकारेणेति।। [illegible] द्वयात्।। भाष्ये स्त्रेन सूत्रेण
कर्तव्यग्रहणमित्य [illegible] वेदिकाद्भे [illegible] तेन [illegible] प्रत्यो
नीत्यत्र तु कामे वर्तते हि योगेतिः।।६७।। इति श्रीमन्महाभाष्य
प्रदीपविवरणे [illegible] पञ्चमस्याह्निकं।। पाद
[illegible] समास [illegible] एकवचनम्।। ।। संख्य
येकाभ्यवयवसमाहारस्याभि [illegible] तत्वाच्चोपि घटत
इतिसमसंख्यायाम् [illegible] एकरसंख्यासमाहारप्रवृत्तस्यैकत्वं
[illegible] प्रमाणमित्यतआह· संख्याशब्देनेति· तेनद्व्यो
यसंख्याग्रहणे [illegible] विभक्तिद्योतना· एकप्रव
प्रतिषेध [illegible] इत्यत्र [illegible] स्येव [illegible] सन्न
स्येनेन समास [illegible] लक्षणाभावात् [illegible] पित्ना
गम्यिकर्णानि [illegible] इत्यतआह· एकशेषादिविषयइति· ननु
नाहि [illegible] संस्कारः· क्रिय
[illegible] दोषो [illegible] भावात् [illegible]
द्विगौ किंनुदाहरणं यत्र समाहारग्रहणं विनातीव नि: कर्तुं न शक्यतेइत्यत आह·
नेनेति।। अनुवादेच·।। ।।प्रतिपत्तावोक्ता· अघतनीलङः संज्ञा।। एतेन द्वन्द्वमाघेऽ
र्थैरेकाल्प्यपत्तेन [illegible] शब्दस्य कर्मधारय इति [illegible] संयोगादिनंना

समीर्दे:

कौ॰वि॰ ध्यतीति सूत्र प्रभृतीनां ॥ ॥ पुंवद्भावं तस्यां ततो यांतस्मात् व्यावर्त्तय
न्ति॰ एतद्वतमिति॰ स्त्रीत्वस्य वंशतोरन्तिक इत्य एहत्याये निवृत्तत्वात्
गोत्रो ऽनुत्सर्गे एकशेषिकः ॥ ॥ गवादिषु ॥ इदं वृत्ते नाम इदं कार्य
मित्याभिप्रेत्य व्याचष्टे॰ इदं कार्यमिति ॥ ॥ विभाषा वृद्धा ॥
इह महान्तिर्वर्त्तिपद निर्देशो वहुत्वेत्रि प्रभृति ध्वे वस्त्रादन्त्याः
वहुवहूति॰ यस्येति॰ इस्य न्यायः॰ विभाषा वृद्धेत्यनेन प्राप्य
भावादाह॰ जातिरिति॰ जात्याख्यायामित्यनेनैकस्मिन्वहु
वचन प्रयोगे वदराणि चामलकानि चेति विग्रहे इदमुक्तं॰ अन्यथा
जातिमाधातव्ये तस्या एकत्वादिन्य एकवचनेन वहुप्रकृतिः
रेतिवार्त्तिकोदाहरणे स्वजातिरप्राणिनामिति नित्य एक
वद्भाव इति व्याख्यानात् सगतिः स्यात्॰ अनेन वहुप्रकृतिरित्य
नेन॰ अन्यथा हिकस्त्रो वहुप्रकृतिर्वा तेन विधीयत इति॰
गतार्थवार्त्तिकव्याख्यानभाष्यविभाषान्युक्तं॰ एतस्य व
चनस्य विधेयत्वे वस्यात्॰ नियमार्थत्वे नैतस्यानइ
विभाषेत्यप्रतीयते इत्यत आह॰ अन्यथेति॰ वार्त्तिकव्याख्या
भाष्ये विकल्पो न वाचानिकः॰ किन्तु विभाषावृद्धेति सूत्रप्रा
प्तविषयान्वादकः। तस्मादप्राप्य एकवद्भाव नियमोऽयं विभाषे
कवद्भवति सर्वत्रापि वहुप्रकृतिरेवेति वार्त्तिकव्याख्यानभाष्य
वार्थः। एवमेव सूत्रकालिदानं इत्यपि भाष्यव्याख्येयं इत्यप्या

प्र [illegible] ८ सार्थ० पं० १२

इतिलुप्ता पूर्वेत्याह· सेनांगत्वेपीति· इदंच द्वंद्वप्रोतिसूत्रे ऽविशेषा
त्सेनांगत्वाद्वेन हस्त्यादयस्तु दारोहाः प्राग्दृष्टेन हस्त्यारोहादय
एवेति प्रत्यासत्त्याभिप्रायेण: पंरवत्तूरणवाविरथपत्त्याचरमिति सूत्र
भाष्यप्रयोगस्तु पंरवत्यानुपयोगत्वादिति केयटोक्तदिशावो
ध्यः एवंहस्त्यश्वरथपदातिभिरिति येनविधिरितिसूत्रभाष्य
प्रयोगो हस्त्यश्वरथ्येनसाहितैः पदातिभिरितिसमासाभिप्राये
द्वा॰ णेत्याहुः फलाबुतेनप्राप्त्यभावेन संप्रयायोगादाह· येषामि
ति· न्याय्यवडवयोरिति पूर्वविप्रतिषेधोपन्यासस्यास्मिन्सू
त्रेकः सवपदत्यतन्त्राह· पशुत्वपदिति· एवंचाश्ववडवग्रहणं सूत्रे —
नकर्तव्यमितिवार्तिककारस्याशयः अश्ववडवेति प्रातिपदेनपु पं॰
सकत्वविधीयतइत्ययुक्तं एकवद्भावविधानादित्यत्राह· नाऽ
त्रेत्यादिना· पूर्वविप्रतिषेधादश्ववडवग्रहणमेवकस्मान्नक्रियत इत्या
शयः । सित्यो विधिरिति· अरण्यग्रादीनां समाहार एवेत्येवं
नियमेनैतत्करणगुणाज्ञानात्तेकवद्भावाभावबोधनायेदं प्रकर
णस्यादितिभावः । भाष्ये विभाषापशुद्वंद्वनपुंसकपदानपशुद्वं
द्वनपुंसकसहर्वंवल्लिंगस्यापवादः अश्ववडवावितिः नचाश्वव
डवयोः सेनांगत्वात्फलसेनेति वार्तिके नवडप्रकृतेरेकवद्भाव
स्यानियमतादेकवद्भावपक्षेवडवचनस्योदाहरणेयोग्यत्वाद्वि
ववचनोदाहरणानुपपत्तिरिति वाच्यं· हस्त्यश्वरथपादातं सेनां

वै॰ वि॰ गं स्यादिति मेतं गलहानो त्वाश्रयातिरिक्तार्थे गविशेषणत्वं तथैवं
प्राधान्यस्यैव तत्प्रवृत्तिनिमित्तविवक्षितत्वादन्यत्वसमाना
धिकरणं स्त्रीत्वरूपेवडवापदप्रवृत्तिनिमित्तैकदेशोऽन्यत्वेन तद
भावादन्यचार्थेऽस्येवभास्यस्य प्रमाणत्वात्॰ एतेनरथ्या
वाडिप्रतिकर्तरणीसमाकुलमित्यादयः प्रयोगा व्याख्याता:
नित्यमर्थमित्ययुक्तं वाक्यस्य सुत्वादित्यत आह॰ प्रातःपंगादीनामि
ति॰ व्यतिकरेति॰ सगस्यमेनागादिना द्वन्द्वनिरूपणमिति कश्चित दृ॰
॥ ॥ विभाषासमीपे ॥ अव्ययीभावस्यसाव प्रधानत्वेप्याह॰ स
म्यगियोति॰ ॥ ॥ परवल्लिंगं ॥ पदवपदार्थान्तिरिक्तार्थद्वन्द्व
को: सचालिंगमिति द्वन्द्वतत्पुरुषयोदयार्थविधार्थेपदान्तरस्य ह॰
वार्थाविवक्षयातोपततोसमासार्थः पदार्थव्यतिरिक्तः सचाव
यवार्थलिंगेनालिंगवान्नदानियमार्थमतःत्राविधार्थत्वनिय
मार्थत्वपदद्वयं सद्धीति दृष्टान्तसमासार्थस्यलिंगान्तिदृष्टोसा
प्रमीति दृष्टान्तनपूर्वपदार्थस्यलिंगान्तिदृष्टोविधार्थत्वमेव
ति विवेकः व्यतिरिक्तसमुदायदर्शनवन्निसवसमुदायोव
वार्थलिंगेनालिंगवानित्यपि द्रष्टव्यः । स्वलिंगवाधनायेति॰
अत्रैतेनास्मिन्नयदोपिति यथार्थमिति दार्शितम् । परमेमयदुख
त्रयमयउत्तरस्यस्यणस्यर्थः समानाविभक्तिसंख्याविषयत्वा
त्समानाधिकरणसमासस्यवैयाधिकरणेपाविषयत्वात्

षष्ठी समासस्य युगपदेकत्र प्राप्त्यभावाद्धि प्रतिषेधायोगमाशंक्याह॰
अयमर्थ इति॥ ॥इदमोन्वादेशे॥ छिव्यावगामेतिमित्तमाह॰
प्रत्यासत्त्येति॰ अन्त्यो मकार एवेदकारस्याकारवचनादिति प
रिहारभाष्यमतानुसारेणास्य दत्तमाह॰ त्यदादीनीति॰ भा
ष्येऽकारस्यादेशा इत्यनेन परस्य पादयो विवक्षिता: अनु
दात्तस्य मात्रमिति॰ अनुदात्तत्वे फलं उदात्तत्वाभावात् इदा
नीमेनेवा सर्वनाम स्यायाविभक्तौ कपानत्वाभावे सर्वानु
दात्ते पदं भवति प्रयत्न प्रवृत्तिस्या नाहित वेचिद्याहहल्मा
हमहोति॥ ॥एतदः॥ एतावदस्त्वमिति॰ अनुदात्ता एवे
तीत्यर्थः॥ द्वितीयाटा॥ ॥त्वि इदमो ह इति ह प्रत्यये न वा
प्रतानुलोमावाक्यमिदमोह सौलिप्सादित्य प्राह॰ इदमा
द्यादिति॰ अपेतान्यानेन पीठादिल्यालिभिनवाध्यमिता
ह॰ अपतायेति॰॥ ॥अनाप्यकः॥ नन्वेषोऽर्पयहस्मर्ति ए
कामवेति तत्काप्यनुवृत्ते नन्वोऽनुगलिदाल इति नत्वाह॰ उ
त्तरार्थमादेनीति॰ अनाप्यकासिन्यपुनोवद्वपोतौ दत्ता
दिति॰ ट अनत्याडीपा भाव्यमनत्याह॰ नवेति॰॥ ॥हलि॥
वर्णव्यकारोन पठमानेकथंमदह इत्यत्राह॰ किं कार्यमिति॰ उपसं
ख्यानेवडत्यलेननएपवधकेत्येतत्॥ आङो ना॥ ॥इत्यादेशस्या
पीत्यपवाजगानिस्त्राविति सिपोल्लुकि षिवभा त्रीभावा दत्तमाह॰

कै·वि· तत्र ष्टेति· ननु सम्यादि स्वं तयाया मुद्गिलवरएडीकमो प्राप्नु
तः नुडेन्तो सिकत्वाद्विकल्पमोक्षिसंज्ञाभावान्न कार्थिद्दो
षः इत्यत आह· भुजिबिति॥ ॥वा·क्रि·३·॥ गोत्वभाव इति· कृत
वः इत्यनेन पत्वपदं तत्र निषेधादत्व मनं तस्येति दो घभा
वान्न नत्वे ह्रा इत्यनुपपन्नमित्यत आह· प्रयोगो यामिति
॥ ॥ अचे॥ माक्षिक मादिपिष्य त्रि सा ये जामात नीतिताहि
पित्व इतीत्या ह तमस्तस्या आह· होत्वमिति· देवानां प्रिय इति·
कथं तर्हि दाय माह· देव शब्द इति· योजइति· निघ्नायां ५
प्त सारस्ये तानिमावः॥ इतिमाप्य पदीपविवरणे द्वितीय
स्य वत्स्ये सप्यमपाणि कमः॥ ॥ मयूरजस्यो॥ ॥ बहुत्व
इत्यत स्यत पूजा देवप्रियोनेत वाशियोग इत्यादौनक्षजस्यव
इत्यत्वाति शिथिलकः प्राण्भावाना ब्यौति विघ्ये नेत्यत आह·
इहेति· बहुवचनस्य प्रत्ययवि शेषसंज्ञाने नाविनियोगान्नदे
कदेशा तत्र सा धुरित्यत आह· संज्ञामिति· नचवृणोनाकदे नां x
शस्यापि प्रयोगः स्यादिति वाच्यमित्याह· पदेति· तान्नवे
ग्रहणस्य प्रत्यय संज्ञानामिति ग्रहणत्व - लिंग x
मुपपद्यते यदिति· त्रं योनि· वि रस्य काटे प्रयाव — त्विकोत्य वा
नीन रत्नायि सालिंगादर्शी यति· आविपर्यसीतोति· समासो बहुव्री
हिरेक एव प्रियवा गेहत्या शविति· समास बहुत्व इत्यनुपपन्न

५

मित्यत आह· समासार्थेति· बहुत्वस्यैव चानिर्देशः क्रियत इति भवा
रयति· अन्येत्विति· आरभ्यमाणस्य स्यैकस्मिन्नाके योगाव
ह· एतावदिति· क्रियमाणे चैकार्थत्वमित्यभिधानात् किंप्रयो
जनमित्यत आह· बहुवचने परत्वाल्लुपोलुकि कृते बहुव
चनपरत्वाभावो बहुवचन इत्येवेत्यनुपपन्नमित्यत आह·
ग्राममेवेति· न याज्ञेन्याः पुनः स लुकः प्रागेव तद्राजलुकाऽ
भावादत आह· अन्तरङ्गानीति· अयं लुग्वाधित इत्यन्वयः
। तत्र हेतुः प्रत्ययेत्यादिना· लुगन्तरङ्गत्वं वा धकत्वं इदमाप
भवतीति नुवाच्यमित्याह· भुवेति· ल्यप्यामि पुन
स्त्रमेदं इतीममिवारयति यथा स्थितानामिति बहुषु कर्तव
नानां प्रयुक्तानाम् छहेको बाल्हिकः सि हृ इत्यत आह· भवतीति· नव
चवार्थे तेषां च स्त्रा बहो वचने इति लुग्विधिः च नीति वाच्यामि
त्यत आह· प्रत्ययेति· पुनरपि पानेति· आगच्छ इत्यन्तोविशेष आह·
सर्वे नेनेति गे· स्यैतन्नाचष्टे· अयमस्येति· बहुषु लोपिन इत्यस्य
व्याख्यानं· लोपीति· बहुवचनान्तस्येत्यनेनाचष्टे· यादृति·
प्रवृत्तावित्यादव्याख्यानं प्रवेवति प्रातस्तु तावि धिः कथ
नाभ्युपगम्येते त्यत आह· प्रत्ययादर्शनस्यैवेति· कुलाहिव
र्णा प्रायेनास्ति प्रत्ययलक्षणमित्यत आह· अयं भाव इति·
प्रथमादित्यभिधाना प्रथमस्यैवेति लभ्यते तदत आह· प्रति

५·१४·

कै· वि· योगमिति· प्रत्ययं च प्रत्ययांतरापेक्षं न भवतीत्याह· प्राप्त्य
र्थ्येति· लौकिकं न भवतीत्युक्ते शास्त्रीयं भवतीति नश्यतेत्याह·
यद्यपीति· लाघवलोपितामित्यत्र णादृत भ्रमं वारयति· लो
पमाज्ञामिति॥ ॥आगत्याभ्यागत्य कौडिन्यायो बहु
षु लुग्न भवतीत्ययुक्तं अप्रत्ययत्वाद्वृद — नस्य लुक्संज्ञा
भावादत आह· बहुषु वर्तमानयोरिति· प्रकृत्यादेशाविति
कथं लभ्यते इत्यत आह· सामर्थ्यादिति॥ ॥निम नन्वपि वादे शौण
डि· नास्तीति कथं न तत्र उत्तरस्य सिद्धं लुग्भवतीत्युच्यते नेत्या
ह· पिबतेरिति॥ ॥मूर्धन्य यं॥ पदस्य कादालायाय त्रतूपलायाम
मित्यादेश्च लागंतस्य बीजादिविशिष्टे वाच्य भावे विवक्षितयमालाप
विकरणे इत्यादयो भवंतीत्युक्तेऽनेकाभावात्त्वत्र नेद शवणाय
लुग्विधेय इत्यत आह· नेति· [illegible]॥ ॥नती
यो॥ एकाविंशतिभारद्वाजं त्रिपंचाशा जोनमामि व्यत्यय
यत्ते प्रत्याविंश विंशतिश्च बहुषु त्वद्वयोरण्णाल्लुक्सामांन्यभव
तीत्यत आह· नेति· भाष्यकारवचने प्रमाणमिदं तुरंगत्या
दोत्रविषयवाक्यत इदं हृदयम्॥ ॥ट्टः॥ गवः कालेत्यादि·
उभयप्रवृत्त्यभावेन डारंभसामर्थ्यालाबाधकत्वं प्रतिपादयति· नीति·
त्रानेनपदान्तामित्युक्तेऽपि प्रसंगतारपामलटदेरूकिंभाव्ये
दाहृतोत्का पर्ध्यालामयमर्थः। परत्वादेरेवं कर्त्तव्ये पुनः प्रसंगः

ज्ञानाद्गुरो रसो भवति । यथ्येजद्गुरित्यादौ परत्वात्प्राप्तं सा रलोपे कृते
पुनः प्रसंगविज्ञानाद्धि र्दर्चनं भवति । एवं तावत्पूर्वविप्रतिषे
धार्थं मात्मनेपदग्रहणं नकर्तव्यमिति स्थितम् । सख्यानिराद
देशो नापि प्रयोजनं नास्तीति तदर्थमात्मनेपदग्रहणं
न वर्त्तव्यं यस्मात्स्थानेतरत्तमुख्यनेनाथ्यतो नरः सदृशा
इति तिवादिस्थाने डादयः सिद्धाः । भेस्तुत्र प्रयमाणत्र य
एवडारौरसः प्रथमस्येति प्रत्यायितानां सर्वेषां य संभावः
वतानां भवत्येते खपर्यन्तमान्तर्यतः एव वस्तुभवतीति परत्वादि
रेवं तावत्सिन्हकृते स्मापद्दनः प्रसंग — ३ मोन्होतिचितित पूर्वविप्र
एवाच्यौ वृक्षमेरुक्तं भवतिनः ध्रुदात्तश्चेति प्रत्ययस्व
रस्यापवादो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं यत्तस्थेनात प्रधान्देक धा
दाचित्वन्त्वयत्स्वरेन प्रवृत्तः तस्याच्चाविषमानोदात्तत्वमा
ने प्रात्त्वात् — तेभ्यन्तदादेयो ध्यनुदात्तः [illegible]नुनयास्मि
नानुदात्त इति लब्धं उदात्तलोप इत्यनल्लाभाष्यमेव । प्रत्य
यस्वरश्चेति । नाते: प्रत्ययस्वरः प्रवर्त्ति सार्वियोगाशि:ति
नास्सानुदात्तमेतलोप्यन्तेनास्या सति स्वरे दोषो नास्ती
ति ॥ ३॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्री[illegible]सर
स्वती [illegible] विरचिते भाष्यप्रदीपविवरणे द्वितीयस्या

वै॰ वि॰ ध्यायस्य चन्द्रपर्वे पादे द्वितीयस्मा द्विकं ॥ पादद्वयसमाप्तो
ध्यायश्च ॥ ॥ संवत् १९८८ चैत्र प्र॰ ८ समाप्तं संपूर्णम् ॥
लि॰ पुरोहित साधुराम मुलाजम लिखारी मंदिर श्रीरघु
नाथजी पुस्तकालाजम्मू ॥ जय श्रीजगदम्बा शुभमस्तु

पर्यासकचंसचेहनाम्नीत्यनम्राहेहापीतिश्चसंवघपंदस्यवौ
यात्वचेहनस्यानुरानिदिश्चिचेनन्त्राहलोपइतीतितोपनं॰
लोपइत्यन्वर्थना इतरेतराप्यपरिहारमुपजीव्यचो
घमेनादित्याहयदीतियस्माद्वेतिभाष्येकस्मादित्य॰
नम्राहुक्षिघनेतिश्चवप्रत्ययोनारिमदित्याहसोरितिचा
दिलोपइत्या

तसदीक कीजाती है कि ये १ आषाढ़ सन् २ तक
ये है । सफे वडारी पोलिखवारी मंदिर लिखवाये
गये सं. २. आषाढ़ ९ [illegible] २५. मे.

सा क्ङिती त्यत्र भाष्ये प्रत्ययविशेषणानाश्रयणात् विशेषणाग्रहणार्थः स एवोत्तरत्राविशेष
णाग्रहणार्थं श्लोकेन्नरभिधानं कुर्यास्यादित्यतः सप्रयोजनमर्थान्तरमविशेषणशब्दस्य दर्शयन्ति ॥ ग्ल
मिसत्वेति भाष्ये त्यमाङ्गिति म्रजेर्लङ् तस्यति र ग्रापो लुकार इत्यश्चेति इकारलोपः । स्रा
दीनाम [illegible] जशां न इति जश्त्वम् । अत्राटो नास्ति वृद्धिप्रसंग इति चोदयन्ति । नैवमिति ॥
परिहरन्ति ॥ एवमिति भाष्ये संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः सिद्धिरवृद्धिरविशेष
णस्यानि विशेषणाश्रयणेनेत्यर्थः ॥ कृञो ह्यत्र प्रसंग इत्यको मलिति कित्वात् गुणाभावः ॥
अजझनगमां सनीति दीर्घः ॥ कृतरद्धातोरिति तीर्थं । सन्यङोरिति द्विर्वचनं हलादिशेषः कुहो
श्चुः ॥ अभ्यासे चर्च हलि चेति दीर्घः । लुङन्त्वाति पूर्व अङ्गलोपः सवर्णदीर्घः यत्वं पूर्वविप्रतिषे
धादिति ॥ यण्लोपाविल्वनेनान्ववर्षं पूर्वविप्रतिषेध [illegible] इत्याह [illegible]
त्र ह्यसति सर्वविप्रतिषेधे चो जिणनीतिपरत्वाद्वृद्धेः प्राप्तो गुणितियाकिपिकी [illegible]
तिस्यान [illegible] भाष्ये नैव संग्रहम् इति । वृद्धिविधानकाल इति [illegible] एतद [illegible] आह न
नुवेति गोपवादिति ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेनासिचीत्यनेन हि ते धातो पुनर्धातु
ग्रहणानुवृत्त्यानित्यं धातोरिति विज्ञानात् क्विवि वृद्धिरित्यत्रोपदेशिक धातु पतिग्रह इति
परिहरन्ति ॥ उच्यत इति । [illegible] हि सेति नेत्यनेन इत्याह इत्याश [illegible] याम् आह त्यर्थः ॥ नेि
टीति तस्याः प्रतिषेधः अपि [illegible] सिचि वृद्धे हलन्तलक्षणवृद्धिर्हि प्रतिषेधो वर्त्तामिय
मिष्ठ इत्याह सिचि [illegible] द्वितीय [illegible] स्वभावे नाविकृतरूपेणावतिष्ठत इत्यको सादा
देवोत्सर्गापवादयोर्निवृत्तिः [illegible] न बाधितत्वाड्ढत्सर्गस्येत्यत आह ॥ लान्तः पादमिति ।

= इदमवधेयम् त्वेशब्दपक्षाश्च यण्गुणाद्वेकार्यस्य भाष्येपत्ति कृति । निषेधीयेतच्छेषपक्षश्च यत्तस्मै ...
त्वेमात्रिक्यसंगच्छते कार्यकालनायां हि पत्रविधौपरिभाष्ये ... तत्रतयोः ...
नसंभवा ... नषष्ठ्यभावाद्लोन्त्यपरिभाषायोऽप्रवृत्ते: कथमिक्परिभाषायाः ... यथादेशापदेनपरिभाषयोः संयोगे ...

कार्येयमित्यादौ ।

पश्यिनस्यास्तु द्वैलत यानत्यय इति वो यं । ननु यणश्चादिर्यणादिः यथादेः परं यणादिपरमिति
यदि तस्य गुरुत्वः तदा यणादेः पूर्वस्य गुण इति स्यात् तदा यच्छ पिदिप्रकृत्योरिष्टसिद्धिः । तथापि
स्यूलादिषु यणादेरुत्तरस्य पकारादेर्गुणः स्यात् । यणादिर्यस्य तद्यणादि तत्परे लघ्व्यते
ततः पूर्वस्य वृद्धिरित्यत्र तौ वृद्धिप्रकृत्योर्यणादिलोपे त्वस्य गुणः स्यादित्यत आह अत्र वेति ।
अनित्यत्वादिति । अनित्यत्रलोपानिवृत्त्यर्थाम्नो रल्लोप इति तपरके यणादित्यर्थः । या
दित्व ही ति । न चेग्व्यतिरिक्तावाल घूपधा यां गुणाभावाय रकारि भाष्येपति सूत्र इति वाच्यं ।
अतिगल घूपधाप्रकारः तस्य तस्य सनि वा गुणो नास्ति विशेष इति भावः । न च निर्दिष्टस्यानि
कत्वेपी ग्लक्षण प्रतिषेधायगुणः स्याग्लक्षणत्वसिद्धये इकारि भाषाप्रवर्त्तनमिति वाच्यं न हि
परिभाषाप्रवृत्तौ प्रतिषेधा येग्लक्षणत्वसिद्धिः प्रयोजनं किं त्वतिव्याप्तिः । अन्यथा
गुण इत्यत्रापि इग्लक्षणत्वायैव परिभाषाप्रवर्त्तेत । तथा चेग्लक्षणत्वात् स्यापि स्यात् प्रतिषेध
न चेष्टमेव तस्मादनिग्व्यावृत्तये यत्रेकूपरिभाषा प्रवर्त्तते स च इग्लक्षणे इत्याश्रयणीय मित्य
भिप्रेत्याह । यच्छालेगवायन इति । क्नोः ककारस्य प्रयोजनाभावादित्यत्र माभूदिति वा
च्यं प्रति सन: किं त्वमुदाहृतं । सन: किं त्वं च हल्लाद्यन्तो देविदेति । एवं सनाद्युपकात्सुगंत
लघूपधस्योत्यत्र इत्यर्थः । च पादरहितं क्नितीत्येतावन्मात्रमनुवृत्तिरित्यत इति भावः । प
क्षमत्वानित्यत्वेन सर्वत्र स्यान्नीगुणविधौ निर्दिष्ट इति स्यात्तत्रानन्यथ्यमिति
व्यवहितान्वयं दर्शयति । क्विचिदिति । भाष्ये कश्चेति यथापिकर्मणि एषः कर्त्तरि
लक्षणेन तत्रेग्लक्षणा वृद्धिरिति नाक्नितिचेति षेध इति भावः । अत्र विशेषे तो प्यते

परस्मै ... धातुमथ्या ... तत्र ... स्थानी ... एवं ...
... कारिभाषापुनर्नोपतिष्ठते । सोयमाशयः प्रदीपस्य । तत्र ... नेवेति । = ननु ...
भावो ... लोपाप ... चेति किं त्वं स्यात् ... ननु ...

= तावन्मिमतदेशप्राप्तेस्थलसहकारेण शाकटस्य लाभ एतावता तत्र मे व्यापारमपि ततस्तदपेक्षते एवं शाकटेऽभिमतदेशप्राप्तेर्जलसहकारेण नावः कारणता
नानुसात्तत्र शाकटव्यापारमप्यपेक्षते॥
नादिदेशापरस्यापि एवमनुपपत्तस्याप्तत्वे

वै॰वि॰ हि तत्सकलाकारविषयकशक्तिग्रहासंभवेनानुवादेऽपि दोषः स्यात्॰ सामान्यलक्षणानङ्गीकारे
ऽपि शक्तिग्रहबोधादीनां समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यं॰ जा
46 तिप्रकारकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयीभूतसकलव्यक्तिबोधकत्वेऽप्यनुगत्वेन जात्याश्रयत्वस्य वक्तु
मशक्यतया मध्यविद्याऽऽत्याश्रयत्वाभावान्न दोषासंभवेन सर्जेर्वृद्धिरित्यादौ तज्जन्योत्पत्तिज्ञाने॰ परस्य
राश्रय इति भावात्॰ वृद्धिरादैजिति स्वस्यविधमाने वृद्धिस्त्येषु वाचादितादृशैतु भाविनाश्रदेऽष्यत्वासंभ
वेन तत्र वृद्धिपदस्य शक्तिग्रहासंभवाच्च॰ य घण्यस्य तत्रस्य शाटकवयेत्यादाविर्भाविसंज्ञाविज्ञाने न सिद्ध्यति धा
स्पष्टं चेदमिष्यराणत्यत्रभाष्ये तथाप्यत्र वास्तवमेव परिहारमाह भाष्ये सिद्धं त्विति॰ व्याप्येति॰ वर्तमानान्या
येत्यर्थः॥ ननु वृद्धिर्यस्येत्यादौ समुदायासंभवान्नत्वेकमेव संज्ञेत्यत आह॰ प्रत्यप्येति॰ एकैकत
मा ह्ययत्राप्यसंभवः॥ वृद्धिनिर्देशात्समुदायस्यैव स्यादिति भावः॥ समुदायेति॰ मातापित्रोरित्ते कृती
त्विवद्वयोः साहित्यं न तु क्रियान्विता व्यक्ताविति भावः॥ उभयत्रेति॰ समुदायेऽवयवे चेत्यर्थः॥ उ
भयत्र तात्पर्याभावे हेतुर्युगपदिति॰ पर्यायेति पर्यायः प्राप्नोति तथा पि समासस्य विधियितिर्यमोभय
परत्वे गौरवमतो लिङ्गत्वकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्यं॰ नन्वापकादेवकिन्तु युक्तितो विप्रत्य
कंसंज्ञेत्याह भाष्ये प्रत्यवयदमिति॰ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरुपक्रमस्य प्रत्येकं भुजिसमाप्तिर
युक्ता नहि भुज्यर्थोऽत्र वाक्यार्थः किं तु तत्र तात्पर्यमित्यत आह॰ अत्रेति॰ वाक्यार्थस्तत्र प्रयोजकव्यापा
रस्तस्य समुदायविषयत्वसंभवात्फलग्रहणं तत्प्रयोज्यव्यापाररूपमित्याह॰ तत्रेति॰ ननु विशि
ष्टपरिमाणस्यादनीयस्य भोजनक्रिया समुदाये पर्याप्तत्वादिति तन्मताकार्तमतमाह प्रतीति॰

= अपवादयुगपदुभयत्र प्रसंगाभावेऽपि वोभयत्र तात्पर्याभावो हेतुः॥ तथा वाऽभयत्र तात्पर्याभावे युगपदुभयत्र प्राप्त्या ग्रहा युगपदुभयत्र प्रसं
गेनेति भावः॥ विधिर्नियमेति॰ अपंचनियमः पञ्चनखा भक्ष्या इत्यादि प्रसङ्गस्य फलको व्रीहीनवहन्तीतिवत्॰ उपदुभयत्र प्रसंगपक्षे तु परिसंख्या रूपः॥
भेदः॥ ११ =

स्त्वस्येति-आदैज्वृद्धिरित्याकारः। आनुपूर्वीज्ञानस्यादृष्टविघ्नाघाहेतुत्वादिति भावः। कथं तर्हि ...ः स्य
संज्ञात्वप्रतीतिरत आह: अस्येतिति-लाघवादयः। एवं चानुपूर्वीज्ञानस्यासेनविलंवेनवोधजनकत्वादारं
मंगलार्थत्वस्य नामिति बोध्यं-परिभाषेति-तदाहियत्राष्टकपदं तत्रैकालित्यानुपतिष्टतइत्यर्थः अत्रायमं
युक्तमेवेत्यर्थः। अष्टकसंज्ञायां हलग्रहणं स्यादिलोपेहलोग्रहणार्थमिति वार्तिके तज्ञाष्येचसंज्ञापदं पारा
र्थ्यसाम्यात्परिभाषापदं पूर्वोक्तारितः संज्ञीत्याघत्रत्यभाष्यात्- नन्वेवं वृद्धिरादैजित्यत्रापिकर्तुं संज्ञादीकारा
दिष्वपि वृद्धिशब्दप्रयोगोस्तिप्रसक्ते आदैच एव आहाइति नियमार्थत्वसंभवात्परिभाषात्वमेवास्त्विति चेन्न-
विधिनियमसंदेहेविधेर्गरीयस्त्वात् वृद्धिशब्दस्य पूर्वपाठस्तु एतदेकमाचार्यस्येति भाष्ये एतदन्तोतरः अ
पूर्नःएकालित्यादैजुमेवं वृत्तप्राकामित्युणध्वायानामाशयः। भाष्येतुवत्स्यस्यादिति-तत्रापावांवहु
व्रवायादितिभावः। अत्रस्याने-अनवसरे-भिद्यतेविलक्षणा भवति-अमिसंबंधः। संज्ञासंज्ञिभावः
तस्माहृतइति-तेनाज्ञातइत्यर्थः तस्याचतेनकथं प्रतिपत्तुं शक्यइतिभावः। अपन्नतत्रेति-अयंगोरितिरितिवा
काप्रयोगसामर्थ्येनेत्यर्थः। इहापीति-सामानाधिकरण्यनिर्देशेनेत्यर्थः। सतो वृद्ध्यादिष्विति-सतो
नित्यन्नस्य संज्ञिनः संज्ञाभावात्संज्ञासंवंधात्तदाश्रये ताः संज्ञासाम्यस्तासिविवृद्धिरित्यादिमिविधीय
मानेसंज्ञितिवर्त्तमानासु वृध्यादिषु संज्ञासु सतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिर्वाक्यार्थाप्रसिद्धिरित्य
र्थः। अविद्यमानेनसंवंधस्यवक्तुमशक्यत्वादिति भावः। भाष्येनौतावीति-कर्णधाररहितपरस्य
रसंवद्धंनौद्वयं परस्यपरस्य परतीरप्रापणायनभवतीत्यर्थः। नौशाकटयोर्वहनक्रियासाधितरेः
तराश्रयत्वाभावेप्याह-नौशाकटेति-सामग्यंतरंकारणांतरं-भाष्येसूत्रकेकीलादि-ननु सामान्य
लक्षणयाभूतभाविसकलविषयक प्राप्तिग्रहः संभवत्येवान्यथा तवापितत्र ... ... वसन्निः

= कर्णधाररहितस्यैकस्यापितत्कार्यसाधकत्वाभावात्रिति ... मितत्-मामादयमर्थः। यथा संभाविद्वयवद्धतावं ... त्याप्तं ... यथा नौरेकस
संवद्धं नावंतरमिति ४ = नौशाकटस्येति-जातिरप्राप्तिस्याप्तमितिचेद्वद्वावः। सोमस्यंतरमिति-तयोश्चजलस्थलादिरूपतन्दशाधारणसामग्री
सहकारेणैवनौशाकटयोस्तत्तदभिमतदेशप्रापकत्वमितितन्नतयोः परस्परापेक्षा-नौद्वयस्यतुजलरूपासामग्रीसाधारणैवेतिपरस्परसापेक्षातत्रास्येवेतिभावः। कथम

एवंचपूर्वविधित्वाभावादितिभावः।इदीघेत्युभयत्रइत्येतद्देशवद्भुक्तिमित्यन्तरादिर्थोत्यपत्रादंतश्चाकं मन्यमानस्वरद इडेवेत्यर्थे

चोघंदीर्घ इति नच्छ्रेत्तेनेत्यनेनपरिहृतं।तेन।विपठि सीत्यादिवत्तत्कथयनेन।६=

47

घमितिसिज्जेतस्यमिपियुगंतलघूपधगुणः।स्यादित्यर्थः।अश्च इतिप्रयोगोलुङितिघोन्नतायनत्र

हितिपीडादेशोदिलोपेचनास्प्रत्ययांतमगामितिपूर्ववद्गुणः।स्यादित्यर्थः।इउवेति।।इडिडेवना।

ऊहू पांतरं प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः।।अत्रप्रत्ययो।भूयमागः।प्रत्ययःक्विबित्यर्थः।अकारलोपः

कृदंतत्वात्प्रातिपदिकत्वेतस्मात्घृताच्चिरित्यापि इष्टव्या।।हलपदांतनिबंधनइतिशेषः।।पिपठि

षीतिः।।नपुंसकप्रथमाबहुवचनेस्थानिवद्भावादवःपरस्मिन्नित्यनेन।।हलंतत्वेति।।अजंतत्वे

तलोचनुमित्यविधित्वात्स्थानिवद्भावाभावइत्यपिद्रष्टव्यं।व्यवस्थापयिष्यतेतनपृष्ठंतेत्यत्र।।

ततश्चक्विपप्रत्ययनिमित्तेकार्येसप्रतिषेधोनुमनंतव्यमितिस्थानिवद्भावएवेत्यर्थः।।निषेध

वचनात्त्वनवचनसामर्थ्यादित्यर्थः।।हलोनंतराःसंयोगः।।नजोत्यर्थानामितिबहु

व्रीहिरुत्तरपदलोपश्चसकिमेकवचनांतेनात्तरपदेनउत्तबहुवचनांतेनेत्यनंतराइत्यत्रसं

दिह्यतइतिनधर्मिन्नमित्याहकिमंतरेति।।अयेति।।अधेयप्रधानमध्यवाचिनोव्ययस्ये

त्यर्थः।।विवरमन्त्रेद्रव्याभावोविवक्षितोहलमध्यमूर्तद्रव्यप्रसक्तेरित्याहवर्णैरिति।।नत्वेति।।

वर्णैर्मूर्त्यकालस्येत्यर्थः।।नन्वेति विशेषार्थमाणाणंमित्यनेनेत्यर्थः।।अत्रपुत्रल

ध्वहृति।।अपरशब्दाद्वार्थेदिगाद्रगप्रात।।कापायोनियममितिपृच्छेत्यलकृत्रोगुणः

वंतोपिप्रत्ययहृत्यवादेशः।।संभवत्यपूर्वेद्वाद्धादियोगइतिभावः।।प्रकृत्यवयवा

स्येति।तद्धितप्रकृत्यवयवस्येत्यर्थः।।मुकुरसंज्ञेति।।शिदेत्यादेगुरोश्च हलइत्यकारप्रत्य

यसिद्धिरित्यर्थः।।अन्यचबहुप्पु हलुपद

=चर्णेतीति।हलश्चवर्णाश्चत्यकालकृत्यर्थः।।येषांहलांमध्येतरंवर्णाश्चत्यकालो।विधमानइत्तत्रैप्रत्यासन्नावर्णाः इत्तपसेवराहीतरचित

मीत।तेनवचनसमित्यत्रमकारककारयोर्मध्येकारस्यपत्वेणीहारा।कालस्यसद्भावाद्वर्णश्चत्यकालस्याविधमानत्वेनसंयोगसंज्ञास्यादितिनचोदनीयं।

ह.सं. – १ तक ५.२

२

इत्यं को वालवार्यस्याचे भातचोद्यं ।६= गुणौ वृद्धी लिंगंयत्रं ।८=

क्रौः क्लिवेम ।९=

के· वि- स्वरितत्वादिति । श्रुत्यधिकारपदाश्रयणाद्वेत्यपि द्रष्टव्यौ कृनीतिसमस्याव्यत्यत्र

लिंगे क्लिमन त्वान्तुप्रतिविहितनिमित्तविशेषणपिस्याम: तस्याच धातुविहिते क्लिति परत: क्

डित्ययत: मस्यतुगणेनभवतीति स्थावरेइति भाष्यार्थ: क्लिति चेति वहुव्रीहि । इत्यं

भूतलक्षणेचन्निमित्ताधातुप्रविशेषयत इति भांतस्य चोद्यमित्याह क्लित्यते न

इत्यविभाष्यविहितविशेषणमित्यस्यायमर्थ: ।। धातोर्यो विहित: क्लिन्न

४२ निमित्यरचो यस्य कस्य चिद्गुणवृद्धीनभवतीति धातोर्यो विहित: सक्लित्यरत्वेन

विशेष्यत इति भाष्यार्थमस्यमानस्य चोद्यमित्याह धातो विहितस्येति । क्लि

ति वेत्यस्य गुणवृद्धिलिंगत्वे न परिभाषालभ्यपपाद्यति । यत्रेति । क्लिति चेत्य

त्र गेने यदि तस्मिन्निति परिभाषा नोपतिष्ठन इत्युच्यते त: क्लितीति तत्र २

सप्तमी स्यान्न किंतु सतिसप्तमीति तन्निमित्तग्रहणमर्थ्यन्त: स्वीकृतमिति उपपाद्येन

वन्नार्थे उपक्रमो वा द्वे तत्रयन्तु तस्मिन्नीति परिभाषोपतिष्ठत एवाक्लिति चेत्यत्रातत: सत्यपि

लिंगे व्यवहितेगुणप्रतिषेधाप्राप्तिरित्यत आह लिंगादिति तच्चेवमेतिक्लात्यत्रापि गुणप्रति

षेधास्यात् । एतत्तर्हि निर्दिष्टांगस्य हि तेन परिभाषोपतिष्ठतेनिर्दिष्टग्रहणेन तु लि

गादेकव्यवधानवर्जनमनेनव्यवधानेचार्यते निर्दिष्टांगविकलेत्यते तापि निर्दिष्टश

ब्दात्रात्यतिव्याप्त्यवधानप्रतीपौ न विकलेत्युच्यते ननु निर्दिष्टग्रहणेरहितैवोपति

ष्ठत इति व्याख्यत्पत्तिः क्वचायप्रतिपत्तिः नोन्तरेणतदुत्पादतायेत्यर्थः ।भाष्ये

गाधिकाम्यनिवृत्तिरितिलिंगासंगेनेति श्रोथ्यु: षष्ठोदसमिति । यड्लचिचेत्यत्रवकारेण

४कार्यकालमिति · तथाच तत्रोपस्थितनत्वादिदमप्यांगमंगाधिकारस्यैकवाक्यत्वात्सादितिभाव: ।। निषेधस्यापि परिभाषा सा द दमान्यरिभाषांवं· स्यु

=पधु विसिस्ववतिविषाति दुग्धवतिरत्यादौ स्मसमावनलोपो ऽर्थ्यीकितस्या त· तत्र·हिसक्लिथोर्मल्पमकितनतिरकोगल्हदमेवनयोरिदित्वात्मनसिक्लेसामान्यतो हल

ताव्रेतिक्लि यमानांस्तापकमित्याशयात· रुदादित्वात्न: किंअज्ञापकमित्य्क्कंनविस्मर्तव्यं ·।४६=

=नच्चनु बंधविनिर्मुक्त पदार्थोपास्थिते: शब्दित्वात् इत्यंतं नथाकार यकार वा नकार इत्येवं गुणरूपे त्रैव चोदनेति चेत्र ... पदा... स्थिते: पूर्वमुच्चारणे नास्ति व्यक्ति वेलायां। ताव न्मात्र प्रतिबंधो ... तत्र सत्यत्वबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थिति:। कथं चीदम इति साधावरणत्वात् सवर्ण ग्रहण शास्त्रस्य प्रत्यय इत्यनेन त्रिविध्यन इत्यत्र: ... भवतीत्यस्यो चोदनायां उच्चारण वेलायां यकार स्येत्यत्र तास्म ... द्वावेविशकार विषये ... तस्य ... यत्वतात्न सापेक्षत्वात् - तस्य च वाक्यार्थबोधात्तर प्रसज्यमानत्वादि दोषत्यसद्भावात् - ननु वा क्वार्थो पस्थिते तेन तं तद्रूपक कार्यं प्राप्नोति तत्र

ति

नयोर्विशेषं यदि हरति सामान्यति। अतिवृत्ति रनभिनिर्वृत्ति: विहित प्राप्ति द्वयो: स्यात्रैहि विकल्प इत्यत आह प्रमार्थ नइति तेत्यनुवर्तमानं क्ङितीत्य नेन संबध्यते। पर्यु दासश्चायं न

कुतेत्यादौ। ३= पावकत्वक्ङिति निमित्ते गुणवृद्धि ते विनिमित्त सार्वधातुकादि विशेषणमिति क्ङिति गुणवृद्धयो

रप्राप्ति: कुतौ विहित प्रतिषिद्धत्वं कुत स्त रां विकल्प इत्यर्थ:॥ उत्सर्गापवाद शब्दे

न विधिनिषेधौ विवक्षितौ। अन्यथा हि मिन्न वाक्यतायां विकल्प प्रसंग:। विधिरूपयो: उत्सर्गा

पवादयो: सामान्यविशेष विषयत्वेन विलंबित प्रवृत्तिर्नयायनदोषरेक विर

षय त्वसंभव इति विकल्प प्रसक्तो नैकवाक्यतया प्रयोजनं। दुर्घटं चेकवाक्यत्वमिति।

सत्योर्हि गुणवृद्ध्योर्निवृत्तेप्राप्तानित्यत्वेन च वचनं तिरवकाशमित्याह। चित्तमि

ति। प्राप्ति या वामिति। वस्तु। नत्रापि नसतो निवृत्ति:। किं तु लुग्विधान द्वारा

नुत्पत्तिरेव प्राप्तोत्यत्र स्थाय नइति दर्शितं एकांतत्व मनुबंधानामाश्रित्य परिह

रति योगदोष इति। अनेकांतत्वे विहितीय गुणवृद्धि ग्रहणानुवृत्तेर्गुण इतियोगु

णवृद्धि इति यावृद्धि रेव नभवत इत्या प्रयणान्त्वौ यस्तत्र पि इप्स्वक्षं अजाघंगवाहस

त्य वि प्रौ या ये तन्वा दोबहि गतेः त्र गमचेति। नत्वेवा व्यव धाने गुण

णम्... ते ते त्री त्वत्रसावकाश इति भाव:। कार्यित्वादित्यभ्यास संबंधि ताति

तागुण इति संबंधे ... स्य कार्यित्व उत्तरवित्तिभिर्जाभित्यनेनाभ्यासो

विशेष्यते। अन्यथाभ्यासस्य गुणो न स्यात्तु रूढं नु प्रतिषिद्धार्थस्या

दिति भाव:। तस्य चेति। यस्य गुणः स्यात्क्ङिति परत्वे न विशेषणादिति भा

=३ दंच स्य गुण लक्ङित्व ... न विशेष ... समीपवर्त्ते उक्तं - इग्विशेष्यत इति पक्षेतु क्ङित्यनंतरे तिजोरि कोक से म वा त्काथितिषेव:॥ धोन प्राप्नोती

तिबोद्धव्यं।१४५= सजादीति। एवं च विनिषेधस्याप्र मवाघ सार्वधातुका पेक्षत्वं सार्वधातुके पविधाना नसिंभ्यनिषेधात् तथापि अजाघं गसापेक्षत्वाद्या

ये बहिरंगत्वं निषेधस्य तु तदनपेक्षत्वादेतरे गत्वमिति भाव:।१४२=

[right margin, vertical: ... ।१४८=]

=श्राद्धे धातुकग्रहणमनर्थकमाश्रामिति भाष्यं चरमपक्षे ह्निनिचेति निषेधः प्रवृत्त्यर्थं शर्वोक्तानां नलमतोप्यादि प्रज्ञा एतेन प्रत्योनयुक्तं निषेधो

=त्यर्थं इति · अर्थचनत्र दीपकारादाय :। इनो गुणमेति सूत्रे सरूपपरत्वेक इत्यस्या धीधिकारानुवृत्तं लदमिश्रे तत्वात · । १ = ति

चेमि

कै · वि पिङ्क्ति निषेधः स्यात् तथा चतधानु लोपमेति निषेधगारणं गुडा स्यादिति ङ्क्ति

चेति निषेधो पि वारणीय एवार्द्धधातुकग्रहणेनेत्यत आह अतेन चेमि ङ्क्ति

ति चेति यङः प्रत्ययप्रतिषेधे कर्त्तव्येति वाप्रत्ययस्य लोपस्यासिद्धं वहिरंगमंतरंग

इत्यसिद्धत्वात् ताभ्यां च व धातोर्न ङ्क्ति चेति निषेधोन प्रवर्त्तेत ॥ सतः किं त्वेन नु

लिगे नैवेकेन व्यवधाने सत्याप्तिरिति भावः नन्विग्लक्षणयो विन्युच्यमाने पि

गुणयोरिति नि त्वात् स्यादेव लेगवायन इत्यत्र गुणनिषेध इत्यत आह इकार इत्येव

मिति · अनेकार्थस्याविपात्वात् ङ्क्ति चेति च प्रतिषेध इत्यर्थे वृत्ते सचइकार

इत्यनेन संवध्यत इत्ती क इत्येवमित्यर्थो लभ्यत इति भावः मा भूल्लेगवायन इति

नङादिना न्वकाली पाह्ला देशान्तरागिति च्छोषः । ननु सार्वधातुकमपिदित्य

त्रापि दति योगविभागे नुप्रसत्त्यप्रतिषेधे धात्वाश्रयणेन पिन्ङित्त्वमेव तीत्यु

क्तो योगविभागसत्व पर्यो त्वयावती ङित्त्वप्राप्तिः स्यानिवद्भावेनान्यथा

वा सा स वी निषिध्यत इति लादेशेषु स्थानिवद्भावे पित्त ङित्त्वप्राप्तिरित्यत

आह पिदिति ॥ ङित्वाभवतीति प्रसंगात् तुङ्त्वान त्वस्य ङित्त्व प्रसंगे स्थानिवत्वेन चो

दिते उपयोगः । एतच्चासंयोगाद् ङिदित्यत्रापि पिदित्यनुवर्त्तमानस्योदेश

प्रयविधेयभाव विषयाश्रयणे न साधयिष्यते । न तु ङिन्त इति न स्थाव

न्तो स्थानिवद्भावे न ङित्त्वप्राप्तनीयमिति भावः ॥ अन्यथेति ॥ सार्वधातुक

मपिदिति ङित्त्वादि स लोपो स्यात् तामित्यर्थः ॥ उच्छिप्त इति ॥ स्थानिवद्भाव

=सर्वेति · ननु ङित इत्यादेशा विशेषणत्वेपि न दोषः सार्वधातुकमपिदित्यत्र ङित्त्वे सर्वकार्यस्येवातिदेशात · गाङ्कुटेति सूत्रे सिद्धत्वात् सर्वस्य (प्रयुक्ते)

कार्यातिदेश इति वार्त्तिकादिनिचेतः · तथा तिपचेते इत्यादावातो ङित इतीयादेशो नैस्यादिति भावः ॥ १४६ =

सागाचिथ्यत इति · ... ॥ १४५ =

स्वस्य ... ॥ १ =

=भाष्ये एव च्छेदो पादानत्वात् स्यान्त्र स्यो दाहरणे स्यैव छांदसत्वं सर्वस्य यङ्लुक इति प्रतीयत इति केचित्·१९= (दितिभावः। १६ = (

= विशेषणमिति· कर्मधारये पित्स्यादि शेषत्वक बहुव्रीहौ मात्पर्य ग्राहक त्वाभावाद्विशेषणत्वमिति भावः। = २

= तवापि ङ्कुग्रहणस्य प्रयोजन·· दीर्घप्रमाणं प्रति· छांदसत्वेन छेदस्य प्रयोगे सार्वधातुक सार्वधातुक परत्वाभावात् दप्रा दोङ्कु ग्रहणं साधकं·१४=) नानुवर्तत इति· तनु दद्यो कुतो तो नौ त्यादौ वेलोप स्यलोपो व्यापि त्यनवसि दर्वेपि सोमोनौ त्यादौ च लोपो नस्यां

कङ्ग्लं छंदसीत्यनुकृष्य यङ्लो लुगि धातोरादि त्यर्थः॥ बहिरंग इति सार्वधातुकाश्रयत्वादि त्या र्थः। उभय विशेषणत्वमय बहुव्रीह्यर्थमिति योजना॥ प्रयोजन॥ प्रथमस्येत्येतदेकाचो विशे षणमिति मालाकन्यपदार्थ इति भावः पूर्वेणानं प्राप्नोतीत्यत्तोन्तः स्त्र्यंतर प्राप्नोतिबेधो बाधकमिति योज्या। तन्वप्रा ह प्राप्तस्यत्यैवेद सूत्र नतानि विशेषणानि विधेयस्या प्राप्ति विशेषणमल स्थले प्रतिपादयंति ननु स्यात् संबंधिसूत्रांतर प्राप्तस्येति दृष्टि प्रथितत्वङ् नः सूत्रांतर प्राप्त्याभावादि वृद्धि सार्व धातुक ग्रहणमवगमयेन्न आह। सार्व धातुकेति। न च मापि प्राय:॥ को मार्गविभाग:। कि यमेव धातुलोप इत्येको योग: आर्द्ध धातुके इति द्वितीयो नियमार्थ:। तत्र च धातुलोप इत्यनुवर्तते खलु नानुरूपस्याश्रीयत इत्याचायमर्थ:। धातोरेकदेशस्य लोपे कृते गुणवृद्धि निषेधो यदि भवेत्तर्हि आर्द्ध धातुकएवेति सार्वधातुकेगु णवृद्धि निषेधो मा भूदिति। तेन घत्वधातुलोप इत्यनेन लोपस्यानैमित्तिकत्वात् सार्व धा तु केगुणमिति· सत्यस्मा प्राप्नोति किंचिदिति चेति निषेधो नियमस्तामप्यर्थोविवाध्येत् इति। यङ्लुकि वृद्धि लोपमाश्रित्याप्यनियमः तमेकदेशमाश्रित्य प्राप्त वृद्धि निषेधो न लिख्यते भृत्या स्तन्यत्याह नापडिति निषेध:। सार्वधातुकाश्रय इति शेषः। गुणवृद्धि: सार्वधातुकेति हेतोर्ग्रहणात्वस्याविषयत्व इति योजना। आदि कोटि त्ये सृष्टिमोह समुच्चाय योरि त्येनयोरपि ग्रहणं लोपेकृत इति। धातोप दृष्ट यङ्किति नानुवर्तत इति नुलादीति यदि भवति ध्वयो लोप इति भाव: गुणनिषेध इत्यर्थ:॥ नन्वार्द्धधातुक ग्रहणान्न धातुलोप इति निषेधाप्रवृत्ताव

= न प्राप्नोतीति· रो मोनौ त्यादौ यङ्लुक छांदस इति वद्धेपि धातुलोपगुणयोरेकनिमित्तकत्वात्पूर्वेण निषेध: प्राप्नोति तत्कथमुच्यते सूत्रांतरेण प्रा प्तमव्याप्त्याभावादि· न च वयप्रापणं गम्यसह तार्ह्द धातुक इति योगविभागसामर्थ्यादि नार्थो विवक्षितः: स्यात्·एवं तर्हि उभय निषेध बाधकत्वे योग विभाग स्यादि कालि·· तत्र आर्तरे गोद्विविषए व लोपो वाध्यते न सार्वधातुके निमित्त इति वृत्तावादयो सम्मतिः पवमोनौ त्यादौ यङ्लुक छांदसत्वाद् गुणेन भविष्यतीति यथो क्तेः सिद्धिरे तेन वाच्य सिद्धौ ग्रहणेन एव ग्रहणं वारणे प्रागुक्त पक्षाद्यस्य को भेदः स्यात् मतोच्यते· देशात् वाचिनमात्रे न तु वोदसत्वादिवनु सकृत स्यात् ग्रहः। तबह ३९

ऋच्छत्यॄतामिति चैतौ दृष्टांतौ किंशस्वौ· धातुलोपे। = १२

स्वाहएकतुत स्यापेचु कोभावात् ... अत्र भवति ... इति भावः ... इति ... ङ्लापक ... धात्वादेः सः ... १२ =

=अत्राप्यत्र व्याख्यामात्रादीध्यन्निति विप्रयोगाणां वेदे दर्शनात् गुणप्रतिषेधोदाहरणेन संभवतीत्याशयः। अत्र नेपत्यात्किचिदादीध्यन्निति वेदे प्रयोगः। अदीदेवित्या
दौ तु प्रतिषेधस्याव्याप्तिरितिभावः। अत्राघव्याख्येयं ज्यायसी द्वितीयपक्षेहि अदीदेदित्यादौ प्रतिषेधाप्रवृत्त्ये छांदसलककल्पनापेक्षया प्रतिषेधमकृत्वात्राधीनमि
त्यादौ छांदसलाघुगुणाभावकल्पनेलाघवादित्याशयो विकल्पेदीध्यादिति अप्राप्तानुत्पन्न प्रसंगमात्रादीध्यन्नित्यनेन साम्यात् ।१९।=

कै॰वि॰ सारणं तस्यापि धात्वादित्प्रत्यये क्ङिति विधानादप्रत्यये यागः प्रसज्येत तः कार्यानि
वाधासु टो नङित्वात्तिदेशः इति कथं तस्याङित्वमतिदेशो वायं वा इत्यत आह इ
पर्यायेव हीति॥ उक्तानुपपत्तेरेवङित्वेपि चकारेण...द्व वादि
लक्षयतीत्यर्थः ङित्वं चेत् नमितिस्यादिति यङ्गावे ङित्वे सिद्धि...यः। प
त्स्यति स्यामिति नाङित्वपदेशो छेदनेसामर्थ्यामावादित्यर्थः॥ तत्सामर्थ्यं स्यादि
ति वङ्गावे नेतिशेषः॥ दीधीवेवीटां॥ भाष्ये गुणोनेति विछिद्व एत नेकाच इति यणादेशः॥ अत्रनन्य
त्र भावो विषयार्थ इत्याह भाष्याणामिति॥ इह स्येवेति। भाष्यपाठानुप्रयोगे स्वप्रत्य
ह स्यापि व्याकरणोत्तरानुसारेण साधुत्वेनावगतस्यानुविधानं भवतीत्यर्थः॥
लक्षणभावादसंभवाभिप्रायेण व्याख्यायाः व्याप्त्यभिप्रायेणवावार्त्तिकमिति व्याचष्टे॥
मन्त्र एवेति॥ व्यत्ययेनेति ङित्वादात्मनेपदे प्राप्ते इति शेषः॥ भाष्ये...प्रतिषेधस्या
त...नायमस्याव्याप्तिविषय इतिभावः। अनुमान्य दीधीवेवीटामिति प्रतिषेधस्या
पवादत्वात् इसिगुणोबाधकः। परत्वात्तु बाधकः। किं तस्यादिह...
ति...प्रतिषेधस्यापि दीधीवेवीटामिति...
प्र इति विषय...रंगत्वाद यमेव बाधकः॥ तत्त्वात्...चेत्यस्याप्राप्तो नाद्विपय
...गुणो...दीधीवेवी
...मनुष्याने। ...माह का...विशेष...
द...न्यायः सामान्ये च बाधे तस्य भेदाभावात् सनप्रवर्त्तत इतिभावः॥ ति
प्राप्तो लुगि व्ययि...सार्वधातुकमपिदित्यनेन॥ भाष्ये...
व्योर ख्यां तरं अंतरंगत्वादिति। नन्वेवं वाहिरंगस्य गुणस्य कथमनेन निषेध इति वाच्यं। सर्वस्यापि गुणस्य प्रत्ययाश्रयत्वेन वहिरंगत्वांतरंग
निमित्ताभावादितिभावः।१४।=

50

=नन्ववयवेऽन्तस्यलिंगस्य समुदायविशेषकत्वाघात् इदित्वात्कथमुपि=समुदायस्ये ङित्वेऽभवन्त्येवेति चेन्न ... ङित्करणे वलकारागमे परसप्तमीपक्षे गुणनिषेधाय चरि-
तार्थत्वात् घुघुलौं तु चेन्यत्र तत्परिभाषा इद्घुघुलोऽविकरणादवयवे चरितार्थस्य समुदायविशेषकत्वज्ञापनादत=एवपठिता विधेत्यादौ तङीति भावः
=ननु घास्त्रमास्य ङित्वे गुणस्य मा भू" ... पिब्मीनस्या भाष्यचाक्लितीति निषेधः कथं ङित्वादिदेशान्न ... योजन मिति ... माह किंतु ... ।१११= ...तीति ।११=

घुमास्थ गापा जहाति सां हल्यपि न्या वतस्यानिवच्छास्त्रबाधः तस्य विषयान्तरसद्भा-
वात् न तस्य व्यपदेशोच्छेदिता इति त्यङि न्यूनस्य बाधः तस्य विषयान्तराभावात्
लिङोपि ङित्त्वं च स्यादिति परिपन्थिचवाद्वित्यर्थः ॥ अतिदेशः क्रियमाणे इति ॥ यासुटः कार्यप्रा-
प्त्य अतिदेशः तर्हि तस्य पूर्वस्यापि तदवेत्तन्नभवतीति ज्ञापकत्वमव्यर्थः भाष्ये पाहत एव
वेत्यवधारणज्ञापादयति ॥ अपपर्यां तृष्णावहीतिप्रमुनेताङ् तेलादस्याप्यविज्ञानवेति
तथा चाङितौ वृङ् नौ पितौ अथवा यासुडादेः संभवतीति कथं ङित्वे यत्कार्यं तत्तद्भव-
ति ङितो यत्कार्यं तद्भवतीति ज्ञाप्यतामिति शङ्कावादितायासुड्ङित्वं सामान्यापे-
क्षरणात् तस्मिन् पूर्वस्य ङित्कार्यसंभवात् तस्मै वडित्वातिदेश संभवेयासुडादे
ङित्त्वं धातावयासुट् प्राप्तस्य तस्य विवदन्नामुस्थार्थ ङित्वविहायथा सुडा-
देःलवृणावशेशघ्नुक्तस्य परस्मैपदे स्थितस्य वाश्च पर्यान्तत्वेन विपरिणामो न भवि-
ष्यतीत्यर्थः ॥ एतदभिप्रेत्याह प्रदीपकारः ॥ यासुट एव हीत्यादि ॥ अगुणत्वमित्येवो-
ति ॥ यासुटः पूर्वस्य धातुकार्यं धातु कत्वयोरभावादित्यर्थः ॥ तस्य पारस्य प्रतिसमु-
दाय ङित्वेनैव गुणनिषेधादेः सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ केचिदिति ॥ तस्मान्यतः
भाष्ये यासुट एवेत्येवकारो भिन्नक्रमः ङिद्वचनादेवेति ॥ ननु यासुटोऽपि पदङित्व-
तिदेशान्न किंचित् ङित्स्यात् तत्कार्यं तदभावादेव न तस्मिन् तोपि ङित्कार्यं तत्त-
एव तथा हि गुणवृद्धिप्रतिषेधलाभ च नक्ङितीति निमित्तसप्तम्या क्ङिन्निमित्तयोर्गुणवृद्ध्योः
प्रतिपादितः इति न यासुटो ङित्वेन लघूपधाः तस्य ङित्वेपि वृद्धनिमित्तत्वाभ्यां तात्पर्यसर्व

गुणःपं.१२

=गुणवृद्धनिमित्तत्वादिति परसप्तमीपक्षेपि प्रसक्तस्य यपयोरिति परिभाषया क्ङितौ प्रत्यययोरेव ग्रहणं केवलेऽचरितार्थं ङित्वं समुदायविशेषकमि-
ति भावः परिभाषापालनाम न्यायसिद्धत्वादेतदर्थमेगोकारेनैरवमितित्वपन्नपति ष्ठेव हीति पाठ्वादिनोमित्राव१।१११=

दर्शनिवसानिकंचरम = ... भवति ... इत्यर्थः = ५

दित्यत्र त्रिपदो बहुव्रीहि ... प्रत्ययसत्त्वः परश्चभवतीत्यर्थः

वे. वि. 52

तिष्ठामिव स्येति च्युए ... मत स्येत्यर्थः ... यस्यननियमेन प्र

तीति : तत्रास्येति केलन क्रमस्य वस्या कि मुवनाख्ये साहित्य ... वित्यर्थः : ननु

यथा लोके न तथा शास्त्रे लोके हीति ... शब्दार्थ पद्यपर्यकः प्रास्ते

उत्व ह प इति शंकांनि वर्त्तायित्तुय चपीति ... वद्देदर्शनान्यिति वर्षा

नस्यावसानोति अयेसत्याकांक्षा भावो भवतीत्यचन नवाचिनां ... विक्षयोभि धीयत इत्याह ।

स्यातिमाख्यातेचेहत्यत्राद्वीयमाणा इति शाब : यो ... किताबाध्यंसेभवत : ... आवतादेशावितिप्रश्न

भाष्यार्थ ... न प्र ... योकिं ... देशाविप्रोवस्थितयोसंज्ञाचा यत्रिभारेहरतिनैव इति प्रकार : संतान

भवतीति ... चयदादत्वप्रत्ययत्वे ... आदित्वस्य प्रत्ययपरत्वे ... वाधना ... दोव इतिचेडुपलक्षण

... गादीनावचनघ ... पादादित्वात्तयोर्विकल्प इत्यस्येत्यौड : अंत ... र्यतः ... तित प्रश्न

... ल्योदाव प्रघमातिक्रमे कारणाभावात् अत एव भविष्यतीत्यत आह ... चेति ननु खदिर ... रो

रितिनत्त्वं ... खदिर ... र्वतियो ... वष्टी ... भावात नापि कंटके वानित्येतदपेदायानत एवे

त्याह ... र्णितस्याश्चकंटकवानित्यनेन संबंधस्तच यत्तित्योरितिपूर्वस्माद्भेदमाह ... दीति ...

... बपदं साक्षात्... घवयव क्रमेणोपदिश्यत इत्युक्तमत एव समुदायमित्याह ... ग्रतीति :

साक्षा उपदिश्यतानि ... स्या ... बोधनायेत्याह ... एव समुदायमिति नावे ... अंतरमिति चाद्रेशा

व्यकार : परत्वात्परक्षेति भविष्यतीत्यत आह प्रत्ययपरच स्यादीतिय ... त्याने योगचत्य एवं प्रत्यय

रपरत्वस्याभावीत्यर्थः : टित्करणादित्युक्तं न हि टित्यतो भवतीति वचनमस्तीत्यत आह डीविति ... त

... स्यावय ... विचाद्विते ... कतनचिति ... शाद्परविप्रतिषेधादिति भावः ...

कादेवचनं ... धे ... योगत्यानु ... व्या ... फलतीत्यत आह यत्रेति ...

... भवतीति भावः

... इति ... परिहार ...

... इत्येव तूप : = २ =

एरणेति वस्यामिति वद्ये [illegible] संप्रसारणमादात् स्यात् पर्वत्वे हेतु पंचमी संबंधसामा
न्ये षष्ठी स्यादर्थे वर्त्तिसंप्रसारणशब्दात् पौ[illegible]स्य चपौर्वापर्यं स्यादिति वचेति
भेदः यण्वचेति समुदाये संज्ञात्वेनान्यैविकुत्यमाने पदान्यक्तावय
वयवाच्यत्वं [illegible] निव्याद्विन्यः संज्ञा इति नन्व प्रातिपादितमिति भावः प्र
यवेति नित्यपदे पदे परिहारान्त रं नडु यणादयाति यण्वेति तान्यलक्ष
तियणः प्रसंगे साधुत्वेन प्रातिपादितस्येक इत्यर्थः यस्थाने इति वचन
स्य संप्रसारणसंज्ञाभावि [illegible] तिसंसंप्रसारणशब्देन व [illegible] इति एवं तर्हि न्य
[illegible] के न तत्सर्वं वचिकिंत्विति विप्रदर्शाइत्याह ष्यङ इति इति प्रातुमे ए
पर्यालोचयतः [illegible] स्थानिकं चातिकं सुवो प्रमितिभावः नन्वेकं इत्थं
न्यनपदे ज्ञन पुरुषैकवचनं इट् यणः स्थानिके संप्रसारणमिति संज्ञा
याम्पुडो हिनया सित्यत्र हलः इति दीर्घः स्यादित्यत आह यण्वेतिलन्तु
नयापि दिव उदित्युकारस्य वकारस्थानिकस्य इणितिसवर्णे
हृणहुतोपि संप्रसारणसंज्ञा स्यादित्यत आह दिव इति पंचमी वि
नि संप्रसारणेन स्त हेकां गति वचाभावात्कृत्स्र एवं चैव सं मानतां
या हृणस्य वोद यिघ्मा णत्वादित्यर्थः ओ जस्योवङ इत्यर्थः॥
॥व्याख्यातोदकिलो॥ ॥नन्वंदुत्वा सत्याविनापदपत्नः पूर्व
पत्नः किंत्वनवत्वस्य सा पूर्वणो यमिति दर्पणनाचित्वा हलावे

53

इग्यणः संप्रसारणं । लिंगीति प्रथमाविभक्तिः । ईस्थान वाक्यार्थसंज्ञा यालिंगे इतरेत
ईश्रो वर्णे संज्ञा याम नयीः । शीनादि त्यर्थः । ननु वाक्यस्य संप्रसा रण संज्ञा याम
यित्र देशे तत्त्वादेशः स्यादित्यत आह । वाक्येति ननु इको यणः स्यानि कथं नो

इति: पलक्षितो वाक्यार्थ एवोक्तो वर्ण पदादस्य भेद इत्यत आह भवतीति वाक्यार्
वसूत्रा दनुवर्तत इत्यापि दृश्यन्तात्र तिपदे तम्यां स्याशे विलमित्यर्थः संभ
न एव वोधितस्यो पादानात्स्यार्थ संभवैक वाक्य भेदा द्वा वाक्यार्थ स्यसं
मार्थितस्यानुपयोगा द्वान चो भयम पत्रासीत्य नि प्राय यणः स्यानइ
क्रि विद्वांग न्यपरिभा वा प्रवृत्यभावे विधेयो स्यानेयोगे त्य त्र इत्यण

ला: इत्वस्यानु वृत्या स्यान इत्यस्य भेद लिभवः । वर्णविधि रिति हल्ग मं वि
धेव शां विधिमिवः । कर्मता पत्नो वर्णस्य निचरसं वे पतासात्वे यथ्यासमा
स इत्यपि मन्यान्त वर्णा भाव इति भाष्याक्ति ईषा नुपपत्ते हु माह
वाक्येति कार्यासंभवे हल्लक्ष्या चानिलि पानिक्रन्ततायापि कथा वि
त्वापि भाष्या न लोका निन चाग्न मित्यादेव पथ्यो वयामा पा
लि: ण स्यादिति कश्चि कोपेत्तु प्राक समानास्तो नाः शब्दान्तरा णा संभव
के स्यान कच स्य पंचपं लीत्यादो वे कु रा कृ च न ते पत्री त्यस्यादि
प्राह्व मंच पालो च पन: संभवात प्राश्ले क समाधिराम्यया प्रास लिक चांसिक
त्वं चे तर त न सा प्र यत्नि भाव: भावो निभा वि संज्ञा विज्ञा तेन वर्णे संप्र
सारण संज्ञा पदे समार्थित्वे पण्य हावाभाद नोभय संज्ञामि घ्य न स्यानुपयो

कै॰ वि॰ गादिति भावे न भावप्रत्यये यो न लोपः [illegible] स्य समासः यतो [illegible] द्वित्वम्:
सम्प्रसारणशब्द इत्येक देशो [illegible] चानन्द [illegible] स्यात् साम्प्र
[illegible] नत्वापि तत्राच स्यान्न कृमि चेन सर्व [illegible] भावात् षष्ठी तत्त्वा
[illegible] दिस्यात् किन्तु षष्ठी समासो [illegible] भाव प्रत्यय
[illegible] दृत्तभन्दरीति एकत्रार्थस्य प्रति प [illegible] देवे वाच्य चत्वमिति
भावः [illegible] केचेन [illegible] ज्ञात [illegible] त्रेण [illegible]
[illegible] माध्य चैतीति मता विनिसत्वान्नः [illegible] कल्लेनान्वितेति [illegible]
[illegible] कोगोत्र [illegible] उपजा मोज [illegible] व्यज नो जाति व्यजकः
[illegible] नावि शेषं आकार विशेषो यस्येति बहुव्रीहिः । कथं न
[illegible] नयन [illegible] प्रयोगा [illegible] [illegible]
[illegible] ज्ञान प्रातिपदिकाच्छब्दाः सुखाः । इहनु वर्ण उपचारिक : सं
प्रसारणशब्दः [illegible] तस्या ज्ञा [illegible] [illegible]
उभयत्र समानः [illegible] हस्तान्त [illegible] भावश्च [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] पदस्य [illegible] [illegible]
[illegible] चानन्द [illegible] [illegible] एवं [illegible]
[illegible] प्रतिपादिते [illegible] पद्धरणादि [illegible] वागोपं [illegible]

कै॰ वि॰ त्विहद्विमात्रेकृतां संज्ञां स्यान्निवत्वाद्विमात्रे ऽप्यानयामः येनानलिविधित्वाद्विधेयः शं वेनन ह्
54 इजनभ्रमप्रयुक्ताप्रवृत्तिः अनुक्तिं न गोचरयतीति निमुक्तं॰ एतावानेव तु विशेषः ह्र
भयोऽन्नाहार्यः प्रवर्त्तकः इत्नुशास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ या फे
तियाप्रकइति॰ तदेतदसिद्धः प्लुतस्यासिद्धत्वात्तत्काला एवमर्ज्ज्ञीति भाष्यव्या
ख्यायामुपाध्यायाः स्पष्टमूचिरे शास्त्रासिद्धत्वाप्रयरणादित्यपि चिन्त्यं॰ एतेन हंडा
कवं लम्भोके तीत्वादावादेशो प्लुतः प्रयेते त्यपि निरस्तं॰ तत्राप्याद्देशो प्लुतस्यैव
निवृत्तेः। प्लुतो मयापक्षि यत्नवतिबुद्धिः अर्थं तस्यता स्तीत्यत्यदेशात्॰ यत्तु षष्ठेभा
ष्य कारोनव्यतिसिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषिद्धिमिति नविहानुमासिकपर्युदासानु रोधा
धुषोदेश्यपदत्व एवाप्रयणीषइति स्थिते स्वरसंधिसामान्यां यदन्नायका प्रयणे
धिनदोषइत्याप्याये नेति वो धं॰ प्रणीयते॰ वोध्यते॰ ईदाद्य इति॰ प्राप्यस्यादद
मोमादित्यत्रैनैकप्लुप्याद्वेतिभावः। द्विवचनं संज्ञीति॰ आनंतर्यात्संदेतविधयत्नुग्र
हाद्वेतिभावः। भाष्ये त्यस्येत्यस्याद्विवचनांत्यवर्णस्येत्यर्थः। प्रथमोपस्थितेन्दुसारित्यादेन।
एकारोत्तोदाहरणद्वानेबीजमाह॰ ईदूतोरिति॰ नाश्रितमिति॰ वार्त्तिककृतेति शेषः। तदंत।
विधिरिति॰ अस्यादेव वचनाच्छब्दस्वरूपं विशेष्यमादायेतिभावः। इत्ययं त्वलीयः पद्मा
भूति॰ व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमस्य वीजं॰ हलत्तामिति॰ अकरणात्करणं गुरुतस्य
चनावकत्वेनाश्रयणमितिलरांगोवमित्यर्थः। ईदादिमिरिति भाष्ये प्लुतस्य प्लुते
तसंबंधोन्याय्य इतिभावः। सोतात॰ द्विवचनमनयेदम्॰ समुदायस्य॰ प्रत्ययांतस्य॰

= तवयमोदेशावदितिविस्तरासिद्धत्वाप्रयणेन्तु तत्रातोदसंज्ञाप्रवृत्तोसत्यांतस्य प्लुतेतमेवद्विमात्रत्वेन यत्पर्यन्तात्रविसंज्ञा
याः प्रवृत्तौ बीजाभावा त्रिमात्रेद्विमात्रवृध्योसंज्ञा क्रियते इत्ययुक्तमितिवाच्यं॰ न प्लुताश्रावद्यामा [illegible] ञ्चभवा — क्रिय
तः इत्यापाद्यात॰ नच प्लुतेन्द्रुणासिकप्रवृत्तेरपफला तेन [illegible] प्रवृत्तौ वाचितत्वात्॰ [illegible] मर्य्यदासस्ये

= अप्रमाणमिति परे इति निर्दिष्टे शोणरागताभेदकत्वपक्षे ह्रस्वप्रमादित्वावसान तद्गुणानादिव्यक्तिलेवलावर्णवर्णान्ति । तत्र अनुपपत्ते एकाकारस्थानत्वा
दुक्तानां दीर्घप्लुतस्य ग्रहणे सिद्धे ईकारोकारयोस्तन्त्र सिद्धमिति अन्यथा तदर्थेन तपरस्त्वेन गुणान्तर संज्ञानां संग्रहार्थं तपरकरणं कर्तव्य
मित्यर्थः १ =

हणेप्येवं भाष्यवाक्यनतो ग्राहकाविति भावः । भाष्ये तस्माद्दीर्घाणामिति । गुणान्तरयुक्ता
नां ग्रहणायासंदेहायचेत्यर्थः । कर्मधारय अर्थं व्युदस्यति । प्लुतो भावीति । यच्च यामश्रयात्सिद्ध
त्वेनाविसिध्यतित्वात् प्लुताद्वा धायेत्याल्यद्राणा श्रयणानुचितमिति भाष्याभि
प्रायः । प्रकृत इति । प्लुतशब्देन बोधित इत्यर्थः । बुध्येति । शास्त्रीये कार्येऽसिद्धत्वं नवाच्यं व्यव
हारः शास्त्रीयं कार्यमिति भावः । भाष्ये क्रियते त्वास एवेति । न चात्र पक्षे गौरवं दोषः । ज्ञाप
कसिद्धवचनकल्पने शास्त्रबाधकल्पने ऽप्रस्तत्रे प्लुतसंग्रहार्थयत्नांतराश्रयणे च पक्षांतरेऽपि
गौरवस्य तुल्यत्वादिति भावः । यष्योरेवं प्राचयेणपरिहार इति । अच्च सोदयति । यद्यपि
तसायामसिद्धः प्लुतस्य अनुनासिक पक्षेऽस्यासिद्ध एव तत्र सयस्थाने नसंज्ञा कृता हि
भवस्य न सोऽनुनासिकं विशेषयन्ती किन्तु त्रिमात्रः तत्र स्थानितिवत्त्वात्तस्यापि प्र
ह्य गृह्यपदिविधिवित्वात् । किंच । असिद्धत्यसिद्धः प्लुतः स्वरसंधिविधि त्याश्रयणे । दंडा
२ऽकमिति प्लुतस्य दीर्घणान्तिर निर्विष्टवास्यात् नत एव सम्भोकारइतिसम्भोके नी स्वत्र
ति गुणोभव प्लुतमेवंवर्तयति नत्स्यानित्वमत्स्यथा हादेश ऽस्यैव प्लुतः श्रूयेत । नदिहयो दे
पोयि संज्ञापरिभाषे कथामित्येषु सिद्धिः कथं वा गंभ्येषु न पूर्वापरविरोध इतिविपाति
तः प्रष्टव्या इति । अत्राहुः । यद्यपि द्विमात्रस्त्रिमात्रेणा यह्नन तस्यापि पूर्वत्रासिद्धमिति शा
स्त्रासिद्धत्वबोधनात् त्रिमात्रे हि मात्र एवाद्यमिति बुध्या प्राग्ग्रह संज्ञा क्रियते । अत एवा मु
नेत्यत्र मुत्वे कृते नतुपजीवनेन नाभावेऽकृतेऽपि चेत्ति दीर्घोमुशत्वएव दणा बोध्यमि
ति बुध्या प्राप्नोति न्निसन्निपातपरिभाषया न तत्परिहारः । हृतं मोजंतस्त्रे भाष्ये उ त्रेः । न

कै. वि. टि. अ्यः परत्वात्तेषु कृतेषु प्रगृह्यसंज्ञा तन्नाम त्वर्थाद्यो त्वादिकं प्रकृतिभावं प्रति नासिद्धं आश्रया
SS च्चसंज्ञां प्रत्यपि [illegible] नासिद्धमिति भावः । द्वाभ्यामिति · योगइति कर्मणि घञ् · द्विका
र्यश्राव्यत्वथा त्रादित्वाद् स्त्रीलिंगत्वं योगपूर्वे समासः । ननु प्रगृह्यसंज्ञाप्रतीत्वात्वादेरसि
द्धत्वाभावेपि अयादीन्प्रति कथं सिद्धत्वम् अतीत्वादेराश्रयणाभावादिति कथं विप्रतिषेधो
ऽनन्याह · असिद्धत्वाभावादिति · ईत्वादीनामसिद्धत्वाभावादित्यत्वपः । प्रकृतिभावापर्या
याः प्रगृह्यसंज्ञाया अपार्थकत्वापातात्साभान्यत एवासिद्धत्वाभावो बोध्यत इत्ययादीन्प्र
त्यपीत्वादीनासिद्धत्वमाश्रीयत इति भावः । परत्वादिति · ईत्वादिषु जातेषु तेषामसिद्ध
त्वाभावाद्यादीनामप्रसंगाय वेति भावः । नन्वयादीनां प्रगृह्यसंज्ञायाश्च विप्रतिषेधो
ऽप्यवाप्रगृह्यसंज्ञेत्यादिनोपक्रान्तः साहत्यसंभवद्वत्येनैन चतयो रेकस्मार्थिनः सकथा
मीत्वादिभिः प्रतिपाद्यते · सत्यं · यद्यपितयोरेवोपक्रान्तः तत्वसौ कल्पते · युगपत्प्रा
प्त्योगविकल्पत्वात् · तथाहि · प्रगृह्यसंज्ञायां कार्यित्वे मा प्रयत्नादीद्वनोरसिद्धत्वाभा
वेपिनायादिभ्यः पूर्वत्रो · अजानेन यीश्रयणेनतं गप्रवृत्तेः । पदान्तरसन्निव्याहारे न
यादिपूर्वमीत्वनो नतदापादयः प्राप्नुवन्ति अयपूर्वमयादयो नाभ्याश्रितास्तेति भावात्प्र
गृह्यसंज्ञा · अनन्तरं वाधान्तद्गयोरीत्वत्वयो विप्रतिषेधायर्थस्यत्वं गावनरणान्या
यादिदमेवाभिप्रेत्यायादयोमिति वर्णमालाः प्रगृह्यसंज्ञा वाधनइति व कव्य प्रगृह्य
संज्ञायानिमित्तं विघ्नतीत्युक्तं · नस्मादुपक्रमे प्रगृह्यसंज्ञापदमीत्वोत्वयोरुपलक्षण
मुपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यत्वानुरोधादित्याहुः । अन्ये तु उपक्रान्तप्रगृह्यसंज्ञाविप्रति

त्रि=

नन्विह पदे न द्विवचनेनेदादि विशेष्यतां इति कथमीदादि चा द्विवचनमितीत्यत आह · ईदादी
ति · न चैतत्वं चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं · प्रयतेतत्र इति · पचतस्त्वेऽत्र यतो द्विवचनान्तदीदा
द्यन्तमिति सूत्रपदाध्याहारेण भाष्ययोजनेत्याशयः । अदसो मात् · आसिन्निति · मात्प
द् घटितेत्यर्थः । यदि त्वदसो दादित्युच्येत तदा परश्च पूर्वौ न स्यात् चर्यादवर्णाभिन्नौ जौ
ह० प० ४ कारैकारै इत्यर्थः तदा तस्या दोष इति भावः । अदसो वृध्यन्तपि त्वमदसः प्रगृह्यसंज्ञायामिति
चेन्न · नन्वीत्वोत्वयोरसिद्धत्वेऽप्यदसो मादित्यत्रे दूदेदिति निवर्त्य मात्परैकारौकारयोरपि प्र
गृह्यसंज्ञायादि प्रसंगेऽत आह · च शाह्यादिति · एवं चैदौतोरपि मात्परत्वाभावादेवमपि न
प्रगृह्यत्वमिति भावः । नन्वीत्वादीनामसिद्धत्वेऽपि तन्निवर्तितेदौतोरभावेन क
थमयादिप्राप्तिः । किं चायादीनामसिद्धत्वेऽपि प्रगृह्यसंज्ञाया मा भूयादसिद्धत्वे तत्सं
ज्ञायां तत्सामर्थ्यान्नायादयोऽत आह · शास्त्रेति · नादेशलक्षणमिति · प्रकृतिभाव इत्य
र्थः । प्रगृह्यत्वं त्वनुनासिकईदासेन चरितार्थमिति भावः । एकादेशः । ए उ · यद्यन्ता दत्तीर
ति · तारजानं तर्ये इति · अयादावजानन्तर्यादिति भावः । यथ्योदृ घ्येति · तत्त्वाश्रया
त्सिद्धत्वेऽपि मत्वादेरसिद्धत्वाद्यादिकं स्यादेवेति चेन्न · एवमपि संज्ञाशास्त्रेषे यथो
देशत्वाश्रयणेनायादिकं प्रत्यपि सिद्धत्वेऽप्यन्तरङ्गत्वाश्रयणान्न · न चैवमि · त्यदादी ञा
नां संबोधनाभावे प्रसक्तेतिनास्तीति न तत्रातिप्रसंगः · एवं तावत्स्यादुके त्यस्याप्यनभि
धानमेवेत्याहुः । सर्वेति · प्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थः । भाष्ये विप्रतिषेधात्
द्वैति · अन्तरंगत्वात्पूर्वत्वादेरजानन्तर्यात्प्रगृह्यसंज्ञामप्रवृत्तावपि पदान्तरसमभिव्याहारेण

वै・वि यंसंज्ञत्व विधित्वेन प्रगृह्यत्वाभावादिति चेन्न・प्रदेशे प्रगृह्यस्यानिकस्यापि लक्षणया ग्रह
णीनादोषात्・इहापि तस्यैवेति・अर्थोधिकारानुरोधादिति भावः॥शब्दमात्रमिति・त
56 त्रैव विशेष्यासन्निधानान्न तदन्तविधिरित्याशयः॥शे・प्रत्ययमेवेति・एवंचेहेति भाष्यस्यैहैव
त्यर्थः॥उमरिति सुपांसुलुगिति विभक्तिः॥शे・आदेशग्रहशक्तिग्रहनिरपेक्षत्वेनान्तरंगत्वं
श्रुर्थप्रतीतावपि प्रतीयमानत्वमहेयत्वं・शास्त्रान्तरेण प्रत्यायनादसाधारणत्वं・आनर्थक
मिति・प्रत्ययानुमानिकत्वायापेक्षया रूपग्रहणानुगतार्थवत्परिभाषाप्रवर्तेति भावः
निपातन・निपातस्य विशेष्यत्वे वर्जनस्येति व्याख्यानेप्यजन्तग्रहणसामर्थ्यान्नमुख्याजन्त
परिग्रहे केवलाजूपत्वावृत्तिरजन्तग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि कृत्वा पृच्छति・एवमपीति
भाष्ये・अन्यतरन्निवृत्तेति・निपातविशेषणत्वेन दन्तपरिभाषयाऽजन्तस्यैव निवृत्तिः॥
विशेष्यत्वे त्वाजीति विशेषणसामर्थ्यान्न तदन्तस्यैव ग्रहणं मुख्याजन्तपरिग्रहाद
घन्तवदित्यस्यानिवृत्तिरिति भावः॥लाघवमिति・ऊ उ・शब्देऽप्रमादावप्यकेराघद
त्रमिधानादेति भावः॥ननु सर्वप्रवर्त्यपश्चात्परित्यागापेक्षयाऽप्रवृत्तौ लाघवमित्यभिप्रे
त्याह・अप्यवेति・नन्वेकग्रहणाभावेऽसमुदायस्य स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमेकग्रहणं
तत्राह・संज्ञायाइति・गुणत्वादिति・संज्ञोपकारकत्वादित्यर्थः॥पप्रोरपिया[illegible]गो
पकारकत्वाद्गुणत्वेन हि पमाः पृथ्वीपितुर्यागार्थः पप्रग्रहसंसार्थीत्यादौ तत्र
हार्थत्वान्संमार्गस्य [illegible]न्यमिति नन्तरू तत्सरयाविवादितेति भावः॥हेति・
यद्यपि समुदायसंज्ञायावयवानाम नन्नुग्रहस्तथापि काश्चिद्वचनत्वाद्यात एव निर्ग्ला

ग्राच

षेधमनुरुंधानाएवं [illegible] हृत्ते॰ सतोर्हि विप्रतिषेधो भवति नचात्रैत्यत प्रगृह्यसंज्ञेत्यध्याहारः॥
हेतुः ईत्तो त्वेनावि त्तत्व इति मकारः इत्यत्र नापीत्यनुकृष्य सैव हेयन इति॰ मनवः म्राकृत्य
ध्याहारप्रसंगात्॰ प्रगृपत्त्यो ह्रेरनि रूपाणीयत्वाद्वेत्याह॰ व्याख्यानो त्वसमिति॰ नन्वो
माङ्गोष्ठेत्याङः प्रहण दजानंतर्या श्रयणेऽपि क्वचिदेतरंगप्रवृत्त्या वहिरंगे एरः
विप्रतिषेधो नेउज्यन इत्यपरि त्ते ह्यादाह॰ श्रष्वेति भाष्ये॰ यथोद्देशेति॰ का
र्यकालपक्षे संज्ञासूत्राणां इयग्वाक्यत्वे विधायि वाक्यैकदेशे मीत्वादेः सिद्धत्वेन तैषां परत्वा
भावत इत्यणोः प्रगृह्यस्येत्येव वादत्तेन नेति वक्ष्यमाणे प्रकरणेऽन्वर्थैन विधीयमानास्संज्ञा सर्व
प्रगृह्यकार्यार्थ्यो सत्यासिद्धत्वेवा धिप्यन इति भावः॰ इह संज्ञासूत्राणां इयग्वाकार्यवि
पै॰ ८॥ धसंज्ञा स्सामान्यलक्षणत्वमिति॰ [illegible] त्वयां मीत्वादेरसिद्धत्वेऽपि साम[illegible]त्प्रगृह्ये प्रकृतिभाव॥ पर्य्यो
विधानादयादयोनभवंतीति॰ मेदः॰ [illegible] पंचमपं मीत्व उक्तः स्त्रमादित्यस्य विशेः
षणत्वान्नायमि रत आह॰ सेवं घेति॰ पाणिनि इति॰ सिद्धं काकुपत्यमप्रगृह्यकार्यं प्लुतप्र
गृह्य इति॰ तदर्थमदस इत्येव योगः [illegible] इति॰ त्रिपादं [illegible] प्रगृह्यस्येत्येवमद
सो मादिति द्वितीयो गर इत्यर्थः [illegible] योगकरण[illegible] सामर्थ्यादीत्वादि
सिद्धमित्युदयोन भवंतीति [illegible] वृत्तिः अथात्र
त्वपमेनेतो निवृत्तिरतआह॰ ईद्दूतौ [illegible] योगविभाग करणात्
तु मीत्वादीनामसिद्धत्वाभाव इति [illegible] हि॰ नन्वेवं सत्यदः
श्रदोः इत्यस्याप्यवस्थायां प्रगृह्यत्वे मीत्वादो कृते ईकार [illegible] नाम प्रगृह्यत्वादेकादेशेप

हूतु बे इति । नन्वनिरनुबंधको ... ग्रहणे ... प्रत्ययस्य ... दिति ... मयः ... तीयादौ
... कार ... परिनिष्ठितस्य ... सि ... ४१ । ५
= ... भावः = ४ =

कै०वि० ग्रहणमादेशविधानसामर्थ्यादेव नेनस्य संहिताकार्यप्रसक्तिरिति प्रयोजनाभावा
दुक्तात्तस्य नित्यं प्रगृह्यसंज्ञके ... निति योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञा
विधानानर्थक्यात् ... किंतु ... परिणतं तन्निति
त्वा संबध्यत इत्याशयः प्रगृह्य ... संज्ञा ... ति । आदेशविधायकेशाकल्यग्रह
णानुवृत्तिसामर्थ्यात् ... भय ... रिति भावः । ननु प्रगृह्यमित्यस्य प्रग
मात्रस्य कथमत्र इत्यनेन ... योजनमत आह । प्रगृह्येति । फलितया । संज्ञाकृतप
तया । ईदूतौ च । ईकारो कारात्मकं सप्तम्यन्तं ... भवं मत्वाह । सप्तमीत्यर्थ इति
तृतीयार्थाः सौत्रो लुगिति भावः । सप्तम्यर्थे इति । सप्तम्याः सौत्रो लुक् । ननु प्रत्यय
हणे तदन्तग्रहणादीकाराद्यन्तं यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थः प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं सोमो
गौरीति तत्राह । सप्तमीति । सप्तम्याश्चेति । सप्तमीपदस्य लुप्तविभक्तित्वे मानाभा
व इति भावः । संहितेत्यादिति । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति ... कृते तेन
... पूर्वसवर्ण इति । सुपां सुलुगित्य
नेन । एकादेशमिति । परत्वाद्धार्णादागस्य बलीयस्त्वाच्चेति भावः । संभावनायामिति । य
दि ... संशयार्थो निराकर्तुः संशयायोगात् किंतु असंदिग्धे संदेहप्रतिपादनपरः शा
स्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति वदिति भावः । यद्यपि दीर्घान्तसरसीशब्दोऽस्ति तथापि सान्त सरः
शब्दादीकारादेशस्यैव ग्रहणमिति चेन्न । ईकारस्य स्थाने ... यासरः श
ब्दस्य ... निष्पन्नत्वादि ... सरसीत्यस्या ... गौरादिषु पाठ

... ४१
स ४१
... ४१
रू १२६

= यथा नर्थकवर्णसमुदायस्यैवानर्थकपदसमुदायस्यार्थवत्त्वं न कुत्रापि दृष्टं तथापि क्वाह इत्यस्यार्थवत्त्वं ३ इत्यस्य चानर्थकत्वमित्येतावतैवार्थवत्ताया अभाव इत्युपाध्यायपादाः प्रायः । ९ न च यमेव क्रमीति दुरस्य दाह तन्न न तु हि च समवेषादपूरणे इति । परिगणितानामेवानर्थकत्वस्य विवक्षितत्वात् । = ८

करणे ॥ पं० १

यादित्यादौ बहूनां सन्निपाते द्वयोरपि संज्ञा स्वीकृता तथाप्युक्तसमुदायानुपलक्षणमेतत् । तथाहि तस्मिन्निति परे निपातसंज्ञा केऽस्य इ उ अ करोदित्यादौ प्रगृह्यत्वं वारणाय एकग्रहणमिति तत्त्वं । भाष्ये इमे रिति । इमे सनिदभ इमे तीति सन्नीवं तेती इभावे इकसमीपे लोपेन कारो न ततो हलादि सत्वरः यत्र भासरः सत्र सह कसमीप इति हलन्ता इति किल्वाभावे निरहितामितिनलोपेन स्यादिति चोद्ये जात्याश्रयाने कस्य कसमीपत्वे सनश्वत स्मात्वरत्वमिकित्वे घि इति सिद्धिरिति भावः । किं चिद्विधानाय प्राप्तस्यान्य विधानाय पुनरुपादानमन्वादेशः प्रकृते च विधानद्वयाभावादेतन्मित्येनाह प्रोनकृत इत्याहुः । कोल । नन्वर्थभेदाभावे कथं निपातसमाहारत्वमत आह अनर्थकानामिति । अर्थभेदाभावे । तन्त्रानात्वाभावे । अत एव अनर्थकानां तत्समुदायस्य वार्थवत्तेति भावः । उ शब्दोऽत्र निरनुबंधस्तेनोञ इत्यनेन सिद्धिरिति नभ्रमितव्यं । तस्याश्चेति । प्रगृह्योऽपुपदपाठ इति शब्दप्रयोगनियमार्थ इत्यस्य विषयो बोध्यः । आरोपवीजमाह प्रकृतेरिति । एवं चाभवदित्यत्राभिचकर्तृकं गोसदृशाहुपेण भवनमित्यर्थः । उवर्णपिंड : यदि ओंकारः सवर्णो ऊ डले भवन इति भाष्ये विकृतेरपि कल्पित दर्शनाद्वृत्तेरिति । शब्दाप्रये चेति भाव्यस्यार्थः हि वर्णमात्राश्रय इत्यर्थः । स चा प्रकृत सर्वनाम स्थाना नाम्ना मादि प्रातिपदिकस्यानन्ये न विशेषणं दन्यो विविधि इशदाग्र यत्वादनमाह । स्वार्थे इति । शब्दाश्रये चेति भाष्यस्य मुख्यव्यपदेशरहित स्वार्थबोधक प्रातिपदिक रूपशब्दाश्रय इत्यर्थः । सामानाधिकरण्यादिति । पठनादिति यान्वयादित्यस्योपलक्षणमिदं वा ध्व । उञः ऊँ । प्रगृह्यस्यात्र इति । प्रगृह्य

वै॰ वि॰ तावद्विवेकासमर्थोऽत्र निविकृतार्थमित्युक्तं॰ प्रकृतयइत्यस्य सापेक्षत्वादाह॰ इत्यादेरिति॰ प्रत्या
सत्येति॰ एवं द्वैध्यासिद्धिर्नाप्यर्थसिद्धिरिति भावः। नन्वेकवाक्यत्वेदारयत्यादेकदेशान्वयेक॰
58 वाक्यत्वर्थमेवतत्स्यान्नत्वन्यरूपप्रापकमतआह॰ एतद्धितीयस्मिन्नित्यर्थवत्तासिमा
ख्येवानर्थकव्यावृत्तौ सिद्धायामप्यर्थग्रहणानुवृत्तिर्वाक्यभेदार्थैवेति भावः। अत्र
त्रोभयान्वयाय प्रकृतिग्रहणद्वये कर्त्तव्ये ऽत्रैककरणं युक्तमतआह॰ तदुभाभ्यामि
ति॰ घुरूपप्रकृतिस्थमाश्रेति द्वन्द्वे सन्निधानात्पूर्वोत्तरयोः प्रकृतिर्ग्रहीष्यत इतिभावः। भा
ष्येप्रतिसालीति॰ सामान्ये इत्यस्यरूपं॰ निरनुबंधक इति॰ सचदोऽवखंडनइत्ययं॰ घेटोपी
ति॰ अत्र तथा स्थलादाणि कल्पात्रहणप्रसक्तिः। देदाविषयमेवतज्ज्ञापकं मन्यन्तेतन्न
ते घेड्शोज्ञापकांतरमाह॰ दोदइति॰ समानंत्वेनार्थतइत्याह॰ श्रुतीनामिति॰ लब्धात्म
कस्येति॰ तेनदाधाइत्यस्यावृत्तिः सूचिता॰ अवचयइतिद्वधान्तार्थः॰ अकाराकारयोरिति॰
रेफविशिष्टयोरित्यर्थः। इहत्विति॰ घुसंज्ञासूत्रइत्यर्थः। अत्रेदं बोध्यं॰ अंगावयवा
कारस्यगुणविधायकानेनुगिति सूत्रारंभसामर्थ्यादेतत्सूत्रविहितगुणग्रहणे नास्याः प्रवृ
त्तेर्नदिदीयइत्यादौ यणादिनअयमेवार्थो भाष्येऽर्थवद्ग्रहणे नवेत्यत्र इत्यादौ ॰
दाप्प्रत्याहरणवार्थवान्नदाप्राप्नुइति॰ सतुनदाप्राप्नुइति। घुत्वाभावात्तदवस्थो दोषइतिभा
वः। आगमानामिभावएवेति॰ यत्वादेशापत्तेरस्यासिवत्त्वेनसंज्ञेतितन्न॰ स्थानिवदितिसूत्रेऽ
ल्लो तस्यान्यादेशाभावानुपपत्तिस्कृतयाकल्प्यमानस्यान्यादेशभावकेएवतत्प्रवृ
त्तिर्यथेतरि त्यादौनत्वभवेवलानुमानिकोऽतएव लावस्थायामडितिपदे॰ ऽजादिवि

लादयश्चेति याठानदंतः पानिनः स्वरः प्राह्वान्ङ्गीवि त्वं तोदात्त मिंदलिख्येतेन त्येव वेद पाठादिति
भाष्यकाराशयः। यदिलयापोः किंहेचेति ब्रुत्यादितयथीपथीन्यादीनां ङो स्ववर्णादि
र्घई कारः सप्तमीभवत्येवसाम थ्यमीकारो प्येसंभवीति विभाव्यते एवमप्युकारो प्रोतदं स्येवे
तितत्वं· ङौ तेषामनन्निधानमिन्त्यपिवदति· भाष्यकुमार्थ्योः समित्यादिशु त्वा·
त्वामित्यस्योपलक्षणं· संज्ञायामितीति· अस्वरूपदि पाचूत्वादितिभावः। अतएव
वजहत्स्वार्थत्वमित्याह· वर्णविदानर्थकादिति· अजहत्स्वार्थत्वे पदेस्वरूपेतिना
मासङ्गतिबोध्य· दाधाघ्व· ॥ दाधा घ्वदापु योरिति· प्रबोमस्य दाप्ता ... कार्यमेव सूत्रेण
करणादिति भावः। दोदेङ् घेङामिति· एषां चात्र प्रकृति वदनेकारेण भवतीति
न्यायात् शितीति प्रतिषेधो न्याय्यमिति भावः। अत्र पदे लक्षणप्रतिपदोक्त निरनुबं
धकपरिभाषादीनां न प्रवृत्तिः सर्वेषां स्वरूपेणोपादानुकत्वात् दारयति धारयत्यो
घ्वत्वातिप्रसंगः तदनुकरणे ग्याणासंभवेनेह ... नयोरनुपपत्तेना न· दी
ङोपिनेह ग्रहणं· एवं बधाभावेनेतदनुकरणाभावोसंभवादिति बोध्यं· ना
न्वावमेतानामित्यस्य ज्ञानत्वान्नामित्यर्थे दाणादीनां संज्ञानस्यात्तथा विनिपात
नि ... स्यादतस्माह· भवतेरिति· एकशेषस्य सर्वदाधानपाणामेव न त्वा·
नङ्ग्रैयत्वादाह· सामान्येति· सामान्य ... दाधमितिस्यादतो ... दाधाविति स्यादत
तस्माह· एकदमिति· सोहलेय ... लोप च निर्विसर्गसाधुः विपत्ताकोदादहेरिति
सूत्रेघोनिबन्धार्थदाधेत्यग्रहणं तु लसलभमिति मत्वावार्त्तिके शिदर्थमित्युक्तमारहाजीपैस्त्र

भवित्यमाहेत्यादाविविविमलानुत्ययेवा· २ = कृतात्वावा वैषामिति· नववदोदेङ्दाणं ... घहि ... पच्चीत्ये दोधेष्व
प्रतिषेधाः ... नीत्यादौ ... तान प्राप्नोति· ... दनुकरणत्वेदं सामर्थ्यान्त्वा भविष्यति कृतात्व विषयमेव ... सामर्थ्यकल्पना
नोवरं स्यादि ... कृतात्व विषये प्रोसौ ... पूर्वधातृतय सर्वेतोति ... पूर्वं एतस्यापि
क्षाद्यंतोत्वस्य ... कृता ... त्यात्व ... व्यवहित ... ष्यापि व ... पूर्वधातु साधयेते

के-वि.

पस्थानं ज्ञापयतिम्मन्यथाऽऽदेयो दानूपस्य लातलशिकतात् घसंज्ञाप्रादसंभावात्रार्थी घुसंज्ञा निवृत्य
र्थे नयित्वे नेतिस्वे पो थिप्नुति षेध द्वारा लिङ्गुतं धकपरिभाषानुपपस्थानं ज्ञापयति अ
न्यथा नार्थादा वितिप्रतिषेधेन सामान्यापेक्षा चेह संज्ञासूत्रे लक्षणप्रतिपदोक्त परि
भाषानुपस्थानं ज्ञापयत्यन्यथा एकदेशप्रवृत्तिः प्रकृतिषेकदेशानरइतिवेदूर्यस्या
दितिसाभूतत्सामान्यापेक्षापिचं ज्ञापकंतन्यापिज्ञापकोनेराद्धे दो घुसंज्ञायां ल
क्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानुपस्थितिरित्याह दोददितिसमानंतन्नार्थं मइत्याह स
मानस्य तीनाम्नितिन नर्थं वतोर्दाधार्थ संज्ञा इह चदाधांसायर्थं वतोनकेवलो
दाधावितिन घुसंज्ञा प्राप्तिरियाका इह तो चेति तदुपपादयति पत्र्यादितिप्रा
तिपदिकत्वेऽप्युत्वे वेति भावः पत्र्यादित्युक्तं वेत प्रत्याहदरीतिप्रसंगवाचिनः स्था
नेपानुस्यानुवृत्तौ रित्यर्थः अभ्युपगम्येति वितिप्रतिषेधेन परिभाषाया नानुपस्थानं ज्ञापन
संभवादित्यभिप्रायः अत्र दोधोरक्रियावाचित्वादितिभावः अत्रापीतिपरत्वान्नित्यत्वाच
घुसंज्ञानः एवंघु गितिभावः अर्थवत इतिन तत्रा त्वमित्या अनर्थकस्येति इह तत्र इत्यर्थः
प्रतिपदपपत्तौ त्वपिभवतिप्रयोजक व्यापारस्यायमर्थो गे इत्यत आह पूर्वाचेत्यादिना अ
र्थवित्यरामे श्रिता न छ रेतार्थं वत ४ प्रयोगो लप्स्यत इत्यभिप्रेत्याह प्रयोगेतिपूत्रमिति
अस्य स्यप्रकृतोपयोगं दर्शयतितेन श्येतिकूटस्थ त्वं कदाचिदवयविविचालेपि स्यात् अत्रेतो
मा ध्ये अविचालिभिरित्युक्तं तस्य विवरणमनया येत्यादि इह दामन्तो पीयः पश्यान्त्वम
समासः तत्वादप्रावादिनोपिसंतदुद्दमित्येता वतानतायमते दोषः परि इ तद इतितंदर्शिपा

विकृतार्थमित्युक्तं। प्रकृतत्वयद्द्रत्य प्रत्यापेक्षत्वादाह। इत्यादेरिति। दाधाघ्वदाबिति पन्त्र्यां दानान् प्रकृतिशब्दे

नतद्विशेषो विवक्षितः इति निश्चितेको सो विशेष इत्याकांक्षायां सतिन्यायावतरणमभिप्रेत्याह। प्रकृ

मन्त्येति। नन्वर्थ इत्यनुवृत्ताय पित्रर्थे वर्तमाना दाधा घुसंज्ञा इत्युक्तेपि कथमनालम्भूतानां स्या

त्पावत्तार्थग्रहणानुवृत्या मनि दृप्पति प्रतिधारणपनीत्या दावन्वर्थकयोर्दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञा

निवर्तते कथं नुवृत्तपक्षान्तर उक्तानां घुसंज्ञाविधानापेक्षया दाधारूपो दानादेवाशब्दे तादृशे

विशेषममभिप्रेत्य दाधोः संनिधानान् समर्थयतीत्याह। संनिधानादिति। तेऽभावात्ति

ति। उपाह प्रकृतिप्रावृत्याप्रार्थनाहेत्त संनिधानाविशेषात् उभयप्रकृतिकस्यैव इति प्र

णीत्यवेत्प्रतिमयमत इत्यनुवृत्तिर्नास्ति ध्वनीत्यर्थः। भावप्रत्ययान्तस्य नेन

नविधो माङ्स्य मीतीति घुत्वं भवतीत्युक्तं भवतीति। को दोष इत्यपेक्षायां

माङादाग्रहणे विनिद्रवे त्रापि संबध्यते प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहण इति नास्यापि लभ्यते कथं तर्हि

सम्प्रधिरित्यपेक्षायां लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रोक्षया मणमस्य ग्रहणे घुविशेष इति

दृष्टव्यं विनिप्रतिपादनायोत्तरत्रापि संबध्यते। अपंचत्वो वालिंगसिद्ध आह। अस्य चेति।

अत्र घुसंज्ञायास्त्वेन नृपित्वालिंगालक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा माप्रतिष्ठानिरस्तं बंधकग्रह

णे न सा घुवंधकस्येति धेटोघुसंज्ञास्तान्तं बंधकत्वात्स्यादेवेत्यतस्त्राह। सामान्येति। दामा

न्यघुसंज्ञा संनिधानं तदयेत्वाद्‌इहस्त्वे ज्ञापयतिय नो तो धे ये। अन्यथा दाप्रमावविं

षयकं ज्ञापकं स्यात्रा धेय सा त्राविषयकं पिधानादसादीनां मा नुबंधकानां ह्र

तात्वानां च घत्यादीनां सिध्यति। एतदुक्तं भवतिदेपः पित्वलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानु

कै॰ वि॰ शात्यग्रमादित्वा घञ्क्तिन इति क्रमेणकाचो धातो र्नास्तिन्ति न तस्य प्रापेरात्र प्रयादित्य
करप्रत्ययांतत्वात्फचिद्वयगुरुमत्वे सति हलंतत्वात् अकारप्रत्ययविधानात्। चिरि॰
न ड्रि सर्वादिभ्यल्ल ऋभि धानात्। ज्ञागर्त्तेश्चामिदादित्वा दङ् नग्याचतास्तिन्ति नि॰
तिन्वा घञ्दातार्थे तासंभवात् नित्वरएण सामर्थ्यादेकाच स्रादिवाब्दावाभावेष्युदा॰
नत्वंभविष्यतीत्याशंक्यान्तिनेतिनित्वस्यप्रयोजनांतरमुक्तं स्वरविधौभवा तौ वर्थः। घत
61 यांत्तेच समुदाये मुख्य एवादिः संभवतीतिभावः। येनविधिरिति तेनैव सूत्र मदंवि
धिरितिभावः। अर्थवन्निमित्तग्रहार्थंत्यागोपादानाभ्यांभेदः स्फुरइतिभावः।
प्रत्ययमिति एतेन प्रकृतिरित्यनेन वापो विधानादित्यर्थः॥ ॥तदन्तस्यमपैघः॥
स्वार्थिकपीति। स्रातिशायिकप्रकरणे घसंज्ञाभकृत्वात्रसंज्ञाकरणमनातिशा
यिकस्यापि परुषा स्वादित्तिसचार्थो विप्रो वा तिर्देशादतिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः
स्वार्थेभवंतीतिन्यायात् स्वार्थिकः तस्यच संज्ञायां प्रयोजनं तमुद्वेत्तरामित्य
व्ययकिमेत्तिङव्ययेत्यनेनाम्सिद्धिरितिभावः। ननु तमपः प्राहुर्यत्र द्वितएवतर पुग्रहीष्य
ते तस्याचेतास्ति धातुप्रत्ययसमुदायात्मकेतर घेसंज्ञाप्रसक्तिरिष्यत आहसाहर॰
चर्यादिति अनार्थिक इति भाष्ये दर्शनान्नाप्यवपदलोपी तत्पुरुषः इतिभ्रमः स्या
त् तत्त्वं बुद्ध स्यतिवेति। वस्त्वर्थतामवर्थार्थमित्यर्थः कालप्रभिकं। त्रदोरविति सूत्रप
र्यालोचनेनावगतमाश्रुयानिकमुच्यते समानाधिकरणः प्रकृत्याभिहितस्येव

= ननु धातुरेवमव्यधातुरेव प्रथमएकाच् नतु धातोरवयवः प्रथमएकाजिति कथं व्यपदेशिवद्भावं विनाप्राप्तिरित्यत आह। प्रथमस्येत्यादि।

= रकारस्येति। एवं च लिटि धातोरित्यत्र धात्वर्थ इति यत्र प्रथमस्याचि तीय ... का अत्र ... रवयवस्य प्रथम इत्येव कोचो ...

तस्मिन्नाग्नीयमाणा इत्यर्थः। प्रथमास्येत्येतद्वाक्यभेदेन यत्र प्रथमस्या प्रथमस्यैकाच इत्यत्र प्र
थमस्यैवेति प्रतीयात् इत्याय ञ्जिरि धातोरित्यादौ सम्भवत्यत इत्यभिप्रायेणाह चेत्यत्राद्वि
र्वचनं इहैव स्यादित्यनेनोक्तं। द्विर्वचनेचीति तत्पश्चान्निवृत्तावाद उत्पत्तिरित्यभावे
नेत्याद्येत्यादौ द्विर्वचनासिद्धिरुक्ता। अवचनादिति बहुव्रीहिरित्याह वचनरहितमिति। विज्ञा
नशाद्वः करणसाधन इत्यभिप्रेत्याह। लोकव्यवहारादिति। सुबन्तैकाजव्यपदेशिमासाद प्रथ
माह इहेति। अगादिति। इणो गा लुङीति गादेशः गातिस्थेति सिचो लुक्। गमयतीति। गो
गमिरयोधने एकम्ब सहायो जित्यर्थः नन्वेकाचो वयाधिनो द्विर्वचनमितिय स्याय मेव
पवः तस्य बहुत्वपसम्भवितव्यं द्विर्वचनेनलिटि पर इत्यतः यदोत्तरमाह। अपवेति
कात्यनिरभेदेन घयसाभावेदृष्टान्तएवमिति। धातोरपीति। त्वरिनलिङ्गासंयोगोस्य मुं
ख्यन्यायेनास्तीति वक्ष्यते। तिदृष्टेननपर्यस्यान्यपदार्थत्वेपदादिशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरि
त्यत आह भेदेति। प्रथमेतितस्मात्सर्वव्याभावादित्यर्थः नपायायीति। संप्रतिताभिगो
त्यर्थः नपाविधिसत्यविद्यमानपूर्वगार्भस्येत्यर्थः। नपावि धत्वादविघमाणपूर्वाग
मत्वादित्यर्थः अनयोदितप्रतियोगिनोः अनयोदित परस्वेपयोरित्यर्थः नपापीति।
गोएगमुख्यन्यायाभावायस्थितिलिंगासंयोगस्य दुर्बलत्वादित्यर्थः कथमिति।
तदानसमप्रधानयोः साहित्याप्रतीतिरित्यर्थः इकारोकारयोरिति इपसर्गेघोः कि
तताशमितदउः इसनयोः अहिचुंबकायनिरित्यत्र प्राचमनरङ्कादिति किन्। आग्निवेश

दोदरस्य कैयाचगवइत्यादौ केवलाकारे तिदेशेन यस्य संबंधित्व साध्यतिदप्रात - एवं च पद्यत्वापदेशिवद्भावेनन सिद्धौ ...
मित्यादाय: ४= इति दयमिति। वस्तुतस्तु गोण्यप्रतीते ... दुर्बलत्वमग्रहणेवीजं। ...
रामित्यनयोः प्रतीतिरसविधो घेरणावितन्त्रादुक्तविषयेदुर्बलत्वाभाव इति बोध्यं। १८=

च पञ्चम्या प्राप्तिः प्रादन्ताया इत्यस्य संख्यापदार्थान्वयवेलायां हानिमत्वा दुःखं तम्मात्रेणादिवन्ति तत्याधिप्रायाति
कर्त्वदन्तर गतो भ्रमादायजायमानानां बुधपत्ति तत्तेन रूपकं त्वमेव कल्प्यत इति भावः ॥८६॥

कै. वि. वि प्राप्तिः प्रादन्ताया इति पर्युदासत्वात् संख्याया विशेषणं विशेषणवृद्धि पूर्वि का
विशिष्टवृद्धिः स्त्राकांदानि वं धतश्च च पः ॥ ॥ स्त्राकांदा नाम भवति प्रादन्ता या
इत्यत्र बहुव्रीहि गर्भ तत्पुरुषत्वात् मतत्रय विशेषणत्वात् मत्वर्थ हेत्वा
कोदाप्रत्यार्थ पूर्वं प्राप्ति प्रादन्ताया इत्यस्यार्थे विगतवः तत्र च विशेषण
त्वात् पूर्वं निपातो निरूप गीर्थो तत्याचार्य वदतर्थयो : संभवादर्थ वत्वादि
न गृह्यार्थवत् एव तिष्ठ इत्य ग्रहणमिति परि हरति नेति एकस्मिन्योगे स्व
र्थ त्वोपि सत्यात्वे का दीला संभि त्वलस्यमत इति चोदयति तत्र स्वितियोग विभा
गमाश्रित्य परिहरति तत्वेति पञ्चम्यादिति योगणं बहु इतीति संख्येति द्वितीयः
गम्यत्व वर्तमानं वाक्य भेदेन वेव्यत इति भावः यद्यपि तस्यादिशब्दः प्रकार
वाचित्वसंख्या वा विशेषण प्रकारः । तत एवाति यथाप्य त्यादिषेत्यर्थः संख्या
वाचि नेति वहुत्वमेवसंभवः संख्या भाविनो रीति बहुगणाधायोरित्य
र्थः नियमार्थ नि नियमफलं वा इत्यर्थः भाष्ये सत्त्वा संज्ञिनः शब्दादेव
गमः तद्द्र्यर्थमिति ननु साज्ञत्वं संख्याते न चत्वे विशेष्य तेनात्केन अतेन
त्रिविशेषणेन त्यनत्वा इहसंतीति विशेषी विशेष्यते त्यात तत्र या प्राप्त पा
घने येन न स्वेतत्स्वरहको तत्स संख्या ग्रहणे तत्र संज्ञि विशेषणो तेनीत   त्रे
भाष्यार्थः ननु प्रावृ त्वेद भेदस्योत्सर्गिकत्वात्र वा त्वार्थ मिन्दु क्रि
या न्यत्वाह एकेति प्रकृतमनुवर्तते इत्य त्रबलभवतीति भाष्य पात

ऽर्थ इति । ननु बहुगण वतु डतीत्यत्र त्वा संख्येत्येवमहासंज्ञाकरणात् संख्या न कराणां तासामन्येन संज्ञात्वादधर्मादीनामपि न सत्त्वेन
संख्यात्वेन प्रसिद्धानां यत्संख्यानकरणान्तं स्यादेवमपि बहुगणादीनां न प्राप्नोतीति तदर्थं बहुगणवतुडतीत्येतदपि यत्नेन
तयापि तेभ्योऽदी तीयाः ऽनेकार्थानुशासनात् प्राप्तानामेव संज्ञा स्यात् तत्राह । नपरित्यज्यं त्रेलिंगाग्गदिति । एतन्मात्रपक्षे त्वा

णां सम्यगित्यर्थः । ननु संज्ञाकरणस्य नियमार्थत्वादौ गिकार्थप्रतीतिः प्रोक्तार्थमि
त्यत आह । लोकेचेति । प्रकृताद्बुद्धौ सन्निहिता इत्यर्थः । ननु दध्यन्ते साम
र्थ्यादकृत्रिमस्य ग्रहणं विषय भेदेन च कार्यमिह तदभावे कृत्रिममेव नग्रहणेनेत्यत
आह संख्याशब्देही तीकृत्रिमः शब्दार्थ संबध इति दर्शने विधेय संबंधाभावा
तन्नियम ... कर्मणि या संख्यानस्यानित्यर्थः । अत्र द्रव्यं तत्त्वाभि
धायका द्रव्यधर्माः । यालिंगसंख्याभ्यामयोग इत्याह । तच्चेति कारकस्येति प्राति
मतो द्रव्यस्येत्यर्थः । धातो साक्षादिति ... त्यनेयदादित्य ... प्रत्ययान्तेऽपि
तस्य क्रियाभावात्तत्र द्रव्यमिति भावः । धातुसंज्ञेति सकाधातोधात्व इत्यनेन
यतः तापत्वकारके ... तव्यादयः । अतः कारकाः प्रदीनां क्रियाया वाच्यत्वं उक्तं
यते इति योजना प्रकृतिप्रत्यय समुदायात्मका ह्यवयवाः । न च सकला
नां ह्यवयवानां प्राकि मात्राभिधायित्वं संभवतीत्यतः अधिकरणं द्रव्यं ग
ह्यत इत्याह । वहति । ननु संज्ञाकरणं विधयर्थ्यं सदधिकव्याख्यार्थमिति स्व
सिद्धांत विकल्पमित्यनात्मा अथ तद्वदति देशपक्ष उक्तः सम्यक् व्याख्यायते अनयेति
संख्यानियतविषय विचपरिच्छेदस्य सम्यक्त्वं अत्र तत्त्वानियत विषयपरिच्छे
देहेलबहुत्वादेरसंख्यात्वान्तदर्थकात्सोऽसंख्यासंख्येत्याहेत्यबोचत् । नन्वतिप्रदंता
पा इतीति वेधालिंगात्कनविधौ कृत्रिमात्तग्रहानेत्यत आह । गुर्विति । एकत्वादि
वाचिनां संज्ञाकरणादित्यर्थः । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिमाह । डतंते

कै. वि. यत्निकारेकारादय इति तत्रापवादमात्रं लक्ष्यं किंत्वर्थविशेषोपाधयश्छिन्नामितिभावः
त्स्वप्रत्ययात्तः ककारात् [illegible] वे धातुपलब्धितः प्रयुक्ता इति मन्यत इति अनुषंगाद्या
८५ हाराभ्यां छत्रणीयपघदिपिपठ्यासोबिवर्ध्यतो निष्ठायत्नुपः तत्पाप्ययत्पार्थ
त्वसामान्यादिहसंप्रयोगाभिप्रेतत्वत्याह संप्रायत्यर्थे इति। गौ प्रेति। संदेह
स्याभितयादिति भावः। प्राकीर्षे त्स्युपलक्षणं यत्नस्य प्रकीर्षे त्स्युदाहरणं ऋ
त्रीहितिपाते र्यदितिनिषिद्धे तिधातोर्निष्ठा च मजल्लादितिनित्य माघा दात
तं स्यात् प्रादिः सिचोत्यतरस्यामितिविकल्पस्तिष्ठ्यत इति भाष्ये दृष्टव्यः। नत
घ्नतस्येति नञ्जातस्येत्यर्थः। भांजि घस्वीति पघादि संज्ञा यासु रामादीनां वि
धाता वक्रर्घ्रघव गतिः तथापि गुणादर्शनात्क्रोयमित्यवगच्छतीति भा
वः व्युत्पत्तिपक्षे व्याहवाहुलकाच्चेति। उणादयो बहुलमिति बहुल शब्दप्रव
त्तिनिमित्ता बहुर्थादानादित्यर्थः॥ ॥इति भाष्यप्रदीपविवरणे पंचमा
ह्निकं॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ सर्वादीनि सर्वनामानीति तियतत्वल्लिंग त्यादि
प्राबहुस्वसमासांतरे नपुंसक बहुवचन निर्देशात्स्यानुपपत्तेर्बहुव्रीहौ न
स्योपपत्तेर्बहुव्रीहित्वानिष्पपान्नाशाया नुपपत्तिरिति चोदयन्ति नाव्ये
ति। परिहरति एवमिति। बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्मध्ये एकस्य बहुव्रीहेः

विभक्तिनिमित्तत्वादात्वेस्येति भावः॥ अत्रज्ञापकोऽर्थस्य प्रसक्तस्य ह्यात्विं न स्यादित्य
तआह ज्ञसख्यासोरिति ननु प्रियाख्यानइत्यनुपपन्नं अत्र ख्यात्यइति निर्देशात्तरे व
ज्ञ सख्यासोरात्वं स्योक्तत्यादित्याह यत्रेति ननु विभक्तिमात्रेण्यात्वे केवलस्यास्य नीति भी
यमानेकस्यं नैतत्स्य स्यादित्यत आह अत्र एव तत्राविभक्ताविति अत्रो त्वमप्यु पसज
नेत्वंदिशस्य र्थस्य न प्राप्नोतीति न वाच्यमित्याह बहुवचनेति व्याख्यासांतरमाहनैवमे
ति॥ ॥डति च॥ एषां तां च षडिति सूत्रं कर्तव्यं एषां च चकारात्संज्ञयं तर समुच्चयापेक्षि
त्वात्स्वरितलिंगासंगाहन्नुवर्तमानडतिग्रहणमिति संभवत्यपत्तइत्यभिप्रेत्यभाष्य
कृता पदीनुक्तेनं नु षट्संज्ञायां डतिग्रहणं कर्तव्यं संख्याग्रहणनुवृत्त्या संख्य
प्रश्नविषयोयइति रित्येवं विशेषयिष्यते संज्ञानुवृत्त्या सा तिडतेरपि षट्संज्ञास्यादित्य
त आह न त्र चेति॥ यादृशस्य संख्यासंज्ञायां ग्रहणं तादृशस्यैवोत्तरत्रानुव
त्तेर्नषट्संख्याग्रहणं डति चेत्यत्रानुवर्तमानं संज्ञाप्रयुक्तापत्तेः षट्संज्ञानंत
रडति चेति कारणात् षट्संज्ञायिमनुवर्तत इत्यभिप्रेत्य षडिति भाष्यं तत्वा
ति प्रसंगं वारयति तत्र चेति संख्यासंज्ञायां यः संज्ञी स एव षट्संज्ञायामपीति नातिप्र
प्रसंग इति भावः॥ ॥क्तक्तवतू निष्ठा॥ ॥ककारोनुबंधस्तत्र विप्रुणमकिं
नूपलक्षणेन धातुमात्रं चोपलक्ष्यमिति मत्वा नः प्रतिषेधं कर्तव्यत्वेन वदन्न
पूर्वपदीत्याह इहेति निमित्तं समभिधानयेषामिति बहुव्रीहिः॥ अत्र पूर्वेणैव

क

कै॰वि निष्करणं जित्त्रीसाधुदात्तत्वाय प्रत्ययो घञ् दात्तत्वबाधाय यद्विचस्त्थानि वाम्दाबाध

67 स्यात्ततः चित्यादनुदात्तत्वे लसार्वधातुकस्य चानुपदेशादि त्वनुदात्तत्वे धा

तोः स्वरान्तिकरणो स्यानेकाचोभावाद्दा नन्तु वर्णविकल्प इति पक्षान्तरो विकल्पा

र्थे स्वपत्तोत धात्वंत: पत्नीत्वच भूयादे पाटात्तदिवादौ चपाठादेतत्रे राणवि

वा पाठे विकरणात्वपक्षेपि यामभोऽयुक्त इति वा अं भूयादि गण पाठस्यव

स्य: स्वस्तनोरित्या यत्तगणकार्यार्थत्वोपमाने: प्राय: श्रवणेषपादने सामा

र्थ्याभावाद्विकल्पार्थ एव वा श्राद्धः नस्मादनेकाचौदिवादाभावात् धातुस्वरे

ऽौवासिद्धत्वादनर्थकोनिष्करणात्स्थानि वाम्दावाभावं त्राय यतीत्यर्थः। काचि

द्वाचन: शिष्करणमिति पाठ: नवतु शिष्करणमिति यमार्थमित्याचि पाकात्तेन

वन्तुशिदेवनाचिदिति तस्मा न्निष्करणमित्येव पाठः नुपमावेपारिहार्तो तरमा

हस्वादिति। तेनयत्रावर्णेना स्वरत्वात्त वपीतघोनुमित्यर्थः। ननु तर्हि यथा

दिस्य इति पंचम्यापि वितिप्रप्रमायाया: षष्ठी प्रकल्पनात्स्वप: परः अस्य स्यादित

तेत्याह रुधादिभ्य इति सार्वधातुक इति सप्तमी रुधादिभ्य इति पंचम्या: ष

ष्ठीप्रकल्पिकेति न्याय: अस्मेवंधयोरयषष्ठीभाव:। प्राप्तो पदतिच श्राद्धुत

इत्यांगावयवनकारस्य लोपविधानं तु धादीनामागमित्वेलिंगनेवैव प्राय: श्रवणा

न्माशंकनीयमित्याह यथ्याचोत्ति। प्राप्तइति षष्ठीप्रकल्पनेनतत्त्वसंगे भ्रमो वि

धानादिति भाव:। ए कैति। अत्रात्तादौ केनयोति तत्त्यान्तवृषो: समव्ययसंभव

ति विवेकः। ज्ञातृ नित्यत्वस्याभिधानान्नाम ततोऽस्य त्वस्योपपादनं युक्तमित्यत आह प्रयोगे वे
ति ननु संज्ञा चेत्कृत्रिमत्वात्छन्दसि र्थसंबन्धस्यानित्यत्वं अस्य संज्ञा चेत् न पूर्वपदादिति एतत्व प्रा
प्तिरित्यत आह सर्वेति। सोऽज्ञायेति निर्देशादिति कस्मात्परिहारो नोक्त इत्यत आह लोके पीति।
सामर्थ्यमेव दर्शयति। सर्वत्रैवेति निपातनं चेति। एतत्वं तदभावयोरेकत्र विरोधादिति भावः
निवृत्तावेवेति। अप्रसक्ति प्रतिपादन एवेत्यर्थः निपातनस्येति। प्रयोगभेदेन तु भावा
भावयोर्विरोधः परिहरिष्यत इति भावः। सत्त्वानित्यो निवृत्तिप्रसक्त्यानि नः साधुत्व बुधे।
र्निवृत्तिः साधुसंहितायां प्राकलाभावः इत्यभिप्रेत्याह ततोऽप्येति। प्रसीयंत इति। किं
तु ततप्रसंगाभाराः प्रसीयंत इति शेषः सत्त्वान्यपृथ्वी सामर्थ्याद्विवेकः प्राप्तसंज्ञस्या
साधुत्वं ततश्च तदभावे स्यान्नसाधुत्वमित्याभिप्रेत्याह तर्हीति भाष्यं तत्र हि कल्प्या
भिमायामिति व्याचष्टे विकल्प इति धात्वाधिकारात् द्विकरणविधौ परस्मैप्रेत्य स्यादनु
वर्तमानस्य धातोः परो विकरणः श्यो क्रव्य इत्यर्थाद्वयगण त्रसमुच्चय इति भावः
ननु धातोः परो विधातव्य इत्यपपर्थं संभवतीत्यत आह पूर्वं धातोः परो वि
हितेपश्चाच्छ्रवयितनाद्यि तस्मादेव धातोः परो विधास्यमनेकत्र वाचित्तिसाधी
धातकइति चविषयस्त्यमीभविष्यतीत्यत आह समुच्चय इत्यत आह।
धात्विति॥ सहायवत्त्वस्य सहायत्वस्य योऽयं कुयोऽनन्तकादिति बुजावन्न प्रावा
देशगश्चेष्यन्नादयः ततः पितसत्त्वानि बध्वावान स्यात्तान्नत्याय कारो नीत्यत्र वि
करणस्यानुदात्तत्वस्यान प्रत्ययस्वरेण चोदितत्वादित्यभिप्रायेण इत्यत्राह। इष्यन इति।

५

जेनात्र निषेधात्तदंतविधिः प्रधानेकलवान इति प्रधानेनेत्युक्तं प्रधानेन तदंतविधौ
प्रयोजनमाह कौंभकारय इति। अयमर्थः अणोंतात्स्त्री प्रत्ययो विधीयमानः प्रत्ययग्र
हणपरिभाषया तदंतविधौ कुंभकारशब्दात्कारशब्दादेव भवति तस्यैवाणंतत्वात् त
त्र ङीपि यस्येति लोपे कुंभकारी शब्दे कारी शब्दे एव प्रत्ययग्रहणपरिभाषया स्त्रीप्रत्ययां
त इति स्त्रीभ्यो ढगित्यनेन स्त्रीभ्य इति प्रत्ययग्रहण न कारी शब्दादेवापत्यविवक्षायां ढक
स्यात् ततश्च तस्यैव ठकांग संज्ञत्वा वृद्धिः स्यात् न तु कुंभशब्दस्येति कौंभकारेय इति न
सिध्यति। सति तु तदंतविधौ कुंभकारशब्दान्ङीपि कुंभकारी शब्दस्य स्त्रीप्रत्ययां
तत्वात्तत एव ठकि तस्मिन् समुदायस्यांगत्वात् कुंभशब्दे वा वृद्धिरादेः सिध्यतीति
ननु विद्याणत्यत्रापि कर्मण्यण इति हेतुना कर्तुपदस्य हेने चयत्ति का
रक पूर्वस्यापीति कर्मकारक कुंभपूर्वस्यापि ... न कुंभकारशब्दा
त् ङीपि ढक्तरीत्या समुदायात् ठकि प्रधानेन तदंतविधिज्ञापनमन्तरेणापि
सिद्धः कौंभकारेय इत्यत आह तन्नेति न हि तत् प्राग्दीव्यतोऽणित्यादिः कृत एव
ग्रहणे तदंत ग्रहणपरिभाषयेति भावः परिहरति नेति स्त्रीभ्यो ढगित्यनेन स्त्रीप्र
त्ययेभ्यः ... नियमो नास्तीति ... द्वादपि ङीषि कुंभका
री ... विप्रतिषेधः नन्वकस्मात् ... चेति नियमस्य
... चस ... दे ... नियुक्तमित्य
... कारे ... दिति

=नियमो नास्तीति। ननु नियमस्याभावादेव कदाचित्कारी शब्दादपि ... न। नैव दोषः। ...
... कुंभकार ... —१८

वै.वि. दृष्टेन षष्ठीतत्पुरुषः नान्यथार्थलाभाद्गौ दीपकारास्मात् मुक्तः। तत्त्वज्ञाकारेण तदंतवि
धिः नापि पंचमीसमासः विशेष्यासंनिधानात्तल्लाभाभावात् विधीयते इति विवृत
कालमपि नाकारांतात् तत्कारः परः घोषेलोपस्यादि लोपत्वादि त्यपि ह्यचोदयति
एवं लिंतिघ्रियद्धितिसिचेष्यन्तत्वमिति भावः। अपरि हृतमेवेति। एतदपरितो घामृत्वे
परिहारान्तरमिति भावः। कार्यद्वारेण संबंधिनी विभक्तिरित्यत आह तदर्थेति। गृह्य
मानविभक्तेरिति च संबंधसामान्ये षष्ठी तेन विभक्तौ विधीयमानं त्वदाद्यत्वा
द्यपि गृहीतं। षष्ठ्यतिन्नादर्थ्ये चतुर्थी वान्वयेन वा षष्ठ्यर्थे पंचमीति भावा
न्नद्योदयति। यथैवमिति कमरः इति संख्यायाः संज्ञासंघसूत्रेत्यनेन संज्ञा
याविहितस्येति शेषः। कतीति कतिकृते कतंत एव संख्या वीचीन कत्व
प्रकृतिः कृतं तम्ब संख्यावाचपि तेन तल्लाभाभावात् न षट्संज्ञकः इति तन्नः
परस्य तत्सोलुगभाव इत्यर्थः। युष्मदिति। युष्मदस्मभ्यामिति षष्ठ्यर्थे पंच
मीति भावः। युष्मदस्मदोरनादेशाद्यन्यत्रापि तत्संबंधः युष्मदस्मदोर्या वि
भक्तिरिति तत्र श्रूयमाणेन विभक्तेरविशेषितत्वात्तदुपसर्जनत्वेपि तयोः
रत्वादि भवतीति द्रष्टव्यं। शाकटेति। प्रकटाव्ययवत्स्यानस्थानमिति भावः
प्रकृतस्य नांगस्येत्यनदेवविवक्षितं तत्रानुकूलमानमानत्वमित्यत आह। अंगेग
तिप्तेत्रापीति वक्ष्येपरोक्तवाचित्वं शावृतिदर्शनात् द्वावाहितस्य परोमर्षी इत्या